

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЕВЧЕНКО ІННА МИКОЛАЇВНА

УДК94:[061.2:5(477)«185/190»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИРОДНИЧІ ТА МЕДИЧНІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НАУКОВІ,
ПРОСВІТНИЦЬКІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ**

07.00.07 – історія науки й техніки

07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Левченко

Науковий консультант:

Коцур Надія Іванівна, доктор історичних наук, професор

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – 2018

АНОТАЦІЯ

Левченко І. М. Природничі та медичні товариства на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: наукові, просвітницькі та світоглядні засади діяльності.– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018.

Проблеми розвитку й організаційного становлення вітчизняної науки, зумовлені, головним чином, багаторічною практикою залишкового фінансування гуманітарних і прикладних досліджень, актуалізують невідкладне проведення структурних реформ у цій галузі. В умовах скорочення державного фінансування діяльності наукових інституцій важливого значення набуває функціонування самоврядних громадських організацій, здатних існувати (й, до того ж, плідно працювати) за рахунок самоокупності.

Різногалузеві громадсько-наукові об'єднання інтелігенції завжди виступали і продовжують виступати центрами фахової комунікації наукового співтовариства. Чільне місце в історії організації науки займають природничі та медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. Вони відігравали важливу роль у формуванні та еволюції наукових напрямів, у збереженні наукового потенціалу.

З огляду на сказане вище, необхідність розробки теми важлива у наукознавчій площині, адже товариства досліджуваного періоду мали досить високоорганізовану, автономну систему функціонування, яка може стати прикладом для сучасних моделей громадсько-наукових організацій. Вивчення багатогранної діяльності учених та інтелектуальних колективів, виникнення і розвиток наукових осередків привертає увагу істориків науки, наукознавців і соціологів у зв'язку з необхідністю опрацювання не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, а й характерних тенденцій, закономірностей колективної творчої роботи інтелектуалів, пошуку оптимальних

форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою як відповідь на виклики часу.

Дисертанткою встановлено, що з початком ХІХ ст. процес самоорганізації природничої та медичної науки, зумовлений рядом соціально-економічних факторів, охопив усю Російську імперію. Учені задля ефективної роботи почали об'єднуватися у наукові товариства, формуючи поступово специфічну корпоративну структуру, яка не лише згуртовувала дослідників, а й допомагала розв'язувати нагальні проблеми. Основними факторами соціально-економічного розвитку, які сприяли виникненню природничих і медичних товариств в Україні у другій половині ХІХ ст., були: стрімкий розвиток наукової думки у галузі природознавства та медицини, що значно випереджав консервативну свідомість землевласників та капіталістів; посилений розвиток капіталізму викликав соціальний запит на дослідження природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати досліджень яких були потрібні для формування перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку; становлення земської медицини сприяло появі спеціальної санітарної організації, яка поєднала лікувальну та профілактичну роботу медиків; проведення університетської реформи, яка ознаменувалася прийняттям університетського статуту 1863 р., прогресивні положення якого надавали можливість поліпшити освітньо-наукову роботу вишів.

Досліджено історію становлення Київського товариства дослідників природи (з 1869 р.), Харківського товариства дослідників природи (з 1869 р.), Новоросійського товариства природознавців (з 1870 р.). Проаналізовано склад, структуру, основні напрями діяльності осередків на початковому етапі функціонування. Розглянуто історію Київського фізико-математичного товариства (з 1889 р.), яке від'єдналося від Київського товариства дослідників природи. Тенденція відокремлення інших спеціалізованих товариств від провідного природничого збереглася і в Харківському університеті (наприклад, Фізико-хімічне товариство під керівництвом М. Бекетова (з 1864 р.), Харківське математичне товариство (з 1879 р.) за сприяння В. Імшенецького, Харківське

товариство аматорів природи (з 1911 р.) за головування В. Талієва та ін.). Акцентовано увагу на створенні й інших осередків – наприклад, Миколаївського товариства аматорів природи (1908 р.) під керівництвом М. Леонтовича.

Встановлено, що зародження перших медичних товариств відбувалося на ідеях необхідності розвитку лікарської науки, вдосконалення медичної допомоги та забезпечення її доступності для широких верств населення. Виникнення медичних наукових товариств мало помітний вплив на формування професійного соціуму вчених-лікарів та зробило вагомий вклад у розвиток вітчизняної і світової науки. Методологічними принципами медичних товариств були демократичність, усебічність лікування та оздоровлення, використання як найновіших наукових досягнень, так і загальноприйнятих європейських практичних засобів медичного обслуговування населення, доступність, єднання науки та практичної дії, побудова та розвиток медичних наукових шкіл.

З'ясовано, що подальший розвиток медицини зумовив спеціалізацію та виділення аптекарської практики в окреме ремесло. Вчені-лікарі ініціювали відкриття фармацевтичних товариств у великих містах, намагаючись об'єднати фахівців-фармацевтів у професійні осередки. Значний рівень професійної підготовки провізорів у другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язаний саме з фармацевтичними товариства Києва, Харкова й Одеси.

Дисертанткою зазначено, що наукова діяльність природничих товариств Київського регіону була багатогранною, широкомасштабною, пронизаною демократичними, науково-етичними цінностями. Інтелектуальні пошуки членів природничого, фізико-хімічного та математичного товариств Харківщини сприяли розвитку відповідних галузей науки як в Україні, так і за її межами. Робота природничої спільноти Півдня України дозволяла акумулювати знання з різних галузей природознавства. Організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених.

У дисертації аргументовано, що багато практикуючих медиків були членами наукових медичних товариств Київщини, співпрацювали з найкращими

європейськими вченими і зробили відкриття та винаходи, що увійшли до скарбниці світової медицини; плеяда відомих учених Харківщини створила наукові медичні школи (хірургічну, офтальмологічну, терапевтичну, епідеміологічну, патолого-анатомічну, неврологічну та ендокринологічну тощо) по всій Російській імперії; науковці медичних товариств Одещини зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, психіатрії, неврології, патологічної анатомії, фізіології, педіатрії тощо та стали засновниками наукових медичних шкіл.

Виокремлено основні напрями організаційно-просвітницької, зокрема, популяризаторської, природоохоронної, музейної, освітньої, меценатської та видавничої діяльності громадсько-наукових товариств. Формою реалізації популяризаторської діяльності стали публічні народні читання, метою проведення яких було розповсюдження наукових знань, популяризація відомостей з природознавства та медицини, сприяння початковим і середнім навчальним закладам у викладанні природничих наук. З'ясовано, що публічні народні читання відіграли важливу роль у становленні вищої жіночої освіти в Україні.

Водночас зроблено висновок, що діяльність природничих і медичних товариств спрямовувалася також на реформування існуючої системи середньої та вищої освіти. Завдяки ініціативі членів природничих осередків середні та вищі навчальні заклади поповнювались необхідним обладнанням та періодикою.

У процесі дослідження доведено, що медичні товариства лікарів активно проводили організаційну діяльність для обслуговування місцевого населення, яка полягала у відкритті закладів медичного профілю.

Дисертантка з'ясувала, що видавнича діяльність природничих і медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. була важливою складовою організаційно-просвітницької діяльності. Першими періодичними виданнями товариств стали протоколи засідань, на шпальтах яких друкувалися доповіді членів, рекомендації, інформація про функціонування осередків. Науково-практичні періодичні та продовжувані видання товариств презентували

особливості розвитку наукової думки та демонстрували набутий практичний досвід українських учених-природознавців і медиків.

Констатовано, що упродовж другої половини XIX ст. міжнародні наукові зв'язки членів Новоросійських товариств природознавців та лікарів виконували важливу інтегруючу функцію у контексті збереження наукової єдності Європи всупереч активізації економічного суперництва та змагання між європейськими державами за світове лідерство. Підраховано, що протягом досліджуваного періоду в закордонних наукових відрядженнях побувало 55 членів київських товариств, 39 – природничих і медичних товариств Харківщини і лише 15 – наукових осередків Одещини.

Здобувачка з'ясувала, що кількість закордонних наукових поїздок зростала за рахунок учасників міжнародних конференцій, конгресів, семінарів, пленумів; завдяки міжнародній співпраці науковців зоологічні, ботанічні, геологічні музеї та лабораторії вітчизняних університетів поповнювались рідкісними експонатами та колекціями, які були вкрай необхідними для вивчення світової флори, фауни, геології, географії тощо; вчені-медики, в свою чергу, намагалися збагатити медичні установи новітнім обладнанням та лікарськими засобами.

Сформульовані у дослідженні положення можуть знайти застосування при організації роботи сьогоднішніх громадсько-наукових об'єднань, формуванні альтернативних джерел їхнього фінансування, розширенні напрямів діяльності, для вдосконалення внутрішнього міжкорпоративного мікроклімату у середовищі наукових колективів тощо.

Ключові слова: природничі та медичні товариства, осередки, наукові дослідження, популяризація знань, закордонні відрядження, організаційно-просвітницька діяльність, періодичні видання, міжнародне співробітництво.

ANNOTATION

Levchenko I. M. Natural and medical societies on the territory of Ukraine in the second half of XIX th and early XX th centuries: scientific, educational and ideological principles of activity.– The manuscript.

Thesis for the degree of doctor of Historical Science in specialty 07.00.07 – History of Science and Technology – S.H.E.E. «Pereyaslav-Khmelnysky state pedagogical University named after Grygoriy Skovoroda». – Pereyaslav-Khmelnysky, 2018.

The problems of the development and organizational formation of native science, due mainly to the long-standing practice of the residual financing of humanitarian and applied research, actualize the urgent implementation of structural reforms in this area. In the conditions of reduction of state financing of the activity of scientific institutions, the functioning of self-governing public organizations that can exist (and, moreover, to work fruitfully) at the expense of self-sustainment, becomes important.

The diversified public-scientific associations of intellectuals have always acted and continue to act as centers of professional communication of the scientific community. The natural and medical societies of Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries occupy a leading place in the history of science organization. They played an important role in the formation and evolution of scientific directions, in preserving the scientific potential.

According to the theme, with started before, need's to develop a topic is important in the science-learning plane, because the societies of the investigated period had a rather highly organized, autonomous system of functioning that could serve as an example for modern models of social and scientific organizations. The study of the multifaceted activities of scientists and intellectual collectives, The emergence and development of scientific centers attracts the attention of historians of science, histstoriens and sociologists in connection with the necessity of working out not only the genesis of ideas, theories, the history of creation of separate scientific directions, but also characteristic tendencies, patterns of collective creative work intellectuals, the search for optimal forms of organization of scientific research and management mechanisms of science as a response to the challenges of time.

The thesis shows that with the beginning of the nineteenth century, the process of self-organization of natural and medical science, due to a number of socio-economic factors, encompassed the entire Russian Empire. For the sake of effective work,

scientists began to unite into scientific societies, forming a gradually specific corporate structure, which not only rallied researchers, but also helped to solve urgent problems. The main factors of socioeconomic development that contributed to the emergence of natural and medical societies in Ukraine in the second half of the nineteenth century were: the rapid development of scientific thought in the field of natural science and medicine, which far outstrips the conservative consciousness of landowners and capitalists; the intensified development of capitalism caused a social request for the study of the natural environment, especially those components of natural science, the results of which research were needed to form promising directions of socio-economic development; the establishment of rural medicine contributed to the emergence of a special sanitary organization, which combined the medical and preventive work of physicians; the university reform, which was marked by the adoption of the university statute of 1863, the progressive provisions of which provided an opportunity to improve the educational and scientific work of universities.

The history of the formation of the Kiev Society of Naturalists (since 1869), the Kharkiv Society of Nature Researchers (since 1869), the Novorossiysk Society of Naturalists (since 1870) has been researched. The composition, structure, main directions of activity of cells in the initial stage of functioning are analyzed. The history of the Kyiv Physical-Mathematical Society (since 1889) was considered, which was disconnected from the Kiev Society of Naturalists. The tendency of the separation of other specialized societies from the leading natural sciences has been preserved also at the Kharkiv University (for example, the Physico-Chemical Society under the direction of M. Beketov (from 1864), the Kharkov Mathematical Society (since 1879) with the assistance of V. Imshenetsky, the Kharkiv Society of Amateurs nature (since 1911) under the chairmanship of V. Taliyev, etc.). Attention is drawn to the creation of other centers - for example, the Mykolayiv Society of Nature's amateur (1908) under the leadership of M. Leontovich.

It was established that the birth of the first medical societies took place on the ideas of the necessity of development of medical science, improvement of medical care and ensuring its availability for the general population. The emergence of medical research

societies had a noticeable effect on the formation of professional societies of doctors and made a significant contribution to the development of domestic and world science. The methodological principles of medical societies were the democratic, comprehensive treatment and rehabilitation, the use of both the latest scientific achievements and the generally accepted European practices of medical care of the population, accessibility, unity of science and practical action, the construction and development of medical scientific schools.

It was determined that further development of medicine led to the specialization and the allocation of pharmacist practice in a separate craft. Scientists-doctors initiated the opening of pharmaceutical companies in large cities, trying to unite pharmacists in professional centers. Significant level of professional training of pharmacists in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. It is connected with the pharmaceutical companies of Kyiv, Kharkiv and Odessa.

The investigator was founded that the scientific activity of the natural societies of the Kyiv region was multifaceted, wide-ranging, imbued with democratic, scientific and ethical values. The intellectual searches of the members of the natural, physical, chemical and mathematical societies of the Kharkiv region contributed to the development of the relevant branches of science both in Ukraine and abroad. The work of the natural community of the South of Ukraine allowed to accumulate knowledge in various fields of science. The organization of scientific research in the societies of nature researchers stimulated scientific research, promoted the development of creative initiative of scientists.

In the dissertation was argued that many practicing physicians were members of the scientific medical societies of the Kyiv region, collaborated with the best European scientists and discovered and invented the treasury of world medicine; A galaxy of prominent scientists of the Kharkiv region created scientific medical schools (surgical, ophthalmologic, therapeutic, epidemiological, pathologic-anatomical, neurological and endocrinological, etc.) throughout the Russian Empire; the scientists of medical societies of the Odessa region made a significant contribution to the development of domestic epidemiology, bacteriology, surgery, therapy, psychiatry, neurology,

pathological anatomy, physiology, pediatrics, etc., and became the founders of scientific medical schools.

The basic directions of organizational-educational, in particular, popularization, nature protection, museum, educational, patronage and publishing activity of public-scientific societies are singled out. The form of realization of popularization activities was public folk readings, the purpose of which was the dissemination of scientific knowledge, popularization of information on science and medicine, the promotion of primary and secondary schools in the teaching of natural sciences. It had been discovered that public reading has played an important role in the formation of higher education in Ukraine.

At the same time, it was concluded that the activities of natural and medical societies also aimed at reforming the existing system of secondary and higher education. Due to the initiative of the members of the natural centers, secondary and higher educational institutions were replenished with the necessary equipment and periodicals.

In the course of the study, it was proved that the medical societies of doctors actively carried out organizational activities for the servicing of the local population, which was to open the facilities of the medical profile.

The dissertation clarified that the publishing activity of the natural and medical societies of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. was an important component of organizational and educational activities. The first periodicals of the companies were the minutes of the meetings, on the pages of which were published reports of members, recommendations, information on the functioning of the cells. The scientific and practical periodical and continuing publications of the societies presented the peculiarities of the development of scientific thought and demonstrated the acquired practical experience of Ukrainian natural scientists and physicians.

It was noted that during the second half of the nineteenth century. The international scientific connections of the members of the Novorossiysk Society of Naturalists and Doctors performed an important integrative function in the context of

preserving the scientific unity of Europe in spite of the intensification of economic competition and competition between European states for world leadership. It is estimate that during the period under study, 55 members of the Kiev associations, 39 - natural and medical societies of the Kharkiv Region and only 15 - scientific centers of the Odessa region visited foreign scientific missions.

The doctoral candidate, find out, that the number of scientific trips abroad grew at the expense of participants of international conferences, congresses, seminars, plenums; Thanks to the international collaboration of scientists, zoological, botanical, geological museums and laboratories of domestic universities were replenished with rare exhibits and collections that were essential for the study of world flora, fauna, geology, geography, etc .; medical scientists, in turn, tried to enrich medical facilities with the latest equipment and drugs.

The positions formulated in the research work can be used in the organization of the work of today's social-scientific associations, the formation of alternative sources of their financing, expansion of activities, to improve the internal intercorporate microclimate among the scientific community, etc.

Key words: natural and medical societies, centers, scientific researches, popularization of knowledge, business trip abroad, organizational and educational activity, periodicals, international cooperation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Левченко И. Инициатива членов естественных обществ Украины в проведении публичных народных чтений во второй половине XIX – начале XX ст. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2015. № 08 (79). С. 114-118.
2. Левченко И. Медицинские общества Украины в международных связях (вторая половина XIX – начало XX века) // Актуальные проблемы

гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2014. № 11 (70). С. 97-100.

3. Левченко И. Социально-экономические предпосылки и основные этапы становления медицинских обществ Украины // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2015. – № 04 (75). С. 130-133.
4. Левченко І. Вплив природничо-наукових товариств України на підготовку фахівців у галузі природознавства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 7. С. 133-138.
5. Левченко І. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 89-93.
6. Левченко І. З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 109-113.
7. Левченко І. Ініціатива членів медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та об'єднань // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 95-100.
8. Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 111. С. 10-14.
9. Левченко І. М. Соціокультурні та персонологічні виміри діяльності природничих та медичних товариств на теренах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький (Київська обл.), 2017. 412 с.

10. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.
11. Левченко І. Міжнародне наукове співробітництво природничих та медичних товариств Київщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 8. С. 119-125.
12. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 51-54.
13. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 112-118.
14. Левченко І. Наукова діяльність членів Київських об'єднань лікарів у другій половині XIX – початку XX ст. // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 9. С. 133-138.
15. Левченко І. Наукова діяльність членів природничого, фізико-хімічного та математичного товариств Харківщини // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 4 (20) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 116 – 121.
16. Левченко І. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 73-81.

17. Левченко І. Наукові здобутки вчених природничих товариств Київщини та Харківщини в галузі фізіології рослин (кінець XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 140-146.
18. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 87 (8). С. 26-30.
19. Левченко І. Передумови створення науково-природничих товариств в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.: витоки та етапи становлення // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 93 (2). С. 10-14.
20. Левченко І. Природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність природничих товариств України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 10. С. 109-116.
21. Левченко І. Розвиток мікробіології в Україні зусиллями членів Київських об'єднань лікарів // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 11. С. 100-106.
22. Левченко І. Розвиток фармацевтичної освіти в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. при підтримці медичних наукових товариств // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 35. С. 217-224.
23. Левченко І. Розвиток хірургічної науки в медичних товариствах в кінці XIX – на початку XX ст. // Virtus: Scientific Journal, 2017. September, № 16. С. 164-169.
24. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – на початку XX ст. та їх світоглядні засади //

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 89. С. 169-173.

25. Левченко І. Роль Київського, Харківського та Новоросійського медичних товариств у розвитку вітчизняної науки // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Ужгород, 2014. Вип. 2 (33). С. 13-17.
26. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. ХХХІХ. С. 295-299.
27. Левченко І. Форми соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталізму // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 2. С. 98-106.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Левченко І. Внесок членів медичних товариств Київщини у розвиток мікробіології в Україні // Лабіринти реальності: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль: СРМ «ASF», 2017. С. 173-178.
29. Левченко І. Міжнародні зв'язки харківських природничого та медичного товариств // «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 11-12 грудня 2015 р.). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 16-20.
30. Левченко І. Наукова діяльність медичних товариств України з 1850 по 1917 роки. // «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у ХХІ столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 27-28 лютого 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 32-37.
31. Левченко І. Наукова діяльність членів медичних товариств у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo- Praktycznej «Priorytetowe obszary nauki»

(29.11.2015 - 30.11.2015) - Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. S. 11-16.

32. Левченко І. Наукові дослідження членів природничих товариств України в другій половині XIX – на початку XX ст. // «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 лютого 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 40-44.
33. Левченко І. Організаційна та просвітницька робота членів природничих товариств України (друга половина XIX початок XX ст.) // «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 20-21 лютого 2015 р.). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 14-19.
34. Левченко І. Соціально-економічні передумови та основні етапи становлення медичних товариств України. // «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали 76 міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 10-11 квітня 2015 р.). Одеса: «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 73-79.
35. Левченко І. Популяризація та розповсюдження природничо-медичних знань членами наукових товариств // «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 травня 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 86-89.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Стан наукової розробки проблеми	29
1.2. Особливості та джерельна база наукового дискурсу	50
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	57
Висновки до першого розділу.....	65
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ПОЯВИ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ ТА ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	68
2.1. Форми соціального запиту на інтелектуальні об’єднання в умовах розвитку капіталізму	68
2.2. Науково-природничі товариства на теренах України: витоки, етапи становлення та моральні і світоглядні імперативи	84
2.3. Медичні товариства в соціокультурному, інтелектуальному просторі України	100
2.4. Концепт: фармацевтичні товариства в соціальній історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	120
Висновки до розділу 2.....	130
РОЗДІЛ 3. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИЧИХ ТОВАРИСТВ В УМОВАХ БЕЗДЕРЖАВНОСТІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ	136
3.1. Наукові стратегії вчених-природознавців Київського товариства дослідників природи та Київського фізико-математичного товариства.....	136
3.2. Інтелектуальні пошуки членів Харківського природничого, фізико-хімічного та математичного товариств.....	157

3.3. Динаміка наукового життя Новоросійського та Миколаївського товариств дослідників природи.....	177
Висновки до розділу 3.....	193
РОЗДІЛ 4. СТРУКТУРИЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ДИНАМІКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОШУКІВ У МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	197
4.1. Наукові розвідки членів Київських об'єднань лікарів.....	197
4.2. Синергетика досягнень учених харківських товариств медичного профілю.....	219
4.3. Прикладні розробки членів медичних товариств Півдня України..	242
Висновки до розділу 4.....	263
РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКА МІСІЯ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	268
5.1. Генерація наукових знань та їх поширення в соціумі членами природничих і медичних товариств.....	268
5.2. Внесок членів наукових товариств у реформування шкільної та вузівської освіти.....	284
5.3. Природоохоронний, музейний і бібліотекознавчий аспекти діяльності природничих та медичних товариств.....	300
5.4. Роль медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та установ.....	312
5.5. Періодичні видання наукових товариств як соціокультурний феномен другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	325
Висновки до розділу 5.....	335
РОЗДІЛ 6. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. – ГЕНЕРАТОРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО І ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ: ІДЕЇ-СТРАТЕГІЇ ТА ЇХ	

ВТІЛЕННЯ	341
6.1. Міжнародне наукове співробітництво природничих та медичних товариств Київщини.....	341
6.2. Європейські виміри Харківських природничого та медичних товариств.....	367
6.3. Актуальні напрями співробітництва вчених медичних та природничих товариств Півдня України із зарубіжною корпорацією дослідників	381
Висновки до розділу 6.....	393
ВИСНОВКИ	498
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	410
ДОДАТКИ	503

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток науки є визначальним чинником зміцнення Української держави та виходу її з кризового стану. У законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [530] відзначається, що «Рівень розвитку науки і техніки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання». Дослідження ретроспективного зрізу українського наукового руху в умовах сучасної тривалої дискусії навколо реформування науки в Україні має як історико-пізнавальний, так і практично-організаційний інтерес, висуваючи на перший план інституціональні аспекти науки. Проблеми розвитку й організаційного становлення вітчизняної науки, зумовлені, головним чином, багаторічною практикою залишкового фінансування гуманітарних і прикладних досліджень, актуалізують невідкладне проведення структурних реформ у цій галузі. В умовах скорочення державного фінансування діяльності наукових інституцій важливого значення набуває функціонування самоврядних громадських організацій, здатних існувати (й, до того ж, плідно працювати) за рахунок самоокупності.

Різногалузеві громадсько-наукові об'єднання інтелігенції завжди виступали і продовжують виступати центрами фахової комунікації наукового співтовариства, вони є вагомим чинником розвитку демократичного суспільства в Україні. Громадсько-наукові організації, до яких належать і природничі та медичні товариства, виступають об'єднаннями вчених задля цілеспрямованого розвитку відповідних напрямів науки, захисту фахових інтересів, координації науково-дослідної роботи, обміну досвідом тощо. Чільне місце в історії організації науки займають природничі та медичні товариства України, які виникли й плідно працювали у другій половині XIX – на початку XX ст. На певних етапах розвитку науки вони відігравали важливу роль у формуванні та еволюції тих чи інших її напрямів, у збереженні наукового потенціалу.

На сьогоднішній день у сучасній історіографії немає комплексного дослідження з історії громадсько-наукових товариств природознавців і медиків на

теренах України другої половини XIX – початку XX ст., хоча історія окремих із них досліджувалася досить тривалий час у різних методологічних вимірах. Діяльність згаданих товариства є унікальним і важливим науковим і соціокультурним феноменом, який потребує уважного та систематичного вивчення.

Актуальність даної теми визначається у кількох площинах. По-перше, власне в історичній площині – зумовлена спадковістю традицій громадсько-наукових товариств, які актуалізують багаторічний досвід їхньої діяльності в сучасних умовах. Так, наразі в Україні відновлено роботу ліквідованих у радянський час товариств природничого й медичного спрямування або розпочато діяльність нових, що спонукає дослідників дедалі частіше звертатися до практики, набутої попередниками. Важливим видається виявлення закономірностей і особливостей функціонування об'єднань учених-природознавців і медиків з XIX ст. по сьогоднішній день, в умовах суспільно-політичних та ідеологічних змін і трансформацій.

По-друге, необхідність розробки теми важлива у площині розвитку природничої і медичної науки. Адже досвід діяльності громадсько-наукових товариств природничого спрямування є надзвичайно значимим в умовах соціально-економічних змін у сучасній Україні та соціально-екологічної безпеки у світі. Вивчаючи всі явища природи, які оточують людину, ми усвідомлюємо важливість дотримання принципу людиноцентризму в повсякденних практиках суспільного буття. Важливого значення набуває державна підтримка щодо поширення природничо-екологічних знань серед населення, опіка питаннями промисловості, сільського господарства й охорони навколишнього середовища. Не менш значимим виглядає вивчення корпоративного досвіду лікарів, які й сьогодні об'єднуються у професійні громадські організації з метою сприяння науковій і практичній діяльності в галузі медицини й охорони здоров'я, підвищення професійної кваліфікації, поліпшення якості й ефективності медичної допомоги, юридичного і соціального захисту своїх прав, поширення гігієнічних і медичних знань серед населення, пропаганди досягнень медицини й здорового

способу життя. Нагальною є оцінка здобутків, досягнень і відкриттів учених-природознавців і медиків України, еволюція (диференціація та інтеграція) природничих і медичних дисциплін від ХІХ ст. до сьогодення.

По-третє, необхідність розробки теми важлива у наукознавчій площині, адже товариства досліджуваного періоду мали досить високоорганізовану, автономну систему функціонування, яка може стати прикладом для сучасних моделей громадсько-наукових організацій. Вивчення багатогранної діяльності учених та інтелектуальних колективів, виникнення і розвиток наукових осередків привертає увагу істориків науки, наукознавців і соціологів у зв'язку з необхідністю опрацювання не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, а й характерних тенденцій, закономірностей колективної творчої роботи інтелектуалів, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою як відповідь на виклики часу. Виникає потреба дослідження науки як форми діяльності певних інтелектуальних груп, які відіграють дедалі значимішу роль у започаткуванні нових напрямів наукової творчості, глобалізуючи використання інтелектуального прогресу ХХІ ст. Вивчення особливостей діяльності громадсько-наукових товариств, процесів їхнього становлення та розвитку допоможе розробити комплекс заходів і рекомендацій, які сприятимуть формуванню належних соціально-економічних, соціокультурних, правових умов для подальшого поступу для інтелектуального потенціалу нації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХІХ – початку ХХІ ст. (номер державної реєстрації 0112U005220) та «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізми розвитку науки» (номер державної реєстрації 0112U005221).

Мета дослідження полягає в тому, щоб через призму персонологічних та соціокультурних вимірів, а також на основі історико-наукового аналізу розкрити організаційні засади, наукову та культурно-просвітницьку діяльність природничих і медичних товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Її реалізація потребує вирішення таких **завдань**:

- встановити ступінь вивченості задекларованої теми, проаналізувати стан і характер джерельної бази, обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;

- розкрити передумови та причини виникнення природничих і медичних товариств на теренах України у другій половині XIX ст. як однієї з форм організації наукових досліджень;

- визначити етапи створення та еволюції природничих і медичних товариств, організаційні аспекти їхнього функціонування;

- проаналізувати основні напрями наукової діяльності природничих і медичних громадсько-наукових осередків на соціальні запити другої половини XIX – початку XX ст.;

- окреслити статусну ідентифікацію учених-природознавців та медиків зазначеного періоду, їхній інтелектуальний образ, динаміку дослідницьких практик та наукові стратегії, персональний внесок дослідників у процеси формування нових наукових шкіл та напрямів дослідження у природознавстві й медицині;

- виокремити основні напрями організаційно-просвітницької, зокрема, популяризаторської, природоохоронної, музейної, освітньої, меценатської та видавничої діяльності громадсько-наукових товариств, висвітлити її масштаби та соціокультурне значення;

- висвітлити роль природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. у розвитку міжнародних наукових зв'язків, виявити європейські виміри наукового пошуку вітчизняних учених;

- окреслити коло питань, які заслуговують на подальшу наукову розробку з урахуванням історичного досвіду та сучасних потреб реформування наукової сфери.

Об'єкт дослідження – розвиток природознавства та медицини на теренах України другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – витоки, етапи становлення і розвитку, світоглядні імперативи природничих та медичних товариств, їхня наукова й організаційно-просвітницька діяльність, вплив європейського соціокультурного простору на формування синергетичної моделі розвитку науки на теренах України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Нижня межа дослідження характеризується підвищенням ролі науки в житті суспільства, що викликало, особливо у 1860-х рр., створення і подальший бурхливий розвиток різноманітних громадсько-наукових об'єднань. Верхня межа дослідження пов'язана зі згортанням або припиненням діяльності переважної більшості природничих і медичних товариств у період докорінних соціально-політичних змін, зумовлених утвердженням комуністичної диктатури, що негативно вплинуло на функціонування осередків. Разом з тим, у дисертації подекуди відбувається вихід за вказані хронологічні рамки, що пов'язано з аналізом загальноісторичних чинників, які вплинули на процеси створення і функціонування громадсько-наукових об'єднань природознавців і лікарів.

Територіальні межі дослідження окреслені Наддніпряниною, тобто територією України, яка в другій половині XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської імперії.

Методологічну базу дослідження склали *загальнонаукові методи* (методи теоретичного дослідження, загальнологічні методи наукового дослідження), *методи соціально-гуманітарного* (комплексний багатofакторний аналіз, системність, синтетичні підходи наукознавства) й *історичного знання* (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та метод періодизації). Поєднання кількох методів аналізу виправдано складністю і неоднозначністю об'єкту дослідження та необхідністю глибокого пізнання предмету дослідження,

яке не обмежується систематизацією багатого фактологічного матеріалу, а виходить на рівень філософських та світоглядних узагальнень. Робота носить комплексний, міждисциплінарний характер, тому її основи пов'язані з фундаментальними положеннями таких наук як історія природознавства та медицини, наукознавство тощо. Використано нові теоретико-методологічні розробки сучасної української історичної науки: розгляд проблеми через призму соціокультурного виміру, мережевої моделі науки, поєднання конкретно-історичного зрізу подій з біоісторіографічним принципом; дослідження виконане з чіткою тенденцією до антропологізації історико-наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів визначається ґрунтовним і системним історичним, а також соціальним, культурологічним, наукознавчим підходом до оцінки функцій і ролі природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. і полягає в тому, що *вперше*:

- здійснено комплексний історико-науковий аналіз організаційних засад, наукової та культурно-просвітницької місії природничих та медичних товариств України зазначеного періоду;
- визначено роль товариств як потужних генераторів наукових ідей і стратегій у системі природничо-медичних наукових організацій України та в загальному розвитку природознавства та медицини другої половини XIX – початку XX ст.;
- висвітлено роль громадсько-наукових об'єднань у розвитку міжнародних наукових зв'язків;
- наведено маловідомі факти про функціонування окремих осередків, уточнено та конкретизовано оцінки й висновки про окремі аспекти їхньої діяльності; отримано нові дані про масштаб і характер наукової діяльності членів природничих та медичних товариств, їхнє місце в соціокультурному житті на теренах України;
- з позиції запропонованого в дослідженні антропологічного підходу на перший план висунуто не лише проблему наукових центрів в історії науки, що передбачає, власне, реконструкцію внутрішньонаукових комунікацій, а й

окреслено людиновимірний зріз проблеми. Зокрема, такий акцент дав змогу відтворити інтелектуальний простір як певну «мережу спілкування» фахівців певної галузі науки – природничої та медичної, а також чітко окреслити внесок дослідників у процеси формування нових наукових напрямів та шкіл.

Поглиблено та доповнено:

- джерелознавче поле дослідження розширено. Шляхом введення наукового обігу нових архівних документів, журнальних матеріалів, викладу нового погляду на відомі або маловідомі науковій спільноті явища та події;

- знання про організаційно-просвітницьку, культурно-освітню та видавничу діяльність природничих і медичних товариств на теренах України другої половини XIX – початку XX ст.

- синергетичну модель формування природничих і медичних знань з інтеграцією в європейський соціокультурний простір.

Набуло подальшого розвитку:

- персоніфікований вимір історії громадсько-наукових об'єднань природознавців і лікарів, які здійснювали дослідницьку, просвітницьку, організаційну роботу на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. України;

- концептуальне осмислення місії науковій інтелігенції в суспільному житті на етапах науково-технічних революцій, глобалізаційних викликів.

Наукова новизна дослідження полягає, окрім іншого, у здійсненні ґрунтовного макроісторичного аналізу діяльності науково-інтелектуального середовища, спробі реалізації методологічного концепту «інтелектуального співтовариства», вивченні корпоративних зусиль природознавців та медиків другої половини XIX – початку XX ст. до самоорганізації тощо.

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначається завданнями історії науки й техніки, пов'язаними з необхідністю глибокого і всебічного вивчення досвіду громадсько-наукових організацій для розвитку як наукових проблем, так і становлення громадянського демократичного суспільства. Сформульовані у дослідженні положення можуть знайти

застосування при організації роботи сьогоденних громадсько-наукових об'єднань, формуванні альтернативних джерел їхнього фінансування, розширенні напрямів діяльності, для вдосконалення внутрішнього міжкорпоративного мікроклімату у середовищі наукових колективів тощо.

Новий погляд на доробок учених, які працювали у природничих і медичних товариствах України другої половини XIX – початку XX ст., сприятиме збагаченню історико-наукового знання і може бути використаним для поглибленої розробки відповідних розділів історії української науки, в дослідженнях з історії природознавства та медицини. Фактичний матеріал, який міститься в роботі, й теоретичні узагальнення роблять реальний внесок у розробку вітчизняної історії. Матеріали дослідження можуть використовуватися: у вищих навчальних закладах у процесі викладання історії науки й техніки; при розробці загальних і спеціальних курсів з історії науки; в системі підвищення кваліфікації наукових кадрів. Дисертаційні матеріали можуть бути корисними при підготовці біографічних словників та енциклопедій, при створенні біографій вітчизняних природознавців і медиків.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, шести розділів, поділених на двадцять один підрозділ, висновків, списку використаних джерел і літератури (1013 позицій на 93 сторінках), додатків. Загальний обсяг дисертації складає 523 сторінки, з яких основний текст – 409 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Враховуючи вироблені сучасними дослідниками наукові історіографічні традиції і вплив суспільно-політичних факторів на історичну думку, вибудовуємо й обґрунтовуємо власну періодизацію історіографії задекларованої проблеми. У процесі наукового пошуку було опрацьовано значні масиви різномірної тематичної інформації. Історіографічний матеріал є досить неоднорідним, часом має суперечливий характер стосовно оцінок і висновків авторів щодо окремих аспектів становлення та діяльності природничих та медичних товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історіографія проблеми окреслена традиційно усталеними в історичній науці періодами, що відрізняються масштабами і глибиною її постановки та теоретичного вирішення:

I-й період – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.;

II-й – радянський період (1917 – 1991 рр.);

III-й – період незалежності України з 1991 р. і даний час.

Кожен із них має свої особливості щодо висвітлення проблеми, зумовлені конкретними історичними, ідеологічними, соціокультурними та політичними чинниками, а також розвитком історико-наукової думки в Україні. Накопичений на сьогодні значний пласт літератури про природничі та медичні товариства ХІХ – початку ХХ ст. дає змогу прослідкувати роль цих осередків в організації науки в означений хронологічний період. Однак спостерігається певна нерівноцінність у вивченні дослідниками цієї проблематики, а також особливість історіографічних джерел, які вийшли в світ у імперський, радянський і сучасний періоди. Дослідники по-різному оцінювали роботу цих організацій залежно від політичних викликів часу, соціального запиту держави й суспільства, ідеологічних установок і пріоритету окремих методологічних підходів в історичній науці.

Протягом першого історіографічного періоду – імперського (друга половина XIX – початок XX ст.) – переважали праці представників природничих та медичних спілок. Наприкінці XIX – на початку XX ст. чільне місце в масиві публікацій належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися відповідні кафедри, нові напрями природничих і медичних досліджень, розширювалася тематика наукового пошуку.

Перший історіографічний період представлений публікаціями, з допомогою яких можна простежити соціально-політичні тогочасні обставини, з'ясувати особливості розвитку науки, інституційні можливості і обмеження інтелігенції працювати в умовах самодержавства, виявити передумови становлення природничих і медичних товариств. Певний інтерес становлять праці, в яких висвітлюється діяльність товариств України за регіональним принципом (про наукові осередки Київщини, Харківщини й Одещини).

Так, вагомим доробком про харківські наукові осередки є праці кінця XIX – початку XX ст., зокрема, розвідка за редакцією Д. І. Багалія та І. П. Осипова «Наукові товариства та науково допоміжні заклади Харківського університету», датована 1911 р. [480]. Автори побіжно представили інформацію про передумови виникнення, основні напрями діяльності фізико-хімічного товариства, товариств наукової медицини та гігієни, дослідників природи, математичного тощо, які функціонували в стінах Харківського університету. Інші праці – «Історія міста Харкова за 250 років його існування (1855–1905)» Д. І. Багалія та Д. П. Міллера [478], «Харківський університет: Фізико-математичний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування (1805–1905)» під редакцією І. П. Осипова Д. І. Багалія [479] – характеризують стан науки й освіти того часу, вплив світової наукової думки на розвиток регіональної науки. Природниче та медичні товариства Харківщини згадуються лише оглядово.

Інформативні матеріали містять розвідки Є. М. Іванова [587; 588], в яких автор подав детальні відомості про всі друковані видання Харківського університету за перші 100 років його існування: перелік журналів і брошур, їхню кількість, предметну спрямованість тощо. Водночас, дослідник виклав історію

становлення Товариства наук при Харківському університеті. Проте названі дослідження не дають цілісної картини діяльності всіх медичних та природничих товариств регіону.

Інформація про медичне товариство Харківщини знайшла відображення у виданні М. С. Ігумнова «Харківське медичне товариство. 1861 – 1911 рр.» [886], де показана діяльність осередку упродовж 50 років його існування. Автор зробив огляд історії становлення, діяльності товариства, описав головні напрями наукових досліджень членів осередку, відзначив їх непересічне значення для розвитку вітчизняної медицини.

Напрацювання про наукові товариства Київщини представлені, насамперед, узагальнюючою працею М. В. Владимирського-Буданова [535], в якій автор вказував на невіддалене поєднання фахових предметів на медичному та природничому факультетах Університету Св. Володимира. Водночас, досліджуючи історію університету, вчений відзначив позитивний вплив університетської освіти й науки на поліпшення природничо-охоронного руху та медичного забезпечення в Києві.

Важливим історіографічним джерелом вважаємо «Бібліографічний словник професорів і викладачів Імператорського Університету св. Володимира (1834 – 1884)» під редакцією В. С. Іконнікова [926], де проаналізовано освітньо-педагогічну діяльність викладачів Київського вишу, які, в переважній більшості, входили до складу наукових товариств регіону.

Слід відзначити, що упродовж імперського історіографічного періоду значимі розвідки про Миколаївське товариство аматорів природи не побачило світ. Окремі публіцистично-оглядові замітки про осередок друкувалися виключно за авторства членів товариства. Так, А. А. Яната, активний член осередку, у невеликій за обсягом розвідці акцентував увагу на завданнях товариства, кількісному складі, не зосереджуючи уваги на науковій, просвітницькій чи популяризаторській роботі [464].

До узагальнюючих праць даного історіографічного періоду відносимо розвідку В. І. Радуловича «Очерк истории русских медицинских обществ: цель,

значение и взаимная связь» [805], в якій дослідник проаналізував мету і місію заснування наукових товариств лікарів, вказавши на зв'язки медичних об'єднань Російської імперії між собою. Однак досліджувані товариства України зазначеного періоду В. І. Радулович висвітлив нашвидку, не заглиблюючись у деталі.

Історіографія першого періоду представлена також періодичними виданнями другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: «Праці Товариства київських лікарів», «Праці Товариства харківських лікарів», «Праці Товариства одеських лікарів», «Записки Новоросійського товариства природознавців», «Записки київського товариства природознавців», «Записки харківського товариства природознавців» та ін.

Важливий дослідницький контент з окресленої проблематики мають роботи, вміщені в наукових збірниках – «Записках», «Трудах» та «Університетських відомостях» Київського, Новоросійського та Харківського університетів, які належать відомим ученим, членам природничих та медичних товариств: П. П. Алексєєву [87-89], О. В. Баранецькому [251], М. О. Бернштейну [254-257], П. М. Бучинському [263-265], М. О. Валяшко [95-96], Я. Я. Вальцу [267-269], Б. М. Гриневецькому [291], Д. К. Заболотному [304-309], О. О. Коротнєву [331], С. В. Коршуну [120], О. О. Лебедінцеву [339-340], І. Ф. Леваковському [343-346], Г. В. Левицькому [347; 349], І. І. Мечникову [353-358], О. О. Муратову [360-364], С. Г. Навашину [369], В. І. Палладину [378-381], К. М. Сапежко [402; 407; 409-412], В. І. Талієву [423-425; 427-428], Л. С. Ценковському [453-455], О. В. Чернай [456] та ін.

В контексті вивчення історії наукових товариств важливими видаються публікації, присвячені з'їздам природознавців та лікарів, проте й ці розвідки носять загально-оглядовий характер, за винятком праці «25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе» лікаря А. В. Погожева [288]. Саме йому належить перша спроба реконструкції історії заснування, організації та функціонування природничо-наукових з'їздів.

Особливо цінними є розділи монографії про роботу V Варшавського, VI Санкт-Петербурзького та VII Одеського загальноросійських з'їздів природодослідників. Слід зазначити, що автор одним з перших намагався прослідкувати історію та загальні тенденції діяльності Київських природничо-педагогічних з'їздів 1861 та 1862 рр.

Передумови організації загальноросійських природничих з'їздів, їхні завдання та перші результати були проаналізовані у статті П. П. Алексеєва «О предстоящем съезде естествоиспытателей в Киеве» [89], учасника тих подій. Метою публікації була власне популяризація діяльності та розкриття завдань загальноросійських з'їздів природознавців, а також залучення до їхніх лав якомога більше прихильників. Представлена П. П. Алексеєвим інформація носить спрощений та агітаційний характер.

Таким чином, література імперського періоду з історії наукових природничих і медичних товариств на теренах України XIX – початку XX ст. відзначається фрагментарністю та описовістю. Характерним є наявність переважно поодиноких публіцистичних розвідок про окремі аспекти діяльності об'єднань лікарів, а також публікування звітності цих осередків (звіти про діяльність товариств, їхніх інститутів, лабораторій, кабінетів і бібліотек, протоколи засідань тощо) [242; 908]. Група ювілейних видань також є нечисельною і стосується переважно найбільших медичних товариств (зокрема, Харківського медичного товариства) [615].

Для наукових розвідок другого історіографічного періоду характерним є те, що оцінки тих чи інших історичних процесів мали виразне ідеологічне забарвлення. Загалом праці з історії природознавства та медицини радянського періоду не містили поглибленої інформації про природничі та лікарські товариства України XIX – початку XX ст. Дослідження історії наукових товариств за радянських часів здійснювалося фрагментарно, з огляду на ідеологічні орієнтири тогочасного наукового пошуку.

В окрему групу виокремлюємо узагальнюючі праці з історії природознавства [586; 876], географії [577], хімії [622], фізики [807], автоматики [899], зоології

[726; 727], біології [806], мінералогії [687], гідробіології [490], мікробіології [893], фізіології рослин [911], ембріології [483], анатомії [931], хірургії [529], нервових хвороб [731], медицини в цілому [493; 549; 579; 690; 769; 770] тощо.

Серед природничих товариств на теренах України XIX – початку XX ст. помітна увага радянських учених концентрувалася переважно на історії Київського й Новоросійського об'єднань природознавців. Зокрема А. І. Барбарич, український радянський ботанік- систематик, дендролог, доктор біологічних наук, на шпальтах періодичних видань опублікував невеликі за обсягом розвідки: «Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100- летию со дня организации. 1869-1969» [484], «Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110- летию со дня организации: 1869-1979)» [485]. Вони присвячені сторічному ювілею наукових осередків. Автор означив головні завдання товариства природознавців у м. Києві: всебічне природниче дослідження місцевого краю, видання «Записок Київського товариства природознавців» для публікації протоколів засідань товариства та наукових робіт, організація публічних читань із природничих наук і математики, допомога населенню у вирішенні практичних сільськогосподарських питань. Ним проаналізовано склад товариства, його видавнича та екскурсійна діяльність, внесок окремих членів осередку в дослідження флори регіону (А. Рогович, І. Шмальгаузен, В. Липський та ін.). А. І. Барбарич відзначив виняткову роль Київського товариства природознавців у процесі створення Російського ботанічного товариства (1916 р.), попередником якого дослідник назвав саме об'єднання київських природознавців. Дослідник високо оцінив і діяльність Новоросійського товариства природознавців, яке проводило дослідження не лише ботанічних, але й зоологічних та геологічних питань. Окрім того, автор систематизував робіти з флори, опубліковані в «Записках» і «Протоколах» Київського та Новоросійського товариств природознавців [485, С. 1490-1496].

Вагому синтезуючу роботу здійснили автори збірника під редакцією М. Волкова, де досліджено основні етапи діяльності Всесоюзних наукових

медичних товариств (хірургів, травматологів-ортопедів, онкологів, офтальмологів, зубних лікарів, акушерів-гінекологів, психіатрів, дерматовенерологів тощо), висвітлено першооснову формування цих об'єднань, які, без сумніву, вийшли з медичних товариств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. [761]. Як відомо, наукові медичні товариства ХІХ ст. не були вузькоспеціалізованими, порівняно з радянськими, а мали універсальний характер, лише з початку ХХ ст. почали формуватися монодисциплінарні медичні організації. Тому в контексті цього авторами збірника висвітлено окремі заходи, здійснені членами найбільших медичних товариств ХІХ – початку ХХ ст. щодо організації профілактичної роботи, відкриття санаторіїв і лікарень, проведення засідань і читань. Першочергова роль відводилася товариствам, створеним у великих містах Росії (Москва, Санкт-Петербург), потім – науковим осередкам «окраїнних» територій (Київ, Одеса, Харків, Варшава, Тифліс тощо). Це дослідження є цінним напрацюванням радянської науки, хоча в ньому перші фахові об'єднання лікарів охарактеризовані лише як база для організації міцних і вузькоспеціалізованих медичних товариств радянського періоду.

До узагальнюючих досліджень з історії медичних товариств Російської імперії можна віднести працю Ю. М. Квітницького-Рижова «К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей)» [618]; природничих товариств – М. А. Захарова «К истории естественнонаучных обществ пореформенной России» [585]. Харківське медичне товариство аналізував П. Т. Петров у дослідженні «К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961)» [779]; Товариство одеських лікарів – К. К. Васильев у праці «Деятельность Общества одесских врачей» [513]; Київське товариство хірургів досліджував М. І. Коломийченко у розвідці «К истории научного общества хирургов Украинской ССР» [632]; діяльність Товариства наукової медицини і гігієни висвітлював М. Г. Швалб у дослідженні «Указатель к Трудам Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете за 1883-1915 гг.» [951]; інформацію про Київське товариство боротьби із заразними хворобами надав С. С. Дяченко, яка містилася у праці «До заснування в Києві

«Общества для борьбы с заразными болезнями» [573]; Харківське математичне товариство досліджувалося Д. Гордевським («Педагогическая деятельность Харьковского математического общества за 90 лет его существования (1879-1969)») [555]; хімічні товариства аналізувалися В. В. Козловим («Очерки истории химических обществ в СССР») [630]; діяльність Харківського товариства дослідників природи висвітлювалася Л. Л. Гельфенбейном у статті «Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства» [544]; основні аспекти становлення та функціонування Новоросійського товариства природознавців у своєму дослідженні «Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110- летию со дня организации: 1869-1979)» розглядав А. І. Барбарич [485].

В. Борейко, відомий еколог, біолог і природоохоронець, охарактеризував внесок природничих організацій, які діяли в Україні, у природоохоронну діяльність, відзначивши, що їхня роль полягала у реалізації таких завдань: пропаганда охорони природи, підготовка природоохоронних кадрів, здійснення заходів щодо охорони конкретних пам'яток природи, наукова робота в природоохоронній сфері [502]. Зокрема, у публікації увага приділена не лише діяльності великих природничих товариств України XIX – початку XX ст., наприклад, Новоросійського товариства природознавців або Харківського товариства любителів природи, але й менших організацій – Київському орнітологічному товариству ім. К. Ф. Кеслера, Кримському товариству природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Кримсько-Кавказькому гірничому клубу (м. Одеса), Товариству подольських природознавців і любителів природи (м. Кам'янець-Подольський), Волинському, Полтавському, Харківському товариствам природознавців, Миколаївському товариству любителів природи, Хортицькому товариству охоронців природи (с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії), українським відділенням (Київському, Миколаївському, Полтавському тощо) Російського.

Дослідники неодноразово відмічали недостатній рівень вивченості радянською історіографією питання діяльності наукових товариств периферії, на відміну від центральних загальноімперських осередків. Так, у радянській науковій літературі зафіксовано декілька спеціальних публікацій про Харківське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природознавців, Київське товариство природознавців (розвідки А. Барбарича, В. Бореяка, Л. Гельфенбейна, В. Левіна). Інші природничі товариства України, по суті, залишалися поза дослідницькою увагою. Окрім того, дослідження мали не компаративний, а лише заглиблений у конкретну діяльність товариства характер.

До 100-річчя Харківського медичного товариства у 1965 р. вийшов друком збірник наукових статей за редакцією М. П. Новаченка та ін. «100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности» [858]. Автори відзначили результативність роботи наукового осередку, особливо в імперський період. Діяльність Харківського медичного товариства описана особливо детально: подано дані про утворення наукового осередку, охарактеризовано його персональний склад, наукову діяльність і практичні медико-профілактичні заходи, суспільну роботу, яка полягала в заснуванні медичних закладів (лікарня, Пастерівський інститут з бактеріологічною станцією, кабінети діагностики тощо), проаналізовано видавничу діяльність, роботу бібліотеки, заходи, направлені на підготовку медичних кадрів (відкриття курсів сестер милосердя, згодом – Жіночого медичного інституту), детально розглянуто статuti – установчі документи товариства. Дослідниками констатовано, що з часу виникнення і до кінця ХІХ ст. Харківське медичне товариство достатньо зміцнилося, утвердило свої позиції в науково-медичному середовищі. Значну увагу автори приділили ставленню членів товариства до революційних подій 1905 – 1907 рр.

Виділяємо низку робіт, які презентують регіональні особливості становлення та діяльності наукових осередків. Певний інтерес становить узагальнююча праця «Історія Київського університету» за редакцією О. З. Жмудського [602], де один із розділів присвячено діяльності наукових товариств університету

Св. Володимира, зокрема, охарактеризована робота Київського товариства дослідників природи, Київського фізико-математичного товариства, Київського фізико-хімічного товариства, Антропологічного наукового товариства, а також медичних товариств – Акушерсько-гінекологічного, Фізико-медичного, Психіатричного, Сифілідологічного і Дерматологічного.

Наукові розвідки радянського періоду, присвячені Харківському та Одеському університетам [604; 885], дають змогу відслідкувати характерні тенденції, зміни в дослідницькій проблематиці, з'ясувати характер інтеграційних процесів у науці. Водночас, слід враховувати, що узагальнюючі дослідження радянської доби побудовані на винятково марксистській методології і залишають поза увагою важливі людиновимірні, особистісні аспекти наукової творчості.

Окремі аспекти діяльності наукових товариств лікарів висвітлено в дослідженні О. П. Жука «Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX в.» [579], в якому розкривається внесок медичних товариств у розвиток суспільної медицини в Росії в другій половині XIX ст., а також підкреслюється значимість Харківського медичного осередку у розвитку громадсько-медичної думки в Росії.

У 1970-х рр. продовжували виходити в світ наукові розвідки про медичні товариства XIX – початку XX ст. Дослідницьким контекстом вирізняється праця М. В. Волкова «Наукові медичні товариства СРСР» (1972 р.) [761]. Її автор на загальноросійському матеріалі подав деякі відомості про роботу медичних товариств на теренах України, розкрив їхню роль у популяризації медичних знань. Окреме місце відведено Харківському медичному товариству, яке, на думку дослідника, ефективно проводило боротьбу з різними інфекційними хворобами. Праця С. С. Дяченко «До заснування в Києві «Общества для борьбы с заразными болезнями» [573] присвячена діяльності Товариства боротьби із заразними хворобами, заснованого членами Товариства київських лікарів. Автор детально висвітлив передумови створення медичного осередку, вказавши на його засновників, основні завдання та роль у розвитку медичної науки. Новий дослідницький ракурс надано в публікації О. Д. Чмеля «Общественно-

политическая деятельность Харьковского медицинского общества» [908], де автор не лише характеризує дослідницьку роботу Харківського медичного товариства, а й деякі прикладні аспекти, пов'язані з участю членів товариства у російсько-турецькій війні.

Значний масив фактичного матеріалу міститься в наукових доробках К. К. Васильєва [514-517] про діяльність Одеського товариства лікарів, яке згодом трансформувалося у відомий медичний центр, потужний осередок епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань не лише України, а й всієї Російської імперії. Окремі праці дослідника були опубліковані ще напередодні розпаду Радянського Союзу [512-513].

Науковий доробок членів природничих товариств кінця XIX – початку XX ст. окреслено в праці Б. М. Мазурмовича «Вклад учених Київського університету у розвиток зоології у XIX і на початку XX ст» [725], в якій ідеться про розвиток різних галузей зоології на теренах України, науковий внесок окремих членів природничих товариств у галузі морфології та систематики тварин, фауністики, ембріології, гідробіології, ентомології, фізіології та біохімії тварин, еволюційного вчення.

Сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і діяльності природничих та медичних осередків розпочався з проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави. Саме в цей час з'явилася низка монографій, дисертацій, статей, у яких увага зосереджена не лише на існуванні наукових товариств, а й на всіх аспектах їхньої діяльності: популяризаторській, науковій, просвітницькій, організаційній, видавничій тощо.

Останнім часом діяльність природничих і медичних товариств України та наукові досягнення членів цих осередків викликають підвищений інтерес у науковців. Варто відзначити праці І. В. Батова [487], Ю. О. Віленського [531], С. М. Вінничука [532-534], Я. В. Ганіткевича [542; 543], І. О. Демуз [562-565], В. Б. Калиновського [609], А. А. Коробченко [644-655], Н. І. Коцур [663-670], В. М. Лесового [717-719], В. Г. Майданника [728], О. А. Мяловицької [759], М. М. Рогожи [817-818], О. А. Стойки [857], А. М. Ферчука [879] та ін.

Так, особливості становлення та розвитку природознавства в Україні висвітлюються в роботі О. Ф. Коновця «Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)» (1992 р.) [638]. Автор вперше висвітлив історію українського науково-просвітницького руху, розкрив творчість маловідомих вітчизняних учених. Зокрема у дослідженні показана роль перших наукових товариств у популяризації природничих і технічних знань.

Праця «Популяризація науки в Україні: історія і сучасність» за редакцією А. З. Москаленка та О. Ф. Коновця [797] (1992 р.) вміщує низку наукових розвідок, присвячених становленню та розвитку наукових і освітніх товариств, їхніх видань, вивченню популяризаторської діяльності українських вчених-природознавців. Автори прагнули на широкій джерельній базі відтворити історію популяризаторської діяльності Київського товариства дослідників природи, Новоросійського товариства дослідників природи, Харківського товариства природознавців тощо. Узагальнюючим характером відзначається монографія С. П. Рудої «Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» [823] (2000 р.). Праця дає можливість зіставити фундаментальні результати, одержані українськими вченими-природознавцями у галузі мікробіології, з теоретичними надбаннями учених.

Важливий аспект досліджуваної тематики окреслено в дисертації О. Я. Пилипчука «Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929» [972]. Теоретико-практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому окреслені головні напрями розвитку природознавства та формування еволюційної біології через призму діяльності Київського товариства дослідників природи. О. Я. Пилипчуком відзначено, що характерною особливістю товариства була його універсальність, оскільки осередок координував наукову діяльність різнопрофільних учених.

Надзвичайною науковою новизною на момент видання (1996 р.) відзначалося й дослідження В. С. Савчука «Історико-науковий аналіз діяльності природничо-наукових товариств Півдня України, Криму та Бессарабії: друга половина XIX – початок XX століття» [975]. У дисертації ґрунтовно розкрито історичну роль

природничо-наукових товариств зазначених регіонів Російської імперії як особливої форми організації дослідницької діяльності, визначено їхнє місце в соціально-культурному процесі другої половини XIX – початку XX ст. Автором встановлено, що природничі товариства представляли високоорганізовану систему, яка стала моделлю структури громадсько-наукових об'єднань.

На сучасному історіографічному етапі з'явилося безліч краєзнавчих праць з історії медицини окремих регіонів (областей, міст і містечок), написаних в науково-популярній формі у форматі підручників (посібників), подекуди монографій. Наприклад, праця регіонального характеру відомого історика медицини, доктора медичних наук К. К. Васильєва «Медицина старої Одеси» [516] містить детальні відомості про лікарські благодійні організації міста кінця XIX – початку XX ст. (Одеське фармакологічне товариство, Одеське відділення Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами, Товариство опіки над хворими дітьми, Товариство боротьби з туберкульозом, Стурдзовська община сестер милосердя), закладів охорони здоров'я (Павлівський приют, Євангелістська лікарня).

До узагальнюючих праць з історії медицини, у яких ідеться про наукові медичні товариства на теренах України XIX – початку XX ст., належать дослідження доктора медичних наук, професора, засновника, першого очільника Лікарської комісії та дійсного члена Наукового товариства імені Т. Шевченка Я. В. Ганіткевича [542; 543]. Учений подавав хронологію маловідомих подій з історії медицини, відомості про лікарів і учених-медиків, які розвивали українську національну медицину в Києві.

Виділяємо низку праць (як правило, це статті, а також дисертації чи монографії), у яких предметом дослідження було одне або декілька наукових медичних товариств України XIX – початку XX ст. Так, у середині 1990-х рр. опубліковані статті про Київське хірургічне товариство [497; 498], а згодом з'явилася й дисертація П. М. Богоніса про Київське хірургічне товариство (КХТ) [952]. Дослідник уперше у форматі дисертаційного дослідження цілісно відтворив процес формування цього фахового об'єднання лікарів, з'ясував особливості його

функціонування і визначив основні напрями розробки хірургічних питань у товаристві. Автор стверджував, що саме зі створення КХТ у 1908 р. розрізнена до того часу науково-дослідницька діяльність окремих хірургів була об'єднана для спільного вирішення багатьох складних питань хірургічної науки.

Історія Товариства київських лікарів, відомості про Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, який свого часу функціонував як медичний факультет при університеті Св. Володимира, містяться у монографії дослідника «Нарис історії Національного медичного університету імені О. О. Богомольця» [861]. У дослідженнях Ф. Я. Ступак не оминув увагою й інші медичні товариства, які виникли в Києві та діяли під егідою університета Св. Володимира: Акушерсько-гінекологічне (1886 р.), Товариство боротьби із заразними хворобами (1894 р.), Фізико-медичне (1896 р.), Психоневрологічне (1897 р.), Товариство боротьби із сухотами й горбковицею (1899 р.), Дерматосифілологічне (1900 р.), Хірургічне (1908 р.), Одонтологічне, Офтальмологічне, Товариство прихильників військово-санітарних знань. Окрім того, дослідник згадав і про перше в країні студентське наукове медичне товариство, яке було організоване в 1881 р. студентом-медиком О. Кисілем. Ф. Я. Ступак є автором праці про благодійні медичні товариства Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в якій проаналізував внесок медичних спілок у забезпечення медичною допомогою населення міста [860].

У 2010 р. до 170-річчя становлення Товариства київських лікарів вийшли друком статті С. М. Булах [505; 506], В. В. Загороднього [582]. Тематично орієнтованим є бібліографічний покажчик за редакцією Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова, В. Т. Нековаль [948] (2010 р.), у якому відображено науковий доробок членів Товариства київських лікарів, подано описи їхніх друкованих видань за 1840-1928 рр. [895].

Історія Товариства одеських лікарів найґрунтовніше висвітлена у дослідженнях Ю. К. Васильєва [519-525]. Автор захистив кандидатську дисертацію про науковий лікарський осередок [954], у якій простежено особливості організації та діяльності товариства протягом 1848-1924 рр., показано

його роль у розвитку медичної науки України, внесок у справу заснування першої в Російській імперії та другої у світі спеціалізованої установи – Одеської бактеріологічної станції. У цілому Ю. К. Васильєвим досить детально вивчено практичний аспект діяльності товариства, залучено значний масив архівних документів, уперше запропоновано періодизацію діяльності цього осередку на основі вивчення суспільних змін у Російській імперії і особливостей становлення вищої університетської освіти в Одесі, розкрито наступність наукових традицій Товариства одеських лікарів та Одеського терапевтичного товариства, яке з'явилося в 1924 р.

Низку наукових публікацій приурочено 150-річчю Харківського медичного товариства (2011 р.). Так, Д. К. Милославський подав інформацію про започаткування товариства терапевтів при Харківському медичному товаристві, [741], Є. Г. Русанова та С. П. Григор'єв проаналізували наукову діяльність членів осередку [832], Л. М. Гридасова, О. М. Кулешова та інші виявили нові факти діяльності Харківського медичного осередку у просвітницькому, науковому, організаційному та популяризаторському напрямках [887], М. І. Хвисяк з'ясував передумови виникнення та окремі аспекти діяльності товариства [888]. В цілому авторами здійснено важливий крок у дослідженні інституціоналізації, професіоналізації наукових об'єднань учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Окремим питанням функціонування медичних і природничих товариств у цілому присвячені аналітичні публікації С. П. Рудої, О. М. Ціборовського. Зокрема, у працях С. П. Рудої розкрито науково-практичні результати членів товариств у галузі мікробіології [823], науково-просвітницьку діяльність медичних товариств України [825], історію становлення товариства природознавців при Харківському університеті [828], популяризаторську роботу природничих товариств [826] тощо. Дослідник О. М. Ціборовський з'ясував найважливіші чинники заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини й охорони здоров'я [900]. Важливим доробком історика став укладений медичний календар України у співавторстві з В. М. Сорокою, в якому

подано пам'ятні події, ювілейні дати та згадано імена видатних учених української медичної науки [901].

У царині досліджень з історії науки й техніки слід відзначити вагомий внесок у розробку окресленої проблематики професора Н. І. Коцур, та її наукову школу – «Соціальні аспекти розвитку вітчизняної науки і техніки в другій половині XIX–XXI ст.». У монографії «Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні» (2011 р.) Н. І. Коцур [669] дослідила соціально-економічні передумови й основні етапи становлення вітчизняної гігієнічної науки у другій половині XIX – 1920-ті рр. У третьому розділі дослідження висвітлена санітарно-протиепідемічна діяльність наукових медичних товариств Київщини, Харківщини й Одеси. У багаточисленних статтях [660-670] Н. І. Коцур акцентує увагу на науково-практичній роботі вчених Харківського, Київського та Новоросійського медичних товариств у галузі епідеміології та бактеріології. Дослідниця у своїх наукових студіях запропонувала синергетичну модель розвитку медичної науки другої половини XIX – початку XX ст.; це включає університетську медичну освіту, соціальну медицину, наукові медичні товариства на теренах України.

В останні роки продовжують публікуватися розвідки про найбільші наукові медичні товариства України. Дисертаційне дослідження Н. І. Самойленко [976] (2012 р.) присвячене безпосередньо діяльності наукових медичних товариств. Авторкою з'ясовано соціально-економічні передумови виникнення та основні етапи діяльності об'єднань, прослідковано утвердження санітарно-профілактичного і бактеріологічного напрямку діяльності Товариства київських лікарів, виявлено найважливіші складові формування статистико-гігієнічного спрямування роботи Одеського товариства лікарів, розкрито вплив учених Харківського медичного товариства на обґрунтування науково-теоретичних засад соціальної гігієни, а також показано роль фахових об'єднань у розробці науково-теоретичних підвалин епідеміології, інституціонуванні бактеріології, підготовці вітчизняних кадрів бактеріологів, охарактеризовано особистий внесок учених-лікарів у розвиток епідеміології, медичної бактеріології, соціальної гігієни тощо. Проте, на нашу думку, дослідження Н. І. Самойленко не в повній мірі розкриває

багатогранну наукову, просвітницьку та організаційну роботу членів медичних об'єднань, оскільки найбільший акцент робиться на санітарно-профілактичній роботі осередків.

Цінним історіографічним джерелом про становлення і розвиток Харківського математичного товариства є дисертаційне дослідження Н. М. Кушлакової (2007 р.) [398]. Авторка провела історико-науковий аналіз організаційно-наукової, науково-педагогічної, суспільно-політичної та видавничої діяльності об'єднання.

Питання удосконалення організації шкільної математичної освіти в діяльності Київського фізико-математичного товариства були висвітлені в дисертаційному дослідженні Н. М. Стукало [968]. Не дивлячись на те, що авторка основну увагу акцентувала на розвитку шкільної математичної освіти, прослідковуємо й соціально-економічні, організаційно-наукові та освітні умови становлення діяльності Київського фізико-математичного об'єднання.

Історію Миколаївського товариства аматорів природи ґрунтовно вивчала Н. Д. Колосовська [962]. У її дисертації проаналізовано основні джерела фінансування товариства, динаміку його професійного складу, що свідчить про об'єднання у своїх рядах представників місцевої інтелігенції, серед якої професійні вчені складали відносно невеликий, але активний прошарок. У роботі чітко окреслена відмінність громадсько-наукових об'єднань природничого напрямку від природничих товариств при університетах – поєднання дослідної роботи з широкою просвітницькою діяльністю, яка, як правило, переважала. Дослідниця виділила основні напрями наукової діяльності товариства: дослідження природи Півдня України та вирішення науково-практичних регіональних проблем. Безпосередньо в середовищі науковців товариства започатковані дослідження з зоогеографії України, еколого-експериментальне вивчення видоутворення, біологічні засоби боротьби зі шкідливими для сільського господарства комахами тощо. Окрема увага в дослідженні Н. Д. Колосовської приділена й культурно-просвітницькій діяльності товариства,

зокрема лекційній та екскурсійно-виставково-музейній роботі, а також видавничо-інформаційній справі (журнал «Природа»).

Окрім того, Г. Л. Звонковою у дисертаційному дослідженні [956] вперше комплексно висвітлено організаційно-практичну діяльність наукових товариств природничого й технічного профілю м. Харкова. Так, авторка проаналізувала окрім дослідницьких практик Харківського математичного товариства, роботу Харківського товариства дослідників природи, яка спрямовувалася на вивчення органічної й неорганічної природи, рельєфу, клімату, флори і фауни не лише України, але й інших регіонів Росії. Дослідниця проаналізувала роботу Харківського медичного товариства, яке, на її думку, більш помітно вирізнялося суспільно-корисною діяльністю, ніж, скажімо, відповідні осередки в Києві, Миколаєві, Одесі. Проте організаційно-просвітницька, популяризаторська й наукова робота в осередках була висвітлена побіжно у зв'язку з надто широким предметом дослідження.

Педагогічна діяльність членів наукових товариств в Україні відображена О. А. Коваленко в дисертаційному дослідженні (2000 р.) [960]. Авторка узагальнила теоретичні напрацювання вчених і досвід педагогічної роботи наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX ст., проаналізувала історичні, соціально-економічні та педагогічні передумови виникнення товариств.

Вивчення масиву інформації вітчизняних природничо-наукових з'їздів другої половини XIX ст. складає науковий та суспільний інтерес і досі. М. Ю. Караванська у дисертаційному дослідженні [958] вперше висвітлила передумови організації з'їздів природознавців, з'ясувала їхню роль у розвитку природознавства та медицини, відтворила ставлення до з'їздів з боку держави та громадськості, визначила роль даних заходів для процесів консолідації вітчизняних учених. У розділі 4 дисертаційного дослідження М. Караванською наголошено на тому, що найбільш вдалим і повністю втіленим у життя виявився проект організації природодослідницьких товариств при російських університетах (у тому числі Київському, Харківському та Новоросійському).

Авторка досить детально прослідкувала взаємні контакти і спільну співпрацю членів природничих товариств і з'їздів природознавців та лікарів. На її думку, університетські товариства природодослідників швидко зорганізувалися й розпочали свою різнопланову роботу, яка дала суттєві наукові, культурно-просвітницькі, видавничі й інші результати. Зокрема, як наголошує дисертантка, університетські товариства природодослідників користувалися своєрідним статусом асоційованих членів з'їздів природознавців і лікарів.

Нові грані історії науки розкриваються в розділах дисертації Т. Є. Христової «Становлення та розвиток фізіології рослин в Україні» [984] (2010 р.). Дослідниця проаналізувала роль наукових товариств природознавців у створенні практично-теоретичних засад фізіології рослин, з'ясувала наукові досягнення вітчизняних учених, які входили до складу об'єднань, у вивченні різних аспектів життєдіяльності рослин та показала значення робіт українських вчених у формуванні сучасних уявлень про життєдіяльність рослин.

Основні етапи розвитку ботаніки та зоології на теренах України, а також прикладні флористичні та фауністичні розвідки природодослідників описала у дисертації І. Я. Трускавецька [982] (2012 р.). У другому розділі дослідження розкрито діяльність наукових товариств у царині біологічної науки другої половини XIX – початку XX ст., проведено порівняльно-історичний аналіз основних напрямків наукових досліджень членів природничих товариств України. Авторкою також було проаналізовано наукові здобутки Й. К. Пачоського – активного члена багатьох природничих осередків.

Історію розвитку географічної науки Харківського регіону в XIX – першій половині XX ст. дослідила Л. Д. Божко (2005 р.) [953]. Авторка лише побіжно торкнулася розвитку географічних досліджень в Харківському товаристві природознавців, однак наголосила на важливості праць активних членів товариства А. М. Краснова, Ю. І. Морозова та О. С. Федоровського для подальшого розвитку науки.

Вагомим напрацюванням у вивченні етапів розвитку та напрямів діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті слід вважати

дисертаційне дослідження А. А. Коробченко [964] (2016 р.). У роботі розкрито передумови виникнення товариства, з'ясовано особливості його формування, визначено основні напрями діяльності, охарактеризовано культурно-просвітницьку роботу членів та показано його соціокультурне значення. Не менш вагомими тематичними студіями є статті А. А. Коробченко [644-655], в яких розкриваються основні напрями ботанічних, флористичних, мікологічних, анатомічних, морфологічних, анатомічних, геологічних, географічних наукових досліджень членів природничого товариства.

У дисертації М. Л. Кушик на основі історико-педагогічного аналізу досліджено становлення і розвиток медичної освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [967]. Авторкою проаналізовано суспільно-політичні передумови створення і розвитку медичних освітніх закладів, висвітлено роль медичних товариств у розвитку медичної освіти. Проте досить широкий об'єкт дослідження не дозволив повною мірою охарактеризувати діяльність наукових медичних товариств: увага була акцентована лише на тому, що діяльність цих осередків у зазначений період сприяла поширенню передового лікарського досвіду.

Серед низки праць вирізняється монографія та дисертаційне дослідження І. Ю. Робака «Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові» (2007; 2009 рр.) [974]. Автор детально висвітлив особливості охорони здоров'я в місті: виникнення, практичне функціонування і проблеми санітарних служб, закономірності розвитку й місцеві особливості медичної допомоги населенню, оздоровчі та санітарно-протиепідемічні заходи й етапи їхнього поліпшення, взаємовідносини суб'єктів профільної діяльності в місті з владними, господарськими, культурними й іншими інституціями, роль органів державної влади, місцевого самоврядування, земських, громадських, станових, релігійних, приватних організацій і окремих осіб у становленні й забезпеченні функціонування установ охорони здоров'я. Діяльність безпосередньо наукових товариств медичного спрямування не стала предметом дослідження автора, адже

в розвідках увага приділялася саме практично-організаційній і санітарно-профілактичній, а не науковій роботі.

Одним із найновіших досліджень з історії природничих і медичних товариств, під кутом зору історіографічної парадигми стали монографія та дисертаційне дослідження І. О. Демуз «Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох» (2014 р.) [566]. У роботі вирішено важливу наукову проблему, що полягає у з'ясуванні стану, повноти й достовірності вивчення історії зазначених об'єднань. Авторкою проведено всебічне дослідження історіографії питання діяльності наукових товариств зазначеного періоду, обґрунтовано можливість і доцільність вивчення їхньої історії у контексті інституціональної методології. І. О. Демуз вперше здійснено спробу висвітлити роботу цих осередків не ізольовано, а як цілісне, специфічне явище, як нову форму організації науки, що охопила абсолютно всі тогочасні наукові галузі. У ІV та VI розділах монографії систематизовано історіографічні джерела щодо формування наукового дискурсу з проблематики природничих і медичних товариств України. Монографія носить міждисциплінарний характер. Оскільки праця І. О. Демуз має історіографічне спрямування, то націлює дослідників на подальші наукові пошуки в царині історії науки й техніки.

Серед узагальнюючих робіт віднайдені ті, що висвітлюють питання внеску природничих наукових товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичні та фауністичні дослідження в Україні. Автори розглядають не лише наукову та громадсько-практичну діяльність членів товариств, але і внесок цих осередків у розвиток освіти й популяризацію знань серед населення, організацію екскурсійно-виставково-музейної роботи, видавничу і природоохоронну діяльність. Наразі поширеними є персоналістичні дослідження – про відомих учених, членів наукових товариств України ХІХ – початку ХХ ст. Так, наприклад, сюди належить колективна монографія за авторства В. П. Коцура, Н. І. Коцур, Л. М. Товкун «В. П. Корчак-Чепурківський» (2013 р.) [662], в якій висвітлено важливі аспекти життя і професійної діяльності

видатного ученого-медика, академіка В. П. Корчака-Чепурківського, члена медичних наукових товариств, зокрема, Київського товариства лікарів.

Наукові праці, що проливають світло на історію міжнародних наукових зв'язків учених Харківського, Київського й Новоросійського університетів були створені дослідницею О. А. Іваненко. Авторка монографії «Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [595] уперше здійснила спробу створити узагальнююче дослідження міжнародних зв'язків трьох найбільших українських університетів у царині гуманітарних і природничих наук. Особливу увагу вона приділила науковим відрядженням вітчизняних учених до провідних наукових центрів Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Великої Британії, Бельгії, Швейцарії та інших країн. У контексті загальноєвропейського культурного розвитку висвітлюються питання міжслов'янської наукової співпраці.

В українській історіографії періоду незалежності з'явилася група досліджень, у яких відображена діяльність наукових природничих і медичних товариств України XIX – початку XX ст. у новій площині – з позицій регіональної та інтелектуальної історій. Важливість таких праць полягає у відображенні регіональних особливостей становлення товариств і допомагає прослідкувати співтовариство науковців у межах конкретного міста чи краю. З'явилися перші аналітичні розвідки про більшість природничих і медичних товариств, історія яких узагалі не вивчалася в попередні періоди.

Таким чином, історіографічний огляд задекларованої проблематики дозволяє стверджувати, що іманентною рисою імперської історичної науки є описовість, бібліографічно-анотаційний характер публікацій, найчастіше – відсутність аналітико-критичного спрямування в оцінках діяльності наукових товариств. Недоліком радянської історіографії слід вважати схематизм, надмірну ідеологічну тональність, тенденційність у трактуванні окремих важливих проблем. Історія природничих і медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. подавалася найчастіше в контексті дослідження університетської тематики, частково – у синтетичних розвідках з історії природознавства та

медицини, у персональних нарисах або в енциклопедичних і довідкових виданнях. Побіжно презентувалася й коротка історія товариств. Однак така наповненість друкованою продукцією не гарантувала всеосяжності вивчення всіх аспектів теми: аналізувався, в основному, внесок у розвиток природничої і медичної науки загальноімперських наукових товариств. Наукові товариства України переважно залишалися на дослідницькому маргінесі.

1.2. Особливості та джерельна база наукового дискурсу

Наукове дослідження виконане на основі комплексу історичних джерел, що складаються з неопублікованих та опублікованих архівних документів, наукових праць та періодичних видань другої половини ХІХ ст. – 1917 р., у яких містяться відомості про становлення і розвиток природничих та медичних товариств на теренах України, їхню організаційну, наукову, просвітницьку та популяризаторську діяльність в досліджуваний період.

Основою джерельної бази стали матеріали державних архівів України. Найвагомішу групу джерел складають документи: Державного архіву м. Києва (ДАК), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАДВО України), Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Національної наукової медичної бібліотеки України. Окреслений масив архівних документів дозволив не лише прослідкувати особливості становлення та різні форми діяльності природничих і медичних товариств України в досліджуваний період, а й шляхом співставлення з іншими джерелами перевірити, уточнити, підтвердити або відкинути окремі історичні факти, переконатися в повноті та достовірності літературних джерел. Саме документальні джерела є найважливішими в дослідженні окремих питань дисертаційного дослідження.

В державному архіві м. Києва було опрацьовано два фонди. Фонд 16 «Київський університет» містить важливу інформацію про закордонні відрядження та подорожі членів медичних і природничих товариств Київщини на різноманітні конгреси та виставки, їхню міжнародну співпрацю. Про широке коло питань, пов'язаних з відрядженнями вчених говорять назви архівних справ: Оп. 334, спр. 83. О командировании членов Киевского общества Естествоиспытателей; спр. 56. О командировании помощника прозектора Ивана Савченко за границу на один год; Оп. 308, спр. 59. О командировании профессора Гюббенета за границу; Оп. 312, спр. 65. О выписке в библиотеку Бреславского Университета изданий Киевского Общества Естествоиспытателей; Оп. 327, спр. 79. Об экскурсии профессора Университета Теофилактова с целью геологических исследований; Оп. 328, спр. 177. О командировании профессора Минха в Египет и Палестину; Оп. 330, спр. 73. О командировании профессора Минха на Кавказ; спр. 99. О командировании некоторых членов Киевского Общества Естествоиспытателей с ученой целью; Оп. 331, спр. 13. О командировании с ученой целью на Кавказ консерватора Липского; спр. 70. О командировках членов Киевского Общества Естествоиспытателей; Оп. 332, спр. 166. О международном медицинском конгрессе или медицинской и гигиенической выставке в г. Риме; Оп. 465, спр. 5015. Дело о командировании профессора Эргардта в Берн на международную выставку; спр. 5929. Переписка с ректором Университета и заключения Комиссии факультета об изменении правил командирования за границу.

В зазначеному фонді міститься важлива інформація стосовно відкриття природничих осередків (Оп. 331, спр. 150. Об учреждении при Университете Физико-медицинского Общества); звіти наукових товариств (Оп. 331, спр. 73. С отчетом Киевского Общества Естествоиспытателей); про заснування допоміжних закладів зусиллями членів товариств (Оп. 327, спр. 84. Об устройстве при Обществе Киевских врачей частной поликлиники) тощо.

Документи з досліджуваної проблематики теми знайдено у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві, які дозволили

встановити участь членів медичних товариств України у профілактичній та протиепідемічній роботі в Російській імперії, лікарів і вчених – у роботі Товариства київських лікарів та Товаристві боротьби із заразними хворобами. Так, у фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства» містяться відомості про організаційну роботу Товариства київських лікарів (оп. 631, спр. 217. Правила организации народных чтений по медицине, гигиене, ветеринарии; оп. 636, спр. 647. Устав Украинского научного общества в г. Киеве; Устав Общества борьбы с холерой).

У фонді 707 «Управління Київського навчального округу» зосереджена низка документів: затвердження статуту Київського товариства природознавців (оп. 34, спр. 443. Об утверждении проекта устава для учреждения при Университете Св. Владимира Общества Естествоиспытателей); закордонні відрядження членів наукових осередків (оп. 34, спр. 185. О командировании стипендиата Университета Св. Владимира, магистра химии Николая Бунге за границу для приготовления к профессорскому званию. 3 июня; оп. 28, спр. 313. О командировании профессора Университета Св. Владимира Гюббенета за границу с ученой целью); преміювання та нагородження вчених за успіхи в науковій та просвітницькій діяльності (оп. 34, спр. 72. На отношение Департамента Народного Просвещения о профессоре Университета Св. Владимира фон-Гюббенета, что к награде его орденом Св. Анны 2-ст. с Императорской короной нет препятствий; спр. 143. О выдаче доцентам и преподавателям Университета Св. Владимира вознаграждения за чтение ими публичных лекций и за посторонние занятия; оп. 28, спр. 270. О награждении профессоров Рахманинова и Чугаевича и адъюнкта Абашева за чтение публичных лекций) тощо.

Автор залучила документи і матеріали фонду 2090 «Окружна фабрична інспекція Харківського фабричного округу», які містять відомості про заснування при Харківському університеті Товариства дослідників природи (оп. 1, спр. 1875. Об учреждении при Харьковском университете Общества испытателей природы). Інформацію про видавничу діяльність Харківського товариства природознавців, його засідання та кількість випущених праць знаходимо в матеріалах фонду 1680

«Канцелярія Харківського інспектора по справах друку» (оп. 1, спр. 25 Сообщение общества испытателей природы при Харьковском университете от 5 августа 1898 г. о количестве трудов, выпущенных обществом).

Важливе значення для історико-наукової реконструкції і загальної картини історії становлення та діяльності природничих та медичних товариств Одеси мають інформативні фонди Державного архіву Одеської області. Всього опрацьовано 4 фонди цього архіву. Автор залучила документи і матеріали фонду 45 «Новоросійський університет», який містить відомості про заснування при Новоросійському університеті Товариства дослідників природи (оп. 4, спр. 2380. Об учреждении Общества естествоиспытателей при Новороссийском университете); витрати на утримання природничого осередку (оп. 7, спр. 55. О расходах на содержание Общества естествоиспытателей); діяльність Товариства дослідників природи (оп. 11, спр. 3; 5. О деятельности Общества Естествоиспытателей); склад членів Новоросійського товариства природознавців при Новоросійському університеті (оп. 7, спр. 26. Список действительных членов Одесского Общества естествоиспытателей); обрання на посаду секретаря природничого товариства (оп. 7, спр. 21. Об избрании на должность секретаря Общества естествоиспытателей при Университете И. Ф. Кошуга); заснування медичного товариства (оп. 18, спр. 329. О целях и правах медицинского Общества при Новороссийском университете); участь медичного товариства у Пироговському з'їзді (оп. 9, спр. 17. Об участии медицинского Общества при Университете в Пироговском холерном съезде в Москве); відрядження членів Новоросійського товариства природознавців (оп. 8, спр. 26. О командировании Вейнберга на XI съезд естествоиспытателей и врачей); ювілеї інших товариств (оп. 11, спр. 51. О юбилее Новороссийского минералогического Общества). В матеріалах фонду міститься також інформація про вшанування пам'яті померлого члена природничого осередку (оп. 8, спр. 17. О заседании Общества естествоиспытателей, посвященного памяти скончавшегося 9 ноября 1901 г. академика А. О. Ковалевского).

З метою більш глибокого розкриття теми нами залучено документи фонду 42 «Канцелярія Одеського навчального округу», де міститься інформація про надання матеріальної допомоги природничому осередку (оп. 35, спр. 2899. О выдаче пособия Обществу естествоиспытателей при Новороссийском Университете). У фонді 150 «Архіви професора А. І. Маркевича» міститься інформація, яка дозволяє більш ґрунтовно висвітлити діяльність Новоросійського товариства природознавців (оп. 1, спр. 54. Отчет о деятельности Новороссийского Общества естествоиспытателей при Новороссийском Университете).

Документи фонду 16 «Одесская городская управа» проливають світло на організаційні процеси в галузі природознавства не лише за участі членів наукових осередків, а й одеської громадськості (оп. 91, спр 4. Об учреждении лаборатории по исследованию Одесских лиманов).

Серед найінформативніших джерел – протоколи засідань природничих та медичних товариств, звіти, опубліковані в «Трудах» і «Протоколах» наукових осередків. Праналізувавши річні звіти товариств, можна сказати, що в них широко висвітлюється науково-організаційна діяльність природничих та медичних осередків, розглядається їх фінансове становище та кількісний склад їхніх членів. Вони розкривають справжню сутність справ у товариствах, містять відомості про стан їх наукової та просвітницької діяльності за кожен рік.

Велику групу джерел складають основні наукові праці членів природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст., які друкувались на сторінках наукових збірників. Відобразити наукові доробки всіх членів товариств ми не в змозі, проте найґрунтовніші праці нами проаналізовано на сторінках дисертації. Серед них статті І. Я. Акінфієва – 3 назви, П. П. Алексеева – 3, М. І. Андрусова – 2, М. О. Бернштейна – 3, Я. Я. Вальца – 3, М. О. Валяшко – 2, М. Д. Вахтеля – 2, М. Ф. Гамалєї – 4, Я. І. Ганіткевича – 2, Є. С. Главче – 2, В. П. Єрмакова – 2, Д. К. Заболотнього – 6, Я. М. Зільберберга – 2, П. Ф. Калачьова – 5, К. К. Кесслера – 5, О. О. Коротнева – 2, А. М. Краснова – 4, Я. М. Лебединського, І. Ф. Леваковського – 4, Г. В. Левицького – 3, Б. М. Мазурмовича – 3, І. І. Мечникова – 6, М. М. Москальова – 2, О. О. Муратова

– 6, С. Г. Навашина – 6, А. Д. Павловського – 2, В. І. Палладіна – 5, П. І. Перемежка – 4, В. О. Ротерта – 4, К. М. Сапежко – 13, Л. О. Струве – 2, В. І. Талієва – 9, І. В. Троїцького – 6, О. М. Фінкельштейна – 3, М. І. Хвисяка – 4, Л. С. Ценковського – 4, І. І. Шмальгаузен – 2, О. Е. Янишевського – 4 та ін.

Аналіз наукових праць членів природничих та медичних товариств України дозволяє розкрити основний зміст і простежити найважливіші напрямки становлення та розвитку наукових осередків, їхні міжнародні наукові зв'язки, впровадження наукових доробок у практику, тематику засідань товариств тощо. Детальна характеристика основних праць учених подається у третьому та четвертому розділах дисертації.

Серед наукових надбань членів природничих та медичних товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. слід назвати дослідження О. Е. Янишевського «О комиссуральных системах мозковой коры» (1902 р.) [467], «К симптоматологии и патогенезу дрожательного паралича» (1909 р.) [466], «К вопросу о нисходящих системах волокон в задних столбах спинного мозга» (1899 р.) [465]; І. Я. Акінфієва «Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования» (1889 р.) [246], «Флора Центрального Кавказа» (1894 р.) [247]; П. П. Алексеева «Заметки о Парижской выставке 1878 года» (1878 р.) [88], «Заметки из заграничного путешествия в 1871 – 72 годах» (1872 р.) [87]; М. И. Андрусова «К вопросу о происхождении сероводорода в водах Черного моря» (1891 р.) [248], «Некоторые результаты экспедиции «Черноморца» (1892 р.) [249]; М. О. Бернштейна «О регуляции теплоты в организме» (1872 р.) [254], «Рассуждения об отправлениях легечно-желудочного нерва» (1860 р.) [255], «Руководство к частной физиологии» (1868) [256]; Я. Я. Вальца «О некоторых болезнях полевых растений» (1867 р.) [267], «Список коллекций миксомицетов и грибов, собранных А. С. Роговичем, Я. Я. Вальцем и Л. А. Ришави» (1872 р.) [269]; Д. К. Заболотного «Иммунитет при заразных болезнях» (1894 р.) [306], «Исследования по холере» (1894 р.) [307], «О флуоресценции живых организмов» (1891 р.) [309]; К. К. Кесслера «Путешествие с экологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 г.» (1860 р.) [323], «Рыбы,

водящиеся и встечающиеся в Арало-Каспийско-Понтийской ихтиологической области» (1877 р.) [325]; О. О. Коротнева «Поездка на Шпицберген (с рисунками)» (1898 р.) [331]; А. М. Краснова «К флоре бассейна р. Чаквы (Краткий отчет об экскурсии в Батумской области)» (1895 р.) [334], «Предварительный отчет о поездке на берега Азовского моря (Исследование почвенно-ботанического состояния южно-русской степи в послетретичный период)» (1902 р.) [336] та ін. Наведений неповний перелік наукових праць учених-природознавців і медиків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ілюструє різновекторні наукові інтереси дослідників, які відіграли важливу роль у становленні природничої та медичної галузей знань в Україні та поповнили не лише вітчизняні, а й світові досягнення.

Повідомлення очільників природничих і медичних товариств України за різні роки слід віднести до групи звітних матеріалів. Керівництво наукових осередків у щорічних звітах намагалося представити головні здобутки і проблеми розвитку, визначити основні напрями їхньої діяльності.

Нами проаналізовано протоколи природничих та медичних товариств, у яких містилася інформація про зміни у складі наукових осередків, засідання з переліком представлених повідомлень і матеріалів, напрями функціонування товариств, наповнення бібліотек і музеїв цінними експонатами, основні події у житті та наукова діяльність членів поза установами, некрологи [189-215]. Саме звіти становлять особливу цінність дослідження, оскільки містять аналіз основних напрямів діяльності товариств протягом усього часу їхнього існування.

Отже, дослідження обраної теми базується на широкій джерельній базі, яка включає опубліковані документи центральних архівів України, м. Києва і Київської області, Харківської та Одеської областей, галузевих архівів та Національної наукової медичної бібліотеки.

Важливу групу джерел складають звіти, протоколи засідань, відділень, опубліковані документи про склад товариств, його почесних членів, інформація про наукові зв'язки з закордонними та вітчизняними науковими товариствами,

щорічні видатки, свідчення про з'їзди, конгреси та виставки, кількість і зміст доповідей членів, звітність про лекційну діяльність, видання товариств тощо.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Процес розвитку природничої та медичної наукової думки характеризується постійним рухом, відкриттям нових фактів, різноманітним поглядів і гіпотез, змінами наукових парадигм. Продуктивне дослідження будь-якої наукової проблеми в конкретно-історичному й історіографічному планах можливо лише за умови з'ясування фундаментальних теоретико-методологічних засад історичного пізнання. На думку О. В. Крушельницької, методологія включає в себе фундаментальні, загальнонаукові принципи, що є її основою, конкретно-наукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, та систему конкретних методів і технік, що застосовується для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [677, с. 60].

Реконструювання процесу прирощення знань з історії природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. неможливе без з'ясування методологічних засад та підходів до вивчення окресленої проблематики.

Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичного дослідження: об'єктивності, наступності, історизму, науковості, діалектичного розуміння історичного процесу, системності, ціннісного підходу, багатофакторності, усебічності пізнання тощо.

Принцип об'єктивності передбачає виявлення всіх чинників, які визначали діяльність природничих і медичних товариств. За даним принципом, дослідження повинно бути абсолютно безпристрасним. На його виконання не повинні впливати загальні враження про природу досліджуваного, симпатії або, навпаки, антипатії, власний настрій чи стан. На жаль, цей принцип дуже часто порушується, оскільки використовується недостовірні та неперевірені інформації. В нашому дослідженні завдяки принципу об'єктивності відображені

такі джерела, які максимально адекватно відбивають науковість історичної думки у всіх її компонентах. Крім цього, принцип об'єктивності зобов'язує розглядати конкретні події і явища у всій їхній складності, багатогранності та суперечливості, спиратися на сукупність позитивних і негативних фактів у їхньому істинному змісті, незалежно від того, подобаються вони комусь чи ні.

Принцип наступності трактується як зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, сутність якого полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого чи окремого; як зв'язок між явищами у природі, суспільстві та пізнанні, коли нове, змінюючи старе, зберігає в собі деякі його елементи. Стосовно суспільства наступність розглядають як передачу соціальних і культурних цінностей від покоління до покоління, від формації до формації та засвоєння цих цінностей новими поколіннями і соціальними системами. Принцип наступності орієнтував нас на те, щоб викладена інформація містила факти, які б вказували на послідовність діяльності як природничих і медичних товариств, так і їхніх членів при переході від одного етапу розвитку до іншого. Крім цього, застосовуючи принцип наступності, ми намагалися зорієнтувати сучасне покоління на збереження національних цінностей, які нам у спадок залишили наші співвітчизники-природознавці та медики.

Принцип історизму в межах наукових досліджень є одним з найважливіших. Це зумовлено тим, що обов'язкове завдання вченого – перебудувати визначені раніше дані у галузі свого дослідження ще до початку наукового пошуку. Принцип дозволяє вивчати складні суспільні явища в хронології, передбачає конкретний підхід до подій і фактів, визначає етапи розвитку. Дотримання принципу історизму передбачає розгляд організації та діяльності природничих і медичних товариств відповідно до суворої хронологічної послідовності, надання їм неупередженої оцінки, врахування специфічних особливостей цієї діяльності в контексті трансформації українського соціуму.

Дотримання *принципу науковості* забезпечує достовірність фактів, знань, теоретичних положень, розкриття причинно-наслідкових зв'язків між явищами та процесами.

Принцип діалектичного розуміння історичного процесу вимагає підпорядкування загальним та універсальним теоретичним положенням, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Цей принцип дозволяє відобразити підвалини буття й пізнання, орієнтувати і спонукати людей до дії. Діалектичний принцип допомагає у ході наукового дослідження віднайти необхідні слова, щоб зорієнтувати та спрямувати людей до активних дій у науковій, освітній, просвітницькій та організаційній діяльності.

Принцип системності є досить важливим методом сучасних наукових досліджень. Системний підхід підпорядковує напрям методології дослідження, в основі якого лежить розгляд об'єкта як цілісного елементу в сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. Говорячи про принцип системності, можна говорити про деякі способи організації наших дій під час написання дослідження, що охоплюють певний вид діяльності, виявляючи закономірності та взаємозв'язки з метою їх більш ефективного використання.

Принцип ціннісного підходу націлював на пошук і виявлення таких ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного і майбутнього розвитку.

У науковому пошуку використовувався *принцип багатofакторності*, який прослідковується у впливі соціальної обстановки на наукову та культурно-просвітницьку діяльність природничих та медичних товариств України досліджуваного періоду.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертації є *принцип усебічності пізнання*, який реалізується через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються наукової та культурно-просвітницької діяльності наукових осередків. Посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу усебічності, що передбачає врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Врахування історичної ситуації, у якій створювалася наукова праця, дозволяє відокремити власні погляди автора від нав'язаних йому висновків.

Принципи органічно пов'язані з конкретними дослідницькими методами. У процесі розкриття досліджуваної теми використовувалася цілісна, складна, динамічна система методів, які застосовувалися на різних етапах і рівнях дослідження.

При розв'язанні поставлених завдань нами застосовано *історично-генетичний метод*, який відноситься до числа найбільш поширених в історичних роботах. Його сутність полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі історичного розвитку. Саме цей метод дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії становлення та діяльності природничих і медичних товариств України досліджуваного періоду.

Не менш значимим є *історико-порівняльний метод*. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле повторюється і є внутрішньо обумовленим процесом, багато явищ тотожні чи схожі за внутрішньою сутністю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм. Завдяки цьому методу ми намагалися пояснити історичні факти та розкрити їхню сутність у розрізі діяльності природничих та медичних осередків.

Метод історіографічного аналізу дозволив вивчити витоки досліджень з теми, виокремити внесок у цей процес різних поколінь істориків. Метод допоміг з'ясувати достовірність історіографічних джерел, встановити обставини появи наукових праць.

Застосований нами *історико-системний метод* отримує широке застосування, що обумовлено поглибленням історичних досліджень як з точки зору цілісного охоплення досліджуваної реальності, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем. Основою використання даного методу є єдність суспільно-історичного розвитку, яка включає складові компоненти історичної реальності. Очевидно, що всі названі події та процеси не тільки мають причинно-наслідкові зв'язки, але і взаємозв'язані між собою функціонально. Завдяки історико-системному методу

ми намагалися сформувати цілісну комплексну картину створення і функціонування природничих та медичних осередків.

Аналітичний метод відіграє провідну роль серед методів наукового дослідження. Це – інструмент пильного дослідження особливостей і специфіки внутрішньо-системної взаємодії, він неодмінно містить у собі результати абстрагування, спрощення, формалізації. Одночасно з аналітичним методом використовувався *метод систематизації*, який забезпечив можливість упорядкування знань, що існують, про об'єкт дослідження, і його складових частин.

При розв'язанні поставлених завдань нами був використаний *метод інтерпретації*, який полягає у здатності розкрити авторський задум, виходячи з цілісності твору. Проблеми тексту, його розуміння та інтерпретації цікавлять не лише спеціалістів, а й будь-яку освічену людину. У тексті зберігається культурний спадок людства. Багатогранність природи тексту приходить з осмисленням понять, категорій, процесів, для відносно повного розуміння яких використовують знання різних галузей науки [918, с. 11]. У процесі прочитання тексту статей, монографій, підручників, періодичних видань читач намагається осягнути зміст, закладений автором у його творі, тобто знайти точки дотику між своїм і авторським світом. Наскільки важливим є метод інтерпретації можна зрозуміти зі слів відомого історика О. П. Реєнта: «Більшість дисертацій наводять багато ключових понять, що несуть спотворене змістове навантаження і не відображають досліджуваних явищ і подій у всіх їх багатоманітності й складності. Інколи має місце підміна понять, викликана їх невірним розумінням або неправильною інтерпретацією... Здебільшого пріоритет віддається фактам, а їх концептуальне осмислення відходить на другий план [812, С. 23-27]».

Обов'язковими, на нашу думку, є *індуктивний та дедуктивний методи дослідження*. Перший передбачає процес судження, що досягає висновку, який при наявному стані знань є напевно істинний, але не гарантує його. В нашому дослідженні присутні відомості, які лише поверхнево аналізують те чи інше явище, але навіть завдяки їм ми формулювали певні висновки, оскільки

індуктивне заключення може бути спростоване або узагальнене при наявності додаткових фактів. *Дедуктивний метод* націлює дослідника на те, що висновки повинні базуватися виключно на основі попередньо наведених доказів та містити нову інформацію про предмет дослідження.

Відносно новим загальнонауковим методом, який ми використовували, став *інформаційний підхід*, суть якого полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища в суспільстві виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти. В основі інформаційного методу лежить принцип інформаційності, згідно з яким: використана інформація є універсальною та фундаментальною; інформація є носієм змісту всіх процесів, що відбуваються у суспільстві; інформаційний характер мають носити всі існуючі в суспільстві взаємозв'язки.

Синхронний метод передбачає паралельне вивчення та порівняння подій, які відбувалися в різних місцях. В нашому випадку ми досліджували природничі та медичні товариства Київщини, Харківщини, Одещини, Миколаївщини тощо.

Метод типологізації може застосовуватися з метою наукового розчленування хаотичного цілого і зчленування виділених у ході аналізу елементів у наукову картину історичної дійсності. Цей метод пов'язаний із узагальненням як способом самого дослідження, що дає змогу в самому ході подій виявити їх об'єктивну внутрішню логіку, розкрити предмет як цілісність. *Метод типологізації* дав змогу здійснити ґрунтовне порівняння поглядів різних дослідників, установити реальний прогрес у накопиченні наукових знань, виявити новизну й оригінальність у трактуванні проблематики.

Не менш значущим є *метод історіографічного аналізу та синтезу*, який створює можливість критичного розгляду наукового доробку вчених із порівнянням отриманих ними результатів і встановленням повноти вивчення теми. Це дозволяє критично оцінити результати досліджень радянських, пострадянських та зарубіжних вчених, персоніфікувати їхній внесок у розробку проблеми і збагачення джерельної бази досліджень із визначенням різниці методологічних підходів.

Загалом, історичні роботи суттєво виграють у результаті використання специфічних методів, що залучаються до аналізу конкретних аспектів у рамках міждисциплінарних підходів. Обґрунтуванню таких міждисциплінарних підходів до вивчення історії наукових товариств України XIX – початку XX ст. присвячено один із розділів монографії І. О. Демуз. Так, дослідниця, з посиланням на праці М. Мандрик, А. Гуревича, акцентує увагу на тому, що сучасна історична наука позиціонує себе антропологічно орієнтованою історією, в центрі уваги якої знаходиться людина в усіх її проявах, а антропологізація фактично означає необхідність «визнати саме людський зміст історичного процесу», що так і не вдалося радянським дослідникам, які вважали основою формування світогляду дослідників саме політичні, релігійні та національні чинники [566, с. 53]. Це дає можливість показати, що в рамках сучасного антропологічного підходу проблема наукових центрів в історії науки (зокрема, колективів дослідників – медиків і природознавців XIX – початку XX ст.) висувається на перший план, що передбачає, власне, реконструкцію внутрішньонаукових комунікацій.

Принципи просопографії (вивчення колективних біографій, що дає змогу зробити якісний аналіз історії формування і ролі «особистісного» фактора в житті наукового співтовариства), персонологічний та біографічний методи, соціологічна модель вивчення науки (згідно з якою будь-які наукові співтовариства, організації та колективи вивчаються з допомогою макро- і мікросоціологічних засобів), психологічні та соціально-психологічні методи (мотиваційна структура особи ученого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо), про які згадує І. О. Демуз [566, С. 55-56], більшою чи меншою мірою знайшли застосування і в нашому дослідженні.

Крім того, теоретико-методологічним підґрунтям нашого дослідження став інституціональний підхід (прихильником якого також є І. О. Демуз [566, С. 62- 63]) до аналізу історії української науки, переваги якого полягають у тому,

що він надає більше шансів подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття процесів наукової еволюції. Цей підхід дозволяє, якщо не цілком вийти за вузькі межі регіонального висвітлення наукового руху, то принаймні у порівняльному режимі розглянути його перебіг в основних національно-культурних центрах.

У нашому дослідженні ми спираємося, окрім того, на популярну сьогодні мережеву модель науки, запропоновану І. Колесник. Ця модель позначає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств тощо) в «безшовну» мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація, котрі існували і раніше, проте вивчались ізольовано. Так, інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки [566, с. 63]. Услід за І. О. Демуз погоджуємося з тим, що науковий простір української науки рубежу XIX-XX ст. допомагає глибше розкрити метод синергетики, які є ключовими й для нашого дослідження. Синергетика, як стверджує В. Бронніков, є міждисциплінарною концепцією самоорганізації складних систем у просторі їхньої еволюції, що є чергуванням двох взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації (ієрархізація складається з послідовного об'єднання елементарних дисипативних структур у структури більш високого порядку, а деієрархізація – це послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості. З погляду синергетики наукова інформація є соціокультурною матрицею, яка репрезентує не просто потік знання окремого індивіда, а всієї сукупності учених. Ця «соціокультурна матриця» включає те спільне, що характерне для когнітивного процесу певного наукового співтовариства. Іншими словами, все наукове співтовариство своєю діяльністю створює спільну соціокультурну матрицю. Саме ж об'єднання (наприклад, наукове товариство) – це «кооператив», у якому діють окремі агенти – вчені, проте для кожного з них соціокультурна матриця – когнітивна структура, що складається зі знань, здобутих багатьма вченими. Якщо йдеться про науковий

простір, то синергетика виявляє в ньому прикметні для нього риси самоорганізації науки [566, с. 64, 65-66].

Таким чином, вивчення історії природничих та медичних товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалося з позицій історичного, системного, феноменологічного, герменевтичного та наративного підходів. У процесі дослідження використовувалися принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатофакторності, всебічності пізнання, конкретності, які мають об'єктивний зміст, базуються на реальній дійсності та об'єктивному розвитку науки та суспільства. Було використано також загальнонаукові методи (теоретичного дослідження), методи соціально-гуманітарного (комплексний багатофакторний аналіз, системність) та історичного знання (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та метод періодизації).

Висновки до першого розділу

Аналіз провідних тенденцій сучасної історіографії засвідчує, що історії діяльності природничих і медичних товариств зазначеного періоду приділено достатньо уваги, а найголовніше, – по-новому оцінено їхнє значення і роль у процесах розвитку вітчизняної науки. Дослідницький акцент помітно змістився з вивчення історії загальноімперських природничо-наукових і медичних товариств на осередки місцевого значення. Урізноманітнився тематичний пласт публікацій: сучасними дослідниками вивчається не лише фактологічна історія осередків, але й оцінюється загальний внесок членів товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичних і фауністичних досліджень, різних галузей медицини; продовжується поглиблене вивчення недосліджених до цього напрямів діяльності товариств.

Водночас проведений аналіз змістової частини історіографічних напрацювань дозволяє констатувати факт відсутності комплексних досліджень з історії природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. у розрізі соціокультурних та персонологічних вимірів. Детального

вивчення потребують питання персонального складу наукових товариств, світоглядних пріоритетів учених-природознавців та медиків, їхні наукові доробки та багата дослідницька спадщина, участь членів товариств в організаційно-просвітницькій та популяризаторській діяльності, музейній, природоохоронній, виставковій роботі, заходах щодо реформування шкільної природничої та медичної освіти, участі у міжнародному науковому співробітництві тощо.

З викладеного вище постає актуальне наукове завдання – здійснити ґрунтовну й комплексну реконструкцію персонологічних аспектів діяльності природничих і медичних товариств на теренах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з метою врахування наукового досвіду попередників та вироблення ефективної моделі функціонування сучасної науки.

Джерельна база дослідження представлена різноманітними за змістом і характером опублікованими та неопублікованими документами й матеріалами, які включають збірники, архівні справи, періодичні видання. Суттєвою перевагою досліджуваної теми є забезпеченість її належною джерельною базою, що презентована документами Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву у м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів з різних аспектів історії створення та діяльності природничих та медичних товариств в Україні в досліджуваний період.

Важливу групу джерел складають звіти, протоколи засідань, відділень, опубліковані документи про склад товариств, його почесних членів, інформація про наукові зв'язки з закордонними та вітчизняними науковими товариствами, щорічні видатки, свідчення про з'їзди, конгреси та виставки, кількість і зміст доповідей членів, звітність про лекційну діяльність, видання товариств тощо.

Окрім того, обґрунтовано можливість розгляду задекларованої проблеми в контексті нових теоретико-методологічних розробок сучасної історичної науки: антропологічно орієнтованої історії, принципів просопографії, персонологічного та біографічного методів, інституціонального підходу до аналізу історії

української науки, мережевої моделі науки та синергетичної моделі організації наукового простору.

Дисертаційне дослідження було проведене з позицій історичного, системного, феноменологічного, герменевтичного та наративного підходів. У процесі роботи використовувалися принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатофакторності, всебічності пізнання, конкретності, які мають об'єктивний зміст, базуються на реальній дійсності та об'єктивному розвитку науки та суспільства.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ПОЯВИ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ ТА ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1. Форми соціального запиту на інтелектуальні об'єднання в умовах розвитку капіталізму

Загальне розуміння якогось культурного явища можна одержати, розглядаючи його в широкому контексті пов'язаних з ним феноменів, на тлі світового соціокультурного процесу. Не дослідженою залишається проблема осмислення історії вітчизняної науки, як складової культури нашого народу у вітчизняному наукознавстві. Закономірно що, історію природознавства та медицини необхідно розглядати в контексті соціокультурних процесів в Україні, на тлі загальносвітового цивілізаційного поступу.

Проблема генезису капіталізму в Росії на рубежі ХІХ – ХХ ст. вважається достатньо вивченою. Дослідження, у тому числі монографічні, мають високий рівень узагальнення, не втратили своєї актуальності та дають всебічне розуміння процесів розвитку капіталізму в Російській імперії. Тому наше завдання полягає у розкритті форм соціального запиту в період розвитку капіталізму на створення громадських об'єднань лікарів та природознавців.

На вітчизняних теренах протягом ХІХ ст. відбувались соціально-культурні трансформації, які засвідчили перехід від аграрного до індустріального, від традиційного до сучасного, модерного суспільства [831, с. 78-86]. Ці процеси були обумовлені багатьма факторами, зокрема, способами правління у той чи інший час. Так, керування Миколи І (1825-1855 рр.) позначилося тяжкою реакцією, від якої особливо страждала Україна, переживаючи систематичну русифікацію в усіх галузях життя. Реакційне правління Миколи І не в змозі було припинити революційних рухів, підсилених прагненням відновлення української державності.

Варто зауважити, що в дореформений період державне управління здійснювалося згідно з потребами кріпосницької системи господарювання, де центральною фігурою був поміщик, який утримував у своїх руках політичну, економічну та адміністративно-судову владу над селянами. Феодально-кріпосницькі відносини (панщинна система господарства, феодальна рента, залежність селянина від поміщика) стримували розвиток товарного землеробства. Ринкові відносини наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом для подальшого економічного розвитку. Економічно не вигідною стала праця кріпаків, а наявність мільйонів закріпачених селян не давала можливості створити ринок найманої робочої сили.

В силу різних причин на початку XIX ст. Російська імперія постала перед серйозною проблемою системної модернізації соціальних та політичних інституцій. Низку проблем зовнішнього та внутрішнього походження перед вищими чиновниками на чолі з царем, поставив розвиток суспільно-політичного життя. Важливим чинником того часу став процес збільшення території Російської імперії за допомогою різних шляхів, а саме: заволодіння військовими засобами Туркестану та Кавказу; дипломатичними методами Криму та встановлення протекторату над Молдавією та Валахією; колонізаційним шляхом отримання територій Сахаліну та Курильських островів [817, с. 290].

Важливим моментом, швидше поштовхом, який істотно посилив і пришвидшив процес усвідомлення потреби суспільної модернізації, стала Кримська війна (1853-1856). Поразка Росії у цій війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному горизонті. Царська армія як основний гарант успішної політики держави, виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. Суттєвою втратою для Російської імперії стали позиції на Балканах, панування у Чорному морі, віддача Туреччині частини Бессарабії тощо [811, с. 34 - 43].

Армія та військово-морський флот, що відігравали практично вирішальну роль у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії,

внаслідок поразки також постали перед проблемою модернізації. Модернізація військових машин вимагала зосередження істотних зусиль всього суспільства «для вирішення переозброєння збройних сил, фактично – нової військової доктрини держави» [261, с. 514].

Для створення сучасної армії необхідно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів та сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Перепоною для створення такого ринку була кріпосна залежність майже половини населення країни. Брак вільних робочих рук за наявності вільного фінансового капіталу стримував процес індустріалізації Російської імперії. Росія на початку другої половини XIX ст. залишалася єдиною країною Європи, де зберігалось кріпацтво [722, 376 с.].

У середовищі студентства та інтелігенції також наростали антикріпосницькі настрої, які слугували поштовхом для виникнення у Харкові (1856 р.), а потім і в Києві політичного об'єднання під назвою Харківсько-Київське таємне товариство. Завданнями членів товариств була пропагандистська діяльність і розповсюдження творів Герцена задля визволення селян від кріпосної залежності та встановлення республіканського правління. Доля активістів товариства була невтішною: частину членів заарештовано та відправлено у заслання [1013].

Таким чином, у середині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Криза характеризувалася насамперед занепадом поміщицьких маєтків, посиленням експлуатації селян, гальмуванням розвитку капіталістичних процесів стримування формування ринку вільної робочої сили, наростанням соціальної напруги в суспільстві та посиленням процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, важливим урядовим заходом, який забезпечив би відновлення державної могутності Російської імперії.

З середини XIX ст. в імперську економіку почали активно проникати елементи ринкових відносин. Кріпацтво з його натуральним характером та

екстенсивними методами нарощування виробництва вже доживало останні дні, адже не могло забезпечити конкурентоздатність російських товарів на світовому ринку. Промисловці почали запозичувати досвід західних сусідів, які досягали кращих результатів у виробництві з використанням найманої і кваліфікованої праці. Це дало поштовх можновладцям до усвідомлення необхідності реформ в економіці. Оскільки дана сфера напряду залежала від робочої сили і її якості, то почати реформування саме з неї було найдоцільнішим.

Розуміючи ту обставину, що не можливо втримати існуючий режим та відновити міжнародний авторитет імперії без надсучасної промисловості та торгівлі, Олександр II намагався створити сприятливі умови, які б прискорили шляхи підступу до заданої мети. Однак поставлені завдання складно було вирішити без звільнення з кріпацтва селян, які мали стати фундаментом формування армії вільнонайманих робітників, потрібних великій промисловості.

Навесні 1861 р. з'явився царський маніфест, який дарував колишнім кріпосним селянам головне – юридичну свободу. Норми маніфесту були конкретизовані у ряді інших законодавчих актів. Найважливішими з них були такі: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеві положення», «Положення про влаштування дворових», «Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності їх подвірної осілости... та про підтримку урядом до набуття селянами у власність польових наділів» тощо [751, с. 177].

Слід зазначити, що реформа 1861 р. стала важливою історичною подією і мала значні політичні, економічні та соціальні наслідки. Селяни здобули особисту незалежність від поміщиків, але, водночас, за поміщиками зберігалося право власності на всю землю, що розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування. Аграрні відносини в Російській імперії ставали ринковими. Перетворення колишніх кріпаків на громадян не принесло їм повної соціальної та правової рівності порівняно з вищим станом – дворянством [772, с. 29].

Проведення реформ спричинили швидкий розвиток господарювання на принципах ринкових відносин. Однією з передових галузей української промисловості було цукроваріння. Основним постачальником цукру для всієї імперії була Україна, яка досягла 87,8 % питомої ваги у всеросійському виробництві цукру [982, с. 47-48].

З середини 1860-х рр. швидкими темпами розвивалася деревообробна промисловість, підприємства якої виготовляли товари широкого вжитку. Продукцію деревообробної промисловості використовували будівельна індустрія, транспорт, сільське господарство та майже всі галузі промисловості [545, с. 32]. Позитивні зрушення у деревообробній галузі зумовили надмірну експлуатацію лісу, скорочення лісистості території. Про це свідчать дані скорочення площі лісів: лісистість території Буковини у 1847 р. становила 43, 4 %, а в 1929 р. лише 24, 6 % [5, арк. 102]. Подібна ситуація спостерігалася по всій території України.

Періодичні видання публікували повідомлення про знищення лісів у різних районах України. У пресі зазначалось, що скрізь, де будувалися залізниці, настало швидке знищення лісів. Один лісничий настільки переймався цією проблемою, що написав замітку до журналу «Земледелие», зазначивши: «...викликає сум не те, що рубали, без цього в господарстві не можливо, а сумно те, що вирубки тягнулись вздовж і вшир, скільки сягає око, і що вони безнадійні» [810, с. 198 – 207].

Науковці того часу не стояли осторонь зазначеної проблеми, намагаючись довести руйнівний вплив знищення лісових угідь на збереження природних ресурсів України. З цього приводу відомий природодослідник Г. Висоцький зауважував, що вирубування та розкорчовування лісів в Україні, з її порівняно низькою лісистістю та континентальністю клімату, значно сильніше вплине на природу, ніж у північних, більш лісистих і вологих районах Росії [280, с. 1414 – 1419]. Про негативні наслідки такого господарювання висловлювалися й інші природодослідники, які доводили, що охорона лісів на законодавчому рівні практично не існувала, тому щорічні великі площі вирубувалися, винищувалися

шкідниками та пожежами. У зв'язку з цим виник крилатий вислів: «Нема лісу без культури і нема культури без лісу» [762, с. 208 – 207].

Швидкого розвитку набули й галузі важкої промисловості: залізнорудна, металургійна. У розвитку металургійної промисловості України відбулися значні досягнення. На півдні України почало швидко зростати видобування нікопольської марганцевої руди [746, с. 75]. Сформовано велике кам'яновугільне виробництво. Статистика свідчить, що у 1890 р. у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. чоловік. [1008]. На середину 1890-х рр. видобуток вугілля зріс до 250 млн. пудів порівняно з 6 млн. пудів, які видобувалися у 1868 р. [982, с. 47–48]. 70 % загальноросійського вуглевидобутку припадав на Донецький басейн, який став головною вугільною базою країни. У середині 1880-х рр. почали діяти великі рудники. Було збудовано чотири потужні металургійні заводи, а Південь України перетворився в найпотужніший район виробництва металу, який надавав 28,6 % загального виробництва в Україні заліза та сталі [982, с. 49].

Звичайно, успіхи промисловості досліджуваного періоду вимірювалися лише економічною ефективністю, проте вони помітно позначилися на рослинному та тваринному світі України: багато видів було знищено, степові простори почали використовуватися під посіви сільськогосподарських культур, значні площі займали міста, залізничні та шосейні шляхи, кар'єри тощо [337, с. 1323]. На жаль, майже не враховувалися такі фактори, як забруднення повітря, води, ґрунту, зміна ландшафту, знищення окремих видів рослин і тварин, внаслідок чого порушився й екологічний режим промислових районів, що відбулося на фауні, флорі, ґрунті, водних організмах тощо.

Нова стратегія державного управління, сформована після відміни кріпосного права на капіталістичній основі, спиралася також на результати систематичного вивчення нових територій шляхом колонізації Середньої Азії з її частиною Каспійського та Аральського морів, приєднанням до складу Російської імперії не освоєних кримських причорноморських степів тощо. Ці території вважалися перспективними у майбутньому використанні: кримські та причорноморські

території розглядалися як потужна житниця держави, котра мала необмежені можливості для зерновиробництва, розвитку тваринництва та інших галузей сільського господарства.

Становище сільського господарства у другій половині XIX – на початку XX ст. було катастрофічним, внаслідок інтенсивного розвитку промисловості. Природа України потерпала від втрати гектарів родючої землі, рік та озер, від зменшення кількості багатьох видів деревних і чагарникових порід, трав'янистих рослин, від знищення міст поселення звірів та птахів. Вражають факти, які говорять самі за себе. Доповідаючи на всеукраїнській спільці, відомий науковець А. А. Кузнецов зазначав, що до XIX ст. площа лісів становила 27 млн. га. Лісом було вкрито 45 % на кожних 100 га території, а в 1913 р. лісистість 9 губерній України, які входили до складу Російської імперії, зменшилася до 9, 8 % [6, арк. 4].

Суттєву роль у забезпеченні життєдіяльності не лише міст, а й вищих навчальних закладів відіграла міська реформа, проведена у 1870 р. Вона стала однією з найважливіших у тогочасних ліберальних перетвореннях, з якою цілком справедливо пов'язана модернізація міст не лише Російської імперії, а й України. Міське положення 1870 р. вводилося поступово. Негайно воно набуло чинності в Києві, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Херсоні та Чернігові, у 1872 р. – в Одесі [985]. За новим законом коло діяльності міських управлінь було чітко обмежене господарськими справами. Вони могли розпоряджатися міськими капіталами і нерухомістю, піклуватися про зовнішній благоустрій міст, забезпечувати продовольством городян та дбати про їхнє здоров'я, опікуватися бідними та займатися іншими видами благодійності, вживати заходи для попередження пожеж, розвивати народну освіту [183, с. 823].

Від того, що реалізація реформи здійснювалася надто уповільненими темпами, у першу чергу страждали міські жителі, які пов'язували з нею надії на поліпшення економічного процвітання міст і власного добробуту. А в свою чергу, розвиток економіки на капіталістичних засадах спричинив динамічне зростання міст. Тут зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення,

зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Інтенсивно відбувався приплив населення з сільської місцевості у міста, а також утворювались фабрично-заводські поселення, які згодом переростали у міста. Міське населення збільшувалося вдвічі швидшими темпами, ніж сільське протягом другої половини XIX ст.: упродовж 1811 – 1858 рр. міське населення всієї України – майже втричі, на Правобережній Україні – у 2,7 рази, на Лівобережній – у 2 рази, у Південній – 64, 5 рази [831, с. 78-79].

Швидке розростання міст у Південній Україні було обумовлене наближенням до сучасної територіально-поселенської інфраструктури, в межах якої відбувалося становлення і розвиток індустріального виробництва. Вчений В. Кубійович охарактеризував стихійне становлення міст так: «Міста розвинулись то дорогою еволюції з сільських осель, то їх оснували вже як міста. Новішими часами повстало багато новітніх: гірничих, промислових, комунікаційних (на перехресті залізниць) тощо, ...коли відбуваються живі міжнародні зносини, цвіте і торгівля, міста сильно зростають. Зокрема XIX ст. – період сильного зросту міст у зв'язку із сильним розвитком промисловості й торгівлі» [546, с. 341].

Варто зазначити, що на кінець XIX ст. в підросійській Україні налічувалося 10 міст, чотири з яких мало населенням понад 100 тис. жителів. Серед них в Одесі проживало близько 405 тисяч, в Києві – 247, Харкові – 174, Катеринославі – 113 [688, с. 314].

У свою чергу, посилений розвиток капіталізму викликав бурхливий розвиток досліджень природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати досліджень яких були потрібні для формування перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку. Виникав взаємозв'язок між державною стратегією подальшого розвитку новоприєднаних територій, потребою в їхньому дослідженні та готовністю певних соціальних груп скористатися результатами досліджень для наукових відкриттів. Саме друга половина XIX ст. ознаменувалася початком наукових експедиційних досліджень флори та фауни територій у складі Російської імперії, які проводились окремими природодослідниками.

Звичайно, ефективність та результативність наукових експедицій залежала від багатьох факторів, серед яких основними були відсутність матеріального забезпечення та неузгоджена співпраця науковців-природодослідників. Альтернативним виходом для плідної роботи багатьох учених стала робота у самоврядних наукових асоціаціях – так званих наукових товариствах. Саме принцип автономності став організаційною основою наукових об'єднань, який впливав на слабший контроль з боку держави, оскільки фінансування відбувалося за рахунок членських внесків та особистих пожертвувань науковців.

Згідно твердження М. Ю. Пашкова, історія вітчизняних громадських об'єднань починається з 1765 р., коли Катерина II затвердила існування Вільного економічного товариства [971, с. 10-12].

Більше 60 років єдиним науковим осередком з дослідження природи було Московське товариство природознавців, засноване у 1805 р. Процес самоорганізації науки охопив усю Російську імперію. На початку XIX ст. виникли Харківське філотехнічне товариство (1810 р.), Харківське товариство наук (1812 р.) та інші. За час царювання Миколи II (1826-1855 рр.) було створено лише 5 наукових та 15 товариств сільськогосподарського спрямування.

З середини XIX ст. на Україні діяло три класичних університети: Харківський, Київський Св. Володимира та Новоросійський. Характерною бачиться тенденція щодо постійного збільшення кількості студентів у них, що в кінцевому результаті істотно збільшувало кількість інтелігенції та підвищувало загальний рівень освіченості населення, зокрема, завдяки просвітницькій діяльності університетської професури, міським думам та міським управам, які були створені в результаті міської реформи.

Відкриттю у 1805 р. першого на теренах України класичного університету в Харкові сприяло його географічне положення: розташоване на перехресті шляхів, що зв'язували з Росією, Польщею, Західною Європою. Харків відіграв велику роль у культурному та науковому житті країни. Саме Харківський університет був першим великим науковим центром в Україні, де почали проводитись

систематичні дослідження в галузі хімії, фізики, математики, біології, зоології, географії тощо.

Другим за чергою був Київський університет Св. Володимира, заснований у 1834 р. Спочатку в університеті функціонувало два факультети: філософський та юридичний, але у 1841 р. було відкрито медичний, а в 1850 р. – історико-філологічний та фізико-математичний. Варто зазначити, що в дослідженнях зоологів та ботаніків переважав описовий та морфолого-систематичний напрям, який представляли перший ботанік університету В. Г. Бессер, його учні А. Л. Андржейовський, Р. Е. Траутфеттер та зоолог О. Д. Нордман [958, с. 15 -18].

Новоросійський університет, заснований у 1864 р., був наймолодшим та розпочав свою діяльність після затвердження сприятливого для розвитку науки статуту 1863 р. Саме в стінах кабінетів та лабораторій кращі представники вітчизняної професури викладали природничі дисципліни та робили вагомий внесок у їхній розвиток. З цього приводу В. Г. Белінський говорив: «Їх праці ще не встигли розвинутися і не принесли всього того, що вони здатні принести; проте насіння, ними посаджене, не пропало: воно дасть цвітіння і дасть плоди» [489, с. 164]. Учені-природознавці виступали з науковими доповідями, публічними лекціями, дисертаційними диспутами, щорічними звітами університетів тощо, популяризуючи тим самим досягнення світової науки та результати власних досліджень.

Розповсюдження знань з різних галузей природознавства силами професорсько-викладацького складу університетів виходило за рамки вищої освіти. Саме у другій половині XIX ст. в Російській імперії розпочався процес піднесення вищої освіти та науки. Бурхливий розвиток капіталізму після скасування кріпосного права, необхідність модернізації держави в усіх галузях, а особливу сфері її інтелектуалізації та забезпечення кваліфікованими спеціалістами, які за рівнем своєї підготовки відповідали б новим вимогам, обумовили процес розвитку вищої освіти та науки. Зростала необхідність у кваліфікованих спеціалістах, що в свою чергу висунуло потребу у збільшенні чисельності людей інтелектуальної праці, зокрема, у природничій сфері знань.

Починаючи з 50-х рр. XIX ст. природознавці різних регіонів Російської імперії відчули гостру потребу в обміні думками та взаємному спілкуванні. Саме природничі з'їзди допомогли об'єднатися вченим з основних напрямків природознавства: фізики, хімії, математики, біології, зоології тощо. Природничі форуми за кілька десятиліть встигли набути значного резонансу у наукових колах і довести свою надзвичайну корисність. Саме такі з'їзди поклали початок заснування природничих товариств в Україні (детально про це йдеться у наступному підрозділі).

Важливим поштовхом для створення наукових товариств став університетський статут 1863 р., який був затверджений під тиском передової громадськості. Над розробкою статуту працювали близько п'яти років професори Імператорських Петербурзького, Московського, Київського та Харківського університетів. Хоча не всі побажання і зауваження були враховані, статут був прийнятий громадськістю із задоволенням. Він став важливим нормативним документом, що забезпечив організацію природничих товариств і створив сприятливі умови для наукової та навчальної діяльності університетів.

Так, наприкінці 1860-х рр. засновано наукові товариства природознавців при Харківському, Київському й Новоросійському університетах. Процес утворення наукових громадських організацій в Україні набув широкомасштабного характеру, призвівши до появи системи альтернативних державі соціальних угруповань. Переважна більшість професорів і викладачів університетів брали активну участь в організації та діяльності суспільно-наукових структур, різноманітних за напрямками діяльності. Природничі товариства надзвичайно розширили географію провідних культурних центрів та відіграли важливу роль у розвитку та організації наукових досліджень у великих регіонах Російської імперії [841, с. 22].

Поряд із утворенням корпоративної мережі природознавчих наукових кадрів виникла необхідність групування й фахівців-медиків, також зумовлена певними соціально-економічними (чи побутовими) факторами. Так, економічне зростання різко збільшило питому вагу фабрично-заводської промисловості міст. Містяни

майже не працювали у сфері сільського господарства. Швидкими темпами зростає кількість великих підприємств, на яких трудилося понад 100 робітників у кожному. Протягом 1890-1900 рр. у містах кількість підприємств зі 100 – 500 робітниками зростає від 42 до 109, а підприємств з кількістю робітників від 500 до 1000 і більше – від 8 до 19. 60 % всієї промислової продукції вироблялось на великих заводах і фабриках [1008].

Швидке зростання кількості промислових підприємств, надзвичайно складні умови праці та побуту, вкрай незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення зумовлювали поширення різних захворювань, особливо інфекційних. Зокрема, на південних заводах на 1000 робітників було зареєстровано 1626 випадків захворювань на рік, 34 % яких складали інфекційні хвороби [678, с. 25]. Щодо сільського господарства, то у крупних маєтках обробіток землі та збір врожаю не могли здійснюватися традиційними засобами, так як на зміну їм прийшла нова технологія з використанням плугів, сівалок, молотарок. Водночас широке застосування сільськогосподарських машин призводило до небувалого зростання травматизму, який у 1887 р. складав в одному повіті 5,7% усіх захворювань [659, с. 52]. Крім того, надмірна експлуатація найманих робітників, нестерпні умови праці, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов праці призводили до високої смертності робітників.

Питаннями надання медичної допомоги займалася на той час земська медицина, що з'явилася у другій половині XIX ст. і зробила великий крок уперед у раціоналізації охорони здоров'я населення. Загалом земська медицина, як одна із форм організації медичної допомоги не мала аналогів у світі [665, с. 35-41]. Окремі земські санітарні лікарі не лише досліджували проблеми високої захворюваності та високої смертності сільськогосподарських робітників, а й робили все можливе (писали статті, виступали з доповідями) для поліпшення їхнього здоров'я. Одним із таких лікарів був М. І. Тезяков, який доводив, що сільськогосподарський травматизм безпосередньо був пов'язаний із упровадженням капіталістичного способу виробництва. З цією думкою погоджувалися й інші земські лікарі, які у своїх працях підкреслювали, що

зростання виробничого травматизму стало наслідком капіталістичного застосування машин і знарядь у сільському господарстві. Вони констатували той факт, що випадки важких травматичних ушкоджень помітно зростали з року в рік [433, с. 126].

Водночас лікарі зауважували, що велика частина випадків травматизму припадає саме на молодий і дитячий вік, калічить робітників, веде їх до часткової і повної інвалідності. М. І. Тезяков стверджував, що причинами частих травматичних ушкоджень була необізнаність робітників з будовою, умовами експлуатації сільськогосподарських машин та техніки безпеки, надзвичайна перевтома під час роботи [433, с. 106].

Важливим аспектом становлення земської медицини була висока дитяча смертність, спричинена гострими інфекційними захворюваннями; поширення малярії, тифу, туберкульозу, сифілісу вимагали активного втручання земських медичних організацій. Справу медичного обслуговування селянства уряд передав земствам, звільнивши себе таким чином від обтяжливої фінансової ноші. Відповідаючи соціально-економічним запитам, земська медицина користувалася довірою населення. Проте медичне обслуговування залишалося на низькому рівні внаслідок відсутності фахівців, які б були компетентні в питаннях організації забезпечення населення медичною допомогою. Медична інтелігенція розуміла всю важливість ситуації, пов'язаної з необізнаністю населення з причинами та наслідками різних хвороб. Передові представники лікарської громадськості другої половини ХІХ ст. особливу увагу почали приділяти поширенню медичних знань серед широких верств населення, переконуючись на практиці в тому, що санітарна безграмотність є великою перешкодою при проведенні необхідних санітарно-оздоровчих заходів, і, перш за все, в боротьбі з заразними захворюваннями та дитячою смертністю.

На відміну від офіційної урядової політики кращі працівники медичної професури розглядали свою науково-практичну діяльність не як чиновницьку службу, а як важливу суспільну справу, спрямовану на розвиток країни. Громадянська свідомість учених позначилася на змісті, характері досліджень,

науково-методичних публікаціях і публічних виступах. У доповідях лікарі висвітлювали наукові, лікувальні та профілактичні аспекти медицини.

Найбільші міста ставали водночас культурними центрами, де функціонували університети, наукові товариства різноманітних профілів, влаштовувались художні виставки, працювали музеї, театри тощо. Саме ця обставина сприяла тому, що задля ефективної роботи вчені почали об'єднуватися у наукові товариства, які не тільки згуртовували вчених, а й допомагали розв'язувати нагальні проблеми.

Саме економічне піднесення Російської імперії сприяло прогресу в галузі природознавства та медицини. Таке піднесення, на думку О. В. Соболевої, могло б забезпечити вітчизняному природознавству світове лідерство, якби цьому не завадила недосконалість державної наукової політики. За словами дослідниці, масштаби розвитку науки могли б бути ще більш вражаючими [855, с. 13–18].

Відсутність фінансової підтримки у справі підготовки наукових кадрів та недооцінка ролі наукових досягнень для розвитку економічного потенціалу, негативно впливали на розвиток вітчизняної науки. Саме через це частина видатних дослідників-винахідників залишали Батьківщину і намагались реалізувати свої винаходи за кордоном.

Одним з негативних факторів, що впливали на розвиток науки та проведення наукових досліджень, був жорсткий управлінський контроль, кінцевою метою якого стала примусова ідеологізація наукових установ. Недовіра до останніх виникла, в першу чергу, через те, що під впливом соціально-економічного розвитку пореформеної Росії у студентському середовищі відбувався процес зміни соціального складу, що призвело до зменшення питомої ваги дворянства майже на 20 %. Студентство складало своєрідну групу соціальної структури Російської імперії і його роль у суспільно-політичному русі визначалася майновим станом. Студентські заворушення почастишали, стали масштабнішими та мали сильне ідеологічне забарвлення. Дезорганізація університетського життя, студентські хвилювання поставили перед урядом питання про наведення порядку. За наполяганням міністра просвіти статутом 1884 р. було зроблено перші кроки в

напрямку наведення порядку: запроваджувалися заходи щодо посилення влади міністра та попечителя з одного боку, з іншого – щодо послаблення університетського самоврядування. Правила й інструкції по навчальній, науковій, господарській і дисциплінарній частині тепер видавалися Міністерством народної освіти (далі – МНП) [973, с. 14].

Передбачалося докорінно змінити навчальну систему та посилити контроль, що мало позбавити як викладацький склад, так і студентів від шкідливого впливу дозволених вольностей, ліберальних і соціалістичних революційних ідей [288, с. 730]. Головне в університетській реформі 1880-х рр. – ліквідація університетської автономності, колегіальності, корпоративності, повне підпорядкування навчальних закладів сильній урядовій владі. З цього приводу історик Харківського університету, професор Д. І. Багалій зазначав: «...необхідно підняти значення університетів як і наукових центрів, а це неможливо без свободи наукового пошуку. Наука без вільного дослідження неможлива, а при свободі дослідження неодмінно будуть різні думки і погляди на один і той самий предмет... Доцільно керувати університетами можуть тільки люди науки... Між тим в основу статуту 1884 р. було покладено хибний погляд, що університети – такі ж адміністративні місця та заклади, як і всі інші, і що професори не що інше, як чиновники відомства народної освіти » [479, с. 262].

Зазначені чинники негативно позначилися на діяльності вищих навчальних закладів України, які були позбавлені автономності та незалежності у прийнятті важливих рішень. Альтернативним виходом для вчених із ситуації, що склалася, стала робота у самоврядних об'єднаннях – наукових товариствах. Оскільки вони менше підлягали контролю з боку держави, їхньою організаційною основою став принцип автономності, чого так не вистачало вченим.

Ще одним чинником, який сприяв виникненню наукових товариств у пореформенний період була недостатня кількість вищих навчальних закладів і, як наслідок, неможливість прийняття на навчання всіх бажаючих. Викладачі університетів періодично виступали з публічними лекціями, промовами, науковими доповідями, що проте, мало впливало на загальну ситуацію в країні.

Ситуація дещо поліпшилася, коли до справи популяризації наукових знань серед широких верств населення активно долучилися члени товариств.

Протягом другої половини XIX ст. створено низку медичних наукових товариств, які здійснювали медико-демографічне вивчення міст і областей, досліджували санітарні умови життя населення, проводили заходи по ліквідації інфекційних захворювань та відкривали благодійні медичні заклади. Це був початок масової участі лікарів у розвитку громадської медицини.

Слід зазначити, що до середини XIX ст. наукові товариства існували лише в Херсоні, Києві та Одесі. Протягом 1858-1868 рр. виникло ще 29 медичних товариств, 6 із яких функціонували на теренах України [669, с. 265].

Важливим є те, що у другій половині XIX ст. виділялися спеціальності хірургів, терапевтів, психіатрів, педіатрів, санітарних лікарів. У зв'язку з цим почали виникати такі спеціалізовані товариства, як хірургічне, терапевтичне, акушерсько-гінекологічне, невропатологів та психіатрів, венерологів і дерматологів, дитячих лікарів, фармацевтичні, військових лікарів та ін. З 1895 по 1917 рр. створено ще 115 товариств. Найбільша кількість медичних осередків нараховувалася у столицях і великих університетських центрах: в Петербурзі – 40 товариств, Москві – 20, у Києві – 17, Одесі – 9, Харкові – 8 [526, с. 25–31].

Таким чином, природничі та медичні товариства Київщини, Харківщини та Півдня України, об'єднані територіально, знаходячись в умовах унікального поєднання різних географічних зон, в центрі економічно розвинених областей з інтенсивно розвиваючими в них капіталістичними відносинами, в достатній мірі являються раціональними для вивчення найбільш характерних рис становлення та розвитку наукових осередків Російської імперії.

Проведення урядом жорсткого реформування, війни та епідемії, падіння моральних цінностей, низькі соціальні стандарти пересічних громадян, поширення соціальних захворювань, нераціональне використання природних ресурсів сприяли виникненню мережі природничих та медичних товариств і Україні в другій половині XIX ст. Незважаючи на відсутність регулярної державної і приватної підтримки, а також на тяжкі політичні умови в імперії, які

створював царський режим, у регіонах також збільшувалася кількість дослідницьких осередків, розвивалися та міцніли зв'язки між науковими організаціями, зростав загальний інтерес до дослідницьких проблем.

2.2. Науково-природничі товариства на теренах України: витоки, етапи становлення та моральні і світоглядні імперативи

Нові способи господарювання і бурхливий розвиток промисловості у середині XIX ст. зумовили появу нових підходів і в інтелектуальній сфері, вимагаючи підготовки спеціалістів більш високого рівня. Безумовно, все це висунуло нові вимоги до організації науки. З розвитком демократичних тенденцій стала очевидною ініціююча і творча роль громадських об'єднань у збереженні вітчизняної науки і вищої школи. В першу чергу, це стосувалося діяльності добре організованих природничих товариств.

Матеріали, пов'язані із заснуванням та діяльністю наукових товариств природничого спрямування, складають значну цінність для істориків України. Саме наукові товариства стали однією з форм громадських асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб, зокрема вчених, та одним з найцікавіших феноменів культури. Кількість громадських об'єднань, як свідчить історичний досвід, з часом збільшується, а найактивніше ці процеси відбуваються в періоди соціальних зрушень, коли питання формування і збереження національної духовної культури виходять на перший план.

Період XIX ст. виявився ключовим в історії природничої освіти, як час активних педагогічних ініціатив природознавців, спричинених і супроводжуваних бурхливим розвитком суспільно-політичних, соціально-економічних, національних та культурно-освітніх процесів в Україні.

Низька матеріальна забезпеченість професорського складу університетів, не говорячи про інших працівників науки й освіти, відірваність наукових центрів один від одного, відсутність можливості обміну науковою інформацією негативно

впливали на діяльність окремих учених. Варто зазначити про відсталість технічного забезпечення кафедр та лабораторій в столичних університетах. Про консерватизм тогочасної системи освіти, низький рівень викладання природознавства в Російській імперії говорить наступний факт: під час перевірки сільської школи в Олексіївці інспектор Лепетюк не схвалив гарне приміщення, меблі та інші приладдя, які були придбані за рахунок благодійниці Х. Алчевської. Його обурило наступне: «На біса тут ці мапи порозвішували? Повинна бути лише мапа Російської імперії і більше ніяких. Ви, мабуть, тут дітям всякі дурниці розказуєте, наприклад про те, що дощ од пари. Прошу нічого такого не розказувати. Дощ посилає Бог, і все на Світі робиться з волі Божої. Щоб не було ніякого вільнодумства! Бач, мапи порозвішували та з природознавства малюнки... А чому малюнків з святого письма нема?» [526, с.24.] .

Життя вимагало ефективних форм науково-просвітницької діяльності. Саме тому такого широкого розмаху набула популяризація наукових знань у товариствах природознавців, які відіграли виняткову роль у формуванні наукового світогляду, піднесенні культури в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Однією з форм організації науки в природничій галузі досліджуваного періоду були з'їзди природознавців. Відомий науковець, зоолог К. Ф. Кесслер неодноразово намагався провести зібрання науковців у Києві. І лише в 1861 р. завдяки підтримці видатного хірурга М. І. Пирогова, К. Ф. Кесслеру вдалося провести перший з'їзд природознавців та викладачів природничих наук й гімназій. У з'їзді приймало участь 44 делегати, 14 з яких – природознавці лише з Київського університету. Науковці Харківського університету приєдналися до участі у з'їзді у 1862 р. [420, с. 34-42].

Важливу роль в історії становлення наукових товариств відіграв І Всеросійський з'їзд природознавців, у Петербурзі 28 грудня 1867 р. [814, с. 5]. За своїми організаційно-науковими результатами з'їзд мав надзвичайно велике значення для справи консолідації вчених і організації науки в Російській імперії. Учасники форуму запропонували міністру народної освіти постанову загальних

зборів, в якій ішла мова про те, що Російська імперія надзвичайно малодосліджена в ботанічному, зоологічному та географічному аспектах. Турбував природодослідників і той факт, що для отримання колекцій російських рослин і тварин доводилося звертатися до посередництва закордонних торгівців-натуралістів. Вони зауважували, що Росія більше, ніж будь-яка країна, потребувала ретельного вивчення природних багатств, адже ці дослідження могли б вказати шлях і засоби до полегшення і пом'якшення тих невігідних кліматичних умов, у яких вона перебувала. Учасники з'їзду висловили наступне побажання: «Ось чому дуже бажано організовувати при кожному російському університетові товариства дослідників природи, подібно до того, як утворилося Товариство дослідників природи при Московському університеті. Метою кожного такого товариства повинно бути: розвиток і поширення різних галузей природознавства, як в університетському місті, так і в навколишньому краї; дослідження певного регіону Росії у відношенні геологічному, ботанічному і зоологічному; утворення матеріально-технічної бази, яка б сприяла проведенню екскурсій і досліджень особливих колекторів, молодих учених і навчальних закладів» [984, с. 115].

Було прийнято два важливих рішення, одне з яких полягало у заснуванні при кожному університеті товариства природодослідників, з метою різностороннього вивчення Росії в зоологічному, біологічному та геологічному аспектах. Друге рішення стосувалося щорічного проведення всеросійських з'їздів природознавців [480, с. 178].

Завдяки ініціативі професора К. Ф. Кесслера спільне зібрання з'їзду одноголосно постановило звернутися до міністра народної освіти графа Толстого з проханням про надання природничим товариствам матеріальної допомоги в розмірі 4000-5000 крб. щорічно [116, с. 5]. Міністр погодився з клопотанням і зробив усе можливе для того, щоб кожне новозасноване природниче товариство отримувало асигнувань від держави по 2500 крб. щорічно [479, с. 179].

Товариства природознавців створювалися при університетах згідно з постановою Першого з'їзду російських природознавців і лікарів. Одними з

перших були засновані товариства при Київському, Харківському та Новоросійському університетах [814, с. 22], метою яких було не лише вивчення природи краю, сприяти природознавчим дослідженням, популяризувати наукові знання серед населення, але й реформувати освіту, змінити її зміст, навчати та виховувати молодь у гуманістичному світогляді.

Так, Київське товариство дослідників природи було створено у 1869 р. з ініціативи викладачів університету св. Володимира, а його метою стало дослідження органічної та неорганічної природи (здебільшого у територіальних межах Київського навчального округу), сприяння розвитку природничих наук, розповсюдження природничо-історичних знань по всій Російській імперії [965, с. 8]. Першим головою товариства був відомий ботанік і натураліст, фахівець у галузі анатомії та фізіології рослин – професор Ілля Григорович Борщов (1833-1878 рр.). Увесь свій вільний час учений присвячував проблемам товариства, оскільки розумів важливість діяльності наукового осередку. Працюючи в рамках товариства, І. Г. Борщов, головним чином, зосереджувався на дослідженнях у царині анатомії та фізіології рослин, описах флори і ботанічної географії Арало-Каспійського краю, вивченні грибів і водоростей, будови тіла тварин і рослин [706, с. 35].

Київське товариство природознавців у перші роки існування зростало доволі швидко. Так, у 1884 р. нараховувалось 106 дійсних членів. За п'ятнадцять років очільниками товариства були М. А. Хржонцевський, О. О. Ковалевський, М. П. Авенаріус, Н. А. Бунге і К. М. Феофілактов. Протягом 60 років членами об'єднання рахувалося близько 2000 осіб – переважно викладачі університету та інших вузів, учителі, викладачі гімназій, діячі народної освіти, краєзнавці-любители, які мешкали як у Києві, так і за його межами [984, с. 115].

Коло питань, які намагались вирішити члени Київського об'єднання, було надзвичайно широким. Щороку товариство здійснювало експедиції територією Київського навчального округу та інших місцевостей (фауністичні дослідження Чорного моря, флористичні в Херсонській та Подільській губерніях тощо). Важливою сферою діяльності осередку було сприяння вирішенню практичних

сільськогосподарських питань краю, пов'язаних з природознавством. Саме члени товариства у 1872 р. ініціювали проведення III з'їзду сільськогосподарських господарств у Києві, спрямували свою діяльність на надання консультативної та практичної допомоги промисловим установам, міським та земським управам, метеослужбі Києва [679, с. 128]. Варто зазначити, що з числа досвідчених спеціалістів створювались комітети і комісії, які виконували замовлення та сприяли впровадженню у народне господарство досягнень науки. Так, протягом 1876 – 1882 рр. при Київському товаристві дослідників природи працював комітет бджільництва, який допомагав вирішувати практичні й організаційні питання, проте за браком коштів припинив діяльність.

Структура статуту і його зміст були стандартними для всіх товариств природодослідників, створених при університетах. Документ містив п'ять основних розділів, у яких детально розглядались цілі та права товариства; склад, права й обов'язки його членів; положення про Раду товариства, про засідання, джерела формування коштів. Цілями діяльності були: дослідження органічної та неорганічної природи; сприяння розвитку природознавства і техніки; поширення знань серед широких верств населення; оновлення навчальних програм і написання підручників; поширення лабораторних і практичних робіт для студентів; розробка інтегрованих навчальних курсів в галузі природознавства; створення бібліотек та музеїв [815, с. 5].

Основною формою діяльності товариства були наукові засідання, які проходили, як правило, щомісячно й носили публічний характер. Річні зібрання відбувалися урочисто. На них заслуховувався річний звіт, утверджувалася програма досліджень, кошторис прибутків і витрат. Щороку Київське товариство дослідників природи проводило від 6 до 11 робочих засідань, а протягом першого десятиріччя проходило по 14–15 засідань. На них виголошувалися наукові доповіді та повідомлення, обговорювалися організаційні питання, заслуховувалися звіти про наукові відрядження, експедиції тощо [705, с. 36].

Слід зауважити, що у кінці 1880-х рр. від товариства природознавців почали відгалужуватись інші спеціалізовані осередки. Так, на базі математичної секції

Київського товариства дослідників природи у 1889 р. було створене Київське фізико-математичне товариство. Основним фактором, який слугував «відгалуженню» математичної секції в окреме товариство, стало затвердження нового Статуту університетів 1884 р., згідно з яким відбулося збільшення професорсько-викладацького штату. Фізики та математики потребували об'єднання у фахове товариство задля проведення ефективної дослідницької роботи з нових галузей наук [535, с. 18]. Ініціаторами відкриття фізико-математичного осередку були М. Авенаріус, Б. Букреєв, М. Ващенко-Захарченко, В. Єрмаков, І. Рахманінов, П. Ромер, Г. Суслов, М. Хандріков, М. Шиллер тощо.

Дослідниця історії Київського фізико-математичного товариства Н. М. Стукало виділяє шість основних періодів діяльності осередку: перший – початок діяльності (1889–1890 рр.); другий – активізація культурно-просвітницької та добродійної роботи (1891–1901 рр.); третій – активізація досліджень, спрямованих на реформування шкільної математичної освіти (1902 – 1908 рр.); четвертий – активізація науково-дослідної діяльності на основі державної підтримки (1909–1913 рр.); п'ятий – активізація громадянської діяльності членів Товариства (1914–1916 рр.); шостий – період занепаду товариства (1917–1919 рр.). З таким твердженням можна погодитися частково, оскільки активна наукова діяльність членів товариства проводилась з першого року його існування, незалежно від того, яка частка фінансування надавалася з боку держави. Про це свідчать факти, наведені в дисертації Н. М. Стукало: у першому та другому періодах активно обговорювалися наукові розробки вчених, зокрема, зроблені у фізичній лабораторії, заснованій М. П. Авенаріусом [978, с. 50–70].

Значну роботу члени товариства проводили в період Першої світової війни (1914–1918 рр.). Створена комісія допомоги пораненим шляхом рентгенівського дослідження, до складу якої ввійшли всі члени товариства, у 1910 р. провела більше 1000 рентгенівських оглядів важкохворих пацієнтів. Крім цього, вчені клопоталися перед Міністерством народної освіти про отримання субсидії у

розмірі 1500 крб. на обладнання більшої кількості рентгенівських кабінетів [175, с. 16].

Саме творча свобода, широкі неформальні зв'язки, підтримка з боку наукової спільноти сприяли успішній роботі товариств природознавців при Київському університеті. В надрах наукових осередків зароджувалися оригінальні ідеї, втілення яких давало цінні результати. Однією з таких конструктивних ідей стало заснування при університеті Київського фізико-медичного товариства, історія якого теж заслуговує на увагу дослідників.

Виголошена професором М. І. Стуковенковим у 1897 р. промова, в день урочистого відкриття Київського фізико-медичного товариства, дає підстави для повного розуміння всіх обставин, які сприяли його відкриттю. Вчений зазначав: «...бажано зараз виникнення установи, яка буде мати серйозне значення в устремлінні до прогресивного розвитку медичних знань в тісному поєднанні з природознавством... Своїм виникненням Фізико-медичне товариство поповнює пробіл, який існував до нашого часу. Так, члени кожного університету загалом, і в Києві зокрема, заради назрілої потреби в науковому спілкуванні між собою, засновували відповідні товариства в безпосередньому зв'язку з університетом... Один лише медичний факультет, не дивлячись на своє більш як 50-річне існування, не має свого товариства. Така аномалія пояснюється тим, що в Києві існувало та існує на теперішній час Товариство київських лікарів. Поєднуючи в своєму осередку лікарів м. Києва, і, задовольняючи свою мету служити цілям практичної медицини та спілкування лікарів загалом, товариство не могло відповідати вимогам Академічного товариства. Наполеглива потреба у своєму окремому товаристві почала усвідомлюватись членами медичного факультету уже немалу кількість років назад, підсилюючись все більш і більш, по мірі зростання та розвитку медицини, яка йде швидко вперед за останні роки, і по мірі укріплення зв'язку медицини з природознавством» [232, с. 21]. Ця промова засвідчує, що професори-природознавці та медики виявили бажання спільно працювати в єдиному науковому осередку.

Першим головою Київського фізико-медичного товариства став відомий вчений М. І. Стуковенков, який приклав багато зусиль для його відкриття. Сумним є той факт, що перше засідання товариства (20 березня 1897 р.) було присвячене пам'яті першого голови, у якого трапився астматичний напад якраз на його відкритті. Того ж дня у М. І. Стуковенкова наступив параліч серця [827, с. 131].

На засіданнях товариства представники фізико-математичного факультету, беручи ініціативу доповідати, пов'язували свою тематику з питаннями медицини та бактеріології. Так, активний член товариства професор-ботанік О. В. Баранецький, завершуючи виступ, зробив висновок про те, що ретельне дослідження фізіологічних властивостей бактеріальних організмів необхідне для потреб не тільки технічної, а й медичної мікробіології [251, с. 33-55].

Таким чином, виникнення Київського фізико-медичного товариства було унікальним явищем. Наукові історичні факти, що залишились після нього, є беззаперечним доказом того, що спільними зусиллями науковці різних напрямів можуть досягти значних успіхів на ниві природознавства і медицини.

Однак заснування природничих товариств відбувалося не настільки швидко, як того бажали самі засновники. Новоросійське товариство природознавців чекало свого відкриття майже два місяці, доки друкувались 300 екземплярів статуту та приймалися заяви від бажаючих вступити до його лав. Обрання президента наукового осередку також ускладнювало процес його відкриття. Декан фізико-математичного факультету В. І. Лапшин з цього приводу зазначав: «...Товариство складається поки що із одних засновників, тому президент і повинен бути із їх середовища». На таку заяву швидко зреагував майбутній член товариства, фізик А. А. Веріго: «...слід було б вибрати нових членів у факультетському засіданні, а президента на спільному засіданні всіх членів» [841, с. 27]. Питання обрання президента зайшло в глухий кут і на екстраординарному засіданні визначено тимчасового президента, яким став декан факультету, професор фізики В. І. Лапшин. Чому так прискіпливо ставилися до посади президента товариства сказати складно, але одне зрозуміло, що науковці вбачали

ефективність роботи у правильно підібраній кандидатурі. 2 січня 1870 р. відбулися збори Новоросійського товариства природознавців, на яких члени – засновники та дійсні члени товариства обрали президентом відомого вченого, ботаніка Л. С. Ценковського, віце-президентами – Н. О. Соколова та В. І. Лапшина [841, с. 28].

Головним завданням товариства стало дослідження природи Південної Росії, зокрема Новоросійського краю (Бессарабії, Таврійської та Херсонської губерній). Завдяки асигнуванням (600-800 крб. щорічно) на наукові експедиції та екскурсії, які здійснювало товариство, вченим вдалося суттєво поповнити природничо-історичні відомості про досліджувані регіони. Саме завдяки наполегливості вчених, Новоросійському товариству природознавців вдалося провести надзвичайно важливу у науково-дослідному плані роботу. Так, протягом першого 25-річчя діяльності осередку його президентами були: Я. Я. Вальц (1872–1873 рр.), І. І. Мечников (1873–1874 рр., 1875–1882 рр.), О. О. Ковалевський (1882–1883 рр.), В. В. Зеленський (1883–1896 рр.). Суттєвим є кількісний показник зростання чисельності товариства: з 75 членів у 1870 р. до 214 у 1895 р.; по природничо-історичному відділенні товариства відбулося 190 засідань, по фізико-математичному – 125 [263, с. I – XLVІІІ]. Почесними членами Новоросійського товариства природознавців були вчені, відомі не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами: М. М. Бекетов, О. О. Ковалевський, І. І. Мечников, І. М. Сеченов та багато ін.

Зазначимо, що Харківське товариство дослідників природи розпочало свою роботу на чотири місяці раніше за Новоросійське. Суперечок стосовно обрання президента у товаристві не виникало. Членами – засновниками були професори-натуралісти фізико-математичного факультету: зоологи О. В. Чернай та П. Т. Степанов, ботанік А. С. Пітра, геологи І. Ф. Леваковський та О. С. Брію. На посаду голови було обрано О. В. Черная. До кінця 1869 р. до складу Харківського товариства дослідників природи входило 16 дійсних членів і 1 почесний [480, с. 180].

Метою створення осередку члени вважали, головним чином, природниче вивчення Харківського навчального округу. Діяльність перших членів товариства була направлена виключно на дослідження місцевої фауни і флори, для чого організовувалися з метою вивчення невідомих місцевостей. У той час з'явилися комахи, які завдавали багато шкоди не тільки сільському господарству, а й місцевому населенню. Члени товариства командували своїх науковців, які досліджували життя та міри боротьби з комахами [480, с. 173].

Рада і правління Харківського університету прихильно віднеслися до роботи новоствореного товариства й надали для його зібрань зал засідань. Згодом члени осередку збиралися у більш зручних зоологічному й ботанічному кабінетах, адже часто доводилося користуватись інструментами й приладами лабораторій. З початку своєї діяльності товариство вирішило друкувати у місцевій пресі матеріали про свою діяльність.

Уцілому, робота природничого об'єднання сприяла систематизації наукових досліджень, які мали важливе соціально-економічне значення для розвитку Слобідської України. Дослідниця природничого товариства при Харківському університеті А. А. Коробченко конкретизує основні напрями наукової роботи членів осередку у галузях систематики та флористики, альгології та мікології, анатомії, морфології, ембріології рослин і тварин [964, с. 12-13].

Однією з головних форм діяльності товариства стали наукові засідання, на яких виголошувалися реферати, доповіді, повідомлення про нові відкриття в Російській імперії та Західній Європі, відбувалися дебати. Особливо урочисто проходили річні збори, які носили публічний характер і на яких заслуховувався звіт голови товариства, затверджувалися програма досліджень, кошторис прибутків і витрат тощо.

Харківське об'єднання вчених досить швидко нарощувало свій кількісний потенціал. Так, вже наприкінці першого року існування налічувалося 40 членів: 16 дійсних, 1 почесний (Д. О. Донець-Захаржевський) та 13 членів-співробітників. Через рік у товаристві було вже 30 дійсних членів і 31 член-співробітник. Через 10 років кількість членів сягнула 112 осіб, а ще через

десятиріччя – 143 особи [239]. Особливо значним кількісне зростання спостерігалось в період між 1905 і 1914 рр., що було пов'язано з різким піднесенням інтересу громадськості до природознавства. В 1927 р. кількість членів досягла 212, а в 1930 р. товариство було представлено 231 членом, серед яких 14 почесних членів, 116 дійсних і 101 член-співробітник.

Харківське товариство дослідників природи, віддаючи шану визнаним ученим, відмічаючи їхні заслуги перед наукою, проводило урочисті засідання. Так, наприклад, у 1886 р. товариство вшанувало почесного члена Л. С. Ценковського з приводу 30-річчя його наукової діяльності. При цьому дійсний член Л. В. Рейнгард зробив огляд наукових праць ювіляра, Н. К. Срединський охарактеризував його діяльність на посаді професора Новоросійського університету, а А. Ф. Брандт прочитав вибіркві місця з численних вітальних листів і телеграм. Протягом 1903–1915 рр. на засіданнях товариства вшанували пам'ять М. М. Бекетова, Д. І. Менделєєва, М. Д. Пильчикова, А. Н. Краснова, В. М. Арнольдї [885, с. 151].

Тенденція відокремлення інших спеціалізованих товариств від провідного природничого збереглася і в Харківському університеті. Історія відкриття Фізико-хімічного товариства розпочалася у травні 1864 р., коли М. М. Бекетов звернувся до керівництва фізико-математичного факультету з рапортом. Учений вказував на тісний зв'язок хімії з фізикою та рекомендував клопотати перед Міністерством народної освіти про створення, окрім існуючих математичного та природничого відділень, ще третього – відділення фізико-хімічних наук [757, с. 38].

На той час в університеті вже активно діяла фізико-хімічна секція Товариства дослідних наук (в майбутньому – Товариство фізико-хімічних наук). Це об'єднання було засноване у 1872 р. М. М. Бекетовим, та об'єднувало в своїх лавах визнаних науковців Харкова. М. М. Бекетов очолював своє «дітище» до 1886 р.

На засіданнях секції заслуховувались доповіді та повідомлення про наукові пошуки, реферати, демонстрації, здійснювався прийом до складу товариства.

Крім того, видавався збірник протоколів засідань секції та праць її членів [471, с. 229].

Вчені-математики Харківського університету намагалися відокремитися від природничого товариства, розуміючи важливість того факту, що вирішувати суто математичні завдання вони б змогли лише у своєму професійному середовищі. Така нагода трапилась у 1879 р. За ініціативи професора В. Імшенецького було засноване Харківське математичне товариство. Плеяда видатних математиків (О. Ляпунов, Д. Граве, Д. Синцов, В. Стеклов, К. Андреев, Д. Деларю, М. Салтиков, А. Пшеборський, М. Тихомандрицький та ін.) найбільшу увагу приділяла розвитку та викладанню математичних дисциплін у навчальних закладах різних рівнів. Члени осередку з 1879 р. почали видавати науковий журнал «Повідомлення Харківського математичного товариства», який містив повідомлення, доповіді, статті науковців-математиків не лише Харківського регіону, а й всієї Російської імперії [555, с. 107–109].

Інтенсивне вивчення природи Харківської губернії проводило Харківське товариство аматорів природи, яке виникло у 1911 р. та проіснувало до 1918 р. Ініціатором його створення та незмінним керівником був невтомний природоохоронець, видатний ботанік В. І. Талієв [856, с. 6]. Створюючи в товаристві секцію місцевої природи, вчений обґрунтовував необхідність існування так: «Харківська губернія виділяється такою ж білою недослідженою плямою, як і зображені на старих картах центральні частини Африки і Австралії» [574, с. 23].

Першочерговим завданням природничої спілки було виявлення та опис природних територій Харківської губернії. Членами товариства була виконана безпрецедентна за своїми масштабами робота з опису пам'яток природи Слобожанщини, проведена інвентаризація рослинного та тваринного світів, звернуто увагу на рідкісні та зникаючі види рослин регіону, виявлено багато рідкісних видів птахів, описано іхтіофауну місцевих водойм тощо.

Товариство аматорів природи Харківщини мало свій друкований орган «Бюлетені Харківського товариства любителів природи», в якому друкувалась

інформація про досліджені території, флору та фауну Слобожанщини. Бюлетені були насичені природоохоронними матеріалами. Так, за один 1913 р. редакція журналу (редактором був В. І. Талієв) опублікувала 5 статей і 54 замітки про охорону природи [427, с. 11–17].

Слід зазначити, що Харківське товариство аматорів природи в 1917 р. вперше в Росії підготувало список «Пам'ятки природи Харківської губернії, що підлягають охороні з точки зору земельного питання». Зазначений перелік включав унікальні куточки незайманої природи (степи, ліси, болота, крейдові схили), які б мали стати заповідними територіями [574, с. 23].

Задля розширення діяльності Товариство любителів природи об'єдналося зі Спілкою любителів природи (1917 р.), до якої входили учні середніх закладів м. Харкова [294, с. 17]. Така співпраця науковців з учнями навчальних закладів у наш час, на жаль, не спостерігається.

Таким чином, Харківське товариство любителів природи слід вважати одним з авторитетних і активних природоохоронних товариств не лише України, а й всієї Російської імперії дорадянського періоду. Показовим є те, що його членами були відомі вчені-природознавці: І. П. Бородин, професор К. А. Тімірязєв, німецький вчений-природознавець Конвенц, організатор Асканії-Нової Ф. Фальц-Фейні та ін.

Прогресивні діячі науки, представники професійної інтелігенції на Миколаївщині також розвивали та підвищували рівень народної освіти й наукової діяльності природодослідників. Ініціаторами створення природничого осередку в регіоні були вже відомі на той час вчені П. В. Крижевський, О. П. Сапожников та О. Я. Яната. Ідея організації місцевого Товариства аматорів природи виникла у дослідників під час екскурсії в Миколаєв у 1907 р. Бажання науковців було підтримане представниками місцевої інтелігенції та вченими М. І. Фадєєвим, К. О. Чернишовим, які отримали запрошення на приватне зібрання з приводу організації товариства [375, с. 109-110].

У 1908 р. було засновано Миколаївське товариство аматорів природи, а першим головою обрано М. П. Леонтовича. Товариство достатньо активно

розпочало діяльність, оскільки через кожні два тижні відбувалися загальні збори, на яких заслуховувалися науково-популярні доповіді, присвячені нагальним питанням природознавства. Відразу було організовано 4 секції: зоології, ботаніки, фізики та геології.

До товариства належали представники різних верств – від державних чиновників до вчителів нижчих навчальних закладів, а також аматорів природи з пересічних громадян. Значне місце займали дослідження в галузі прикладної фізики, астрономії, метеорології. Вже на першому засіданні секції фізики було намічено влаштування метеорологічних спостережень та збору метеорологічної статистики в місті з метою ознайомлення його жителів та мешканців околиць зі станом погоди: вологістю, атмосферним тиском, напрямками і силою вітру, температурою тощо.

Миколаївське товариство аматорів природи відіграло особливу роль в об'єднанні того тонкого прошарку інтелігенції, яка прагнула нести культурно-просвітницькі ідеї в народні маси. У товаристві велася активна лекційна діяльність: у галузі природознавства найбільш популярними були лекції з геології, біології, астрономії, загального природознавства, ентомології, ботаніки, повітроплавання, математики, фізики, хімії тощо [961, с. 17]. Наукова діяльність товариства була спрямована, перш за все, на дослідження природи Півдня України та вирішення науково-практичних регіональних проблем.

Безумовно, кожне товариство сформувало власну систему просвітницьких заходів, яка включала підготовку й організацію публічних лекцій, читання спеціальних курсів з природознавства в середніх і недільних школах, училищах тощо. Окремі науковці входили до складу одночасно кількох товариств, що пояснювалося різними цілями й метою наукових осередків.

Таким чином, заснування товариств дослідників природи при вітчизняних університетах суттєво розширило природничі дослідження природи території Росії та України. Експедиційні подорожі, які до того здійснювались Академією наук, Географічним, Мінералогічним товариствами, з організацією університетських об'єднань набули більш системного характеру, поширились на

території, не вивчені раніше, сприяли зростанню наукового й кваліфікованого рівня природознавців – співробітників університетів.

Слід зауважити, що структура товариств була однотипною. На чолі стояв президент, який керував Радою товариства і, подібно університетській раді, володів широкими правами. До складу товариства входили дійсні й почесні члени, а також члени-кореспонденти або члени-співробітники. Почесними членами товариства могли стати як учені, так і меценати, які матеріально підтримували наукові осередки. Дійсними членами обиралися лише ті, хто мав наукові заслуги. Членами-кореспондентами або членами-співробітниками були особи, які працювали згідно завдань товариства частіше на периферії й перебували з осередком у листуванні.

Організаційною основою діяльності товариств дослідників природи був принцип автономії, який надавав виборній колегіальній раді широкі повноваження з керівництва роботою осередків та полегшував шляхи використання досягнень науки. Наукові товариства утверджували й принцип колективної праці вчених при вирішенні наукових проблем, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства і наукових шкіл.

На засіданнях були присутні студенти вищих навчальних закладів, а також численні відвідувачі. Маючи відносну фінансову незалежність від держави у витраті грошових засобів, частина яких складалась із членських внесків і пожертвувань, товариства дослідників природи спрямовували зусилля своїх членів на вирішення актуальних питань науки. Правильність вибору дослідницької тематики забезпечувалась колегіальним керівництвом з боку ради товариства, яка мала достатню повноту влади. Товариства могли проводити наукові засідання, організовувати експедиції, видавати друковані «Праці» й «Записки», влаштовувати виставки й публічні лекції, підтримувати зв'язки не лише з вітчизняними, а й із зарубіжними науковими організаціями (обмін науковою інформацією, друкованими виданнями, участь у міжнародних конгресах і нарадах). Відомі вітчизняні вчені – члени товариств дослідників природи обиралися до складу зарубіжних наукових організацій. У свою чергу,

серед почесних членів вітчизняних товариств були відомі представники світової науки. Організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи при університетах України стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених. Дана група наукових товариств, як справедливо зазначається в літературі, зробила вагомий внесок у розвиток світової та вітчизняної природничої науки.

В умовах, коли природознавство було виключене з програм багатьох середніх навчальних закладів, члени природничих товариств досліджували актуальні питання своїх наук і різноманітними шляхами поширювали їх серед широких верств населення.

Отже, особливістю, яка була притаманна науковій спільноті того часу, був пошук нових форм організації, що в результаті дало приклад ще одній формі структурування інтелігенції в природничі осередки.

Становлення науково-природничих товариств України другої половини ХІХ – початок ХХ ст. визначалося багатьма суб'єктивними і об'єктивними умовами – існуючими соціально-економічними відносинами, політичним ладом, культурними надбаннями тогочасного суспільства, національними традиціями і звичаями, рівнем розвитку науки. Зазначені обставини сприяли функціонуванню природничих товариств, надавали можливість науковцям спілкуватися та колективно розробляти ті чи інші галузеві питання. Процес створення вільних асоціацій діячів освіти та науки поступово активізувався протягом ХІХ ст. і, зрештою, на межі століть розрізнені поодинокі об'єднання вітчизняних природознавців, утворювані для взаємного спілкування та обговорення наукових проблем, перетворилися на велику, розгалужену систему альтернативних державі соціальних установ.

Організаційною основою діяльності товариств був принцип автономії, який надавав виборній колегіальній раді широкі повноваження з керівництва роботою осередків та полегшував шляхи використання досягнень науки. Наукові товариства утверджували й принцип колективної праці вчених при вирішенні

наукових проблем, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства і наукових шкіл.

2.3. Медичні товариства в соціокультурному, інтелектуальному просторі України

У процесі реформування охорони здоров'я в незалежній Україні, коли серед громадськості все частіше лунають пропозиції щодо необхідності прийняття законодавчих актів про лікарське самоврядування і поступовий перехід від командно-адміністративної моделі управління до державно-суспільної галузі, важливого значення набуває вивчення досвіду попередників, зокрема практики організації медичних осередків на теренах України XIX – початку XX ст.

Медичні наукові товариства, що виникли з другої половини XIX ст., слугували зв'язуючою ланкою між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів. Наукові товариства лікарів покликані сприяти розвитку медичної науки, підвищенню професійної кваліфікації, поліпшенню якості та ефективності медичної допомоги, встановленню міжнародних зв'язків, поширенню гігієнічних знань тощо.

Зародження і становлення перших медичних товариств відбувалося на ідеях необхідності розвитку лікарської науки, вдосконалення медичної допомоги та забезпечення її доступності. Тогочасним медичним товариствам надавалася значуща і дієва роль як у медицині, так і в розвитку суспільства. На початкових етапах діяльності медичні об'єднання були міцною опорою для закладення основ, на яких формувалася галузь, потужним плацдармом для медичних досліджень, дискусій, формування авторитету медичної науки.

Кількість медичних товариств у Російській імперії на початку XIX ст. була невеликою: Фізико-медичне товариство (засноване у 1804 р.), Віленське медичне товариство (1805 р.), Товариство російських лікарів в Петербурзі (1833 р.), Товариство київських лікарів (1840 р.), Товариство одеських лікарів (1849 р.)

[579, с. 75]. В період з 1858 по 1868 рр. виникло 29 нових товариств медичного профілю, 6 із яких діяли на теренах України.

Про кількість медичних осередків Києва свідчать дані причетності до них відомого медика-бактеріолога Володимира Костянтиновича Високовича. Розмах діяльності В. К. Високовича у галузі громадської медицини вражає: віце-голова та почесний член Київського товариства лікарів; голова Київського фізико-медичного товариства; один з активних діячів Товариства боротьби з заразними захворюваннями; член-засновник Товариства боротьби з сухотами та бугорчаткою, Київського сифілідологічного та дерматологічного товариства, Товариства швидкої медичної допомоги (а також його віце-голова); очільник Товариства боротьби зі злоякісними утвореннями тощо [578, с. 8].

На особливу увагу заслуговує Товариство київських лікарів, засноване у 1840 р. В різний період його очолювали В. О. Караваєв, Н. А. Хржонщевський, Ю. І. Мацон, П. І. Перемежко, Г. М. Мінх, В. П. Образцов. Товариство, статут якого був затверджений у 1850 р., об'єднувало прогресивних викладачів медичного факультету університету та лікарів Києва [553, с. 46-47].

Товариство мало наукову спрямованість та сприяло підвищенню кваліфікації лікарів. До кола його інтересів входили не лише лікування, а й профілактика захворювань, стан медичної науки за кордоном. Про це свідчать програма медичного осередку, яка включала наступні аспекти діяльності: розповіді про цікаві випадки з медичної практики; спостереження за ходом епідемій, виявлення їх причин та засобів профілактики і лікування; демонстрація анатомічних і патологічних препаратів; показ нових інструментів і машин; розгляд поданих наукових робіт; поширення медико-гігієнічних знань серед населення; ознайомлення із зарубіжними методами лікування; медична допомога збіднілим верствам населення [900, с. 88].

Товариство київських лікарів відіграло помітну роль у розвитку не лише клінічної, але й профілактичної медицини. На його засіданнях розглядалися і вдосконалювалися організаційні форми охорони здоров'я, санітарного оздоровлення Києва, соціальні аспекти профілактики туберкульозу, венеричних

хвороб, алкоголізму, боротьби з дитячою смертністю. Тривалий час товариство було єдиним науково-медичним об'єднанням Києва. Пізніше з його ініціативи були створені Товариство для боротьби із заразними хворобами, Товариство невідкладної медичної допомоги при нещасних випадках, Київське одонтологічне та офтальмологічне товариства.

Друга половина XIX ст. увійшла в історію медицини як епоха медичної бактеріології: були відкриті збудники переважної більшості бактеріальних інфекцій. Провідна думка науковців зосереджувалася на обґрунтуванні способів боротьби з заразними хворобами. Значущою подією для медичної інтелігенції Київського регіону стало заснування ще одного медичного осередку. 14 квітня 1895 р. відбулося відкриття Товариства для боротьби із заразними хворобами. Метою об'єднання було: створення бактеріологічного інституту для виготовлення засобів проти заразних хвороб; відкриття лікарняних установ для лікування заразних хвороб; сприяння в боротьбі з заразними хворобами урядовим, громадським установам і окремим особам, шляхом організації санітарних загонів, прищепних станцій, постачання лікувальних засобів; поширення серед населення знань щодо причин, способів лікування і профілактики заразних хвороб, влаштування публічних читань, відкриття курсів для підготовки санітарного персоналу, видання і поширення популярних брошур і книг відповідного змісту [242, с. 112]. Новостворене товариство координувало свої дії з Товариством київських лікарів, оскільки багато членів перебувало у складі обох медичних осередків.

Товариство боротьби з заразними хворобами, крім поширення медичних і бактеріологічних знань серед населення, у 1897 р. ухвалило відкриття систематичних курсів з теоретичної і практичної бактеріології серед лікарів. У наступні роки ці курси повторювались, а програма щороку удосконалювалася.

У 1881 р. було засновано Науково-клінічне товариство студентів-медиків на чолі з О. Киселем. За допомогою професорів і студентів Київського університету була створена бібліотека, придбане лабораторне обладнання. З організацією Науково-клінічного товариства студентів-медиків багато студентів отримали

можливість приймати участь у дослідницькій роботі, обговорювати реферати, історії хвороб. На студентських конференціях були присутні лікарі, професори, які активно долучалися до обговорення нагальних питань. Такі дискусії досягали навіть більшого ефекту, ніж навчальна лекція. Студенти займалися науковою та практичною діяльністю, зокрема, приймали участь в ліквідації епідемії холери в Києві у 1893 р., укладали статистичні дані хворих та історії їхніх хвороб. Недивлячись на це, офіційний статут товариства не був затверджений аж до 1910 р. [553, с. 114-116].

Значний внесок у розвиток вітчизняної педіатрії та організацію допомоги дитячому населенню зробив талановитий науковець, майстерний лектор і викладач, віртуозний хірург Василь Єгорович Чернов (1852–1912). Основні зусилля В. Є. Чернова були спрямовані на створення дитячої клініки. Його копітка праця і невтомний ентузіазм дали свої плоди: у 1891 р. на базі Київської міської лікарні було відкрите перше в Києві дитяче клінічне відділення.

Представниками київської школи педіатрів, яку очолював В. Є. Чернов, були розроблені заходи боротьби з дитячою смертністю. Задля ефективної діяльності педіатрів за ініціативи професора І. В. Троїцького у 1900 р. було засноване Київське товариство педіатрів. У вступній доповіді І. В. Троїцький визначив цілі й завдання товариства, говорячи, « що суто наукові дослідження, теоретичні й практичні питання педіатрії повинні настільки ж складати предмет наших занять, наскільки й питання суспільного характеру, оскільки перші стосуються хворої дитини та індивідуальної її гігієни, а другі належать до захворюваності дитячого населення — соціальної його гігієни » [728, с. 42-43].

Товариство кількісно постійно збільшувалося: вже наприкінці 1901 р. до його складу, крім 15 членів-засновників, входило 24 дійсних членів. До моменту перших річних зборів товариства (30 вересня 1901 р.) у списку рахувалося 55 дійсних членів, через рік — 64, а також 3 члени-співробітники й один член-кореспондент (А. А. Кисель, Москва). Такий швидкий ріст свідчить як про потребу медиків у функціонуванні спеціального товариства дитячих лікарів, так і симпатіях, яке нове об'єднання завоювало серед фахівців.

Варто зазначити, що у 1881 р. члени Товариства київських лікарів організували «гурток лікарів з метою нічних лікарських чергувань», члени якого виїжджали на нічні виклики до хворих, здебільшого безкоштовно. Проте доставка хворих у клініку проводилася на транспорті загального користування, що загрожувало поширенням інфекцій. Невдовзі виникла необхідність створення в місті станції «швидкої медичної допомоги» – медичного закладу нової організаційно-функціональної структури, який би забезпечив надання екстренної медичної допомоги на догоспітальному етапі. Спочатку було створено Товариство швидкої медичної допомоги, до якого увійшли засновники, покровителі, почесні, довічні та дійсні члени. Активна організаційна діяльність осередку увінчалась відкриттям 30 червня 1902 р. Київської станції швидкої медичної допомоги, яка функціонувала на пожертви та кошти, зібрані на благодійних вечорах [998].

Туберкульоз у ті часи був поширеною хворобою. Пандемія охоплювала країни і континенти паралельно з розвитком торговельних зв'язків. Ще з 1900 р. Ф. Г. Яновський розпочав роботу з популяризації відомостей про туберкульоз. Він у 1901 р. став одним з ініціаторів відкриття Київського товариства боротьби з туберкульозом – першого протисухотного товариства в усій Російській імперії. Офіційно медична спілка мала назву Київське товариство для боротьби з сухотами і бугорчаткою. Завданням товариства було поширення серед населення відомостей про хворобу, запобігання та лікування туберкульозу, відкриття курсів для підготовки санітарного персоналу тощо. Унікальність цього осередка виявилось в тому, що воно першим у Російській імперії створило єдиний санаторій для лікування хворих на туберкульоз у Пущі-Водиці під Києвом [881, с. 5-11].

Важливо розуміти, що без меценатської допомоги медичні товариства не мали б можливості функціонувати, оскільки фінансова сторона була першочерговою у вирішенні багатьох повсякденних питань. Важке становище медичної сфери у м. Києві загалом, та відсутність лікарень для нижчих верств населення не могли не привернути увагу представниць родини Терещенко.

Пелагія Георгіївна надала 25 тис. крб. на утримання майбутньої безкоштовної лікарні для бідняків, яка була заснована її чоловіком Ніколою Артемійовичем [629, с. 260-261].

Продовжуючи реорганізацію медичної сфери для збіднілих жителів Києва Пелагія Георгіївна підтримувала пологовий будинок, відкритий у 1881 р. її чоловіком [571, с. 125]. Крім того, жінки родини Терещенко долучилися до роботи Товариства боротьби з дитячою смертністю. У квітні 1912 р. на пожертви 4-х представниць родини товариство влаштувало амбулаторію «Крапля молока» для роздачі останнього немовлятам з бідних сімей і ознайомлення матерів з правилами їхнього годування [920, с. 3]. Єлизавета Володимирівна надавала кошти лікарні, що знаходилася в садибі Маріїнської общини [571, с. 115], перераховувала капітал від імені свого чоловіка на потреби Київського товариства лікарень для хронічно хворих дітей, яке було відкрито за ініціативи І. В. Троїцького [867, с. 25]. Будучи почесним членом Київського товариства швидкої медичної допомоги, благодійниця щорічно вносила на його рахунок 1 тис. крб.; у 1914 р. вона придбала автомобіль швидкої медичної допомоги. Наталія (Терещенко) Уварова (1890-1987 рр.) на власні кошти відкрила безкоштовний пологовий притулок, який в 1912 р. розширила, придбавши будинок на сусідній вулиці [571, с. 126]. Отже, представниці родини Терещенків брали найактивнішу участь у громадському житті, були дійсними та почесними членами багатьох медичних товариств та організацій.

8 грудня 1900 р. у Києві розпочалась діяльність Товариства подання допомоги бідним породіллям. Товариство подавало акушерську допомогу усім бідним породіллям як в утримуваному ним притулку, так і вдома, а також видавало грошові допомоги. Товариство винаймало приміщення по вул. Нижній Вал, 33, де розміщувався пологовий притулок на 12 ліжок. У ньому надавалась безплатна акушерська допомога з повним утриманням породіль. Згодом товариство знайшло змогу розширити його, краще устаткувати й забезпечити найнеобхіднішим для таких установ. Таким чином, у притулку стало 18 ліжок, а у випадку потреби їх можна було збільшити до 20 [980, с. 125].

Вагому роботу з удосконалення акушерсько-гінекологічної допомоги здійснено професором Георгієм Єрмолайовичем Рейном, який очолював кафедру акушерства і гінекології з 1883 по 1900 рр. Саме Г. Є. Рейн описав 18 успішних овариотомій, виконаних з додержанням правил антисептики. Про перевагу цього методу оперування на підставі власного досвіду у 1890 р. лікар переконливо доповідав на X Міжнародному конгресі лікарів у Берліні. Велика заслуга належить Г. Є. Рейну у відкритті Київського акушерсько-гінекологічного товариства (1886 р.), який він і очолив [942, с. 7]. На засіданнях медичного осередку крім клінічних питань не раз обмірковувалось питання про родову допомогу, обговорювалися результати вивчення народного акушерства. Саме з ініціативи Г. Є. Рейна у 1903 р. на IX Пироговському з'їзді велику увагу приділено питанню родової допомоги, яке обговорювалося вперше в такому широкому масштабі.

Наступник професора Г. Є. Рейна Олександр Олександрович Муратов (1851–1918) у 1890 р. організував Київське товариство боротьби зі злякисними новоутвореннями жіночих статевих органів [492, с. 92]. На засіданнях товариства розглядалися важливі питання попередження та лікування злякисних новоутворень у жінок, демонструвалися тяжкі випадки захворювань, обговорювалися шляхи боротьби з недугом. Крім того, професор О. О. Муратов був головою Фізико-медичного товариства при Київському університеті, Акушерсько-гінекологічного Товариства, товаришем голови Товариства для боротьби із заразними хворобами тощо.

Хірургія – одна з найдавніших медичних спеціальностей, особливістю якої є її органічний зв'язок з експериментальними дослідженнями. Розвиток хірургії вирізняла диференціація наукових знань. Об'єднання хірургів в єдине співтовариство стало закономірним явищем того часу, оскільки багатогранність цієї медичної спеціальності спонукала вчених до пошуків нових методів оперативних втручань, які впроваджувалися не лише в різних куточках Російської імперії, а й по всьому світу.

Київське хірургічне товариство стало третім за рахунком у дореволюційній Росії. Першим було засновано в 1873 р. Хірургічне товариство в Москві, ініціативу створення якого взяв на себе професор Микола Маркіянович Волкович, всією душею відданий науці. На початку 1908 р. М. М. Волкович зібрав у себе на квартирі групу київських хірургів і представників суміжних спеціальностей – отоларингологів, гінекологів, офтальмологів, урологів, а також терапевтів – професора Ф. Яновського, В. Образцова і паталогоанатомів – В. Недзельсого, В. Високовича. На цих зборах було вирішено заснувати Київське хірургічне товариство. Розроблений статут спілки підписало 79 засновників. Науково-організаційна діяльність медичного суспільства почалася з урочистого засідання 10 (23) листопада 1908 р. [528, с. 4]. На засіданнях товариства розроблялися не лише загальні питання – наркоз, анестезія, асептика, хірургія судин, опорно-рухового апарату, а й окремих хірургічних захворювань усього людського тіла.

Слід відмітити значний внесок вітчизняних хірургів у розвиток світової онкології. Багато з них були піонерами в розробці методів оперативних втручань, доступів до органів та об'єму операцій. Саме члени Київського хірургічного товариства ініціювали створення у 1907 р. Київського товариства онкологів. Завдяки роботі останнього у 1907 р. було відкрито лікарню: спочатку — на 5, потім на 7 «онкологічних» ліжок [909, с. 190].

Рентгенологічні кабінети були важливою складовою правильного встановлення діагнозу та ефективного лікування хворих. Так, до 1914 р. у Києві, Харкові й Одесі налічувалося всього по 6–7 відповідних апаратів, а в решті губернських центрах узагалі по 1–2. Нестача необхідного рентгенологічного обладнання та фахівців у цій галузі об'єднала вчених-медиків задля розв'язання нагальних потреб. У 1917 р. в Києві було організовано Товариство рентгенологів – Київську обласну рентгенологічну асоціацію [909, с. 190–192]. На засіданнях товариства учасники обговорювали методики рентгенодосліджень і питання рентгентехніки; організовувався ремонт рентгенівських трубок, виробництво необхідних запасних частин для рентгенкабінетів, виробництво індукторів для підсилення екранів тощо. Завдяки цьому, Київ став рентгено-технічним центром.

Психіатрична галузь медицини також була малодослідженою. Для детального вивчення психіатричних відхилень, плеяда видатних медиків об'єдналася у «психіатричне» товариство. Цей задум реалізував І. О. Сікорський – автор більше 100 ґрунтовних праць із психології та медицини, відомий у світі вчений, ім'я якого лише сьогодні повертається в науку. Івана Олексійовича Сікорського (1842 – 1916) 1 січня 1885 р. призначили професором та завідувачем кафедри систематичного і клінічного вчення про нервові й душевні хвороби медичного факультету Київського університету Св. Володимира, а вже у 1897 р. він організував Психіатричне товариство [572, с. 76]. Окрім того, вчений тривалий час був головою Київського психіатричного товариства, членом Південно-Західного товариства тверезості, дійсним членом Товариства допомоги студентам університету св. Володимира, консультантом у лікарні при Київському товаристві лікарень для хронічно хворих дітей, членом правління Товариства боротьби з дитячою смертністю, засновником і довічним дійсним членом Товариства швидкої медичної допомоги.

Перша інтеграція українських лікарів-дерматологів у фахове об'єднання відбулася з ініціативи завідувача кафедри надшкірних та сифілітичних хвороб Київського університету Св. Володимира – С. П. Томашевського. Статут товариства був розроблений ще у 1888 р., проте з ряду причин втілити ідею в життя не вдавалося [657, с. 86]. 21 травня 1900 р. у Києві було засновано Дерматосифілідологічне (дерматологічне та венерологічне) товариство, створене за ініціативи Київського товариства лікарів. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому відкриттю Київського сифілідологічного та дерматологічного товариства, професор Сергій Петрович Томашевський, який очолював його впродовж усього періоду існування (1900–1916 рр.), запропонував об'єднати зусилля всіх установ і досвідчених лікарів-спеціалістів цього профілю в Києві [756, с. 25]. Основною формою роботи товариства були засідання, під час яких читалися доповіді, демонструвалися цікаві клінічні випадки.

Проаналізувавши історію становлення та розвитку медичних товариств Київського регіону, відзначаємо, що плеяда провідних учених-медиків не лише

намагалась об'єднуватися у спеціалізовані медичні спілки, а й створювала цілу низку товариств різного профілю для більш плідної та ефективної науково-практичної діяльності.

Харківщина також вважається медичним науковим центром учених-лікарів. Проявом активної громадської діяльності представників медичної інтелігенції стало заснування Харківського медичного товариства. У 1860 р. професор Вільгельм Федорович Грубе (1827 – 1898) виступив з пропозицією про відкриття медичного товариства. Серед 26 його засновників один був професором, а інші співробітниками медичного факультету. Харківське медичне товариство розпочало роботу у травні 1861 р. і стало відігравати помітну роль у житті міста. За клопотанням медичного об'єднання було створено лікарню, Пастерівський, Бактеріологічний та Хіміко-мікроскопічний інститути, Жіночий медичний інститут тощо [778, с. 25-50].

Товариство розпочало діяльність з невеликою кількістю членів, і перші засідання проводились у приміщеннях медичного факультету Харківського університету. З перших років існування товариства його члени практикували, спостерігали за ходом епідемій, виявляли їхні причини та засоби лікування і попередження, випробовували нові інструменти й обладнання, займалися науковою роботою. Соціально-гігієнічний напрям діяльності був спрямований на вирішення питань охорони здоров'я широких верств населення, боротьбу з антисанітарним станом міст, робочих селищ, робітничих майстерень. Великий інтерес товариство проявляло до питань комунального благоустрою. При ньому створювались амбулаторії або лікарні для обслуговування бідних верств населення. Вартими уваги є медико-топографічні описи відомих діячів товариства– А. Леонтовича та В. Столярова [835, с. 42].

Членами Харківського медичного товариства були почесні лікарі, магістри та провізори, які прагнули працювати на користь народу. Члени осередку завжди були першими у практичному застосуванні закордонних медичних інновацій. Наприклад, у 1885 р. у лікарні, облаштованій членами медичного товариства, було влаштовано палату на 10 ліжок, у якій за 25 років пройшли повний курс

лікування 3017 робітників. У 1911 р. було збудовано двоповерхову лікарню для невиліковно хворих. З метою упорядкування профілактичної роботи серед населення при товаристві у 1873 р. засновано статистичне бюро, а у 1892 р. створено спеціальний комітет для організації популярних читань із гігієни [633, с. 117].

Особливе місце в історії вітчизняної охорони здоров'я посідають створені колективними зусиллями членів Харківського медичного товариства у 80-х рр. XIX ст. заклади боротьби з небезпечними для життя хворобами. Більш ніж 30 тисяч людей, які постраждали від укусів тварин (хворих на сказ), було врятовано завдяки Пастерівському інституту, що ефективно діяв при товаристві з 1887 р. Першими пацієнтами Бактеріологічної станції Харківського медичного товариства стали троє селян із Курської губернії, заражені сказом від укусу дикого вовка. Кількість постраждалих невпинно збільшувалась, що стало вагомою причиною відкриття притулку для людей, заражених сказом внаслідок укусу диких тварин [889, с. 94-99].

Завдяки створенню лікарень, науково-практичних об'єднань та центрів наукової діяльності Харківське медичне товариство здобуло високу репутацію та визнання прогресивної медичної громадськості. Дослідження, здійснені членами товариства, не входили до планів робіт навчальних закладів, а зароджувались за ініціативи вчених і матеріально підтримувалися місцевими й державними органами. Окрім розвитку клінічної та профілактичної медицини, осередок займався питаннями бальнеології, зокрема вивченням лікувальних властивостей Слов'янських мінеральних озер.

Усе це надало діяльності Харківського медичного товариства загальнодержавного значення. З перебігом часу медичний осередок став найбільш помітним за своєю суспільно-корисною діяльністю не лише на Півдні Росії, а й по всій її території. Воно було єдиним, яке мало таку широку розгалужену мережу суспільно-корисних установ лікувального, профілактичного та навчального профілів. У Харкові ця мережа охоплювала: 1) Харківське медичне товариство (з 1861 р.); 2) Товариство наукової медицини і гігієни при Харківському

університеті (з 1870 р.); 3) Бальнеологічне товариство слов'янського курорту (з 1897 р.); 4) Товариство нічних чергувань (з 1897 р.); 5) Дермато-венерологічне товариство при університеті (з 1900 р.); 6) Товариство швидкої медичної допомоги (з 1909 р.); 7) Товариство дитячих лікарів; 8) Товариство хірургів [869, с. 302].

Існування Харківського товариства наукової медицини і гігієни бере початок від медичної секції новоутвореного товариства. У 1870 р. професори фізико-математичного та медичного факультетів звернулися з проханням про заснування при університеті Товариства експериментальних наук, створення якого ініціювали працівники Харківського університету. До складу товариства, яке було засновано у 1872 р., ввійшли дві самостійні секції – фізико-хімічна і медична. Тоді виникла ідея утворення самостійного Товариства фізико-хімічних наук. Перший рік після заснування медична секція працювала відповідно до статуту 1872 р., але через два роки було прийнято рішення про необхідність створення власної каси та права балотування нових членів секції. У 1889 р. В. Я. Данилевським порушено питання про відокремлення секції, а у 1891 р. було засновано Харківське товариство наукової медицини і гігієни [669, с. 94]. Об'єднання одержувало субсидії від університету на видавництво періодичного журналу «Труди товариства наукової медицини і гігієни».

На думку дослідників І. К. Кириченка та Г. С. Бобровицької, науково-медичні товариства Харківщини у кінці XIX – на початку XX ст., крім Харківського товариства наукової медицини та гігієни, не змогли широко розгорнути своєї діяльності з різних причин: значний час існування, низька активність членів товариств, слабка організація, складні історичні умови (реформування різних галузей діяльності, Перша світова війна, революція). Виключенням стало саме Товариство наукової медицини та гігієни, яке не займалося просвітницькою та педагогічною діяльністю, оскільки дотримувалося суто наукового напрямку [623, с. 35]. Саме ці чинники допомагали членам товариства підтримувати достатньо високий науковий рівень. Потрапити до лав медичного осередку було досить складно, оскільки наукові здобутки бажаючих не

відповідали вимогам товариства. Лише авторитетність майбутнього члена або протекція дійсного члена осередку сприяли вступу до медичної асоціації.

Великий внесок у розвиток та дослідження дитячих хвороб у Харкові зробив професор педіатрії І. В. Троїцький, засновник Київського товариства дитячих лікарів. Відомий медик став окрім того ініціатором та незмінним очільником Товариства дитячих лікарів у м. Харкові (1907 р.). Прийшовши до Харківського університету у 1902 р., за перші роки перебування в місті організував дві громадські організації: Харківський відділ Союзу боротьби з дитячою смертністю в Росії (1905 р.) та «Краплю молока» (1907 р.) – громадську організацію для безкоштовної допомоги дітям найбільш вразливих прошарків населення [623, с. 31–35]. Для підвищення кваліфікації лікарів І. В. Троїцький на засіданнях Товариства дитячих лікарів ініціював практику читання рефератів і рецензій педіатричних журналів світу.

Енергійні дії видатного українського дерматолога, засновника вітчизняної дерматологічної школи Івана Федоровича Зеленева (1860–1918) сприяли розвитку дерматологічної та венерологічної науки не лише в Харкові, а й в усій Російській імперії. Саме І. Ф. Зеленев приклав багато зусиль для об'єднання фахівців педіатричної сфери в медичне об'єднання – «Харківське наукове товариство дерматологів та венерологів». Відкриття осередку відбулося 14 березня 1900 р. Товариство дерматологів та венерологів у Харкові стало першим провінційним закладом подібного типу в Україні (раніше такі об'єднання існували лише в Санкт-Петербурзі та Москві) [580, с. 92]. Головою товариства було обрано професора І. Ф. Зеленева.

Одним з пріоритетних напрямків у діяльності дерматовенерологічного осередку було проведення організаційної роботи по боротьбі з венеричними захворюваннями. Задля цього товариство ініціювало створення спеціальної комісії з вивчення розповсюдження венеричних захворювань у м. Харкові. На одному з засідань 13 травня 1903 р. І. Ф. Зеленев порушив питання про створення Всеросійського товариства дерматологів, розвинувши подальшу активну діяльність щодо створення ліги для боротьби з венеричними захворюваннями в

Росії. Задум втілювався в життя лише у 1914 р., коли відбулося перше засідання засновників ліги, члени якої затвердили статут і обрали головою І. Ф. Зеленева [809, с. 60–63].

Особливою заслугою вченого являється організація на особисті кошти першого в Росії друкованого періодичного видання «Російський журнал шкірних та венеричних хвороб». Саме завдяки журналу не лише члени товариства мали можливість друкувати результати своїх досліджень, а й вітчизняні дерматовенерологи інших наукових товариств [547, с. 1277–1278].

Сьогодні ніхто не може уявити охорону здоров'я без швидкої медичної допомоги. У Харкові така служба з'явилася пізніше ніж у Києві та Одесі, але цей факт не применшує вагомої ролі харківських медичних фахівців у наданні невідкладної медичної допомоги населенню. Служба швидкої медичної допомоги у Харкові мала втілитися в роботі Харківського товариства швидкої допомоги (1910 р.). У статуті було визначено головну мету товариства: надавати безкоштовну медичну допомогу від нещасних випадків, що відбулися на вулицях міста, в громадських місцях чи на виробництві. Організатором відкриття Товариства швидкої медичної допомоги у Харкові був голова міського правління товариства Червоного Хреста, професор Іван Миколайович Оболенський (1841–1920). 4 травня 1909 р. він з групою ентузіастів, до складу якої входили такі відомі лікарі та громадські діячі, як Д. Д. Оболенська, С. Я. Утін, І. Ф. Кульчицький та інші, створив у Харкові Комітет та станцію швидкої медичної допомоги. За пропозицією І. М. Оболенського відбувся перший збір пожертвувань серед жителів Харкова, що склав 4550 крб. (з них 3000 крб. внесли І. М. Оболенський і Д. Д. Оболенська) [477, с. 129].

17 серпня 1914 р., на засіданні правління Товариства швидкої допомоги було прийнято рішення відкрити при станції короткочасні курси для підготовки сестер милосердя, дві палати на 22 ліжка для лікування поранених солдатів і офіцерів за рахунок громади, а також виділити карети для перевезення поранених з прибулих санітарних поїздів у лікарні міста, обладнавши їх носилками та місцями для сидіння. Допомогу в організації госпіталів, санітарних загонів для відправки на

фронт і транспорту для перевезення поранених містом надали також члени Харківського товариства швидкої допомоги [601, с. 196].

Отже, незважаючи на те, що кількість медичних товариств у Харкові поступалася Києву, їхня діяльність була не менш ефективною як у науковому, так і в організаційному аспектах.

Широка мережа товариств медичного профілю існувала в Одесі. Одним із найбільших у Російській імперії було Одеське товариство лікарів, засноване у 1849 р. [690, с. 39]. Товариство одеських лікарів було третім за важливістю після Товариства сільського господарства Південної Росії і Товариства історії древностей. Історія виникнення товариства почалася після третьої пандемії холери у 1848 р. Боротьбу з епідемією очолив «Запобіжний проти холери комітет» [136, с. 247–248]. Лікарі, які входили до складу комітету, почали збиратися на «особливі засідання, метою яких були медичні обговорення для винайдення можливих засобів для запобігання зараження холерою» [285, с. 251]. «Особливі засідання» виявили потребу медиків, у більш тісному професійному спілкуванні. Тоді й було вирішено заснувати Одеське товариство лікарів. Членами-засновниками спілки стало 20 лікарів, а перше засідання відбулося у 1850 р.

Інфекційна захворюваність у регіоні завжди була вищою порівняно з іншими районами країни, адже у зв'язку зі своїм природно-географічним розташуванням і торгово-економічним становищем Одеський регіон у ті часи потерпав від чуми, холери, дифтерії, венеричних захворювань. Тому одеські лікарі виявили особливу зацікавленість у вивченні цих хвороб. Протягом 20-річчя існування товариства основна увага медиків спрямовувалася на вивчення найпоширеніших епідемій, зокрема, малярії, паразитарних тифів і холери; заслуховувалися повідомлення про результати клінічних спостережень; на засіданнях зачитувалися реферати про неординарні випадки з лікарської практики.

Велику організаційну й освітню роботу провели одеські лікарі в 1865 р. у зв'язку з епідемією холери. Щоб запобігти масовій захворюваності населення Одеським комітетом народного здоров'я було опубліковано постанову про

необхідність отримання місцевими жителями відповідних гігієнічних заходів. У боротьбі з холерною епідемією одеські лікарі працювали з великою самовідданістю. У 1866 р. Одеська міська дума висловила подяку членам товариства, які брали участь у боротьбі з епідемією і видала кожному із них винагороду в розмірі 150 рублів [579, с. 125].

Наприкінці 1873 р. товариство змінило характер діяльності та почало більше уваги приділяти питанням санітарії, благоустрою міста, організації протиепідемічних заходів. Так, на засіданнях медичної спілки розглядалися питання організації в Одесі водопроводу, каналізації тощо. Вже з початку 1874 р. члени товариства збирали й опрацьовували відомості щодо госпіталізованої захворюваності за даними лікарень і військових лазаретів міста й дані про смертність населення. Для того, щоб отримати матеріали щодо статистики смертності Товариство одеських лікарів використало існуючу в Одесі постанову, згідно з якою тіла померлих підлягали захороненню лише після отримання свідоцтва від міських або стаціонарних лікарів.

Починаючи з січня 1874 р. почали систематично надходити відомості про смертність населення від дільничних лікарів, з лікарень і лазаретів. Ці відомості систематизувалися й щомісяця обговорювалися на засіданнях Товариства одеських лікарів. Дані смертності публікувалися в спеціальному щомісячному бюлетені «Статистика смертності в Одесі» [519, с. 21–22].

В окремих джерелах ототожнюють Одеське товариство лікарів та Медичне товариство при Новоросійському університеті. Слід зазначити, що це різні об'єднання, як за часом створення, так і програмними завданнями. Виникнення медичного товариства при Новоросійському університеті було зумовлене наступними чинниками. Так, у 1900 р. в університеті Одеси був відкритий медичний факультет, однак професорсько-викладацький штат факультету не ввійшов до складу Одеського товариства лікарів, а вирішив створити власний осередок – Медичне товариство при Новоросійському університеті, яке почало функціонувати з 1904 р. [901, с. 7]. Його співзасновниками й активними членами були професор П. А. Вальтер та приват-доцент Л. О. Тарасевич.

Дослідник Одеського товариства лікарів Ю. К. Васильєв указав на чинники, що слугували відкриттю на початку ХХ ст. у місті мережі медичних товариств різної спеціалізації. Поштовхом для відокремлення від Одеського товариства лікарів стала несуттєва увага до тих чи інших галузей медицини. Так, більшість доповідей, які заслуховувалися на засіданнях Одеського товариства лікарів, були присвячені внутрішній медицині та питанням хірургії (близько 19 %), акушерсько-гінекологічним проблемам – 9 %, педіатричним – 8 %, нервовим хворобам – 7 %, бальнеологічним – 1 % [520, с. 208]. На думку вченого, 1 % з питань бальнеології пояснюється тим, що в Одесі вже існувало Бальнеологічне товариство, яке більш ефективно та плідно вивчало свою спеціалізовану ділянку роботи. Незначна кількість доповідей та повідомлень на засіданнях товариства з дермато-венерології, офтальмології, по хворобах вуха, горла, носа, неврології та психіатрії, дитячих хвороб зумовила створення у 1902 р. Одеського дерматологічного та венерологічного товариства, 1910 р. – Одеського офтальмологічного товариства, 1911 р. – Одеського отоларингологічного товариства, 1916 р. – Одеського товариства невропатологів та психіатрів, 1917 р. – Одеського товариства дитячих лікарів, 1920 р. – Одеського хірургічного товариства [520, с. 208].

Значна роль у розвитку курортної справи належить саме Товариству одеських лікарів. Активний член спілки Осип Осипович Мочутковський (1845 – 1903) у 1867 р. ініціював створення Бальнеологічного товариства в Одесі. Члени цього об'єднання відіграли значну роль у розвитку бальнеології одеських курортів, у вивченні лікувальних властивостей їхніх лиманів, розробці наукових основ лиманолікування, а О. О. Мочутковського разом з його соратником А. А. Веріго по праву називають основоположниками наукового грязелікування. Важливо зазначити, що представники Одеського бальнеологічного товариства багато зробили для популяризації одеських курортів шляхом участі цього осередку у виставках в Москві (1883 р.) і за кордоном [584, с. 65]. З 1893 р., живучи та працюючи в Петербурзі, до кінця життя О. О. Мочутковський не

поривав зв'язків з Одесою і зі своїм дітищем – Одеським бальнеологічним товариством.

Історія розвитку гомеопатії в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є недослідженою галуззю медицини, оскільки гомеопатичні проблеми в той час сприймалися не зовсім серйозно в наукових осередках. Але, не дивлячись на незначну кількість учених, які б переймалися гомеопатичними проблемами, ця сфера медицини в Одесі почала активно розвиватися завдяки лікарям Н. П. Раєвському, Я. С. Малинському та М. В. Скарятину [517, с. 44–47]. Ідея відкриття спеціалізованого товариства виникла з моменту заснування гомеопатичної аптеки, що слугувала місцем зустрічі осіб, які цікавилися гомеопатичним методом лікування. У 1891 р. розпочало свою діяльність Одеське товариство послідовників гомеопатії. По часу заснування воно стало одним з перших в Російській імперії (до того подібні товариства були засновані лише в Петербурзі (1868 р.) та Києві (1889 р.).

Першим головою Одеського товариства послідовників гомеопатії обрано генерал-лейтенанта Н. Н. Теплова (не лікаря за фахом). Протягом 1891–1892 рр. товариство об'єднувало 87 членів із різних прошарків суспільства, проте до 1897 р. кількісний склад товариства зменшився до 64 осіб [515, с. 47].

Масштабною подією в житті Гомеопатичного товариства стало відкриття 7 квітня 1897 р. гомеопатичної лікарні. Діяльність цього закладу носила благодійний характер, що було характерно не лише для гомеопатичних, а загалом для медичних товариств Російської імперії, які відкривали лікарні на благодійній основі [515].

Отже, Одеське гомеопатичне товариство дає приклад розвитку гомеопатії у великих містах Російської імперії. Серед послідовників гомеопатії були представники вищих прошарків суспільства, що сприяло її розповсюдженню. Діяльність цих товариств регламентувалася єдиними законами держави. В цілому розвиток гомеопатії на початку ХХ ст. проходив екстенсивно – зростала чисельність лікарів-гомеопатів, аптек, лікувальних закладів, об'єднань фахівців.

Важливою подією серед медичної громадськості стало відкриття у 1905 р. Товариства російських лікарів в Одесі. Протягом 1905–1912 рр. очільником об'єднання був професор С. В. Левашов (один з ініціаторів відкриття товариства). У 1909 р. Товариство російських лікарів приєдналося до університету, після чого отримало назву Товариство російських лікарів при Новоросійському університеті. Створення медичного осередку мало надзвичайне значення не лише для Одеси, а й для всієї Російської імперії, оскільки мало мету об'єднати всіх небайдужих медиків задля вирішення спільних завдань.

Становлення і розвиток вітчизняної педіатрії нерозривно пов'язане з історією педіатричної школи Одеського регіону, початок якої поклало створення медичного факультету на базі Новоросійського університету. З 1912 р. кафедрою педіатрії в Одесі завідував професор Семен Костянтинівич Гогітідзе (1872–1927).

Не дивлячись на складні роки Першої світової війни і революції під керівництвом педіатра удосконалилася система охорони здоров'я матері та дитини. Для більш плідної і ефективної роботи в галузі педіатрії С. К. Гогітідзе ініціював відкриття у 1916 р. Одеського товариства дитячих хвороб, яке навіть у критичні роки ніколи не припиняло роботи, являючись науково-практичною школою для багатьох поколінь педіатрів [903, с. 13]. У складні для Одеси роки розрухи та голоду члени товариства розробляли питання діагностики та лікування гострих дитячих інфекцій, у тому числі туберкульозу та його профілактики у новонароджених дітей.

Становлення Одеської школи неврологів та психіатрів почалося у 1905 р., коли на медичному факультеті Новоросійського університету було відкрито кафедру нервових хвороб. У витоків розвитку цієї школи стояли відомі не лише в Росії, але й за її межами вчені: М. М. Попов, О. Е. Янишевський та В. М. Образцов. [1001]. Активна та самовіддана праця вчених – неврологів та психіатрів сприяла виникненню у 1916 р. Одеського товариства невропатологів і психіатрів. Першим та незмінним (аж до самої смерті) головою медичного об'єднання був професор Володимир Миколайович Образцов (1873–1926).

Першочерговими завданнями товариства було надання кваліфікованої допомоги хворим, дослідження нервових хвороб, пошуки методів лікування неврологічних та психіатричних відхилень, здійснення організаційної та профілактичної роботи.

Слід зазначити, що протягом досліджуваного періоду в Одесі було створено офтальмологічне (1910 р.) та отоларингологічне (1911 р.) медичні товариства. Однак відомостей про їхнє заснування та науково-дослідну роботу ми не знайшли.

Отже, детальний аналіз літератури про створення і діяльність медичних товариств на теренах України в складі Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. засвідчує, що була дана гідна відповідь науково-медичної громадськості викликам часу.

Медичні наукові товариства мали помітний вплив на формування професійного соціуму вчених-лікарів та зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної і світової науки. Діяльність медичних осередків характеризується своєю багатогранністю, широкомасштабністю, пронизаною високими науковими ідеями й демократичними тенденціями. Привертаючи увагу медичної інтелігенції до актуальних проблем охорони здоров'я, лікарські організації і товариства впливали на розвиток питань медицини.

Методологічними та філософськими принципами медичних товариств були демократичність, усебічність лікування та оздоровлення, використання як найновіших наукових досягнень, так і загальноприйнятих європейських практичних засобів медичного обслуговування населення, доступність, єднання науки та практичної дії, побудова та розвиток медичних наукових шкіл, високий гуманізм.

Важливу роль товариства медиків відіграли у розвитку і вдосконаленню санітарної статистики, зокрема, збору та обґрунтуванню статистичних матеріалів про захворюваність і смертність населення.

2.4. Концепт: фармацевтичні товариства в соціальній історії другої половини XIX – початку XX ст.

Із суспільно-економічними та політичними змінами, які відбувалися в країні, безпосередньо пов'язана одна з найважливіших сфер діяльності людини – фармація. Сьогодні українська система охорони здоров'я і фармацевтична галузь розвиваються в надзвичайно складних умовах недостатнього фінансування, зростання захворюваності населення та соціальної напруженості, постійного зростання вартості медичної допомоги та цін на ліки, відсутності в державі медичного страхування тощо. Розвиток фармації та фармацевтичної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. характеризується великою кількістю відкриттів у пошуках ефективних лікарських засобів, а сама фармація перейшла у сферу наукомістких високих технологій, завдяки яким з'явилося багато підприємств з виготовлення ліків, а згодом – потужних фармацевтичних фабрик і заводів.

Одним із головних завдань фармації завжди було надання людині допомоги у збереженні здоров'я, забезпечення населення якісними й ефективними ліками. Історія фармації України складається з історії фармацевтичних закладів, життя видатних людей, важливих подій, знакових перетворень у цій галузі. Епохальні зміни в розвитку фармації мали великий вплив на організацію професійної діяльності фахівців фармацевтичного профілю та розвиток фармацевтичної освіти.

Реформаційні процеси кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. відкрили нові можливості для виникнення й діяльності культурно-просвітницьких та професійних організацій на теренах України. Значна кількість небайдужих і підприємливих людей шукали шляхів для власної самореалізації, беручи активну участь у громадському житті провінційних центрів імперії. Не залишились осторонь суспільно-корисної справи й аптекарі Києва, які виступили з ініціативою створення Київського фармацевтичного товариства. Для того, щоб переконати власників аптек у необхідності заснування товариства, група

аптекарів міста 1 вересня 1860 р. звернулася з до вищезазначених осіб Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Мінської губерній.

Головними завданнями Київського фармацевтичного товариства, на думку фундаторів, мало стати встановлення та зміцнення професійних контактів між фармацевтами з метою розвитку фармакології, забезпечення добробуту аптекарів, удосконалення професійної майстерності фармацевтів. Одним із завдань товариство вважало надання матеріальної допомоги молодим спеціалістам під час складання ними іспиту для отримання ступеня аптекарського помічника або провізора, а також під час занять майбутніх фахівців за відповідним профілем в університеті. Високоморальним завданням фармацевтичного осередку можна вважати опіку над вдовами й сиротами померлих членів, запобігання можливим шахрайствам сторонніх осіб під час оренди чи купівлі аптек [862, с. 223–225]. Передбачалося, що його дійсними членами можуть бути лише утримувачі або управителі аптек Російської імперії.

За одностайним рішенням членів Київського фармацевтичного товариства видавалася фармацевтична газета, на шпальтах якої вміщувалися практичні поради для виготовлення нових препаратів та різні дані щодо використання ліків; розпорядження уряду й відомчі інструкції, що регламентували б роботу як державних, так і приватних аптек. У часописі мала публікуватися інформація про повідомлення оренди та продажу аптечних закладів та наявність вільних вакансій у них, реферативні огляди фахової літератури, некрологи відомих спеціалістів, звітні документи про прибутки і видатки товариства. Перераховані завдання фармацевтичного товариства мали забезпечити підвищення професійного рівня його членів, а також охопити якомога ширше коло фармацевтів в Україні. Щоб покривати видатки на видання газети та матеріально підтримувати діяльність товариства пропонувалось установити щорічні членські внески (по 1/4 копійки сріблом з кожного виписаного в аптеці рецепту та по одній копійці сріблом з кожного карбованця, отриманого фармацевтом заробітку). Віталися також добровільні пожертви від членів товариства та благодійні внески від усіх осіб, які розуміли необхідність розвитку фармацевтики на українських землях. Зібраних

коштів вистачило не лише на нагальні потреби, але й на благодійні справи (зокрема для матеріальної підтримки вдів та сиріт) [3, арк. 16-17].

Діяльність Київського фармацевтичного об'єднання гальмувалася відсутністю його юридичного статусу. Але завдяки ініціативній групі, яка в 1861 р. звернулася до київського губернатора П. Гессе з проханням розглянути проект статуту Київського фармацевтичного товариства, питання офіційного статусу було вирішено. У листі аптекарів зазначалося, що товариство засновується з метою зібрання коштів для корисного виконання своїх професійних обов'язків та для можливості інформувати керівництво про потреби існуючих аптек [862, с. 225]. Після внесення змін щодо деяких положень статуту 4 травня 1863 р. Київське фармацевтичне товариство почало функціонувати [3, арк. 1-7].

Наукові джерела засвідчують, що у Києві 28 листопада 1874 р. було організоване ще одна спеціалізована спілка – Київське фармацевтичне товариство взаємної допомоги [935, с. 74], першим головою якого став відомий учений, член Київського товариства дослідників природи О. М. Зелінський.

Щоправда, в 60-70-х рр. XIX ст. товариство фармацевтів не мало можливостей працювати ефективно через труднощі, які полягали в недостатній кількості аптек у Києві та відсутності в достатній кількості висококваліфікованих фармацевтів, які могли підтримати товариство в організаційному та фінансовому відношеннях. До того ж відкриття нових аптек, особливо в центральній частині міста, потребувало значних заощаджень. Однак, у Києві поступово з'являлися нові аптеки, й до 1883 р. їхня кількість збільшилася до 13 [539, с. 109]. Відповідно з цим поповнювались і ряди членів фармацевтичного товариства.

Варто зазначити, що перші роки існування Київське фармацевтичне товариство взаємної допомоги функціонувало скоріше за все формально і не могло похвалитись вагомими результатами. Не допомогло й те, що серед почесних членів товариства були тодішній генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков, професори Д. І. Менделєєв, Ю. К. Трапп та ін. Діяльність спілки дещо пожвавішала у 80-х рр. XIX ст. Саме в той час його членами рахувалося більше

200 осіб, які переймалися питаннями надання матеріальної допомоги нужденним фармацевтам, відкриттям школи для фармацевтів тощо [935, с. 74].

Особливо активно проводило діяльність Київське товариство аптекарів, яке займалося гуманітарною та благодійною справою відносно власників аптек, які в силу різних причин опинялися у скрутному матеріальному становищі. Київські аптекарі здобули собі авторитет і повагу киян, які завжди могли отримати у відповідних закладах потрібні їм ліки.

Одним з ініціаторів відкриття Київського товариства аптекарів та першим його головою був Я. А. Марцинчик (власник аптеки на Хрещатику). Значним здобутком фармацевтичного осередку стало заснування Хіміко-фармацевтичного та Бактеріологічного інститутів [934, с. 547–548], які сприяли подальшому розвитку аптечної справи як у столиці, так і загалом в Україні.

Заснування більш масштабного товариства фармацевтичного спрямування визріло серед медичної громадськості у 1906 р. Саме в той час був підготовлений перший проект статуту професорами Товариств фармацевтів Київської, Подільської та Волинської губерній. Новостворене товариство мало отримати назву «Південно-Західний союз фармацевтів» [477, с. 75]. Головними напрямками діяльності спілки визначено: захист правових та економічних інтересів її членів; сприяння їхньому розумовому, професійному та моральному розвитку; матеріальна допомога нужденним членам і студентам-фармацевтам тощо.

Варто згадати Південноросійське товариство продажу аптекарських товарів (ПТПАТ), засноване у 1881 р. у м. Києві. З самого початку діяльності воно займало міцні позиції на ринку ліків. У статуті зазначалося, що товариство створюється з метою забезпечення збуту (як у межах Росії, так і за кордоном) аптекарських товарів та патентованих лікарських засобів найвищої якості, зосереджених на київському складі братів Марцинчиків [496, с. 80]. Різноманітні медичні та фармацевтичні товари (у тому числі хірургічні інструменти, санітарне устаткування, медикаменти, дезінфекційні засоби, обладнання для аптек та лікарень тощо) ПТПАТ постачало до багатьох державних і приватних закладів. Аптечні склади Київського, Віленського й Одеського військових округів,

адміністрації казенних і приватних залізниць, Київське, Подільське, Волинське лікарські відділення, більшість санітарних управ, клініки і лабораторії університету Св. Володимира, київські шпиталі числилися у списку постійних клієнтів Товариства продажу аптекарських товарів. Для задоволення широкого попиту своїх потенційних клієнтів спілка у 1913 р. мала у своїй власності шість крамниць, а також відкрила виробничу лабораторію, яка згодом була реорганізована в завод (нині – Київський завод медпрепаратів) [862, с. 58-59].

Кадри фармакологів в Україні формувались переважно з лікарів, ветеринарів, хіміків. Саме фармацевтична галузь Харківщини є прикладом співдружності науки і виробництва. Оцінюючи історичний шлях розвитку фармації на Харківщині, можна сказати, що вказаний регіон дав світові імена науковців і лікарів, діяльність яких стала джерелом постійного наукового натхнення для фахівців фармацевтичної галузі.

Усі наукові товариства Харківського університету, у тому числі Харківське товариство природознавців, Товариство дослідних наук, Товариство наукової медицини і гігієни, Хірургічне товариство – відігравали значну роль у розвитку та становленні фармацевтичної освіти в Україні. Фундатори медичної освіти цікавилися проблемами благоустрою місцевих аптек, які були осередком забезпечення населення необхідними ліками, створенням нових аптек і забезпеченням їх висококваліфікованими кадрами (фармацевтами).

Що стосується історії становлення фармацевтичних товариств Слобожанщини, то слід зазначити, що після скасування кріпосного права мережа аптечних закладів на Харківщині починала зростати. Так, у 1800 р. працювала лише 1 аптека, у 1825 р. – 5, у 1865 р. – 28, у 1886 р. – 37, у 1900 р. – 54, у 1916 р. – 82 аптеки. Найвищий показник рівня забезпеченості аптечними послугами серед українських міст давав Харків, у якому одна аптека обслуговувала 10,5 тис. мешканців [548, с. 107].

Плідною щодо організації наукових досліджень у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була діяльність Харківського медичного товариства, яке не підпорядковувалось університетській адміністрації. Документи свідчать, що

зусиллями своїх членів (серед яких були представники професорсько-викладацького складу медичного факультету) Харківське медичне товариство перетворилося на прибуткове підприємство, яке відкрило лікувальні підрозділи, видавало періодичне видання і мало власне виробництво, а медична продукція товариства забезпечувала значну частину території Російської імперії [778, с. 32]. Члени осередку, розуміючи важливість функціонування спілки фармацевтів, намагалися сприяти відкриттю фармацевтичного товариства у Харкові. Для досягнення поставленої мети вчені приймали участь у з'їздах та форумах, де розглядалися фармацевтичні питання.

У другій половині XIX ст. необхідність змін у системі фармацевтичної освіти ставала дедалі актуальнішою, проте інституалізація вищої фахової освіти відбувалася занадто повільно. Обговорення різних варіантів реформування фармацевтичної освіти розпочалося на I фармацевтичному з'їзді у 1864 р., що проходив у Москві. З'їзди фармацевтів, на яких фармацевтична спільнота порушувала нагальні проблеми й обговорювала напрямки подальшого розвитку галузі, завжди були значущими.

Серед делегатів були члени Харківського медичного товариства, які поряд з іншими науковцями висловилися на користь збільшення загальноосвітнього цензу фармацевтів і щодо розширення програми спеціалізованого викладання [400, с. 4]. На II та III фармацевтичних з'їздах (1889 і 1899 рр.) розглядалися питання щодо вдосконалення фармакології. Зокрема на II з'їзді, який проходив у столиці імперії, доповідачі неодноразово торкалися проблем розвитку та вдосконалення фармацевтичної галузі [496, с. 261]. Багато фармацевтичних товариств, а також окремих фахівців-фармацевтів у доповідях пропонували шляхи розвитку фармакологічної галузі.

Окремі члени Харківського медичного товариства зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної фармації: В. Я. Данилевський, А. Д. Чиріков, М. С. Бокаріус, М. А. Валяшко та ін. Завдяки таким енергійним і цілеспрямованим фахівцям Харківщини у 1881 р. було засновано Харківське фармацевтичне товариство [933, с. 5].

Василь Якович Данилевський (1852–1939) був одним з «піонерів» розвитку фармацевтичної справи в Україні. Завдяки власній ініціативі він разом зі своїми колегами в лабораторії Санітарно-бактеріологічного інституту, що був створений при Харківському медичному товаристві, шукав шляхи виготовлення органопрепаратів. Завдяки сприянню Василя Яковича у 1927 р. було відкрито Ендокринологічну клініку, науковці якої заклали фундамент не лише вітчизняної ендокринології, а й ініціювали промисловий випуск гормональних та гормоноподібних засобів [732, с. 66].

Під час засідання Харківського фармацевтичного товариства у 1899 р. один з членів наголошував на тому, що «недолік освіти душе шкідливо відгукується на нашому суспільному та матеріальному положенні» [920, с. 33–36]. Користуючись підтримкою свого голови, професора Андрія Дмитровича Чирікова (1849–1912), члени товариства розробили низку пропозицій щодо внесення змін до системи професійної підготовки фармацевтів. На III Всеросійському фармацевтичному з'їзді були заслухані та прийняті до відома українських учених [215, с. 354].

Про повагу до А. Д. Чирікова його соратників свідчать слова, надруковані на сторінках журналу «Фармацевт»: «Харківське фармацевтичне товариство на чолі з професором фармації та фармакогнозії А. Чиріковим являє собою живий організм нечисленної родини харківських фармацевтів, яких надихає його почесний голова, що знаходиться серед кращих наших наукових представників і, водночас, фармацевт від Бога, який любе фармацію з учнівської скам'ї» [215, с. 426].

Окрім того А. Чиріков відіграв важливу роль у житті іншого видатного харківського вченого-фармацевта М. О. Валяшко, безпосередньо вплинувши на його становлення як науковця. «Батько харківських фармацевтів», як ніхто інший, добре розумів всі труднощі та перешкоди, які доводилося долати М. О. Валяшку на шляху свого професійного становлення та вдосконалення.

Багатогранна науково-громадська діяльність Миколи Овксентійовича Валяшка (1874–1955) сприяла розвитку фармацевтичної галузі не лише в Україні, а й далеко поза її межами. М. О. Валяшка вважають фундатором вітчизняної

фармацевтичної освіти, який до останніх днів життя займався підготовкою хіміків, інженерів, фармацевтів. Відомому професору належить важлива роль у справі підготовки фармацевтичних кадрів, оскільки саме він був ініціатором постановки питання з організації в Україні самостійної фармацевтичної освіти [880, с. 13].

Як свідчать протоколи засідань Харківського фармацевтичного товариства, членом якого, з кінця XIX ст. був професор М. О. Валяшко, саме він піднімав питання щодо вдосконалення системи фармацевтичної освіти [216]. Микола Овксентійович намагався відслідковувати всі інновації у фармацевтичній освітній галузі та завжди приймав активну участь в обговоренні аспектів викладання хімії у вищій школі. Важливим нововведенням того часу була пропозиція професора відмовитися від істотної перебудови усього циклу викладання хімічних дисциплін на користь збільшення лабораторних практикумів. М. О. Валяшко відзначався високою принциповістю у питаннях науки, вимогливістю до себе та своїх учнів.

М. О. Валяшко намагався створити необхідні умови для підготовки кваліфікованих хіміків-фармацевтів, здатних до науково-практичної діяльності. На його думку, це повинні були бути не просто курси для фармацевтів, а особливий Фармацевтичний інститут, в якому всі спеціалізовані предмети проходили б за власним навчальним планом і оригінальними програмами. Вчений був твердо переконаний, що без цього закладу створити цілісну спеціальну освіту буде надто складно, оскільки нахил до фармацевтичної спеціальності буде другорядним завданням [106, с. 7]. Професор наполягав на заснуванні такого вузу, котрий давав би своїм випускникам можливість отримати вищу фармацевтичну освіту. Його мрія здійснилася у 1921 р.: внаслідок наполегливої праці було відкрито Харківський фармакологічний інститут.

Видатного науковця, М. О. Валяшка, та його здобутки пам'ятають і в наш час, доказом чого є той факт, що у 1971 р. рішенням ЮНЕСКО відзначалось 100-річчя з дня його народження. На V національному з'їзді фармацевтів України в

Харкові у 1999 р. М. А. Валяшко був названий «гордістю та славою фармації» [691, с. 23–25].

Для розвитку відповідної галузі членами фармацевтичного товариства було оприлюднено постанову, в якій зазначалося: «Клопотати про заснування при медичних університетах самостійного фармацевтичного відділення з трирічним курсом, зі значно розширеною програмою і власними лабораторіями за типом природних відділень при фізико-математичних факультетах» [184, с. 75]. Крім цього, у 1917 р. на засіданні Харківського фармацевтичного товариства членами ініційовано обговорення питання докорінної реформи аптечної справи та фармацевтичної освіти в Російській імперії [880, с. 169–170].

За підтримки Харківського фармацевтичного товариства закордонні поїздки їздили не лише науковці, а й студенти-практиканти, які переймали досвід в іноземних колег. Рекомендації до західноєвропейських навчальних закладів отримували найбільш обдаровані студенти, випускники, молоді вчені, зі знанням іноземних мов. Науковці Імператорського Харківського університету ставили за мету студентам-фармацевтам під час перебування за кордоном прослухати лекції й відвідати семінари з двох-трьох спеціальностей, попрацювати в сучасних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, над рукописами дисертацій, налагодити наукові контакти, ознайомитися з науковими публікаціями, не відомими на Батьківщині. З вересня 1900 – по вересень 1901 рр. лаборант Харківського університету М. О. Валяшко досліджував рослини й речовини рослинного походження у фармацевтичному інституті Марбурга під керівництвом професора Е. Шмідта, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики, слухав лекційні курси з хімії і бактеріології; оглянув інститут фармацевтичної хімії і фармакогнозії Бернського університету, фармацевтичні інститути Мюнхенського й Віденського університетів [95, с. 9].

Харківські учені-лікарі (фармацевти) відвідували численні конгреси, з'їзди, всесвітні виставки, що сприяло формуванню міждисциплінарного поля наукових інтересів. Інформація про участь у цих заходах публікувалася в «Записках Харьковского университета».

На жаль, точних відомостей про відкриття Одеського фармацевтичного товариства ми не маємо. Однак у звіті за 1914 р. віднайдено інформацію, яка свідчить про те, що воно вже існувало у 1880 р. Саме за цей рік почесними членами фармацевтичної спільноти стало 2 особи: Є. В. Пелікан та Ю. К. Трапп [169, с. 9].

Звіт фармацевтичного товариства Одеси за 1914 р. дає підстави стверджувати, що воно проводило ефективну організаційно-просвітницьку діяльність. Так, члени осередку надавали матеріальну підтримку нужденним студентам та сім'ям померлих учасників товариства.

Ситуація кардинально змінилася із затвердженням нового статуту товариства, який значно розширював рамки діяльності його членів у культурно-просвітницькій та науково-навчальній сферах. Найважливішою подією стало затвердження статуту Хіміко-бактеріологічного інституту, ініціатором відкриття якого було Одеське фармацевтичне товариство [169, с. 2].

Порівняно з Київським та Харківським фармацевтичними товариствами кількісний склад Одеського значно поступався, оскільки до кінця 1914 р. дійсних членів нараховувалося всього 77. Не дивлячись на малочисельність об'єднання, голова товариства Д. А. Лейбензон у виступі зауважував, що вони мають на меті реалізовувати важливі фармацевтичні завдання шляхом розширення знань по фармацевтичній хімії. На думку Д. А. Лейбензона, отримані знання, уміння і навички допоможуть вченим виготовляти «вдома» все те, що раніше отримували за кордоном. Він додавав: «Задача ця нелегка, але якщо товариству вдасться внести хоч крупинку користі в загальні зусилля визволити вітчизну від іноземної залежності, то тоді варто витратити енергію та силу на цю потрібну справу» [169, с. 3].

Таким чином, подальший розвиток медицини зумовив спеціалізацію і виділення аптекарської практики в окреме ремесло. Цьому сприяла швидка інтернаціоналізація фармацевтичної справи, спричинена розширенням географії заготівлі, переробки та доставки аптечної сировини та збуту ліків. Саме нестача фармацевтичних кадрів і погана організація їх підготовки були основними

причинами відставання аптечної справи в дореволюційній Росії. В імперії не було жодного спеціалізованого навчального закладу, який би готував спеціалістів фармацевтичної галузі. Кафедри фармації, що готували аптечних працівників, існували лише при медичних факультетах Київського, Харківського та Новоросійського університетів. Вихід зі складної ситуації запропонували вчені-лікарі, які ініціювали відкриття фармацевтичних товариств у вказаних містах, намагаючись об'єднати фахівців-фармацевтів у професійні осередки.

Висновки до другого розділу

В процесі дисертаційного дослідження ми з'ясували, що основними факторами соціально-економічного розвитку, які сприяли виникненню природничих і медичних товариств були:

- стрімкий розвиток наукової думки другої половини XIX ст. у галузі природознавства та медицини, який значно випереджав консервативну свідомість землевласників та капіталістів. Саме масові соціальні потрясіння, пов'язані з неврожайними роками, епідеміями, що гальмувало розвиток приватного виробництва, робітничо-селянські виступи, змусили урядові кола повернутися до теми пізнання природних ресурсів та їхнього збереження, охорони народного здоров'я та ефективного запобігання різним інфекціям, які забирали тисячі життів;

- посилений розвиток капіталізму викликав соціальний запит на дослідження природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати досліджень яких були потрібні для формування перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку. Виникав взаємозв'язок між державною стратегією подальшого розвитку новоприєднаних територій, потребою в їхньому дослідженні та готовністю певних соціальних груп скористатися результатами досліджень для наукових відкриттів. Саме друга половина XIX ст. ознаменувалася початком наукових експедиційних досліджень флори та фауни

територій у складі Російської імперії, які проводились окремими природодослідниками;

- становлення земської медицини сприяло появі спеціальної санітарної організації, яка поєднала лікувальну та профілактичну роботу вітчизняних лікарів. Вона стала унікальним явищем суспільного життя, збагативши вітчизняну медицину позитивними нововведеннями (дільничне обслуговування, загальнодоступність лікарської медичної допомоги, безоплатність тощо);

- проведення університетської реформи, яка ознаменувалася прийняттям університетського статуту 1863 р. Прогресивні положення цього статуту надавали певні можливості перебудувати і поліпшити освітню та наукову роботу в університетах. Розширення університетами своїх прав, відновлення їх автономії позитивно впливало упродовж наступних років на зростання чисельності студентів, підвищення авторитету професорсько-викладацького корпусу, а також на появу наукових товариств і розвиток наукових досліджень. Університети повернули автономію. Проте у 1880-х рр. царський уряд підтримав видання нового статуту університетів 1884 р., який знову ліквідував автономний статус навчальних закладів. Саме ці фактори викликали бажання науковців об'єднуватися у межах наукових товариств;

- розгалужена система альтернативних державі соціальних установ, яка сприяла об'єднанню поодиноких груп діячів науки та освіти для взаємного спілкування та обговорення професійних питань.

У процесі дослідження було з'ясовано, що створення природничо-наукових товариств при університетах було одним із найважливіших наслідків Першого з'їзду російських природознавців, який відбувся в період з 28 грудня 1867 р. по 4 січня 1868 року під головуванням К. Ф. Кесслера.

Можемо констатувати, що природничі товариства на теренах України – це були такі організації, які функціонували на основі затвердженого статуту і склалися з вчених і спеціалістів, що займалися дослідницькою роботою, з метою всебічної розробки певної галузі науки. Дослідники, об'єднані загальними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими, освітніми межами,

відіграли видатну роль не тільки в науковому і культурному розвитку суспільства, але й у його соціальному розвитку. Специфіка природничо-наукових товариств полягала в тому, що ці організації об'єднували в своїх лавах вчених-природознавців і основною метою їх діяльності була всебічна розробка природничих досліджень.

Розгалужена система природничих дисциплін спонукала учених долучатися до справи відкриття більшої кількості природничих товариств. Нами з'ясовано, що протягом досліджуваного періоду були засновані наступні природничі осередки: Київське товариство дослідників природи (1869 р.), Київське фізико-математичне товариство (1889 р.), Київське фізико-медичне товариство (1897 р.), Новоросійське товариство природознавців (1870 р.), Харківське товариство дослідників природи (1869 р.), Харківське фізико-хімічне товариство (1872 р.), Харківське математичне товариство (1879 р.), Харківське товариство аматорів природи (1911 р.), Миколаївське товариство аматорів природи (1908 р.). Функціонування товариств відбувалося не лише за рахунок державних асигнувань. Бюджети наукових об'єднань формувалися, здебільшого, завдяки членським внескам та благодійним пожертвуванням.

У процесі роботи ми виокремили наступні медичні товариства, які мали можливість з'явитися у тогочасному медичному інтелектуальному суспільстві: Київське товариство лікарів, Київське товариство для боротьби з сухотами і бугорчаткою, Київське хірургічне товариство, Фізико-медичне товариство при університеті Св. Володимира, Київське акушерсько-гінекологічне товариство, Київське психіатричне товариство, Київське сифілідологічне і дерматологічне товариство, Київське товариство боротьби із заразними хворобами, Київське товариство дерматовенерологів, Київське товариство боротьби із злоякісними новоутвореннями жіночої статевої сфери, Київське офтальмологічне товариство, Товариство дитячих лікарів у Києві, Київське товариство онкологів, Київське товариство рентгенологів, Товариство боротьби із дитячою смертністю, Київське товариство лікарень для хронічно хворих дітей, Київське фармацевтичне товариство, науково-клінічне товариство студентів-медиків у м. Києві, Київське

товариство медичної допомоги, Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство, Харківське товариство дерматовенерологів, Харківське товариство онкологів, Харківське товариство боротьби із заразними хворобами, Харківське психіатричне товариство, Харківське товариство дитячих лікарів, Харківське гінекологічне товариство, Харківське офтальмологічне товариство, Харківське фармацевтичне товариство, Харківське товариство швидкої медичної допомоги, Харківське бальнеологічне товариство, Харківське терапевтичне товариство, Одеське товариство лікарів, медичне товариство при Новоросійському університеті, Одеське терапевтичне товариство, Одеське одонтологічне товариство, Одеське товариство послідовників гомеопатії, Одеське товариство дитячих лікарів, Одеське товариство невропатологів і психіатрів, Одеське отоларингологічне товариство, Одеське офтальмологічне товариство, Одеське дерматологічне і венерологічне товариство, Одеське військово-санітарне товариство, Одеське бальнеологічне товариство, Одеський відділ Російського товариства охорони народного здоров'я.

Зауважимо, що фармацевтичні товариства в Україні відіграли важливу роль у становленні та розвитку фармацевтичної освіти. Значний рівень професійної підготовки провізорів у другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язано саме з фармацевтичними товариствами Києва, Харківщини та Одеси, які ініціювали відкриття фармацевтичних факультетів.

Слід зазначити, що необхідність змін у системі фармацевтичної освіти ставала дедалі актуальнішою, але інституалізація цієї сфери відбувалася надто сутожно й суперечливо. Саме фармацевтична галузь України є прикладом співдружності науки і виробництва. Успіхи в розвитку фармацевтичної освіти в Україні пов'язані з іменами видатних вчених, професорів, аптекарів, які прикладали багато зусиль не лише для відкриття фармацевтичних товариств, але й їхньої плідної діяльності: О. М. Зелінського, О. М. Дондукова-Корсакова, Д. І. Менделєєва, Ю. К. Траппа, Я. А. Марцинчика (Київські фармацевтичні товариства); А. Д. Чирікова, М. О. Валяшка, В. Я. Данилевського (Харківське

фармацевтичне товариство); Д. А. Лейбензона, Ю. К. Траппа (Одеське фармацевтичне товариство) та ін.

Результати експериментальних досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:

1. Левченко И. Социально-экономические предпосылки и основные этапы становления медицинских обществ Украины. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*: Журнал научных публикаций. М., 2015. № 04 (75). С. 130-133.

2. Левченко І. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 89-93.

3. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть: з історії вітчизняної медицини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Історія». Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.

4. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 87 (8). С. 26-30.

5. Левченко І. Передумови створення науково-природничих товариств в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: витоки та етапи становлення. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 93 (2). 2014. С. 10-14.

6. Левченко І. Розвиток фармацевтичної освіти в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. при підтримці медичних наукових товариств. *Наукові записки з української історії*: Збірник наукових статей. Вип. 35. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 217-224.

7. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXIX. С. 295-299.

8. Левченко І. Форми соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталізму. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 2. С. 98-106.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИЧИХ ТОВАРИСТВ В УМОВАХ БЕЗДЕРЖАВНОСТІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Наукові стратегії вчених-природознавців Київського товариства дослідників природи та Київського фізико-математичного товариства

Перша половина ХІХ ст. позначилася низкою помітних досягнень у різних галузях науки й техніки, які підготували сприятливе підґрунтя для створення у другій половині століття нової природничо-наукової картини світу та небувалого розквіту наукового знання. Прискорений розвиток науки мав місце і в Російській імперії. Прогресу в науці сприяв економічний підйом, що супроводжувався бурхливим зростанням підприємництва, створенням численних компаній, біржових і страхових товариств. Проте масштаби розвитку вітчизняної науки могли б бути ще більш вражаючими, якби не докорінні вади її організації, про які зазначалося у другому розділі.

Не дивлячись на всі труднощі та перешкоди, які долали члени Київського товариства дослідників природи, їхня наукова діяльність розгорталася швидкими темпами. Щороку відбувалися засідання спілки, на яких обговорювалися наукові здобутки, що потім оприлюднювалися на шпальтах періодичних видань, зокрема, «Записок Київського товариства природознавців». Аналізуючи протоколи засідань природничого товариства, можна констатувати, що його наукова діяльність кожного року ставала більш плідною. Про це свідчать доповіді, зроблені його членами: протягом 1870–1878 рр. було представлено 72 наукових повідомлення (А. Роговичем, К. Феофілактовим, І. Борщовим, Я. Вальцом, В. Совинським, М. Авенаріусом, А. Ковалевським, В. Бец, В. Заленським та ін.) [108, с. 2–13]; у 1879 р. кількість наукових доповідей склала 51, а наукових статей – 17 (В. Колосовский, В. Совинський, Ц. Мощинський, В. Тимофєєв, І. Борщов, І. Плутенко та ін.) [144, с. 24]. У 1884 р. в «Записках...» надруковано багато

праць та заміток: із зоології, анатомії та фізіології Л. Артемовський написав 6, Н. Бобрецький – 10, Н. Жук – 1, В. Заленський – 2, А. Ковалевський – 9, Н. Кричагин – 4, О. Паульсон – 1, В. Підвисоцький – 1, В. Проценко – 2, А. Рава – 3, В. Совинський – 5 тощо. Праці з ботаніки писали О. Баранецький (1), І. Борщов (4), Я. Вальц (6), І. Плутенко (5), Л. Ришаві (6), І. Шмальгаузен (3) та ін. Наукові роботи з геології і палеонтології представили П. Алексєєв (2), П. Армашевський (7), А. Рогович (4), І. Шмальгаузен (2), та багато інших. Наукові роботи з фізики та хімії оформлені М. Авенаріусом (3), П. Алексєєвим (4), С. Богдановичем (1), Н. Бунге (5), І. Киселем (2), Н. Молчановським (1) та ін. [328, с. 1–14].

Упродовж 1899 р. на шести засіданнях товариства було зроблено 22 наукові доповіді: з зоології – 7, геології – 6, ботаніки – 4, фізіології – 2, астрономії, метеорології та фізичній географії по 1 [162, с. LXXXIII-XCY].

Аналіз діяльності Київського товариства природознавців протягом першого десятиріччя XX ст. дає змогу стверджувати, що вона не була такою ефективною як наприкінці XIX ст. У протоколах спільних засідань за 1908 р. секретар спілки В. Луцицький зазначав, що до виходу 3-го випуску XX тома «Записок...» написано лише 8 статей [163, с. XLY-LY].

Звичайно, наукова діяльність членів природничого товариства не обмежувалася виключно доповідями та статтями. Вчені проводили наукові екскурсії, їздили в закордонні відрядження, працювали в наукових лабораторіях з метою нових відкриттів. Імена багатьох природознавців пов'язані з результатами цінних досліджень, що мали суттєвий вплив на становлення і розвиток відповідних галузей вітчизняного та світового природознавства. Члени Київського товариства природознавців популяризували кращі досягнення науки і стали науковою школою для молодих вчених, які цікавилися природознавством.

Значних успіхів природознавці Київського товариства досягли в галузі фізіології рослин, яка у XIX – на початку XX ст. була своєрідним поєднанням біології, біофізики і біохімії – біофізичною хімією рослин, яка досліджує біохімію та біофізику рослин на основі цілісності організмів, особливостей їхнього

онтогенезу, філогенезу та екології. Першопрохідцем у цьому напрямку робіт був Ілля Григорович Борщов (1833–1878). Діапазон його наукових праць досить широкий; йому належать оригінальні роботи у напрямках: класифікації рослин, ботанічної географії, особливостей будови та процесів життєдіяльності водоростей, грибів та вищих рослин, фізіології тварин, фізичної географії, колоїдної хімії.

Займаючи активну позицію у наукових колах І. Г. Борщов приймав участь у роботі Київського товариства природознавців, а з березня 1869 до січня 1870 рр. займав посаду президента товариства. До сфери його інтересів входило вивчення особливостей руху протоплазми клітин рослин і міксоміцетів, природи колоїдів протоплазми та їх дифузію, пігментів клітинного соку рослин. Крім читання обов'язкових лекцій з анатомії та фізіології рослин І. Г. Борщов виконав оригінальні та важливі дослідження в галузі фітофізіології.

Наукова діяльність відомого природознавця, професора К. Ф. Кесслера (1815–1881) дає підстави вважати його одним із прогресивних російських біологів, які активно пропагували новітні природничі знання. Карл Федорович був обраний дійсним членом Московського товариства дослідників природи (1841 р.); виступав одним з ініціаторів відкриття Київського товариства природознавців (1869 р.); стояв у витоків створення Петербурзького товариства природознавців і 12 років був його головою; обирався почесним членом багатьох наукових товариств.

Результати наукових досліджень К. Ф. Кесслера були плідними у сфері фізіології рослин і тварин. Ним видано шість випусків праці, присвяченої різним групам хребетних тварин, під загальною назвою «Природнича історія губерній Київського учбового округу. Зоологія» (1851–1856 рр.). Це була перша фундаментальна узагальнююча праця з фауни України. Детально в ній були представлені амфібії та плазуни, оскільки повного опису цих груп тварин у російській літературі на той час не існувало. Останній з шести випусків «Природничої історії...» присвячено дослідженням риб населення річкового басейну України [325]. Праця стала настільною книгою для людей, які цікавилися

рибним світом Росії. Результати вивчення риб північно-західної частини Чорного моря К. Ф. Кесслер виклав у ґрунтовній розвідці, надрукованій у «Вістях Київського університету» [323, с. 34].

Завдяки власним зусиллям учений опублікував монографію з відомостями про 278 видів риб, приналежних до 39 родин. Порівнявши іхтіофауну південних морів Росії, К. Ф. Кесслер обґрунтував висновок, що у далекому минулому вони склали єдиний морський басейн [325, с. 321]. Відомий науковець Л. С. Берг назвав К. Ф. Кесслера «батьком російської іхтіології», а його ґрунтовну монографію – вершиною досліджень у галузі зоогеографії Чорного, Каспійського та Азовського морів [727, с. 224]. Роботи професора К. Ф. Кесслера принесли йому заслужене визнання як у Росії, так і за кордоном.

Під керівництвом провідних учених, у межах окремих наукових товариств, формувалися наукові школи як структуровані об'єднання дослідників кількох поколінь навколо й на основі нових ідей, методів і методик дослідження. Ці об'єднання скріплювалися моральними рисами та стосунками, які закладали їхні засновники [760, с. 236].

Незабутній слід у науці залишив Йосип Васильович Баранецький (1843–1905), який своєю плідною науковою працею розпочав фітофізіологічні дослідження в університеті Святого Володимира [602, с. 165]. Переймаючись проблемою заснування лабораторії фізіології та анатомії рослин, вчений обладнав її приладами і спеціальною апаратурою для дослідження процесів життєдіяльності рослинних організмів та особисто сконструював окреме фізіологічне обладнання [590, с. 128–129].

Київський дослідник посів помітне місце у вивченні процесів рослинного світу: зокрема: осмотичних явищ (встановив механізми осмотичних явищ, пов'язаних з фізіологічними процесами, що відбуваються в рослинній клітині), водного режиму рослин (довів пряму залежність випаровування води рослинами від зовнішніх умов), особливостей росту (дослідив закономірності добової періодичності росту рослин), розповсюдження діастазу в рослин (простежив динаміку крохмалю в рослинних тканинах) тощо [897, с. 70–71]. Будучи

активним членом Київського товариства природознавців, Й. В. Баранецький у 1904 р. був обраний його головою.

Видатним учнем Й. В. Баранецького був Костянтин Андріанович Пурієвич (1866–1916), який займався вивченням багатьох фундаментальних проблем фізіології рослин. Надзвичайно оригінальний дослідник, неперевершений експериментатор, видатний педагог та активний член Київського товариства дослідників природи найбільше уваги приділяв науковій діяльності, зокрема вивченню різних аспектів біохімічного напрямку фізіології рослин: обміну речовин під час дихання (встановив фізіологічне значення органічних кислот у біосинтезах, висунув припущення про наявність у рослинній клітині особливих дихальних ферментів, які викликають окислення органічних сполук) та фотосинтезу (вивчав залежності між процесами випаровування води і розкладом вуглекислоти); процесам перетворення і пересування речовин (дослідив баланс запасних поживних речовин, процеси їхнього перетворення та утилізації під час проростання насіння); проблемам енергетики фотосинтезу (запропонував коефіцієнт використання рослиною сонячної енергії, дослідив первинні продукти фотосинтезу) [895, с. 69–75]. Дослідження К. А. Пурієвича з проблем фотосинтезу були перервані Першою світовою війною – давши можливість опублікувати лише першу частину праці «Дослідження над фотосинтезом».

Надзвичайно важливою була наукова діяльність у сфері фізіології рослин дійсного члена Київського товариства природознавців Євгена Пилиповича Вотчала (1864–1936). Під його керівництвом співробітники ботанічної лабораторії вперше в Україні почали виконувати еколого-фізіологічні дослідження. Отримані результати повідомлялися на загальних зборах у 1903 р. у доповідях В. Р. Зеленського «Про неоднакову анатомічну будову різних листків тієї ж самої рослини» та Є. П. Вотчала «Анатомо-фізіологічні дослідження ступеня ксерофільності деяких злаків». Представлені роботи лягли в основу нових оригінальних експериментальних напрямків, які реалізовувалися представниками наукової школи Є. П. Вотчала у 1920–1930-ті рр. [896, с. 240].

Важливі дослідження в галузі фізіології рослин провів видатний учений, фізіолог, анатом і еколог рослин, мікробіолог Микола Григорович Холодний (1882–1953). Він починав свій науковий шлях у вивченні тропізмів рослин, що значною мірою спрямувало головний напрям його багаторічних пошуків. Талановитого вченого захоплювали проблеми електрофізіології, зокрема дослідження розподілу електричних потенціалів на поверхні рослинного організму та їхня залежність від зовнішніх умов [755, с. 1–15]. Вбачаючи в М. Г. Холодному задатки талановитого організатора та науковця, члени Київського товариства дослідників природи у 1909 р. обрали його секретарем природничого осередку.

Київський натураліст завжди був на рівні сучасної йому науки, вмiло використовував нові наукові дані та оригінальні напрямки для обґрунтування своїх експериментальних досліджень. Високої оцінки науковців здобула праця М. Г. Холодного «К вопросу о разделении в корне геотропической чувствительности» [452, с. 105–1110].

Важливу роль у формуванні наукового напрямку з розвитку фізіології рослин відіграв активний член природничого товариства Сергій Михайлович Богданов (1859–1920). Під впливом свого наставника Й. В. Баранецького він створив класичні праці з фізіології рослин, які слугували фундаментом для розробки вчення про водообмін рослин. Київський учений був першим, хто щільно пов'язав свої теоретичні дослідження в галузі фізіології рослин з практичними потребами землеробства [602, с. 149].

Поняття «мертвого» (не доступного рослинам) запасу води у ґрунті було вперше сформульовано С. М. Богдановим на підставі тривалих дослідів. Значним досягненням для розвитку сільського господарства були дослідження вченого в галузі фізіології рослин та агрофізики ґрунту. Його праці ввійшли до скарбниці світової науки і створили фундамент для наукового пізнання надзвичайно складної і важливої проблеми – водного режиму рослин і ґрунтів [897, с. 78–80].

Таким чином, наукові роботи вчених Київського товариства дослідників природи в галузі фізіології рослин були досить різноманітними та сприяли

розвитку таких наукових напрямів: екологічного – праці С. М. Богданова, Є. П. Вотчала; біохімічного – роботи І. Г. Борщова, Й. В. Баранецького; біофізичного – дослідження Й. В. Баранецького, М. Г. Холодного та ін.

Відомий природознавець Костянтин Матвійович Феофілактів (1818–1901) був вихователем і керівником геологів Київського університету протягом півстоліття. Цей період в історії університету Св. Володимира отримав назву «феофілактовського етапу», а самого К. М. Феофілактова називали «засновником київської школи геологів і петрографів», «дідусем російських геологів», «засновником київської геології», «Нестором російської геології» тощо [1007].

З 1864 р. учений майже безперервно займався дослідженням геології південно-західних губерній, вів активну наукову роботу в Київському університеті в галузі геології та природознавства. К. М. Феофілактів також був ініціатором створення й активним учасником низки науково-громадських організацій, зокрема Київського товариства дослідників природи, та протягом 22 років (1877–1899) його очільником.

Створена К. М. Феофілактовим київська школа геологів мала головні риси, властиві передовому природознавству того часу. Великою заслугою вченого є укладання «Природничої історії губерній Київського навчального округу» та геогностичних карт цих губерній. Розпочате ним геологічне вивчення інших губерній Київського навчального округу продовжували його учні [944, с. 119–121].

Професор геології був серед тих, хто застосував у Росії мікроскопічні методи дослідження. Крім того, К. М. Феофілактовим було започатковано вивчення гранітів України, зроблено першу в історії петрографії спробу типізації гранітів, з яких складається Український кристалічний щит. Проводячи регіонально-геологічні дослідження в основному в Київській, а в цілому в усіх губерніях Київського навчального округу, вчений зробив не лише важливі геологічні відкриття, а й порушив багато цікавих геологічних питань, над вирішенням яких продовжують працювати дослідники. Він перший встановив різновіковість

гранітів Українського кристалічного щита у 1851 р., виявив, описав і картографував широковідомі дотепер канівські дислокації, встановив тектонічний характер Ісачківського бугра. К. М. Феофілактів проводив дослідження, які дали йому можливість зробити в Лубенському повіті перше відкриття в межах європейської Росії палеолітичної стоянки. За свідченням сучасників, жодне велике починання в регіоні пов'язане з геологією, не обходилося без участі та за сприяння К. М. Феофілактова [939, с. 107–108].

Завдяки дослідженням вченого були закладені основи розвитку галузі гідрогеології в Україні. Він перший вказав на можливість артезіанського водопостачання Києва, яке поступово почало здійснюватись у 80-х рр. XIX ст.

Не можна обійти увагою яскраву постать ботаніка-флориста, музейного діяча Йосипа Кондратовича Пачоського (1864–1942). Здібності молодого вченого відразу оцінило Київське товариство природознавців і в 1887 р. Й. К. Пачоського обрано дійсним членом наукового осередку. Вчений виявляв велику активність у його роботі, а в 1888 р. безкоштовно передав організації власноруч зібраний гербарій місцевої флори, в якому налічувалось близько 2000 екземплярів рослин. За цей благородний вчинок товариство звільнило його від сплати членських внесків [689, с. 171–174].

Коло наукових інтересів і досліджень Й. К. Пачоського досить широке: флористика, систематика, ботанічна географія, фітоценологія, екологія, ентомологія, орнітологія, охорона природи. У кожній із цих галузей знання учений мав своє бачення проблем, залишив оригінальний і неповторний внесок. Його перу належить понад 300 наукових праць, присвячених глибокому і всебічному вивченню складу та історії розвитку флори і рослинності середньої і південної частини східної Європи. Й. К. Пачоський зібрав надзвичайно велику колекцію рослин, яку заповів різним науковим закладам: 474 види відіслано до Санкт-Петербурзького Ботанічного саду; 534 – до Томського університету; 732 – до Ботанічного кабінету університету Св. Володимира [502, с. 134–143]. Результатом ботанічних досліджень околиць м. Переяслава стала праця вченого «Нарис флори околиць м. Переяславля Полтавської губернії» (1893 р.).

Наукова діяльність Йосипа Кондратовича була надзвичайно плідною: з-під пера вченого одна за одною виходили нові праці: «Про фауну Київської й Волинської губерній», «Про рослинність м. Миколаєва», «Звіт про екскурсії в Херсонську губернію» (1888 р.), «Результати флористичних досліджень у північно-західній частині Полтавської губернії», «Звіт про ботанічну екскурсію в Мінську, Могилівську та Чернігівську губернії» (1894 р.) [803, с. 72–86].

Й. К. Пачоський провів велику роботу, дослідивши 230 видів птахів, результатом чого стала публікація у 1909 р. статті «Матеріали з питань сільськогосподарського значення птахів». Вчений закликав не руйнувати природних місць проживання багатьох видів птахів у зв'язку з неухильним зменшенням їхньої чисельності. Він пропагував введення строків охорони птахів, під час яких будь-яке полювання було заборонено. Саме з цією метою дослідник приділяв увагу розробці раціонального мисливського законодавства (опубліковано статті «Пересувні строки в законі про мисливство», «До питання про охорону дичі», «Про охорону птахів у Херсонській губернії» та ін.) [689, с. 171–174].

Варто відмітити, що Йосиф Кондратович був одним із фундаторів нового напрямку ботанічної науки – фітоценології – науки про рослинні співавторства, і автором першого підручника з цієї дисципліни. Й. К. Пачоського як визначного науковця шанували не лише вітчизняні вчені, а й зарубіжні. На його честь було названо 10 видів вищих рослин, а «Волошка Пачоського» занесена до Червоної книги України [689, с. 173–174].

Надзвичайно важливими для розвитку природознавства є наукові надбання видатного вченого Павла Апполоновича Тутковського (1858–1930) – геолога, етнографа, краєзнавця, географа, вченого-енциклопедиста, автора понад тисячі ста наукових праць і розвідок, подвижником науки і культури [941]. Дослідження П. А. Тутковського не залишилися поза увагою Київського товариства природознавців, яке у 1883 р. обрало вченого почесним членом осередку. За дорученням товариства П. А. Тутковський з 1884 по 1902 рр. проводив геологічні дослідження майже всіх губерній України, розвивав палеонтологію. Він захопився

вивченням викопної мікрофауни і вперше в Росії надрукував близько 20 оригінальних праць з цього напрямку. Водночас дослідник вивчав підземні води України і в 1895 р. подав власний проект водопостачання Києва. Саме завдяки йому Київ став одним з перших європейських міст, яке забезпечило себе артезіанською водою [765, с. 76–92]. Вирішення проблеми з водопостачанням допомогло у боротьбі з епідеміями холери та тифу. Згодом Павло Апполонович відкрив артезіанські води на Волині та Білорусії.

В. І. Онопрієнко [764, с. 5–9] стверджує, що наукові праці П. А. Тутковського відзначаються логічністю та ґрунтовністю опрацювання. Окремі ідеї та гіпотези науковця здобули загальне визнання, стали класичними, не втративши актуальності й значущості сьогодні. Не можна недооцінювати його гіпотезу про існування викопних пустель в Північній півкулі, знамениту теорію еолового походження лісу, на основі якого утворився славнозвісний родючий український чорнозем, пояснення механізму перетворення льодовикових відкладів, створення мікропалеонтологічного методу вивчення осадових порід, вклад у науку про мінеральні багатства землі та артезіанські води.

Наукові досягнення київського вченого були належно оцінені як вітчизняними так і зарубіжними колегами: П. А. Тутковського обрали дійсним членом Петербурзького мінералогічного товариства; членом Бельгійського товариства геології і палеонтології в Брюсселі; почесним членом товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті тощо [1012].

Ім'я Сергія Гавриловича Навашина (1857–1930) належить до славної когорти вчених, які, працюючи на теренах України, зробили значний внесок до скарбниці світового значення. Його ім'я відоме далеко за межами України та Росії. Київський період діяльності Сергія Гавриловича виявився найбільш плідним у його науковій творчості. У 1908 р. вчений був обраний членом Київського товариства дослідників природи, а протягом 1913–1915 рр. – його очільником. Загалом на всіх засіданнях товариства він прочитав 25 доповідей і повідомлень.

Це були повідомлення на різну тематику, але, в основному, присвячені проблемам цитології та ембріології рослин. Так, на одному із засідань у 1885 р. С. Г. Навашин повідомив про нові дані щодо особливостей запліднення у деяких видів рослин, у 1898 р. зробив доповідь про капустяну кілу, неодноразово викладав результати своїх досліджень статевого процесу у рослин [369, с. 119–121]. С. Г. Навашин намагався долучити до наукової діяльності своїх студентів, вбачаючи у практичній науково-дослідній роботі найбільше користі. Свідченням цього є той факт, що на засіданнях товариства він неодноразово робив наукові доповіді від імені студентів [621, с. 136].

Продовжуючи вивчати хворобу сережок берези, вчений зробив відкриття, що прослало його ім'я у всьому світі: явище подвійного запліднення у рослин. Як виявилось згодом, відомі світові авторитети того часу в галузі цитології та ембріології – Е. Страсбургер, Ж. Гіньяр, Е. Саргент, Г. Шахт, В. Гофман, В. Арнольд – бачили на своїх препаратах картини подвійного запліднення, але не зрозуміли їхнього великого загальнобіологічного значення [551, с. 33–36]. Київський учений дослідив будову ядра і морфологію хромосом різних видів рослин, відкрив супутники, розробив основи каріології та вперше вказав на її таксономічне значення [366, с. 9].

Постійний інтерес до проблеми патології рослин спонукав природознавця до пошуку збудників злоякісних пухлин. Результати досліджень у цьому напрямку, опубліковані ним у журналі, редагованому В. В. Підвисоцьким [367, с. 223], дуже зацікавили медиків, які висували думку щодо паразитарного походження злоякісних пухлин у людини і тварин.

Усі свої фундаментальні дослідження С. Г. Навашин здійснив на власноручно виготовлених приладах – шедеврах мікротехнічного мистецтва. Його лабораторії стали місцем паломництва вчених з усього світу. Протягом київського періоду наукової діяльності вчений створив найавторитетнішу у минулому столітті школу цитоембріологів, до складу якої входили Г. А. Левицький, Л. М. Долене, М. С. Навашин (син), В. І. Фаворський, М. І. Холодний, М. С. Цінгер та ін. [821, с.112–121].

Наукові доробки Сергія Гавриловича в галузі ембріології, цитології, мікології, альгології, фізіології та патології рослин були високо оцінені вітчизняною та зарубіжною громадськістю. Він був почесним членом Німецького ботанічного та Віденського зоолого-ботанічного товариств, член-кореспондентом Баварської академії наук, іноземним членом Лондонського Ліннеївського товариства, академіком АН СРСР та АН УРСР. Проаналізувавши матеріали архіву м. Києва, стверджуємо, що за час роботи в Київському університеті С. Г. Навашин неодноразово отримував державні нагороди. Зокрема, за відмінну службу вченого нагороджено орденом Св. Анни III ступеня (14 травня 1896 р.), орденом Св. Анни II ступеня (1 січня 1901 р.) і орденом Св. Володимира IV ступеня (1 січня 1905 р.) [78, арк. 20].

Методика наукової роботи ретельно розроблялася в дореволюційних школах російських фізиків у досить складних умовах, при мізерних коштах, які російська влада виділяла на експериментальні дослідження. Лише методика винахідників забезпечувала розвиток вищої школи та успіх порівняно з найкращими лабораторіями того часу. Питання методики дослідження мають велике значення і в наш час, особливо у зв'язку з завданнями збільшення продуктивності наукової праці. Досвід, накопичений в науковій школі М. П. Авенаріуса та інших фізиків, допоможе зрозуміти, наскільки важливими для розвитку природничої галузі знань було створення сучасних науково-дослідних інститутів та лабораторій.

Відомий вчений в галузі молекулярної фізики Михайло Петрович Авенаріус (1835–1895) відзначився також як фундатор і член Товариства дослідників природи при Київському університеті, а з 1890 р. – Фізико-математичного товариства [552, с. 595].

З 1867 р. Михайло Петрович почав зосереджуватись на експериментальній роботі. У 1875 р. він створив першу на теренах сучасної України лабораторію експериментальної фізики та ввів в університеті лабораторні заняття, ініціювавши курс лекцій «Вступ до практичних занять з фізики». М. П. Авенаріус разом зі своїми учнями зумів отримати критичні значення для багатьох речовин, які поповнили основний фонд фізичних величин. Учений

першим довів, що прихована теплота випаровувань у критичній точці дорівнює нулю. Дослідивши залежність термоелектрорушійної сили від температури спаїв, він вивів формулу цієї залежності. Дана формула стала відома як закон Авенаріуса та увійшла у вітчизняні та зарубіжні підручники. Своїми працями вчений довів, що отримання, при визначеній різниці температур, максимального струму і явище інверсії – безумовний наслідок основного положення його теорії [78, арк. 20].

У 1880 р. департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Російської імперії видав професору М. П. Авенаріусу привілей на його винахід – «Спосіб ділення електричного світла на довільне число незалежних одне від одного джерел або свічок». Винахідник запропонував поляризаційний конденсатор, або, за його визначенням, поляризатор, головними перевагами якого визначив компактність та дешевизну [224, с. 33–35].

Зростання лабораторії та експериментальних досліджень у ній принесло М. П. Авенаріусу визнання та пошану в науковому середовищі. Він став членом Російського фізико-хімічного товариства, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, почесним членом Московського товариства любителів природознавства, членом Берлінського фізичного товариства тощо. У 1891 р. вченого було удостоєно почесним званням «Заслужений професор», він отримав орден Св. Станіслава II ст. з імператорською короною, орден Св. Анни II ст. та Св. Володимира III ст. [879, с. 106].

Світове визнання у галузі порівняльно-ембріологічних досліджень та еволюційного вчення набули роботи видатних вчених Київського товариства дослідників природи, корифеїв біологічної науки О. О. Ковалевського, О. М. Северцова та І. І. Шмальгаузена.

Основні наукові здобутки Олександра Онуфрійовича Ковалевського (1840–1901) стосуються широкого кола біологічних питань. Порівняльна анатомія та ембріологія, фізіологія та гістологія безхребетних і хребетних тварин цікавили науковця найбільше. Своїми відкриттями він сприяв розкриттю процесу еволюції

органічного світу. Завдяки наполегливій праці О. О. Ковалевський виокремив новий напрямок у зоологічній науці – порівняльну ембріологію.

З перших днів перебування в Київському університеті О. О. Ковалевський запропонував нові програми з зоології, в основу яких він поклав найновіші досягнення XIX ст. Учений активно включився у роботу Київського товариства дослідників природи: 1870 р. його було обрано секретарем, а згодом – президентом. Протягом 1882–1883 рр. учений очолював Новоросійське товариство природознавців та багато років був його почесним членом.

Незважаючи на те, що наукова діяльність вченого у Києві складалась нелегко, послужний список О. О. Ковалевського свідчить про те, що він активно досліджував та вивчав морську фауну. Праці, що стосуються ембріонального розвитку червів, членистоногих, кишковопорожнинних і плечоногих, створили О. О. Ковалевському як зоологу світове ім'я та висунули його в ряд видатних учених-біологів [790, с. 194]. О. О. Ковалевський вважається «піонером» у вивченні розділу ентомології – ембріологія комах. Дослідник, окрім того, сприяв розвитку сільськогосподарської ентомології – пошукам засобів боротьби з комахами-шкідниками рослин.

Вітчизняні та зарубіжні колеги високо цінували наукові досягнення Олександра Онуфрійовича. Він був дійсним або почесним членом більшості Академій наук і наукових товариств європейських країн, почесним членом Американської Академії наук по секції зоології та фізіології, кавалером орденів Анни, Володимира, Станіслава та турецького ордена Меджиліс I ст. тощо [946, с. 77].

Наукові досягнення Олексія Олексійовича Коротнєва (1854–1915) в галузі зоології були не менш значимими. Вчений до останнього дня був безмежно відданий науці. Він є автором 65 наукових праць, серед яких підручники, навчальні посібники та наукові монографії, що отримали широке визнання вчених нашої країни і зарубіжних дослідників [977, с. 7].

Найбільш вагомий внесок О. О. Коротнєв зробив у розробку питань про індивідуальний розвиток тварин – ембріології безхребетних. Учений видрукував

низку ембріологічних праць, що стосуються майже половини груп безхребетних тварин. Накопичивши важливий фактологічний матеріал, науковець встановив ряд важливих закономірностей, характерних для розвитку безхребетних тваринних організмів. Суттєвий вклад у вивчення тваринного світу Середземного моря зробила Вілла-Франкська зоологічна станція, яка була створена у 1886 р. за ініціативи та переважно за кошти О. О. Коротнєва [818, с. 297–301]. Головним завданням станції Олексій Олексійович вважав проведення там практики з морської біології студентами-біологами вітчизняних університетів.

Науковий доробок О. О. Коротнєва умовно розділено на чотири основні напрями: ембріологічних та фауністичних вивчень окремих груп тварин, розвиток гістологічних та гідробіологічних досліджень.

Вивчаючи природничу галузь знань, науковці проходять складний та непередбачуваний шлях. Іноді – це робота в експедиціях і збирання наукових колекцій, іноді – участь в експериментальних дослідженнях, в інших випадках – сільськогосподарська робота. Іван Іванович Шмальгаузен (1884–1963) сформувався як професіонал у зоотомічній та біологічній лабораторіях. Він належить до тієї плеяди вітчизняних учених, які своєю науковою діяльністю збагатили і розвинули еволюційну теорію Ч. Дарвіна, започаткували нові напрями в розробці теорії еволюції, набагато випередивши своїх сучасників. Учений написав понад 350 наукових праць, у тому числі низку ґрунтовних монографій, які мали загальнобіологічне значення. І. І. Шмальгаузен розробив і застосував у науковій практиці нові методи проведення ембріологічних та експериментальних досліджень онтогенезу, створив загальну теорію, в основі якої лежить уявлення про обернене співвідношення між швидкістю росту і швидкістю дозрівання [568, с. 305–310].

Член Київського товариства природознавців багато препарував, вивчив у деталях будову органів різноманітних тварин. Підсумовуючи результати власних спостережень, природознавець видав підручник «Основи порівняльної анатомії хребетних» [460]. Згодом, врахувавши всі недоліки та докорінно змінивши логіку

подання матеріалу, Іван Іванович підготував друге видання «Основ...» [461]. Успіх двотомного видання був безперечним.

Оригінальність І. І. Шмальгаузена як ученого криється у його високій ерудиції, дивовижному таланті швидко переключатися у різних напрямках наукових досліджень. Про це свідчать його знання у вивченні різних ділянок біологічної науки: зоології, порівняльної ембріології хребетних тварин, еволюційної морфології, феногенетики, теорії еволюції тощо.

Так, як і І. І. Шмальгаузен, Олексій Миколайович Северцов (1866–1936) був послідовником вчення Чарльза Дарвіна. Він не обрав своєю спеціальністю ні орнітологію, ні зоогеографію; все своє життя присвятив порівняльній анатомії хребетних як дисципліни, від якої, як він вважав, найбільш успішно можна підійти до розробки основних ідей дарвінізму. Яскравим прикладом відданості природничій справі був його батько, М. А. Северцов – знаменитий зоолог, мандрівник та відомий вчений.

Поєднуючи роботу в Київському товаристві дослідників природи, Олексій Миколайович по 1917 р. займався вивченням міног, зябер судів риб, досліджував кінцівки хамелеона. У 1912 р. надрукована праця «Етюди по теорії еволюції», а в 1914 р. – «Сучасні задачі еволюційної теорії» [878, с. 34–39]. Багато сил учений доклав для видавництва «Російського зоологічного журналу», на шпальтах якого він планував друкувати цікаві дослідження вітчизняних науковців. За ініціативи О. М. Северцова був створений найбільший біологічний інститут нашої країни – Інститут проблем екології і еволюції, названий на його честь.

Розвиток мікології в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язаний переважно з дослідженнями членів Київського природничого товариства. Мікологія – наука, що досліджує гриби як особливу групу організмів, які становлять самостійне царство живої природи. Раніше, коли гриби відносили до рослин, мікологія вважалась одним із розділів ботаніки. У Київському університеті Св. Володимира впродовж перших трьох десятиліть після його відкриття мікологічні дослідження не проводилися.

Проблемами дослідження онтогенезу водоростей і грибів переймався Яків Якович Вальц (1841–1904). Наукова діяльність вченого за період роботи в Київському університеті була узагальнена в ряді наукових статей переважно з мікології. Так, як він був членом природничого осередку, в основному його праці публікувалися в «Записках Київського товариства дослідників природи» [34, с. 191–199].

Наукові розвідки вченого вирізнялися своєю оригінальністю, оскільки проблематика мікології була маловивченою. У публікації «Про деякі захворювання польових рослин» [267, с. 274] описувались окремі грибові захворювання польових рослин. Друга праця «Про сапролегнії» [268, с. 33] стосувалась історії розвитку ооміцетів, зокрема сапролегнієвих грибів. Третя робота «Список колекцій міксоміцитів та грибів, зібраних А. С. Роговичем, Я. Я. Вальцем та Л. О. Ришаві» [269, с. 190] представляла результат обробки колекцій грибів різних систематичних груп. Вона була особливо цінною, оскільки по тексту було представлено, поряд із сапрофітними формами, паразитарні гриби з родів *Russinia*, *Ustilago*, *Claviceps* та ін., що викликають хвороби диких і культурних рослин, зібраних в околицях Новомиргорода Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Дослідження в галузі мікології здійснював також І. Г. Борщов. Беручи участь в експедиції, організованій для дослідження басейну Аральського моря та Сир-Дар'ї, вчений здійснив власні спостереження, на основі яких опублікував ботаніко-географічні звіти та відомості з морфології і систематики нижчих рослин, переважно водоростей та грибів [541, с. 116–120].

Основні наукові праці Й. В. Баранецького стосувалися фізіології та анатомії рослин. Проте, варто зазначити, що київський учений зробив певний внесок у розвиток мікологічної науки. Він виявив новий вид грибів з найпростіших сумчастих – *Gymnoascus Russil* [469, с. 152]. Дослідник описав статеві клітини, маловідомі на той час для цих грибів. Результати роботи були опубліковані Й. В. Баранецьким за кордоном.

Низку праць мікологічно-фітопатологічного напрямку було створено С. Г. Навашиним [367; 368], який висвітлив цикл перетворень збудника кіли у клітинах капусти. Дані дослідження були зроблені на зразках хворого коріння капусти, надісланих С. Г. Навашину М. С. Вороніним з Фінляндії.

У розвитку фізіології рослин у Київському товаристві природознавців наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. велику роль відіграли праці талановитого українського вченого, неперевершеного експериментатора й уважного природодослідника Костянтина Андріановича Пурієвича (1866–1916), основні наукові праці якого присвячені обміну речовин під час дихання та фотосинтезу рослин. Йому ж належить низка оригінальних досліджень з питань вивчення коефіцієнта дихання у пліснявих грибів. Дослідник показав, що дихальний коефіцієнт змінюється залежно як від дихального матеріалу, так і від температури. Розвиваючи питання фіксації молекулярного азоту мікроорганізмами, він дійшов висновку, що цей процес можуть здійснювати плісняві гриби *Aspergillus niger* і *Penicillium glaucum* (1895 р.) [893, с. 93–104].

Мікологічними дослідженнями й наукова спадщина заслуженого професора Старіона Мартиніановича Ходецького (1820–1887), який поєднував роботу у природничому товаристві та в редакції «Університетських відомостей». У 1858 р. вчений опублікував статтю про іржу – захворювання пшениці, епідемія якого того ж року завдала значної шкоди сільському господарству. С. М. Холодецький дав детальну характеристику захворювання, описав мікроскопічні гриби роду *Russinia*, що його викликають, і вказав на можливість паразитизму мікроскопічних грибів у вищих рослин. Вважаючи, що до цього збудника особливо чутливі ослаблені рослини, природознавець підкреслив роль кліматичних та екологічних умов у поширенні хвороби. Зазначена стаття є однією з перших вказівок на паразитизм мікроскопічних грибів не лише в Україні, а й у Росії. Чимало зусиль професор С. М. Ходецький доклав до відкриття Київського товариства сільського господарства та промисловості.

Висвітлення особливостей наукової діяльності Київського фізико-математичного товариства потребує аналізу усієї роботи. У 1889–1900 рр.

визначаються основні напрями наукової діяльності товариства. Наукові напрями були започатковані активними членами осередку М. Авенаріусом, Б. Букреєвим, В. Єрмаковим, М. Шиллером, Г. Сусловим, І. Чир'євим, Й. Косоноговим, К. Жуком та ін. У їхніх доповідях були представлені результати досліджень з таких розділів експериментальної та теоретичної фізики як механіка, термодинаміка, електрика і магнетизм, оптика, теорія випромінювання тощо. Важливі доповіді були зроблені на засіданнях товариства В. Єрмаковим («Спільний погляд на сучасний стан і значення математики», «Про викладання математики», «Визначення та задачі алгебри»); Д. Єфремовим («Про вирішення неозначених рівнянь»); Ф. Мацоном («Про іменовані числа»); І. Матковським («Виділення деяких законів алгебри та становлення поняття про нове числ»); І. Чир'євим («Співвідношення між сторонами та кутами тетраедра», «Про постулат Евкліда») [172, с. 56–61].

На думку членів фізико-математичного товариства, важливим для їхньої наукової діяльності було ознайомлення із працями своїх попередників з історії фізико-математичних наук. На засіданнях аналізувалися роботи видатних учених як минулих років, так і науковців-сучасників: Б. Франкліна, Л. Гельмгольца, Евкліда, М. Лобачевського, А. Столетова, К. Рентгена, П. Чебишова. Важливим є те, що робились біографічні нариси та огляди праць учасників товариства [978, с. 54–56].

Важливим науковим здобутком стали праці члена товариства Миколи Михайловича Бубнова (1858–1943), який вперше розкрив систему арифметики Герберта Аврилакського – відомого вченого Середньовіччя. М. М. Бубнов довів її класичне походження, а також обґрунтував, що саме від неї походить сучасна арифметика. Київський математик за чотири роки написав праці: «Про походження цифр» (1900 р.), «Виникнення механізму арифметичних дій» (1900 р.), «Давньо-грецький абак та його значення у питанні про походження сучасної арифметики» (1904 р.), «Операції на абакі» (1904 р.).

Важливим науковим центром фізико-математичного товариства для проведення досліджень стала фізична лабораторія, заснована М. П. Авенаріусом у

1870-х рр. XIX ст. Активні учасники товариства – М. Авенаріус, В. Зайнончевський, Й. Косоногов, Я. Жук, К. Жук та ін. – працювали в лабораторії, досліджуючи проблему критичного стану тіл. Результати радували, оскільки вченими були установлені методи визначення критичних параметрів і тиску, а також їх числових значень для цілої низки рідин і розчинів. Довідник «Фізичних таблиць Ландольта і Бернштейна» містив значення критичних температур, чверть яких вперше було установлено науковцями лабораторії М. Авенаріуса [807 с. 148]. Це було найкращим визнанням наукових досягнень київських учених світовою науковою спільнотою.

У свою чергу Й. Косоногов прагнув ознайомити всіх бажаючих з результатами багаторічних досліджень і в 1892 р. на засіданнях Київського фізико-математичного товариства провів демонстрацію критичних температур окремих рідин [173, с. 32].

Період з 1909 по 1913 рр. був надзвичайно плідним для проведення досліджень. Наукові пошуки вчених товариства з фізики починають проводитись на власній базі, що значно поповнилася науковою літературою та фізичними приладами за рахунок субсидій Міністерства народної освіти. Київське об'єднання фізиків отримувало грошову допомогу від держави. Все це створювало сприятливі умови для проведення експериментальних досліджень та написання наукових робіт. У 1913 р. С. І. Каляндик надрукував наукову працю «Провідність пар солей», А. І. Зарубін – «Закон накладання Кюри у зв'язку з іонізацією твердих діелектриків», М. П. Пашський – «Тепловий ефект при змішуванні рідини», П. Г. Лапинський – «Поглинання електромагнітних хвиль у магнітних металах» [174, с. 167–168].

Вагому частину доповідей Київського фізико-математичного товариства складали демонстрації дослідів та нових фізичних приладів, математичних моделей, реферати про досягнення фізико-математичних наук в Російській імперії та за кордоном. Особлива увага приділялася результатам спостережень метеорологічної та астрономічної обсерваторій міста Києва, геологічним експедиціям тощо. Так, А. Д. Білімович на засіданні товариства у 1910 р.

продемонстрував моделі, призначені для навчальних цілей математики та механіки [175, с. 45–63]. Важливим стало те, що зроблені вони були завдяки наполегливим зусиллям членів товариства.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) негативно вплинула на характер та напрями наукових досліджень членів осередку. По всій імперії були загальмовані фундаментальні теоретичні дослідження, що не мали практичного застосування в оборонній галузі. Члени об'єднання перейнялися проблемою надання необхідної допомоги, яка гостро відчувалася на той час (недостатність лікарських препаратів, вибухових речовин, протигазних засобів тощо). Під керівництвом голови Київського фізико-математичного товариства С. М. Реформаторського у лабораторії при університеті Св. Володимира було налагоджено випуск хлороформу та окремих лікарських препаратів [158, с. 39].

Таким чином, діяльність природничих товариств Київського регіону була багатогранною, широкомасштабною, пронизаною демократичними, науково-етичними цінностями. Організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених. Ця група наукових товариств, як справедливо відзначається в літературі, зробила вагомий внесок у розвиток світової та вітчизняної науки.

В процесі вивчення діяльності природничих товариств Київщини одними з перших стали проявлятися об'єднуючі тенденції у сфері організації наукової роботи, її планування та здійснення, що знайшло своє відображення у виділенні пріоритетних напрямів наукових досліджень природи, в організації перших комплексних експедицій, в кооперуванні досліджень з іншими природничими товариствами тощо.

У різний час з перших років заснування Київського товариства дослідників природи в ньому працювали талановиті видатні вчені-природознавці (К. Ф. Кесслер, І. Г. Борщов, К. М. Феофілактів, І. К. Пачоський, П. А. Тутковський, С. Г. Навашин, М. П. Авенаріус, Я. Я. Вальц, О. С. Рогович, Ш. Ф. Шмальгаузен, І. Г. Борщов, Й. В. Баранецький, О. О. Ковалевський, О. О. Коротнєв, О. М. Сєверцов, В. О. Бец, П. П. Алексєєв, В. К. Совинський та

багато інших), які своїми важливими відкриттями принесли світову славу не лише Київському університету, а й Російській імперії. Навіть цей короткий огляд є свідченням того, що природознавці Київського товариства зробили вагомий внесок у дослідження флори і фауни України, мікології, фізики, хімії, географії, математики тощо. Вчені започаткували формування наукових шкіл, нові галузі природничих наук та підготовку кадрів високого фаху.

3.2. Інтелектуальні пошуки членів Харківського природничого, фізико-хімічного та математичного товариств

На перших етапах своєї діяльності, які співпали з епохою великих реформ імператора Олександра II, природничі товариства отримували державну допомогу, що проявлялася у наданні матеріальних дотацій. Не дивлячись на подальші утиски, перепони та складнощі, пов'язані зі статутом 1884 р. та циркулярним розпорядженням міністра народної освіти 1893 р. (дивись у розділі 3.1), члени Харківського товариства дослідників природи намагалися працювати на користь вітчизняної науки ще з більшим ентузіазмом.

Метою заснування товариства при Харківському університеті було, головним чином, дослідження Харківського навчального округу у природничо-науковому аспекті. До появи природничого осередку відомості про флору, фауну та родовища названої території були надзвичайно мізерні й обмежувалися, головним чином, роботами кількох науковців. Тому діяльність перших членів товариства була звернена переважно на вивчення місцевої флори і фауни, геології, мінералогії, палеонтології, складання планів експедицій для дослідження маловідомих територій тощо. Робота наукового осередку сприяла систематизації наукових досліджень, які мали важливе соціально-економічне значення для розвитку Слобідської України.

Не дивлячись на порівняно невеликий період існування Харківського товариства дослідників природи, наукова діяльність його членів помітно збагатила інформаційну базу про навколишнє середовище регіонів Російської

імперії майже за всіма галузями природничої науки. Харківськими науковцями проводилися дослідження, що склали певний фундамент для подальших робіт учених у вивченні природознавства.

Науково-дослідницька діяльність включала два аспекти: теоретичну та емпіричну роботу. Якщо на першому етапі основними напрямками науково-дослідної роботи були ботанічні, зоологічні, геологічні та частково палеонтологічні дослідження, то з часом помітне місце почали посідати дослідження, пов'язані з застосуванням експериментальних методів, передусім у галузі фізіології рослин і тварин, а також ембріології.

Слід відзначити, що у складі товариства найбільшу питому вагу завжди мали ботаніки та зоологи і, як результат, – переважного розвитку досягли саме ботанічні й зоологічні дослідження. Проблемам анатомії та фізіології рослин присвячені праці В. Палладіна, В. Ротерта, Є. Деларю, Л. Рейнгарда, М. Алексєєнка тощо.

Володимир Іванович Палладін (1859–1922) видатний дослідник у галузі фізіології та біохімії рослин, всесвітньо відомий вчений, дійсний член Російської імператорської Академії наук [884, с. 22]. Основний науковий напрям його робіт – дихання рослин, значення ферментів в окислювальних процесах рослинного організму, особливості білкового та вуглеводного обміну. Будучи членом Харківського товариства дослідників природи, вчений захопився новою і недостатньо вивченою проблемою – фізіологічними основами етіоляції. У результаті проведених досліджень були опубліковані статті з порівняльного аналізу хімічного складу зелених листків. Окрім того, вчений займався вивченням перетворень у процесі обміну білків та їхнього впливу на проростання насіння та інтенсивність дихання [911, с. 230].

В. І. Палладін надрукував у виданнях товариства низку праць щодо проблем дихання рослин, зокрема про фізіологічні дослідження етіолованих рослин [381], кількість води у зелених та етіолованих листках [379], вміст мінеральних речовин в етіолованих листках [380], про значення вуглеводів для інтрамолекулярного дихання [378] тощо.

Важливо зазначити, що написані В. І. Палладіним підручники «Фізіологія рослин» і «Анатомія рослин» тривалий час залишалися єдиними навчальними посібниками для студентів університетів та сільськогосподарських інститутів і перевидавалися багато разів [382]. Праці містили багато нової інформації про останні досягнення вітчизняних учених та вирізнялися ясністю, чіткістю і науковістю викладення матеріалу.

Саме в Харкові відомим ученим були розпочаті роботи з дослідження механізму дихання рослин і фотосинтезу. В цей період навколо В. І. Палладіна склалася наукова школа з біохімічного напрямку фізіології рослин, до якої належали академік С. П. Костичев, професори М. І. Іванов та В. К. Залеський.

Після переходу вченого до Варшавського університету завідувачем кафедри фізіології рослин був обраний Владислав Адольфович Ротерт (1863–1916). Він протягом багатьох років був членом Харківського природничого товариства, досліджував фізичний напрям у фізіології рослин, розробляв питання фізіології росту і рухів. Проблемам анатомії рослин присвячена його праця «Про кристалоносні клітини у *Pontederiaceae*», в якій досліджено утворення кристалів щавелево-кислого кальцію у черешках листя і зміну форми кристалоносних клітин. Дослідивши дане питання, вчений зробив припущення, що кристали виконують захисну функцію та охороняють рослину від поїдання тваринами [648, с. 321–325]. Отримані експериментальні результати мали значення не лише для розробки питань подразливості та рухів рослин, а й для обґрунтування завдань еволюційної фізіології рослин. Свої спостереження та висновки в галузі фізіології росту, рухів і подразнення рослин В. А. Ротерт узагальнив у науковій роботі «Про геліотропізм» [398].

Природознавець, намагаючись продовжити кращі традиції свого попередника В. І. Палладіна, опублікував роботу «Введення у фізіологію рослин» [397], в якій показав себе досвідченим ученим, сформулював свої загально-біологічні погляди, проаналізував теоретичні питання та методи дослідження фітофізіології.

Вагоме значення для розвитку фізіології рослин мала наукова діяльність Людвіга Васильовича (Вільгельмовича) Рейнгарда (1847–1922), активного члена

Харківського товариства любителів природи. Будучи студентом, він опублікував кілька робіт по морфології та систематиці водоростей, але більша частина наукових праць науковця була присвячена анатомії та фізіології рослин. Провівши ряд досліджень, харківський вчений опублікував наукові доробки як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях: «Charactaeae середньої та південної Росії» (1872 р.), «Zur Morphologie und Systematik der Bacillariaceen» (1875 р.), «Копуляція зооспор у *Chlamydomonas Pulvisculus* Ehrb. U *Stigeoclonium* sp.» (1876 р.), «Деякі риси в розвитку дихальних устриць у рослин» (1879 р.), «Альгологічні дослідження...» (1885 р.), «Замітки про папоротники Абхазії» тощо [179, с. 778]. Провівши ряд експериментів, Людвіг Васильович дійшов висновку, що листя рослин, які зростають на прямому сонячному світлі, мають більшу кількість устячок, ніж листя того ж виду, що зростає в гірших умовах освітленості.

Значна частина праць Л. В. Рейнгарда присвячена питанням альгології (публікувались на сторінках «Записок Харківського товариства дослідників природи»). Наприклад, опис 135 видів водоростей містився у статті «Перші відомості про фітопланктон р. Північний Донець» (1905 р.); характеристику систематичного складу фітопланктону та його сезонних змін було висвітлено у праці «Фітопланктон Чорного моря, Керченської проливи, Босфору і Мармурового моря» [647, с. 321–327]. Завдяки наполегливій науковій праці Л. В. Рейнгард був нагороджений Орденом Святого Володимира III ступеня, Святої Анни II ступеня та Святого Святослава II ступеня [647, с. 325].

Талановитий учень Л. В. Рейнгарда Михайло Олександрович Алексенко (1861–1920) намагався продовжити справу вчителя. У науковій праці «Нарис водоростей околиць м. Харкова» вчений подав опис 222 видів водоростей, які доповнювали наукові розвідки його наставника. Вчений Харківщини прагнув якомога повніше вивчити віддалені місцевості та дослідити їх в альгологічному аспекті [647, с. 324].

Плідною виявилася наукова робота членів товариства в галузі мікології. Слід відзначити магістерську дисертацію в майбутньому всесвітньо відомого вченого-

міколога, засновника цілого ряду напрямів у мікологічній науці Миколи Васильовича Сорокіна (1846–1909). У праці «Мікологічні нариси» [418]. Він установив 2 роди й описав 13 нових для науки видів грибів. Харківський вчений приділяв увагу й іншим розділам природознавства, що засвідчують його праці: «Про паразитів, які спостерігаються при дифтерії» (1882 р.), «Замітки про деяких комах» (1883 р.), «Зростаючі паразити, як чинники заразних захворювань людей і тварин» (1882–1886 рр.) [575, с. 2–8].

Великий обсяг робіт з мікологічного напрямку опублікував у «Працях Харківського товариства дослідників природи» Андрій Олександрович Потебня (1870–1919). Серед них потрібно відзначити «Мікологічні нариси» (1907 р.), «Матеріали до мікологічної флори Курської і Харківської губерній» (1910 р.), «Грибні симбіонти» (1912 р.). Дослідження міксоміцетів Харківської та Курської губерній послужило основою для написання магістерської дисертації, присвяченої складному питанню – класифікації та встановленню генетичних зв'язків між імперфектами і аскоміцетами. На основі своїх досліджень вчений запропонував більш досконалу класифікацію імперфектів, ніж класифікація італійського міколога Саккарді. Праця А. О. Потебні «До історії розвитку деяких аскоміцетів. Магістерська дисертація» (1908 р.) стала фундаментальною [390].

А. О. Потебня був видатним, неперевершеним в українській мікології колекціонером-гербаризатором. Ним був зібраний та упорядкований мікологічний гербарій, із якого, на даний час, збереглося більше 3000 екземплярів. Крім морфології та біології грибів харківський вчений, як і більшість членів природничого товариства, не обійшов увагою й фітопатологію, присвятивши ряд досліджень вивченню мікрофлори, головним чином Харківської та суміжних губерній. Результатом став виданий ним визначник грибів [648, с. 323].

Першопрохідцем у галузі електрофізіології рослин в Україні був Микола Федорович Леваковський (1833–1898). Протягом 1881–1886 рр. він являвся членом та заступником голови Товариства дослідників природи при Харківському університеті. У роботі «Про електричні токи мімози» [346] вчений

навів критичний огляд літератури до 1866 р. з електрофізіології рослин, коли сам закінчив перші дослідження з вивчення електричних струмів мімози у зв'язку з її рухами.

Одним з напрямів його робіт було вивчення взаємовідносин рослин у природі та дія на них умов довкілля. У Харкові М. Ф. Леваковський ретельно досліджував зміни морфології та гістології коренів у низці рослин під впливом різної вологості ґрунту, його хімічного і фізичного складу. Результати досліджень були викладені у докторській дисертації «Про вплив деяких зовнішніх умов на форму коренів» [648, с. 321].

На околицях Харкова Микола Федорович досліджував процеси росту і розвитку в дикорослих і культурних рослин. Він визначив, що ріст рослин залежить від температури, вологості повітря, а ріст коренів – від фізичного і механічного складу ґрунту. Свої оригінальні спостереження над 20 рослинами, які мали різну ступінь чутливості, він описав у науковій роботі «Про рух подразнювальних органів рослин» [345]. Спираючись на велику кількість експериментального матеріалу харківський фітофізіолог встановив, що молоді листки мімози значно менш подразливі, ніж повністю розвинуті, а старі листки мають найменшу чутливість. Він довів, що світло є необхідною умовою для підтримання нормальної здатності подразливих рослин до руху.

М. Ф. Леваковський також вважається засновником нового напрямку в ботаніці – експериментальної морфології рослин, яка вивчає зміни форми і внутрішньої будови рослин під впливом зовнішніх умов [570, с. 123–129].

Цінною в науковому та практичному плані стала сумлінна робота відомого природодослідника, ботаніка, мікробіолога, одного з основоположників протистології й бактеріології Лева Семеновича Ценковського (1822–1887). Протягом 1881–1886 рр. він був спочатку заступником голови, а потім і президентом Харківського товариства любителів природи. Він виконав і опублікував важливу роботу «Про драглисті утворення цукробурякових розчинів» (1873 р.), присвячену дослідженню бактеріального псування цукру в процесі його виробництва, яка вирізняється не лише глибиною теоретичного

мислення, але й можливістю практичного застосування [455, с. 137–167]. В ті роки Україна була визнаним центром цукрової промисловості, проте подальшому розгортанню виробництва заважала недостатня вивченість біологічних основ використовуваних процесів. Чани з цукровою сировиною час від часу заповнювались слизоподібною масою і продукт, майже готовий до використання, доводилось знищувати. Вітчизняні та зарубіжні вчені проводили дослідження для з'ясування природи цього явища. Лише Л. С. Ценковському вдалося успішно розв'язати проблему псування, встановивши, що причиною виникнення слизу є бактерія, оболонка якої здатна набрякати. Назвавши невідомий мікроорганізм *Ascocossus nisentercides*, наполегливий учений розробив спосіб боротьби з ним [599, с. 133].

Крім цього Л. С. Ценковський здобув у Харкові славу засновника вітчизняної школи мікробіологів і став першовідкривачем вітчизняної вакцини. Основні досягнення в отриманні протисибіркової вакцини пов'язані з його новаторським підходом і застосуванням новітніх наукових досягнень з аттенуації збудника інфекції та методики використання консервуючих властивостей гліцерину. Протисибіркову вакцину вчений створював у спеціально організованій бактеріологічній лабораторії Харківського університету [482, с. 16–17].

Наукова спадщина харківського періоду діяльності Л. С. Ценковського свідчить про те, що він напружено працював до останніх років життя. Вчений продовжував дослідження нижчих водоростей, детально вивчав їхню морфологію. Важливе теоретичне значення мають його роботи щодо філогенетичних зв'язків у водоростей, що дозволяє вважати вченого одним з основоположників науки про водорості – альгології. Саме в Харкові відбувся його остаточний перехід від ботаніки до нової галузі – протистології. Усвідомлюючи значущість своїх досліджень, науковець від теоретичних пошуків перейшов до практичного застосування набутих знань, поставивши їх на службу промисловості, тваринництву й охороні здоров'я. Статті цього періоду (опубліковані у 1872–1873 рр.) висвітлюють результати дослідження вченим ролі мікроорганізмів у виробництві харчових продуктів – пива, вина, оцту, квашених

овочів. З'ясувавши склад білих плівок, що утворюються на поверхні названих продуктів, він довів, що значну роль тут відіграють міцеліальні гриби [510, с. 32]. Л. С. Ценковський підготував одну з перших вітчизняних мікробіологічних праць, невелику за обсягом, проте дуже змістовну, в якій дав загальну характеристику представникам мікробного світу і накреслив перспективи подальших звершень, що чекають на природознавчу науку у цьому напрямку [454, с. 11–28].

Лев Семенович був невтомним експериментатором. За свідченням сучасників він – перший професором ботаніки, який викладав з мікроскопом у руках. Його наукові досягнення були високо оцінені не лише вітчизняними колегами, а й зарубіжними. Л. С. Ценковський був почесним членом майже усіх природничо-історичних товариств, член-кореспондентом Петербурзької Академії наук, Німецького ботанічного товариства, почесним членом Лондонського мікроскопічного товариства тощо.

Серед праць у галузі фізіології живлення рослин значний інтерес становлять дослідження дійсного члена Харківського товариства дослідників природи Анастасія Єгоровича Зайкевича (1842–931). Наукова діяльність вченого була досить насиченою: у 1884 р. його призначено екстраординарним професором кафедри агрономії; у 1888 р. він захистив докторську дисертацію «Про деякі сторони культури цукрового буряка у зв'язку з сучасним станом цукрово-бурякової промисловості» [984, с. 61]. Усвідомлюючи наукові проблеми сільського господарства, А. Є. Зайкевич досліджував 33 поля в різних губерніях України. Така активність говорить про те, що він став одним із засновників наукової організації сільського господарства [589, с. 3]. Для ефективнішого дослідження питань агрономії, фізіології рослин і рослинництва А. Є. Зайкевич обладнав в університеті агрономічну лабораторію. Найбільшу цінність у науковому світі становлять його гіпотези про взаємозв'язок процесів дихання у коренях з відтоком асимілянтів із надземних органів та обміном вуглеводів у кореневій системі; про добову періодичність інтенсивності дихання рослин тощо.

Проблемами водного режиму рослин займався Євген Михайлович Деларю (1845–1873) – анатом, фізіолог та морфолог рослин. Він помер у віці 28 років, але встиг залишити значну наукову спадщину, опублікувавши 15 наукових праць, присвячених переважно питанням анатомії та фізіології вищих рослин. У ґрунтовній узагальнюючій роботі «Прийняття води повітряними частинами рослини» [292, с. 57–59] вчений навів усебічний аналіз поглядів різних авторів на дану проблему, охарактеризував і пояснив результати дослідів науковців, прийшов до важливих на той час висновків: 1. Листя, при деяких виключних випадках, може всмоктувати повітряну вологу; 2. Волога всмоктується лише в краплиннорідкому стані, а не в пароподібному; 3. Всмоктування проходить при дії сонячних променів, а темнота і волога викликають закриття продихів [292, с. 75]. Отже, Є. Ю. Деларю встановив і охарактеризував процес поглинання води наземними частинами рослин.

Доктор зоології, заслужений професор Харківського університету, фізіолог і гістолог, активний член природничого товариства Харківщини Микола Федорович Белоусов (1863–1942) значну увагу приділяв розробці нових підручників, навчальних курсів, посібників по фізіології, анатомії та методам досліджень. Наукові інтереси М. Ф. Белоусова торкалися дослідження травлення окремих представників *Muricata* і *Desapoda*, ферментів травлення вищих і нижчих тварин, фізіології мозку, руху м'язової та судинної систем. Його наукові праці були цікавими та відзначалися новизною: «До фізіології травлення та всмоктування у *Deapoda*», «До фізіології актиній», «Про функціональне диференціювання переднього мозку у тварин», «Про дихальні рухи риб», «Про ферменти травлення холонокрівних та теплокрівних тварин» тощо [537, с. 54–55].

Наукові дослідження з гістології проводилися лише окремими вченими. Варто відзначити продуктивну працю Миколи Костянтиновича Кульчицького (1856–1925), для якого харківський період був надзвичайно плідним з точки зору наукових досліджень. Головні його публікації «Про будову закінчень рухового нерву у м'язах довільного руху», «Про будову тілець *Grandry*» (дисертація),

«Про походження пофарбованого тільця крові савців» містилися у збірнику товариства [1000].

В скрутні роки харківського періоду Микола Костянтинович заробляв на життя незвичним способом – торгівлею мила особистого виробництва. Справа в тому, що раніше він вивчав способи виробництва та властивості мила, яке використовувалося для гістологічного просочування клаптиків тканин.

За наукові заслуги М. К. Кульчицький мав честь стати почесним членом Анатомічного товариства Великобританії та Ірландії не дивлячись на те, що він був членом майже всіх вітчизняних природничих та медичних товариств. Без сумніву, талановитий вчений багато не встиг зробити, внаслідок трагічної випадковості, яка сталася в день його 69-річчя. 29 січня 1925 р. М. К. Кульчицький по необережності ступив у пусту шахту неробочого ліфта університету й загинув [1000].

Фенологічні дослідження в Україні вперше розпочав геоботанік і флорист, метеоролог і фенолог, громадський діяч Іван Якович Акінфієв (1851–1919). Перша ботанічна робота була присвячена флорі міста Белграда, наступні стосувалися південної частини України та Кавказу. Багаточисельні друковані праці І. Я. Акінфієва представляють головним чином списки рослин, зібраних ним у поїздах, а також спостереження ботаніко-географічного характеру; інші ж стосуються деревної рослинності Єкатеринославської губернії та флори її повітів. Головні наукові праці вченого – «Флора Центрального Кавказу» (1894 р.) [247] та «Рослинність Єкатеринослава в кінці першого століття його існування» (1889 р.) [246]. До чудового гербарію Катеринославської флори, який зібрав Іван Якович, увійшло 1210 видів рослин. На Всеросійській художньо-промисловій виставці у Нижньому Новгороді (1896 р.) він настільки вразив глядачів і фахівців, що йому було присуджено одну з найвищих нагород – орден Святої Анни II ступеня. Цей же гербарій з додатком наукових праць ученого у 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі отримав Велику срібну медаль [928, с. 321–324].

І. Я. Акінфієв у Катеринославському журналі «Бджола» започаткував розділ «Хроніка погоди та природи», створив перший в Україні квітковий календар для

Катеринослава. Вчений багато праць присвячував екологічним питанням, впливу людської діяльності на рослинний світ, провів опис багатьох рідкісних видів рослин південно-східної України, багато з яких занесено наразі до Червоної книги. Майже сорокарічні біокліматичні спостереження вченого є неоцінним внеском у вивчення біоклімату України.

Наукові заслуги І. Я. Акінфієва були визнані рядом наукових товариств, які вибрали його в почесні члени та публікували авторські праці. Іван Якович був членом Московського товариства дослідників природи, Новоросійського товариства природодослідників, Харківського товариства дослідників природи, Кавказького відділу Російського географічного товариства [839, с. 36–38].

Ботанічні розвідки проводив ініціатор та незмінний керівник Харківського товариства любителів природи (з 1912 по 1917 рр.) – Валерій Іванович Талієв (1872–1932). У «Працях...» учений друкував свої багаточисельні дослідження, присвячені, головним чином, вивченню мілової флори північної та південної Росії [425, с. 225–232]; рослинності Нижньогородської губернії [428, с. 1–45]; впливу людини на розвиток місцевої флори [430, с. 217–218]; морфології і генезису рослин [423, с. 105–144]; охороні природи [427, с. 1–7]; рослинності південного берегу Криму [429] тощо.

На честь В. І. Талієва було названо ряд рослин, які, у свій час, вивчав дослідник. Серед них варто назвати цибулю Талієва (*Allium talijevii* Klok), Желтушник (*Erysimum talijevii* Klok), тюльпан (*Tulipa talijevii* Klok), Шиповник (*Rosa talijevii* Dubovik), Тонконог (*Koeleria talijevii* Lavr), дзвіночок (*Campanula talijevii* Juz), васильок (*Centaurea talijevii* Klok), тмін (*Thymus talijevii* Kleop) [917, с. 173] тощо.

Флористичні дослідження проводив активний член Харківського природничого товариства Андрій Миколайович Краснов (1862–1915) – російський ботанік, географ, палеоботанік, засновник Батумського ботанічного саду. У друкованому журналі товариства він оприлюднив ряд праць про Центральний Кавказ та Полтавську губернію: «Матеріали для флори Полтавської губернії», «Нові види Сванетської флори і результати обробки зібраних на

Кавказі літом 1890 р. колекцій», «Попередній звіт про поїздку на берег Азовського моря» та ін. [391, с. 134–187].

Основні роботи члена Харківського товариства дослідників природи А. М. Краснова присвячені рослинності Середньої Азії, степів Північної півкулі, субтропічних районів Азії. Учений вивчав також флору тропічних та субтропічних країн, був одним з піонерів вітчизняного землеробства, зокрема культури чаю, цитрусових, бамбука, хурми на Кавказі. А. М. Краснов мріяв забезпечити Росію чаєм, який вирощувався б на землях Російської імперії [274, с. 1177–1184].

Важливо зазначити, що А. М. Краснов разом зі своїм однодумцем В. В. Докучаєвим вивели вітчизняну географію зі стану навчальної дисципліни, в якому вона знаходилася тривалий час, в актуальну та продуктивну сферу наукової діяльності. Завдяки цьому вченим вдалося покращити ставлення науковців до географічної науки, а вітчизняна географія мала право зайняти гідне місце у світовій науці [742, с. 33]. Андрію Миколайовичу належать важливі наукові досягнення із географії. Саме він запровадив фітогеографію і пов'язав її з класифікацією кліматів Кьоппена, здійснив районування земної кулі за типами рослинності, виділив 10 зон і 5 ландшафтних областей (у кожному з виділених районів представив комплексну характеристику впливу природи на рослинність).

Результати наукової діяльності геологічного напрямку представляла незначна частина вчених. Перші дослідження з геології та мінералогії, надруковані в «Записках Харківського товариства дослідників природи», були проведені дійсними членами осередку А. С. Брію, І. Ф. Леваківським, О. В. Гуровим тощо. Вони опублікували значну кількість наукових праць з питань тектоніки, геоморфології, стратиграфії, гідрографії, мінералогії. Так, А. С. Брію досліджував залізні руди в селі Марківка, граніти Старих-Кайданів, кам'яні кути села Новоекономічне, а також кристалічні породи біля р. Дніпро. О. В. Гуров здійснив ряд геологічних екскурсій до Павлоградського повіту Катеринославської губернії, ретельно вивчив викопні залишки донецьких кам'яновугільних осадків, кам'яновугільні родовища донецького кряжу, кристалічні породи Бахмутського,

Маріупольського та Бердянського повітів, геологію Катеринославської, Харківської та Полтавської губерній. Провів численні буріння води в різних місцях Південної Росії і як член комісії з вивчення Слов'янських соляних озер, вивчав їх у геологічному плані. За результатами досліджень О. В. Гуровим було видано дві монографії, які слугували першими палеоботанічними дослідженнями українських вчених кам'яновугільних покладів [648, с. 325].

Значну геологічну роботу здійснив член природничого товариства І. Ф. Леваковський, розмістивши у «Записках...» багаточисельні статті з геології. Він досліджував Слов'янські соляні озера, вивчав опади між Дніпром та Волгою, проводив досліди над утвореннями Таврічних гір, юрських вапняків, аналізував причини відмінностей у формі схилів річкових долин Півдня Росії тощо. Незадовго до смерті вчений надрукував цікаву роботу «Води Росії по відношенню до її населення» (1889 р.), яка користується популярністю серед науковців і в наш час [480, с. 182].

Талановитий учень І. Ф. Леваковського – Порфірій Петрович Пятницький (1859–1940) продовжив справу вчителя, досліджуючи місцевості Харківщини. Будучи дійсним членом Харківського природничого товариства, П. П. Пятницький у «Працях...» наукового осередку неодноразово друкував свої дослідження геологічного профілю. Порфірієм Петровичем були досліджені береги р. Дніпро від Новогеоргієвського до Катеринослава, проведені геологічні розвідки в басейнах річок Псла, Ворксли, Війська Донського, проаналізовані опади в басейні Дона і лівих протоках Дніпра. Перші наукові роботи вченого – «Дослідження Дельти Західної Двини і Больдер-Аа», «Дослідження кристалів кермезита і уранотила», «Гідрогеологічні дослідження Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії», «Геологічні дослідження в центральному Кавказі» були високо поціновані колегами [943, с. 184]. Харківським вченим, окрім того, проведено дослідження над стратифікацією кристалічних сланців до Півночі від Кривого Рогу, зроблено розвідки щодо вивчення бурого вугілля поблизу с. Люботина, досліджено кристалічні сланці Півдня Росії тощо.

У «Трудах Харківського товариства дослідників природи» було надруковано значну кількість праць із зоології, що висвітлювали стан місцевої флори. В галузі зоології дослідження проводили А. В. Шидловський, В. О. Ярошевський, А. В. Чернай, П. Т. Степанов та ін.

Дійсний член товариства Василь Олексійович Ярошевський (1841 – ?), який більше 20 років був секретарем товариства, з великою енергією та ерудицією займався вивченням місцевих комах. У 1882 р. на основі власних досліджень та обробки колекцій інших учених опублікував матеріали з фауни бабок Харківської губернії. Василь Олексійович вказав 37 видів бабок, із них – 10 видів зі Слов'янського повіту (наразі – район Донецької області), та 6 видів з Охтирського повіту (сьогодні – Сумська область), а також по 3 – 4 види з Миргородського, Лохвицького, Кременчуцького повітів Полтавської та бувшої Херсонської губерній. Для околиць Куп'янська В. О. Ярошевський навів 35 видів бабок, Харкова – 21 вид, Зміївського повіту – 6 видів, околиць с. Валки – 5 [555, с. 10]. У «Працях...» товариства було надруковано близько 30 розвідок різних розділів ентомології: «Список Hemiptera-Heteroptera, зібраних переважно в Харкові та його околиць», «Список двокрилих комах (Diptera) Харківської губернії», «Декілька доповнень до списку Diptera», «Відомості про фауну лускокрилих (Lepidoptera) Харківської губернії», «Про деякі шкідливі комахи, які зустрічаються в Харківській губернії», «Опис деяких видів Rhyssa фауни Харківської губернії», «Декілька заміток про види роду Rhyssa фауни Харківської губернії» та ін. [480, с. 187].

Питаннями зоології переймався Олександр Вікентійович Чернай (1821–1898), який у 1846 р. захистив дисертацію «Про будову, відправлення та значення крила у систематиці птах», а через два роки написав масштабну роботу «Монографія оцетового черв'яка». Завдяки участі в експедиціях для дослідження Харківської губернії вчений надрукував ряд праць з фауни Харківської губернії та про шкідливих комах. О. В. Чернай розмістив у «Працях...» товариства цікаві статті про голки губок озера Лиман Харківської губернії, колекції твердокрилих Донець-Захаржевського та прісноводних тварин [480, с. 186].

Незважаючи на короткий життєвий шлях, Микола Федорович Белецький (1851–1882) залишив надзвичайно важливий науковий доробок із зоології. Захистивши дисертацію на тему «Механізм дихання птахів», учений на посаді доцента до останніх днів працював на кафедрі зоології. М. Ф. Белецький був активним членом Харківського природничого товариства. Учений опублікував наступні праці: «Перелік видів перепончатокрилих комах місцевостей міста Харкова» (1873 р.), «Результат виміру об'єму дихальної порожнини качки» (1878 р.), «Міркування про причини руху протоплазми тваринних клітин» (1879 р.), «Матеріали для фізіології ока птиці» (1879 р.), «Про рух ноги і стулок раковини у наших унію при дихальних рухах» (1880 р.), «Фізіологія повітряного пузиря риб» (1882 р.) та ін. [260, с. 25–48].

На кінець XIX ст. в університеті вже активно діяла фізико-хімічна секція Товариства дослідників природи. Вчені фізики та хімії гуртувались навколо природничого осередку. Харківське товариство фізико-хімічних наук було засноване у 1872 р. М. М. Бекетовим та об'єднувало у своїх лавах визнаних науковців Харкова, в першу чергу – університетських (П. Д. Хрущова, І. О. Осипова, О. Д. Чірікова, Ф. М. Флавицького, М. Д. Пильчикова, В. Ф. Тимофєєва, М. О. Черная та ін.) [480, с. 172].

На засіданнях товариства оголошувалися результати теоретичних і експериментальних досліджень членів осередку, зокрема, особливо активно дебатувалися реферати з фізики та хімії. Повідомлення мали не лише теоретичний, а й прикладний характер. Так, член товариства П. В. Шепелєв на одному з засідань виголосив доповідь «Організація практичних занять у фізичній лабораторії Харківського технологічного інституту» [471, с. 230].

Особливо плідною для товариства виявилась наукова діяльність Миколи Миколайовича Бекетова (1827–1911), який з часу заснування осередку і до свого виїзду з Харкова у 1887 р. виступив з 34 доповідями, присвяченими теоретико-практичним результатам власних термохімічних досліджень.

Надзвичайно важлива роль у роботі товариства належить Івану Павловичу Осипову (1855–1918 рр.), учню М. М. Бекетова. Результатом його праці стало

суттєве зростання кількості наукових доповідей та повідомлень, а також широка видавнича діяльність. За 27 років головування в Товаристві фізико-хімічних наук він виховав значну кількість молодих учених, які своєю відданістю науковій справі прославили не лише Харківський університет, а й всю імперію [480, с. 234].

Перші дві наукові праці І. П. Осипов виконав, будучи студентом, та з гордістю виступав на засіданнях секції з результатами своїх досліджень. Третя робота вченого була присвячена дослідженню взаємодії хлору з водою та оксигену з соляною кислотою. Доповідь про результати пошуків було зроблено на засіданні секції у 1877 р. у присутності наукових «світил» – М. М. Бекетова, Л. Л. Гіршмана, А. К. Погорелка, О. П. Шимкова та ін. Наукова праця І. П. Осипова завдяки новизні й оригінальності була опублікована у звітних матеріалах товариства [372, с. 5–7].

Найважливішими працями І. П. Осипова є дослідження про будову органічних сполук. Ця група досліджень була представлена у вигляді магістерської дисертації «Матеріали з питань про ізометрію фумарової та малеїнової кислот» (1888 р.). Інша група праць І. П. Осипова стосувалася термохімічних досліджень. Результатом плідних наукових студій вченого стала докторська дисертація «Теплота горіння органічних сполук щодо явищ гомології, ізомерії і конституції» (1893 р.) [611, с. 99–105]. Наукові досягнення вченого були належно оцінені: у 1894 р. йому присвоєно звання професора, а в 1911 р. – заслуженого професора [53, арк. 142].

До фізико-хімічної школи М. М. Бекетова належав також професор, один з найактивніших членів товариства Володимир Федорович Тимофєєв (1858–1923). Початок його діяльності співпав з бурхливим розвитком фізичної теорії розчинів. Роботи В. Ф. Тимофєєва присвячені вивченню хімізму в невидимих розчинах: магістерська дисертація – дослідженню розчинності речовин в органічних розчинниках (1894 р.), докторська – визначенню теплоти розчинення в неводних розчинниках (1913 р.) [758]. Курс фізичної хімії, яку детально вивчав В. Ф. Тимофєєв, базувався на термодинаміці. За ініціативи вченого було створено

справжній університетський курс технічної хімії, в якому найголовніший акцент робився, перш за все, на фізико-хімічних процесах.

Важлива роль у діяльності товариства належала Павлу Дмитровичу Хрущову (1849–1909), який у 1878 р. познайомився з М. М. Бекетовим і відтоді встановив тісний зв'язок з осередком і харківськими вченими. П. Д. Хрущов не лише доповідав про власні дослідження, але й читав в університеті три курси: «Теорію хімічних рівноваг», «Теорію методів спектральних явищ», «Загальні методи фізичних наук» [481, с. 126].

Особливо інтенсивно дослідник займався проблемами хімічної термодинаміки, використовуючи метод Гіббса. У 1894 р. був надрукований підручник П. Д. Хрущова «Введення до вивчення теорії хімічних рівноваг» перевиданий згодом французькою мовою. Вчений пропагував термодинамічний підхід для дослідження хімічних явищ; використовував специфічну термінологію, яку вважав вдалою – «вільна енергія», «доступна енергія» тощо [859, с. 76-91].

Харківське математичне товариство було не лише одним з перших суто математичних товариств Російської імперії, а й одним з найстаріших спеціалізованих осередків світу. Наукова популярність товариства пояснюється тим, що його члени (дійсні, почесні, члени-кореспонденти) досліджували й розробляли різні галузі наукового пізнання: алгебру та аналіз, геометрію, фізику і механіку, астрономію тощо.

Наукова діяльність в межах осередку розпочалася в 1879 р. доповіддю першого голови спілки Є. І. Бейєра «Про теорему Ферма» [213]. Робота була запропонована до уваги членів товариства в двох перших засіданнях. Коло наукових інтересів ученого було широким – майже всі галузі «чистої» та прикладної математики. Займаючись науково-педагогічною діяльністю, Є. І. Бейєр багато уваги приділяв викладанню, тому мало часу залишалось для підготовки публікацій. Окрім дисертації відомі лише дві його великі роботи, які так і не були надруковані в журналі Харківського математичного товариства через відсутність рукопису в Розпорядчому комітеті осередку.

Астрономічні дослідження здійснювалися членами товариства досить активно. Вчені визначили широту та довготу м. Харкова, склали каталог навколополярних зірок, провели астрономо-географічні розрахунки, визначалися астрономічні постійні, фундаментальні положення зірок і руху в зоряних системах. Згодом розпочато фотометричні, мікрометричні та астрофізичні спостереження.

Особливої уваги заслуговує наукова діяльність Григорія Васильовича Левицького (1852–1918) – доктора математики й астрономії, засновника Харківської астрономічної обсерваторії. Не зважаючи на кропітку та невтомну працю з організації та облаштування обсерваторії, вчений приймав активну участь у роботі засідань математичного товариства: виступав з результатами власних досліджень, доповідав статті своїх колег, готував виступи про наукову діяльність видатних науковців.

Астрономічні дослідження Г. В. Левицького були надруковані у «Повідомленнях Харківського математичного товариства»: «Деякі результати спостережень, що проведені на астрономічній обсерваторії Харківського університету з маятниками Ребер-Пашвиця» [347], «Спосіб Гаусса для вимірювання фокусних відстаней лінз» [349], «Замітки з приводу статті проф. Гюнтера: Про одну задачу сферичної астрономії» [348] тощо.

Не менш значимими були астрономічні дослідження учня Г. В. Левицького – Йосипа Йосиповича Сікори (роки життя невідомі). Протягом тринадцяти років він був дійсним членом математичного товариства. За цей час Й. Й. Сікора зробив 9 наукових доповідей: «Фотографічні дослідження комети» (1902 р.); «Про північне сяйво на Мурмані» (1904 р.); «Про спостереження корони та протуберанців затемнення» (1898 р.); «Експедиція та верхів'я річки Муаньйо для спостереження повного сонячного затемнення» (1896 р.); «Про зміну діаметру сонця в залежності від явищ, що спостерігаються на його поверхні» (1896 р.); «Про розподіл сонячних плям і протуберанців за широтами протягом останнього триместру» (1893 р.); «Про діяльність Сонця» (1894 р.); «Про деякі результати

сонячних спостережень на Харківській астрономічній обсерваторії» (1894 р.) [968, с. 116–117].

Розвитку астрономічної науки сприяли також й інші члени математичного об'єднання. Серед них був молодий вчений Василь Григорович Фесенков (1889–1972), який сконструював поверхневий фотометр, за допомогою якого розпочав спостереження над зодіакальним світлом, надрукував важливу роботу «Про інтенсивність нічного неба» [448, с. 17–37]. Володимир Володимирович Каврайський (1884–1954) обробляв систему нахилів навколо полярних зірок, зробив повідомлення на тему «Графічний спосіб розв'язання задач сферичної астрономії» [313, с. 304–312], яке дало початок цілій низці наукових пошуків і досягнень вченого. Олександр Михайлович Ляпунов (1857–1918) створив праці про стійкість руху, які принесли йому всесвітню славу. Євген Олександрович Роговський (1855–1912) написав роботу з гравіметрії про зміни величин, що характеризують гравітаційне поле Землі [396, с. 276–286] та інші. Роботи з астрономії, гравіметрії, опубліковані у «Повідомленнях...» та оприлюднені на засіданнях математичного товариства, свідчать про вагомість наукових здобутків учених.

Роботи математичного напрямку представляли не менш відомі члени наукового осередку. Математичні науки були представлені наступними розділами: теорія чисел, алгебра, аналіз, диференціальні рівняння, теорія функцій, функціональний аналіз, варіаційне числення, теорія ймовірності і геометрія.

«Чистою» та прикладною математикою займалися В. П. Алексєєвський, В. П. Єрмаков, О. О. Марков, К. А. Торопов, П. С. Фролов, В. Г. Імшенецький та ін. Диференціальними рівняннями цікавилися Д. М. Деларю, К. А. Поссе, І. Л. Пташицький, П. Л. Чебишев, О. А. Марков, М. А. Тихомандрицький. Проблемами аналізу переймалися В. П. Єрмаков, М. Є. Жуковський, В. Г. Імшенецький та ін. [211; 212; 214].

Галузь математичного знання – геометрія – була представлена значною кількістю робіт членів товариства. Роботи з геометрії опрацьовували

А. П. Грузинцев, В. П. Єрмаков, О. М. Коркін, М. А. Тихомандрицький, О. П. Фролов, К. А. Андреев [947, с. 33–43].

Варто зазначити, що серед усіх робіт геометричного спрямування лише три були надіслані до Розпорядчого комітету (керівного органу осередку, який займався справами Харківського математичного товариства). Всі решта робіт були написані дійсними членами та вперше оприлюднені на засіданнях товариства. За підрахунками Н. М. Кушлакової, найбільше робіт було надруковано з математики, аналізу, диференціальних рівнянь та геометрії [968, с. 113-114].

Отже, наукова діяльність членів природничого, фізико-хімічного та математичного товариств Харківщини сприяла розвитку відповідних галузей науки як в Україні, так і за її межами. Вона відзначається широким спектром інтелектуальної роботи: оприлюдненням на засіданнях товариств основоположних праць учених; публікацією науково-значимих досліджень з різних галузей природознавства; сприянням розповсюдженню новітніх розробок у галузі природничих наук як в нашій державі, так і за кордоном; залученням до наукового спілкування у якості почесних членів та членів-кореспондентів широкого кола іноземних фахівців тощо.

В процесі дослідження з'ясовано, що члени Харківського математичного товариства зробили вагомий внесок у «чисту» та прикладну математику. Науковці В. П. Алексеєвський, В. П. Єрмаков, О. О. Марков, К. А. Торопов, П. С. Фролов, В. Г. Імшенецький та ін., своїми дослідженнями заклали теоретичний фундамент подальшого розвитку вітчизняної науки.

У галузі зоології дослідження проводили А. В. Шидловський, В. О. Ярошевський, А. В. Чернай, П. Т. Степанов та інші. Перші дослідження з геології та мінералогії, надруковані в «Записках Харківського товариства дослідників природи», були проведені дійсними членами осередку А. С. Брію, І. Ф. Леваковським, О. В. Гуровим.

3.3. Динаміка наукового життя Новоросійського та Миколаївського товариств дослідників природи

Помітні успіхи в природничих науках другої половини XIX ст. були досягнуті завдяки ефективній роботі Новоросійського товариства природознавців. Угрупування було центром, що об'єднував дослідників і учених, які працювали не лише в Новоросійському товаристві природодослідників, але й поза його межами. Багато науковців спеціалізувалися в галузях мікробіології, ботаніки, зоології, хімії, фізики тощо.

Розвиток мікробіології в природничому осередку та перші роботи з бактеріології пов'язані з іменами видатних учених-природознавців другої половини XIX – початку XX ст. Список імен учених та подвижників науки, дослідників-новаторів, які тісно поєднували свої наукові відкриття з практичними потребами життя слід почати з імен засновників вітчизняної мікробіології на Півдні України – Л. С. Ценковського та І. І. Мечникова.

Лев Семенович Ценковський (1822–1887), ботанік, протистолог і бактеріолог, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1881 р.), був першим президентом Новоросійського товариства природодослідників (1869–1871 рр.). Відомий вчений став засновником наукових шкіл ботаніків та бактеріологів. Лев Семенович вивчав особливості мікроорганізмів, що викликають світіння морської води і бродильних бактерій. Саме він розробив основи вивчення морфології мікроорганізмів [738, с. 188].

Професор Л. С. Ценковський клопотав про виділення приміщення під лабораторію, а за три роки, незважаючи на мізерні кошти, її було обладнано мікроскопами й іншим необхідним приладдям. У результаті наукова лабораторія, в якій одночасно могли займатися близько сорока студентів, була обладнана краще, ніж подібні лабораторії інших університетів [604, с. 76–79].

Л. С. Ценковський першим серед професорів-природничників зрозумів, що викладання природознавчих дисциплін вимагає проведення практичних занять саме в університетських лабораторіях. Один з його учнів Л. Рішаві з цього

приводу писав: «Л. С. Ценковський був першим професором, що викладав ботаніку з мікроскопом в руках» [984, с. 83]. Важливою є згадка про професора його учня П. Бучинського: «Коли один із студентів, що працював над з'ясуванням процесу розвитку грибів, не міг через хворобу приходити до лабораторії якраз тоді, коли треба було спостерігати найважливіші явища, Лев Семенович відправив на його квартиру мікроскоп з препаратами і запискою про те, що він не заспокоїться доки, доти не дізнається, що студент бачив усі стадії розвитку, які його цікавлять» [264, с. 21].

Подальший розвиток мікробіологічних досліджень у Новоросійському товаристві природознавців пов'язаний з іменем видатного вченого біолога Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916), ім'я якого з 1945 р., з нагоди 80-річчя з дня заснування, було присвоєно Одеському університету. І. І. Мечников був одним із засновників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології, лауреатом Нобелівської премії з фізіології та медицини, Почесним членом Петербурзької Академії наук [749, с. 351].

Схильність майбутнього вченого до наукових досліджень проявилася ще з дитинства, коли він, читаючи книги з природознавства, досліджуючи природу рослин, комах, риб, прагнув пізнати всі таємниці. Бажання поділитися своїми відкриттями настільки переповнювало хлопця, що він почав читати «лекції» місцевим дітлахам, «...а щоб студенти не розбіглися, – згадував І. І. Мечников, – я платив їм по дві копійки» [904, с. 44–53].

Основними науковими працями, що знаменують головні досягнення й етапи діяльності І. І. Мечникова, стали: «Ембріологічні дослідження над медузами» (1886 р.), «Лекції про порівняльну патологію запалення» (1892 р.), «Несприйнятливість до інфекційних хвороб» (1903 р.), «Етюди про природу людини» (1903), «Етюди оптимізму» (1907 р.) [905, с. 285].

Маючи можливість представити підсумки досліджень з фагоцитарної теорії імунітету на міжнародному конгресі у Парижі (1900 р.), І. І. Мечников приступив до завершення написання головної праці «Несприйнятливість до інфекційних захворювань». В ній було остаточно оформлено та викладено результати

досліджень про імунітет за останні двадцять років. Дана праця – жива картина тривалої та суттєвої частини наукової діяльності І. І. Мечникова [988].

Варто зазначити, що одеський період діяльності вченого пов'язаний з Новоросійським товариством природодослідників, в якому він плідно працював на посаді секретаря осередку, а згодом – президента [596]. Наукова школа І. І. Мечникова відрізнялася від французької та німецької мікробіологічних шкіл тим, що була біологічною (фагоцитарною, клітинною). Вона відкидала уявлення про організм як про пасивне місцеперебування інфекції, звертала увагу на наявність спеціалізованої фізіологічної системи, що виконує захисні функції. Як біолог І. І. Мечников цікавився явищами паразитизму у тваринному світі. Результатом його робіт у цій галузі стало теоретичне обґрунтування заходів боротьби для допомогти організмові в перемозі над інфекцією. Фагоцитарна теорія вченого також сприяла розвитку імунології [905, с. 282–286].

Важливе значення для розвитку загальної мікробіології мають спостереження, зроблені Миколою Федоровичем Гамалією (1859–1949). Наукова діяльність одеського вченого розпочалася в період стрімкого становлення мікробіології та епідеміології і продовжувалася близько 60 років. За цей час він зробив вагомий внесок у розвиток багатьох галузей науки, залишивши близько 350 наукових праць, зокрема 30 монографій та підручників, та виховавши послідовників.

Надзвичайно плідна робота проводилася на Бактеріологічній станції, яка розташовувалась у будинку М. Ф. Гамалії. Впродовж 1886–1888 рр. учений здійснив низку оригінальних відкриттів з мікробіології та епідеміології. Перш за все М. Ф. Гамалія зайнявся удосконаленням пастерівського методу лікування сказу при впровадженні його на вітчизняному ґрунті. Він розробив так званий «інтенсивний метод», скоротивши період висушування зараженої мозкової тканини. В результаті цього, як повідомив він Пастера у листі від 11 липня 1887 р., смертність піддослідних тварин знизилась у 11 разів [913, с. 89].

М. Ф. Гамалії належить також розробка методу одержання великих об'ємів біомаси туберкульозних бактерій, необхідних для проведення експериментальних

робіт. Слід зазначити, що він вірно передбачав роль бактеріолізинів при знищенні мікробів у тваринному тілі та з цього приводу зазначав: «...діючи на бактерії, які інфікують організм, та руйнуючи їх, бактеріолізени являються новим методом лікування інфекцій» [282, с. 611].

Не зважаючи на плідну наукову діяльність, М. Ф. Гамалія брав активну участь у роботі Новоросійського товариства природодослідників, виступаючи з доповідями, друкуючись у його періодичному виданні, ознайомлюючи колег з інноваційними ідеями в мікробіології тощо. Проживши 51 рік і присвятивши 27 років науковій діяльності на теренах України, завоювавши міжнародне визнання в галузі медичної мікробіології, науковець остаточно залишив Одесу і переїхав до Петербургу.

Основоположником вітчизняної науки про бактеріальні хвороби рослин був Іван Львович Сербінов (1872–1925), активний член Новоросійського товариства природодослідників. Наукова діяльність вченого відзначена винятковою багатосторонністю. Йому належать праці з мікології, мікробіології, фітопатології; він займався фізіологією грибів, вивченням бактеріальних хвороб бджіл, досліджував збудників захворювань промислових риб, мальків та ікри, грибкових захворювань рослин. Проте найбільш відомими є його роботи в галузі бактеріозів рослин. І. Л. Сербінов описав та вивчив бактеріоз картоплі та буряка, некроз і рак плодових дерев, гумоз сорго; відкрив нові види бактерій, які викликають хвороби рослин. Вперше у Європі він виявив постійний симбіоз у листках винограду, грибок *Plasmopara viticola* і бактерії *Micrococcus acidovorum*, описав бактеріальні хвороби бджіл [162, с. 236–242]. Написані І. Л. Сербіновим підручники – «Загальна мікробіологія» і «Сільськогосподарська мікробіологія» користуються попитом науковців і в наш час.

Завдяки ініціативі членів Новоросійського товариства дослідників природи були створені геологічне, ботанічне та зоологічне відділення, в яких проводилися цикли загальнодоступних лекцій і наукові заняття з актуальних проблем природознавства. Основна увага в «Записках...» приділялася порівняльній анатомії, гістології, ембріології різних груп тварин, а також ботаніці [110, с. 143].

Одним з головних завдань наукового осередку було дослідження природи Південної Росії загалом і Новоросійського краю зокрема (Бессарабії, Таврійської та Херсонської губерній). Ознайомившись з протоколами засідань, приходимо до висновку, що члени товариства займалися активним вивченням згаданих територій як у ботанічному, так і в географічному аспектах. Найбільше наукових доповідей було зроблено дійсним членом Андрієм Опанасовичем Сапегіним (1883–1946), який за дорученням товариства вивчав флору мохів у Криму [111, с. 204]. Основні праці вченого присвячені біології, цитології та генетиці. Він першим застосував метод варіаційної статистики для оцінки результатів досліджень з біології та агрономії.

Вагомий внесок у розвиток біологічної науки зробив активний член товариства, ботанік, альголог, перший вибраний ректор Харківського університету (1905–1906) Людвіг Васильович (Вільгельмович) Рейнгард (1847–1920). Ще будучи студентом, Л. В. Рейнгард опублікував кілька робіт з морфології та систематики водоростей. Переважна більшість наукових праць вченого була присвячена анатомії та фізіології рослин, зокрема морфології водоростей: «Characterae середньої та південної Росії» (1872 р.), «Zur Morphologie und Systematik der Bacillariaceen» (1875 р.), «Копуляція зооспор у *Chlamydomonas Pulvisculus* Ehrb. і *Stigeoclonium* sp.» (1876 р.), «Деякі риси в розвитку дихальних устриць у рослин» (1879 р.), «Альгологічні дослідження. Матеріали для морфології та систематики водоростей Чорного моря» (1885 р.), «Водорості Уфимської та Оренбурзької губерній», «Матеріали для морфології та систематики водоростей Чорного моря» (1885 р.), «Замітка про папороть Абхазії» [930, с. 372] тощо.

Дослідження в галузі фізичної фізіології рослин проводив доктор ботаніки, професор Людвіг Альбертович Рішаві (роки життя невідомі). Йому належать експериментальні роботи щодо дихання і тропізмів рослин [806, с. 224–235]. У 1877 р. за роботу «До питання про дихання рослин» [394] учений отримав ступінь магістра, а в 1885 р. він успішно захистив докторську дисертацію «До питання про так названий гальванотропізм» [395]. Науковець був прибічником

упровадження експериментальних методів у морфологію й анатомію рослин; прогнозував, що в найближчому майбутньому успіхи фітофізіології будуть обумовлені вивченням явищ росту та подразливості рослинних організмів.

Для організації ботанічної лабораторії при Новоросійському товаристві природодослідників, яка була вкрай необхідною для проведення експериментальних досліджень, долучився Владислав Адольфович Ротерт (1863–1916), який до недавнього часу працював у Харкові та був членом місцевого осередку. Члени Новоросійської спілки вважали за честь мати у своїх лавах відомого науковця. В. А. Ротерт долучився до роботи наукового осередку, вважаючи першочерговою справою відкриття ботанічної лабораторії. Для організації практикуму з фізіології рослин він створив дослідну оранжерею та поблизу університету мініатюрний ботанічний сад з різноманітним асортиментом дерев і кущів. Невдовзі було відкрито ботанічну лабораторію з чудовим обладнанням, яка не поступалася за оснащенням не лише вітчизняним, а й світовим університетським лабораторіям [604, с. 355]. Завдяки невтомній праці В. А. Ротерта над організацією лабораторії в ній було проведено велику кількість важливих наукових досліджень його послідовниками.

У той час В. А. Ротерт не обмежував себе викладацькою та організаційною роботою у різних проявах. З його появою у природничому товаристві було розгорнуто широкомасштабні експерименти з біофізичної фізіології рослин. В Одесі вчений закінчив працю про явище подразливості у нижчих рослинних організмів, експериментальну частину якої виконав до того за кордоном [470]. В. А. Ротерт був не лише досвідченим експериментатором-універсалом, але й мав дар аналізу.

Прагнучи зацікавити студентів до науково-дослідною роботою, Владислав Адольфович давав завдання у формі конкурсів, що, безумовно, викликало інтерес у молодих науковців до їхнього виконання. Одна з таких тем стосувалася взаємодії рослин та алюмінію, яка на той час була недослідженою. Розуміючи всю складність поставленого завдання, професор вважав, що виконавши його хоча б частково, студент пройде хорошу школу для науковців [373, с. 28].

Послідовником В. А. Ротерта став його учень, а згодом член природничого товариства Харківщини Георгій Андрійович Боровіков (1881–1958). Учитель був переконаний в тому, що його учень стане справжнім науковцем, оскільки він проявляв неабиякі здібності під час практично-дослідних занять, відповідально ставився до своїх обов'язків (підготовка до лекційних дослідів) тощо. Сподівання професора виправдалися, оскільки Г. А. Боровіков згодом став відомим вченим в галузі вивчення ростових процесів. Особливий інтерес становило його дослідження впливу солеподібних речовин на швидкість росту рослин [67, с. 150–194].

Важливі аспекти ботаніки досліджували члени товариства Ф. М. Порошко та І. Д. Щербаков. Серед їхніх наукових інтересів переважали питання вивчення рухів та подразливості рослин: процес розподілу в корені хемотропічної чутливості; різні види тропізмів тощо.

Поряд із вивченням тропізмів рослин члени об'єднання активно досліджували вплив зовнішніх факторів на процеси росту. Новий розділ фізіології рослин – фітогормонологія – сформувався у результаті обробки фактичного наукового матеріалу, який надали представники одеської школи фізіологів [754, с. 87–98].

Фітофізіологічні розвідки, присвячені, переважно, проблемі анаеробіозу, здійснював Олександр Гнатович Набоких (1874–1920), який переїхав до Одеси на запрошення В. А. Ротерта. Ерудований та ініціативний вчений раніше пройшов ґрунтовну фітофізіологічну підготовку у провідних спеціалістів цієї галузі та поповнив ряди членів природничого товариства [4, с. 22]. Ботаніки та фізіологи цінували Олександра Гнатовича як автора відкриття росту органів вищих рослин у безкисневому середовищі. Його експериментальні пошуки стосувалися подразників росту рослин (вода, кисень, солеподібні речовини). Цікаві теоретичні обговорення одержаних даних були викладені у докторській дисертації «До питання про подразники росту» [365]. Всі фітофізіологічні дослідження О. Г. Набоких високо цінувалися та цінуються природодослідниками у різні часи.

Питаннями тропізмів рослин займався видатний учений Болеслав Болеславович Гриневецький (1875–1963), який поповнив біологічну галузь знань новими дослідженнями про «реотропізм» – рух коренів назустріч току води. Досліджуючи дану проблему, він прийшов висновку, що реотропізм коренів тісно пов'язаний із хемотропізмом і, ймовірно, є однією з його форм [291, с. 128]. Саме в Одесі вчений у 1914 р. захистив дисертацію на тему «Анатомічні дослідження над продихами», після чого був призначений професором Новоросійського університету та став членом природничого товариства [604, с. 276].

Талановитим та енергійним дослідником геотропізму коренів в Новоросійському товаристві дослідників природи був Михайло Данилович Вахтель (1870–1900). Не проживши, на жаль, і 30 років, він залишив історії фізіології рослин вагомі експериментальні результати. Будучи студентом, дослідник піддав сумніву висновки дослідів В. Сапожникова, що з причини відсутності в кінчику кореня опорних тканин він росте донизу під дією власної ваги. М. Д. Вахтель сконструював прилад для вимірювання сили ростового тиску кореня – оригінальні пружинні терези. На значному експериментальному матеріалі з пророслим насінням бобів одеський фізіолог чітко довів, що коли корінь спрямовується донизу, він активно тисне на пластинку пружинних терезів [270, с. 62]. Подальші дослідження М. Д. Вахтеля стосувалися з'ясування питання щодо локалізації геотропічної чутливості в кінчику коренів. Він висунув припущення про взаємозв'язок між геотропічною дією і процесами новоутворення в корені та поділу клітин [270, с. 105–109]. Якби не передчасна смерть, учений міг би вирішити безліч питань явища геотропізму.

Важливе значення має наукова діяльність тонкого експериментатора і талановитого вченого, члена Новоросійського товариства дослідників природи Федора Михайловича Породка (1877–1948). Залишившись сиротою, він мав твердий характер, навчився досягати поставленої мети без сторонньої допомоги завдяки наполегливій праці й неабияким здібностям [627, с. 76]. За студентську працю 1902 р. з дослідженням змін бродильної активності дріжджів при посиленому харчуванні пентонів, він отримав ступінь кандидата ботаніки. У

1910–1916 рр. дослідник вивчав причини руху рослин у відповідь на вплив різних хімічних речовин. У 1911 р. захистив магістерську, а в 1916 р. – докторську дисертації, які склали велику двотомну працю «Хемотропізм коренів» [389]. Для з'ясування питання, яка частина кореня сприймає хемотропічне подразнення, Ф. М. Породко розробив оригінальну методику – поміщав у темряві корені паростків білого люпину в агаровий гель, на який потім спрямовував дифузійну течію різних речовин. Досліди підтвердили той факт, що корені реагують вигинами на дію розчинів хімічних речовин. Учений дослідив дію хімічних речовин не лише на весь корінь, а й на окремі його ділянки – верхівку та зону росту, і встановив відмінності в характері їхніх реакцій у відповідь. Висновки вченого щодо природи хемотропізмів увійшли згодом до багатьох підручників з фізіології рослин [463, с. 82–86].

Значною подією у діяльності Новоросійського товариства природознавців було проведення хімічних досліджень Чорного й Азовського морів. Для вивчення хімічних властивостей Чорного моря, члени осередку вирішили асигнувати для членів експедиції 500 рублів. Саме цих коштів мало вистачити для проведення глибоководних та хімічних досліджень моря [155, с. I–IV].

Для проведення експериментів були відряджені хімік А. А. Лебединцев та біолог О. О. Остроумов, згодом до колег приєднався Н. Д. Зелінський. Експедиція була досить затратною, оскільки для її проведення мали бути залучені човни «Донець», «Запорожець» і шхуна «Казбек». Після остаточного вирішення фінансової сторони питання, члени Новоросійського товариства природознавців повідомили про початок хімічних досліджень [248, с. 373].

Обговорення методів дослідження об'єднало усіх хіміків Новоросійського університету, які відгукнулися на пропозицію Ради товариства природознавців допомогти новим хімічним розвідкам Чорного й Азовського морів. До речі, зовнішнім фахівцем виступив професор Московського університету Володимир Васильович Марковніков [249, с. 375].

Таким чином, завдяки високому рівню проведення наукових досліджень Чорного й Азовського морів, члени Новоросійського товариства природознавців

показали свій професіоналізм у цілому, а також виконали завдання осередку, а саме – сприяти розвитку природознавства, зокрема, поповнити фактичними матеріалами вже існуючі гіпотези та теорії хімічного складу вод морів.

Основні наукові досягнення в галузі фізики представлені результатами діяльності окремих вчених. Перші роботи з фізики були оприлюднені на засіданні Новоросійського товариства природознавців Ф. М. Шведовим та Н. А. Умовим.

Важливе місце в науковій спадщині Федора Никифоровича Шведова (1840–1905) займали дослідження по теорії граду, Північного сьйва, математичної теорії та утворення комет. Його погляди на вказані явища відрізнялися оригінальністю та новизною, однак схвалення колег так і не отримали. Втішним залишалося те, за словами І. Я. Точидловського, що ці теорії зацікавили вітчизняних метеорологів [434, с. 103].

Важливим напрямом робіт Ф. Н. Шведова є цикл досліджень із фізичної хімії. У 1889 р. він виступив на засіданні товариства з доповіддю «Механізм внутрішнього тертя». Дослідження вченого були належно оцінені світовою громадськістю, оскільки згодом опубліковано чотири авторські роботи в престижному періодичному виданні Французького фізичного товариства [674, с. 675–678]. Наукові праці Ф. Н. Шведова розподіляють за такими напрямками: космогонія, електрика, оптика, кінетична теорія газів, звук тощо. Слід зазначити, що Федір Никифорович являється одним з фундаторів нового напрямку науки – дендрохронології (вивчав співвідношення товщини різних кілець на деревах в якості літопису посух) [536, с.130–134].

Приділяючи увагу метеорологічним питанням, Ф. Н. Шведов у 1883 р. на засіданні товариства виступив з пропозицією про організацію в Росії Російського метеорологічного товариства, якого на той час не було. Крім того, проводив значну роботу щодо створення медичного факультету при Новоросійському університеті. Відбулася ця подія за певних обставин. Так, час призначення Ф. Н. Шведова ректором Новоросійського університету (з 1895 р.) співпав з обранням Одеським головою професора математики В. М. Лігіна. Спільними зусиллями обох вдалося отримати державну фінансову допомогу для будівництва

медичного факультету. Крім цього, сам ректор контролював процес будівництва, перебуваючи на посаді голови будівельної Комісії [932, с. 42–43].

Низку важливих результатів з фізики були отримані й опубліковані в «Записках Новоросійського товариства природознавців» видатним ученим Миколою Олексійовичем Умовим (1846–1915), одним з активних діячів природничого осередку Одеси. Він вважається фізиком-теоретиком широкого діапазону. Залишався вірним просвітницьким і демократичним традиціям, виступав як прихильник популяризації знань, співдружності науки і техніки, за впровадження науки у практику.

М. О. Умов виконав ряд наукових досліджень з теорії розчинів, математичної фізики, оптики й електрики. Крім того, у 1884 р. він висвітлив на засіданні товариства оригінальну роботу «Про геометричне значення інтегралів Френеля» [444].

Фундаментальним експериментальним дослідженням з теорії розчинів стала робота М. О. Умова «Дифузія водяного розчину повареної солі», а у 1891 р. на засіданні наукової спілки вчених з доповіддю «Про дифузії рідини» [975, с. 245]. Значний внесок фізик зробив у розвиток знань про земний магнетизм, а в сучасній фізиці його ідеї про рух енергії є загальновизнаними і творчо використовуються вченими світу.

Перші дослідження радіоактивності в Україні здійснив професор Новоросійського університету, активний член Новоросійського товариства природодослідників Микола Дмитрович Пильчиков (1857–1908). Однією з перших не лише в Україні, а й по всій Російській імперії була праця вченого «Радій та його промені», а якій автор досліджував проблему радіоактивності [387].

Не менш вражаючими були результати, досягнуті М. Д. Пильчиковим в серії дослідів з бездротової телеграфії. У 1896 р., дізнавшись про відкриття Х-променів Рентгеном, дослідник почав активно цікавитися цим явищем. Використовуючи трубку І. Пулюя, він відкрива низку незнаних властивостей Х-променів, віднайшовши спосіб скорочення тривалості експозиції до 2-х секунд. Ще однією

науково-технічною дилемою, розв'язання якої М. Д. Пильчиковим призвело до найвидатнішого відкриття в галузі фізики радіозв'язку, було винайдення способу керування різними механізмами й пристроями через радіо. Успіхи вченого стали настільки вражаючими, що дали можливість вважати створення системи телеграфування через радіо [899, с. 110, 123].

Значною заслугою М. Д. Пильчикова було створення української школи метеорологів (В. Волжин, Д. Педаєв, Є. Жижневський, І. Попов, М. Косач), перетворення метеорології в практичну науку, застосування її результатів у сільському господарстві, транспорті, кліматотерапії. Учений також зробив вагомий внесок у створення метеорологічної системи в Україні [637, с. 117].

У цілому ж, фізичні дослідження протягом 1905–1917 рр. в Новоросійському товаристві природодослідників так і не отримали широкого розповсюдження. Товариство в той період займалося переважно питаннями викладання фізики. Крім того, спостерігалось певне послаблення в діяльності фізико-математичного відділення.

Вирішення багатьох фізичних завдань проходило в тісному зв'язку з астрономічними дослідженнями. Велику роль у розвитку астрономії відіграв перший український астроном і астрофізик Олександр Костянтинович Кононович (1850–1910). У 1877 р. його було обрано в дійсні члени природничого товариства Одеси, для розвитку якого вчений прикладав чимало зусиль [658, с. 309].

Саме завдяки О. К. Кононовичу вперше в Російській імперії було проведено фотометричні спостереження планет з метою з'ясування місця їхнього розташування. Вчений один з перших у світовій науці застосував фотометричний метод для виявлення фізичної природи планет. На думку В. С. Савчука, важливим є те, що точність отриманих О. К. Кононовичем результатів була вищою, ніж у зарубіжних колег [975, с. 251].

Відправною точкою для астрофотометричних досліджень планет Марса, Юпітера, Сатурна послужили виведені вченим формули, які дають можливість вираховувати кількість світла, отриманого завдяки певній самоосвітлюваній поверхні. З результатами своїх досліджень астроном ділився з колегами по

Новоросійському товариству природодослідників, а наукові праці друкував у «Працях Одеської астрономічної обсерваторії», яка була створена не без допомоги членів товариства.

Важливу роль у розвитку та організації хімічних досліджень в Одесі відіграв професор Новоросійського університету Олександр Андрійович Веріго (1837–1905). До початку діяльності Новоросійського товариства природодослідників він уже був відомим вченим завдяки дослідженням азотистих сполучень, що мали велике значення для розвитку хімічних барвників.

У перші роки своєї діяльності в університеті О. А. Веріго організував невеликий гурток хіміків. Згодом його члени стали професорами, викладачами у вищих навчальних закладах і членами Новоросійського товариства природодослідників (В. М. Петріашвілі (Петрієв), П. Г. Мелікашвілі, С. М. Танатар та ін.) [527, с. 97]. Цей факт з біографії О. А. Веріго дає підстави вважати, що він був одним із засновників вітчизняної школи хіміків.

У 1877 р. О. А. Веріго взявся за дослідження одеських лиманів та грязей. Професор довів, що Куяльницький лиман включає в себе всі солі морської води за винятком сірконатрієвої та сіркомагнієвої. Узагальнюючи результати, він прийшов висновку, що в них міститься морська вода, яка проникає з моря в лиман, що робить лиманну воду унікальною [272, с. 56]. Професор вивчив склад лиманної грязі та довів її придатність для бальнеологічного застосування. Отже, О. А. Веріго можна вважати науковим основоположником курортної справи в Одесі.

Важливо зазначити, що завдяки ініціативі одеського хіміка у 1880 р. на його особисті кошти було засновано першу в Російській імперії приватну лабораторію з аналізу харчових продуктів [527, с. 100].

У галузі фізичної географії та геофізики виділяються дослідження представників школи А. В. Колосовського. Його учні М. Л. Аганін, А. В. Ігнат'єв, В. Н. Оболенський, І. Я. Точидловський та ін., будучи членами природничого товариства, активно займалися питаннями метеорології, кліматології, геофізики, а

результати своїх досліджень друкували у періодичному виданні осередку [975, с. 272].

Олександр Вікентійович Колосовський (1846–1917) перший український і російський метеоролог-геофізик, доктор фізичної географії, здійснив значний внесок в організацію та проведення кліматичних і метеорологічних досліджень південно-західної частини України. Завдяки його працям зросло розуміння загальних процесів в атмосфері, зокрема, гроз, градів тощо. Аналізуючи його роботи, кліматолог А. І. Воейков писав: «... у частині досліджень граду А. В. Колосовський зробив більше, ніж хто-небудь в Росії» [171, с. 17].

У цілому, діяльність Новоросійського товариства природодослідників залишила глибокий слід у різних галузях наук про Землю: геофізиці, геології, метеорології, географії, кліматології тощо. За перші 25 років існування природничого товариства було надруковано XIX томів «Записок...», у яких оприлюднено 210 статей за авторства 77 науковців [114, с. 13]. Із загальної кількості статей за спеціальностями вони розподіляються так: 71 публікації з зоології, 48 – геології, 37 – хімії, 31 – ботаніки, 16 – метеорології тощо. По фізико-математичному відділенню надруковано XV окремих томів, у яких 28 авторів умістили 72 статті. За галузь знань – 35 статей з математики, 14 – фізики, 13 – механіки, 5 – фізичної географії тощо [487, с. 25–33].

З початку наукової діяльності Миколаївського товариства аматорів природи основна його робота була перенесена в секції за галузями природознавства. Серед усього розмаїття тем найбільший розвиток отримали дослідження флори і фауни Півдня України. Секція ботаніки вважалася найпотужнішою і проводила наукову роботу у двох напрямках: у галузі наукової ботаніки та в галузі прикладної ботаніки. На жаль, крім багаточисельних доповідей, які обговорювалися на засіданнях товариства, ми не знайшли фактичних даних, щоб указували на вагомій наукові доробки його членів. Так, за період з 20-го квітня 1909 р. по 26 жовтня 1910 р. у секції ботаніки було заслухано усього 11 доповідей [178, с. 314–319], 6 з яких зробив член товариства П. В. Крижевський, («Про листопад та його причини»), «Рослини російської флори як матеріал спостережень», «Про еволюцію

рослин», «Про органи чуттів у рослинному царстві», «Про квітку» та «Про бактерії») [962, с. 61].

До обов'язків ботанічної секції входили спостереження за рослинами в одному з міських скверів. Члени товариства вели спостереження за показовою ботанічною ділянкою, що в подальшому дозволило підняти питання про створення в Миколаєві Ботанічного саду.

У 1912 р. ботанічна секція не провела жодного засідання, а наступного року міська управа відібрала й ботанічну ділянку. Керівництву ботанічної секції довелося вирішувати питання про нове місце для насадження рослин і показових грядок [150, с. 27–28]. Робота в ботанічній секції фактично припинилась і до 1917 р. вже не була відновлена. Крім важких економічних обставин справу погіршувало й те, що Миколаївське товариство аматорів природи покинули два видатних ботаніка – П. В. Крижевський (виїхав до Москви) та О. А. Яната (виїхав до Харкова).

Секція зоології у природничому товаристві Миколаївщини почала працювати досить жваво. Керівник секції В. П. Григорович зауважував, що з 1 грудня 1908 р. по 19 жовтня 1909 р. відбулося вісім засідань, на яких заслуховувалися доповіді членів та обговорювалось питання про влаштування природничо-історичної виставки на пасхальному тижні у 1909 р. Однак секція зоології загальмувала свою діяльність, що призвело до її поділу на дві частини секції: шовківництва та орнітології.

На початку 1913 р. член Миколаївського товариства Я. О. Ізвєков виступив з доповіддю «Про необхідність відновити в Миколаєві відділ шовківництва», яка викликала жвавий обмін думками. Була створена секція шовківництва, а невдовзі мала відкритися шовководна станція за ініціативи членів товариства [293, с. 22]. У 1910 р. секція орнітології провела шість засідань, на яких піднімалися питання, про отримання дозволу добування птахів на землях морського відомства для наукових цілей, налагодження занять з кільцювання тощо. За ініціативи керівника орнітологічної секції Б. Л. Токарева члени товариства займалися виловом птахів (176 із них було окільцьовано). За роботу з кільцювання птахів секція орнітології

отримала від Російського товариства акліматизації тварин і рослин малу срібну медаль у 1914 р. [149, с. 27-28].

Секція фізики Миколаївського товариства аматорів природи почала свої заняття у 1908 р. і за один рік провела 15 засідань, на яких розглядалися питання популяризації знань з фізики, хімії, астрономії, метеорології, фотографії тощо. Але в цілому науковий доробок членів фізичної секції був незначним. У Миколаївському товаристві аматорів природи не зафіксовано визначних науковців у галузі фізики, хімії, астрономії, метеорології.

Таким чином, розвиток природничих знань в українських містах був нерозривно пов'язаний з діяльністю наукових товариств дослідників природи, які поєднували кращих науковців, концентрували потужній інтелектуальний капітал. Результати наукових досліджень членів Новоросійського товариства природодослідників та Миколаївського товариства любителів природи завжди активно обговорювались на засіданнях, а згодом друкувались у періодичних виданнях, що дозволяло ознайомитися з ними всіх бажаючих, а не окремо взятій групі вчених-дослідників.

Вчені природничих товариств Півдня України плідно працювали, створивши нові наукові напрями, методики наукових досліджень. Аналіз опублікованих праць членів товариств дозволяє стверджувати, що вони відіграли важливу роль у вивченні природи Російської імперії, виконавши значний обсяг систематичних, флористичних, фауністичних, ембріологічних і фізіологічних досліджень, забезпечивши провідні позиції природознавства на теренах України.

На засіданнях природничих товариств Півдня України обговорювались й вирішувалися важливі дослідницькі проблеми теоретичного і прикладного характеру. Товариства популяризували кращі досягнення науки і стали доброю науковою школою для молодих вчених, засобом комунікації людей, які цікавилися природознавством. З іншого боку товариства об'єктивно сприяли підвищенню наукового рівня та професійної кваліфікації своїх членів. Інтелектуальний доробок наукових осередків позитивно впливав на

удосконалення навчального процесу, насамперед на природничих відділеннях університетів.

Висновки до третього розділу

У процесі вивчення діяльності природничих товариств Київщини, Харківщини та Півдня України з'ясовано, що одними з перших стали проявлятися об'єднуючі тенденції у сфері організації наукової роботи, її планування та здійснення, що знайшло своє відображення у виділенні пріоритетних напрямів наукових досліджень природи, в організації перших комплексних експедицій, в кооперуванні досліджень з іншими природничими товариствами тощо.

Можемо констатувати, що учені-природознавці Київського товариства дослідників природи зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки: К. М. Феофілактів проводив геологічні дослідження в Полтавській, Херсонській і Київській губерніях; І. Г. Борщов займався дослідженнями в області анатомії та фізіології рослин, вивчав водорості, гриби Петербурзької, Київської, Чернігівської та інших губерній, вперше встановив зв'язок між швидкістю дифузії та розміром часток; О. О. Ковалевський присвятив свої праці порівняльній морфології та фізіології безхребетних, загальним проблемам зоології, які дали справжній початок ембріологічній роботі товариства; О. О. Коротнев залишив наукові здобутки з ембріології, гістології, анатомії та філогенетики тварин; М. П. Авенаріус довів теорію максимального струму та явище інверсії. Вітчизняну школу цитоембріологів заснував С. Г. Навашин. П. А. Тутковський залишив геологічні розвідки практично всіх губерній, вивчаючи підземні води України. Фітоценологічний напрям біологічної науки створив Й. К. Пачоський, а еколого-фізіологічні дослідження вперше в Україні почали виконуватися під керівництвом Є. П. Вотчала. Мікологічні дослідження у київських природничих осередках почали розвиватися завдяки зусиллям та ініціативі членів Київського товариства природознавців в особах Я. Я. Вальца, І. Г. Борщова, Й. В. Баранецького, С. Г. Навашина, С. М. Ходецького та ін.

Зауважимо, що наукова робота членів Київського фізико-математичного товариства охоплювала постановку та розробку наукових проблем, дослідження в галузі фізики та хімії, які проводилися на власній базі товариства і супроводжувалася написанням наукових праць з математики, фізики тощо.

Не дивлячись на порівняно невеликий період існування Харківського товариства дослідників природи, нами доведено, що наукова робота його членів значно покращила інформацію про навколишнє середовище Російської імперії майже за всіма галузями природничої науки.

Також встановлено, що важливим досягненням членів природничих осередків Харківщини було створення наукових шкіл різних напрямків: В. І. Палладін став засновником школи фізіологів, до якої входили В. Р. Зеленський, Ф. М. Породко, Г. А. Боровиков та ін.; М. Ф. Леваковський вважається засновником нового напрямку в ботаніці – експериментальної морфології рослин; Л. С. Ценковський здобув у Харкові славу засновника вітчизняної школи мікробіологів і став першовідкривачем вітчизняної вакцини. Учені А. М. Краснов та В. В. Докучаєв вивели вітчизняну географію зі стану навчальної дисципліни в новаторську і продуктивну сферу наукової діяльності, завдяки чому їм вдалося актуалізувати увагу науковців до географічної науки, а вітчизняна географія посіла помітне місце у світовій науці.

Робота природничої спільноти Півдня України дозволяла акумулювати знання з різних галузей природознавства, а наукові доробки ініціативних і талановитих представників природничих товариств наближали вітчизняну науку до європейського рівня. Так, учені Новоросійського природничого осередку у другій половині XIX – на початку XX ст. зробили вагомий внесок у розвиток досліджень життєдіяльності рослин (фотосинтезу, дихання, росту і рухів, фізіології насіння тощо). Відбулося реальне становлення фітофізіології, було започатковано наукову школу професором В. А. Ротертом з фізичної фізіології рослин, що стало вагомим досягненням як вітчизняної, так і світової науки.

Учені Новоросійського товариства природодослідників забезпечили формування експериментально-інтелектуальної бази для подальшого розвитку

фітогормонології. Результативна дослідницька робота з тропізмів рослин забезпечили появу одеської школи фізіологів, яку репрезентували О. Сапегін, Л. Рейнгард, І. Щербаков, О. Набоких, Л. Рішаві та ін. Наукова праця М. Вахтеля, В. Ротерта, Б. Гриневецького, О. Набоких, Г. Боровікова, Ф. Породко позитивно вплинула на становлення вчення про фітогормони.

Встановлено, що праці вчених з географії відзначалися ґрунтовністю та оригінальністю. Питання, пов'язані з метеорологією, кліматологією, географією ґрунтів, палеогеографією, ботанічною географією досліджувалися А. Колосовським, М. Аганіним, А. Ігнат'євим, В. Оболенським, І. Точидловським та ін. Члени хімічної та фізичної секцій досліджували астрономічні, фізичні, хімічні, метеорологічні й астрономічні питання, що вимагали застосування експериментальних методів. Яскрава плеяда видатних учених (Ф. Шведов, А. Лебединцев, О. Веріго, М. Умов, М. Пильчиков, О. Кононович) започаткувала українську школу метеорологів та астрономів.

Наукова діяльність членів Миколаївського товариства аматорів природи у галузі фізіології, біології, зоології та фізики була менш плідною, у зв'язку з тим, що воно почало функціонувати значно пізніше, ніж природничі осередки Одещини.

Результати експериментальних досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:

1. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 34. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 112-118.

2. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 87 (8). С. 26-30.

3. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – на початку XX ст. та їх

світоглядні засади. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 89. С. 169-173.

РОЗДІЛ 4

СТРУКТУРИЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ДИНАМІКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОШУКІВ У МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Наукові розвідки членів Київських об'єднань лікарів

Медичні товариства Київщини відіграли вагомую роль у розвитку медичної науки не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами. Члени товариств систематично заслуховували доповіді про нові відкриття в теоретичній та клінічній медицині, знайомилися з новими досягненнями медичної науки і техніки.

Найбільш широку наукову діяльність у другій половині ХІХ ст. розгорнуло Київське товариство лікарів. За його статутом, прийнятим у 1850 р., передбачалося обговорення доповідей про досягнення не лише вітчизняної, а й світової медичної науки, повідомлення про цікаві випадки із медичної практики з демонстрацією хворих. На засіданнях Київського товариства лікарів широко розглядалися питання боротьби з епідемічними і соціальними хворобами, захворюваності та смертності населення, санітарного стану міста тощо.

Дослідник В. Плющ підкреслює, що для висвітлення наукової діяльності Товариства київських лікарів та змісту доповідей, прочитаних на його засіданнях, потрібно було б написати цілі томи [794, с. 1].

Зроблені на засіданнях товариства доповіді вражали своєю чисельністю та різноманітністю. Зокрема, протягом календарного року (1888–1889 рр.) члени осередку прочитали 30 доповідей, які розподілялися наступним чином: по хірургії – 7, приватній патології і терапії – 5, офтальмології – 5, патологічній анатомії – 3, дитячим хворобам – 2, бактеріології – 2, фізіології – 1, загальній патології – 1, фармакології – 1, демонстрації інструментів – 1, звіти і промови – 2. Важливим є те, що 22 доповіді було зроблено 15 –ма членами товариства, а 8 – сторонніми слухачами [193, с. 131]. У 1890–1891 рр. на засіданнях товариства

було заслухано 25 доповідей з проблем сифіліса, допомоги при нещасних випадках, хвороб очей, зубної болі, повітря, інфекційних хвороб тощо. Найактивнішим доповідачем був голова товариства Н. А. Хржонцевський, який доповідав 7 разів [194, с. 18].

З виникненням мікробіології в Україні проводилися оригінальні дослідження. Українські вчені у другій половині ХІХ ст. випередили багатьох зарубіжних дослідників, створюючи важливі теорії, які й сьогодні мають велике значення: вплив зовнішнього середовища на життєдіяльність мікроорганізмів, мінливість мікробів, роль нервової системи для імунітету та ін. У витоків мікробіологічних досліджень в Україні стояли представники різних медичних спеціальностей, вивчалися питання, важливі як у загальнонауковому напрямку, так і необхідні для охорони здоров'я. Багато нового для того часу було зроблено в напрямках діагностики інфекційних захворювань та пошуку найефективніших методів лікування окремих хвороб.

Київська школа мікробіологів формувалася всесвітньо відомими вченими, членами Київського товариства лікарів – Г. М. Мінхом, В. К. Високовичем, В. В. Підвисоцьким, Д. К. Заболотним, О. Д. Павловським та ін.

Григорій Миколайович Мінх (1835–1896) – лікар-інфекціоніст, епідеміолог і патологоанатом очолював у Київському університеті кафедру патологічної анатомії з 1876 по 1894 рр. Досліджуючи епідемію чуми у Ветлянці, він зустрівся з випадками захворювання на проказу, тому приїхав до Астраханської губернії з метою більш детального дослідження цієї маловивченої на той час хвороби. Проте, для більш повного з'ясування питань, пов'язаних з її етіологією, йому знадобилось побувати і в інших місцях: Кубанській, Терській та Херсонській губерніях, у Криму, в Єгипті та Палестині. Результати трьохрічних експедицій з вивчення прокази (здійснених частково за власні кошти) Г. М. Мінх виклав на VII Російському з'їзді природознавців і лікарів, що відбувався в Одесі у 1883 р., а в більш широкому обсязі – у праці «Проказа (*lepra album*) на півдні Росії» (1884–1887) [561].

У своїх виступах та працях Григорій Миколайович гаряче доводив заразливість прокази, що мало принципове значення. На його думку, хвороба мала припинятися за умови застосування необхідних санітарно-гігієнічних заходів і єдиним дійовим способом у боротьбі з нею рекомендував ізоляцію хворих від здорових. Дослідник писав: «Я вважаю не тільки корисним, але й необхідним, щоб медична адміністрація визнала проказу хворобою заразною, а відокремлення хворих – обов'язковим» [822, с. 66–67].

Варто зазначити наукові праці вченого, які й на сьогодні є актуальними: «До патології сибірської язви» («Московська медична газета», 1868 р.), «Гемороїчна оспа» («Труди лікарів Одоївської лікарні»), «Про високу ймовірність переносу поворотного і сипного тифів з допомогою комах» («Хірургічний Літопис», 1877 р.), «Чума в Росії» (1898 р., видана після смерті автора на кошти його сім'ї) [561, с. 67–88].

Г. М. Мінх став широковідомим за самовіддані дослідження на власному організмі. Він вводив собі кров хворого на поворотний тиф і важко хворів, але у такий спосіб вперше довів заразність хворих і передачу хвороби кровососними комахами.

Засновником Київської школи мікробіологів вважають учня Л. С. Ценковського – мікробіолога, епідеміолога та патологоанатома Володимира Костянтиновича Високовича (1854–1912). Розпочинаючи свою науково-практичну діяльність повітовим лікарем [70, арк. 2], учений досягнув надзвичайних успіхів у медичній галузі. Він одним із перших приготував черевнотифозну сироватку, встановив профілактичну дію протичумної сироватки, двічі брав участь у ліквідації спалахів чуми в Одесі (1901–1910 рр.), під його керівництвом працювала експедиція, направлена для боротьби з чумою в Індії [543, с. 111].

У відомій праці «Про долю мікробів, уведених у кров» (1886 р.) він першим довів, що через 15-30 хвилин після введення у кров бактерії зникають, їх захоплюють ендотеліальні клітини судин, особливо в органах зі сповільненим кровообігом (селезінка, печінка, кістковий мозок, легені, лімфатичні вузли). За

словами дослідника Н. Ф. Мельникова-Розведенкова, цим відкриттям В. К. Високович «обезсмертив своє ім'я в історії експериментальної патології і пов'язав його з найбільш блискучими сторінками розвитку бактеріології 1884 – 1886 рр.» [352, с. 6].

Варто зазначити, що виконані В. К. Високовичем дослідження були високо оцінені фахівцями і вважались основними та провідними в патології. Всі 72 науково-літературні праці вченого, в яких висвітлено інфекційні хвороби (чуму, холеру, черевний тиф), проблеми сполучної тканини, питання бактеріології, туберкульозу, злоякісні пухлини, – виконані ретельно й сумлінно, написані гарною літературною мовою з класичною силою і чіткістю. Дослідження Володимира Костянтиновича набули розголосу в наукових колах Західної Європи і висунули науковця з України в перші ряди патологоанатомів тієї доби [624, с. 7].

Наукові дослідження в галузі мікробіології, імунітету, патології інфекцій, ендокринології проводив Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913). Отримавши ґрунтовну наукову підготовку від вчителів Г. М. Мінха, П. І. Перемежка та Н. А. Хржонщевського, молодий вчений з ентузіазмом взявся досліджувати маловивчені проблеми у медичній галузі знань.

Володимир Валеріанович розпочинав свою діяльність як морфолог, і перша його студентська наукова робота про будову підшлункової залози була виконана під керівництвом гістолога П. І. Перемежка. Надалі морфологічні дослідження почали поєднуватися з експериментальними, а докторська дисертація, підготовлена в лабораторії Циглера (Тюбінген, Німеччина), носила виключно експериментальний характер. Різномічність наукових інтересів В. В. Підвисоцького позначилися на змісті його підручника «Основи загальної та експериментальної патології» (1891 р.), який 4 рази перевидавався в Росії та 7 разів за кордоном [495, с. 104].

У 1882 р. вчений випустив у світ працю «Кефір (Бродило і лікувальний напій із молока корови)», яка одразу принесла йому велику популярність, а в майбутньому витримала ще 5 видань. Важливим науковим досягненням

В. В. Підвисоцького можна вважати введення мікробіології у вітчизняну загальну патологію. Дослідник здійснив класифікацію інфекційних хвороб.

Основними напрямками наукової діяльності вченого були традиційні експериментально-морфологічні та медико-біологічні дослідження в галузі бактеріології та імунології. Передусім він вивчав питання регенерації тканин, виклавши результати досліджень у працях «Про відродження тканини окремих залоз після поранення» (1886 р.), «Закони відродження при нормальних і патологічних умовах» (1887 р.). У 1889 р. В. В. Підвисоцький почав цікавитися питаннями онкології. У праці «Нові точки зору для обґрунтування теорії подразливості при виникненні раку та інших злоякісних пухлин» він писав про велике значення у процесі появи пухлини механічних, фізичних і хімічних подразників [581, с. 22].

Вагомі дослідження у галузі бактеріології та епідеміології здійснив талановитий вчений Олександр Дмитрович Павловський (1857–1944). Будучи тривалий час членом Київського товариства лікарів, займаючись дослідженнями інфекційних хвороб, він мав за мету створити відповідний осередок вчених-медиків, які б переймалися проблемами протидії заразним хворобам. У 1894 р. за його ініціативи було створено Київське товариство боротьби із заразними хворобами [713, с. 14].

Основні наукові праці вченого присвячені вивченню етіології, патогенезу, дифтерії, туберкульозу, холери та хірургічних інфекцій. У 1887 р. О. Д. Павловський запропонував лікування сибірської язви бактеріями-антагоністами, а у 1892 р. довів, що запалювальний процес в організмі людини має захисну функцію. Не менш значимими були досягнення, що стосувалися створення препарату риносклерину для лікування риносклероми (1897 р.), живильного середовища для туберкульозних бактерій та дослідження з вивчення взаємодії мікробів та організму. На засіданні Товариства київських лікарів, яке відбулося в день відкриття Товариства для боротьби із заразними хворобами (21 жовтня 1896 р.), О. Д. Павловський виступив із доповіддю «Заразні хвороби та боротьба з ними» [601, с. 27].

Доповіді вченого слухачі зустрічали з великим інтересом, адже проблеми етіології та бактеріології чуми в той час були малодослідженими. Спочатку він ознайомлював присутніх з характером захворювання та роботою з вивчення чуми, потім повідомляв про результати власних досліджень. Висновок доповідача був таким: «Чума є хворобою контагінозною по суті, яка передається людині шляхом зіткнення – контакту і переносу. Боротьба з чумою, в сучасній, культурній державі, повинна бути боротьбою із заразою науки, тобто шляхом культурних і наукових заходів» [377, с. 96].

Засновником Київської наукової школи епідеміологів, представники якої шукали шляхи боротьби з епідеміями, вважається видатний мікробіолог і епідеміолог, член медичного товариства Данило Кирилович Заболотний (1866–1929). Разом зі своїми учнями він зробив значний внесок в розробку наукових засад епідеміології.

Д. К. Заболотний опублікував понад 200 праць, присвячених, головним чином, вивченню трьох інфекційних хвороб – чуми, холери й сифілісу. Наукові праці вченого друкувались як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях. Серед основних робіт варто згадати наступні: «Про флуоресценцію живих організмів» [309], «Дослідження по холері» [307], «Дослідження по чумі» [308], «Імунітет при заразних хворобах» [306] та «Аглотинація при тифі» [305].

Наукові висновки Д. К. Заболотного базувались на багатому фактичному матеріалі та подвижницькій практичній боротьбі з інфекційними захворюваннями. У 1897 р. вчений брав участь в експедиції з вивчення чуми в Монголії, Китаї, на Забайкаллі, в Ірані, Аравії, Месопотамії, Киргизьких степах, Поволжі, Туркестані, Шотландії тощо [950, с. 140–144].

Торкнувся дослідник і таких важливих для лікувальної практики захворювань, як дифтерія, газова гангрена і туберкульоз. Мрією Д. К. Заболотного було винайдення ідеальних полімікробних вакцин. На рахунок вченого створення чотирьох великих лабораторій з виробництва сироваток і вакцин для лікувальної практики, підвищення їхньої імуногенності, удосконалення й уніфікація технології виготовлення [939, с. 243–244]. Не можна

не вказати і на велику багаторічну активність науковця по захисту масових профілактичних щеплень проти ряду важких захворювань.

Про міжнародне визнання, здобуте Д. К. Заболотним у боротьбі з інфекційними хворобами людини, свідчить французький орден Почесного Легіону, одержаний ним від Інституту Пастера у Парижі (нині цей орден та медаль зберігаються у Київському історичному музеї) [950, с. 140–144].

Попередником Д. К. Заболотнього в дослідженні та попередженні інфекційних хвороб був заступник голови Товариства київських лікарів, доктор медицини Євген Іванович Афанасьєв (1838–1897). Вагомим науковим внеском у розвиток знань про інфекційні захворювання стало те, що вчений першим описав випадок діагностування у Києві «поворотної» гарячки та сприяв відокремленню тифу у самостійну нозологічну одиницю [923]. Для покращення організаційної та науково-просвітницької роботи щодо подолання епідеміологічних процесів в Україні Є. І. Афанасьєв став одним із засновників Товариства для боротьби із заразними хворобами й ініціатором відкриття безкоштовної лікарні цісаревича Миколи для чорноробів (тепер – Київська міська спеціалізована лікарня «Охмадит»). Наукові та організаційні досягнення вченого були належно оцінені передовою громадськістю, яка відзначила його заслуги чисельними орденами та медаллю «В пам'ять царствування імператора Олександра III» [924, с. 28].

Чисельна плеяда видатних науковців, які входили до складу київських товариств медичного профілю (Г. М. Мінх, В. В. Підвисоцький, Д. К. Заболотний, О. А. Кисіль, Є. І. Афанасьєв та ін.) багато зробили для вивчення і трактування ролі мікробіологічного чинника, біологічних властивостей збудників різних захворювань у виникненні, розвитку та згасанні епідемій. Вчені органічно поєднували мікробіологію та епідеміологію. Вони вважали, що мікробіологічний чинник зумовлює специфічні особливості епідемій на тлі різних умов середовища. Прийняття цього постулату в епідеміології мало принципове значення.

На той час малодослідженим вважалося вчення про цитоархітекtonіку кори головного мозку людини та тварин, що було вкрай необхідним для збереження

людського життя. Саме представник Київського товариства лікарів Володимир Олексійович Бец (1834–1894) став засновником вчення про тонку будову головного та спинного мозку людини і тварин. «Немає жодного у світі підручника з анатомії, гістології чи неврології, в якому не було б відзначено, що у 5-му шарі кори головного мозку містяться гігантські пірамідні клітини, які отримали назву «клітин Беца» на честь видатного вченого», – писав завідувач кафедри анатомії людини Національного медичного університету ім. О. Богомольця І. І. Бобрик у вступі до праці «Світова слава київського анатома професора Беца» [991].

В. О. Бец здобув знання, які досі рятують мільйони людей в усьому світі. Так, він локалізував ділянку мозку, яка керує рухами, дослідив функцію надниркових залоз, кровообіг у печінці, опублікував фундаментальне дослідження «Як ростуть кістки» і ще близько 50 наукових праць, які є досить актуальними серед науковців. Застосувавши методику ущільнення мозку та забарвлення нервових клітин, В. О. Бец виготовив гіпсові зліпки головного мозку з природи, наніс на них лінії, які вказували не тільки напрямок зроблених ним мікроскопічних зрізів, а й межі окремих цитоархітектонічних ділянок [506, с. 11]. На Всеросійській мануфактурній виставці в Петербурзі (1870 р.) за свої препарати вчений отримав нагороду «Медаль за успіхи». На з'їзді дослідників природи та лікарів у Лейпцігу В. О. Бец отримав цікаву пропозицію, яка полягала у виданні атласу його препаратів за рахунок Дрезденської академії наук. Будучи справжнім патріотом вчений відхилив пропозицію. Згодом він самотужки опанував фотосправу, створив у своїй квартирі друкарню і навчився якісно друкувати книги. Було надруковано 30 таблиць «Атласу головного мозку людини» [987].

Ознайомившись з препаратами В. О. Беца на виставці досягнень науки і техніки у Відні, комісія експертів констатувала, що ніхто до нього не вивчав будову мозку так глибоко, як це зробив він. Унікальну колекцію препаратів оцінили у 7000 австрійських гульденів, але київський вчений категорично відмовився продати її, залишивши у дар Київському університету [987, с. 15–25]. Можемо зауважити, що завдяки досягненням Володимира Олексійовича Беца анатомічна школа стала відомою в усьому світі.

Фундаментальними дослідженнями з експериментальної, клінічної неврології, фізіотерапії та гідротерапії займався Михайло Микитович Лапінський (1862–1947). Саме він закладав підвалини Київської неврологічної школи, а його наукові праці публікувались у російських, німецьких та французьких виданнях.

Професор М. М. Лапінський, будучи членом Київського товариства лікарів, переймався проблемами експериментальної та клінічної неврології. Зауважимо, що саме він уперше виділив 3 стадії змін стану артеріальних судин після перерізу волокон периферичного нерва, описав роль порушень *vasa vsorum* у виникненні патології нервів тощо. Досліджуючи роль взаємного впливу нервів і судин у виникненні їх патології, київський учений у 1897 р. довів, що ураження периферичних нервів може впливати на функцію і трофіку судин у ділянці іннервації, а судинні порушення – на функцію нервових стовбурів. Він переконливо довів існування подвійної іннервації м'язів – анімальної та вегетативної, а у 1900 р. експериментально показав, що ішемічні паралічі – це не пряме ураження м'язів, а наслідок ішемії нерва [474, с. 101–106].

Серія наукових праць М. М. Лапінського була присвячена вивченню іннервації судин головного мозку, дослідженню структури мозкових капілярів. Зокрема, використовуючи метод прижиттєвого фарбування тканин Еріха – Леонтовича, автор вперше виявив периваскулярну іннервацію мозкових судин перетину 15-20 мм, а також одним із перших описав переродження мозкових капілярів як прояв тропічних розладів, що призводить до метаболічних порушень у тканині мозку. Мабуть, це були перші описи ендартеріїту та періартеріїту мозкових судин. Він був першим вітчизняним неврологом, який описав стан мозкових капілярів при атероматозних бляшках магістральних судин базисної поверхні мозку (1896 р.) [533, с. 219–223].

Активний член медичного товариства уперше детально описав нервові закінчення симпатичних волокон на внутрішній сонній артерії та переконливо довів вплив симпатичної іннервації на функціональний стан внутрішньої сонної артерії. Зміни судин голови після пошкодження шийного симпатичного нерва М. М. Лапінський розцінював як трофічні розлади. Ці експериментальні дані

мали важливе значення для вчення про трофічну функцію нервової системи [534, с. 27–32].

Експериментальні дослідження вченого стосувалися також вивчення особливостей рефлекторної функції після травми спинного мозку: вважалося, що сухожилкові рефлекси поживляються; водночас існували спостереження, які свідчили про пригнічення або згасання рефлексів. М. М. Лапінський уперше експериментально довів, що рефлекторна функція взаємопов'язана з характером травми і хронологічним фактором: переріз шийного відділу спинного мозку зумовлював поживлення рефлексів, груба травма нижньої кульги призводила до згасання рефлекторної функції. Ці дослідження стали продовженням вчення І. М. Сеченова про центральне гальмування. Практичне значення даних дослідів довів досвід Першої світової та Великої Вітчизняної воєн [731, с. 125–137].

Результати експериментальних і клінічних досліджень щодо механізмів розвитку болю та розладів чутливості М. М. Лапінський узагальнив у праці «Сутність болю, його сприйняття, проведення і механізми». Це була перша монографія в Росії з проблеми болю. На пропозицію професора Б. М. Маньківського в очолюваній ним клініці синдром малого таза називали «синдромом Лапінського» [532, с. 43-52].

Цікавим фактом наукової діяльності М. М. Лапінського є спостереження про розвиток жіночої особистості, які до нього ніхто не проводив. Узагальнююча монографія «Про розвиток особистості у жінок» (1915 р.) була надзвичайно популярною серед читачів не лише жіночої, а й чоловічої статі. У ній відомий вчений писав: «Чи є що-небудь на світі, чого жіночий розум не може досягнути і зрозуміти на рівні з чоловічим. Потрібно для цього лише одне: предмет повинен зацікавити жінку...» [532, с. 43–44].

Можна ще довго описувати наукові здобутки медика зі світовим ім'ям, але, безумовно, найголовнішим досягненням М. М. Лапінського було створення Київської неврологічної школи, яка виховала цілу плеяду видатних науковців-медиків: Б. М. Маньківського, О. Р. Киричинського, В. Г. Лазарева, Г. О. Гольдבלата, С. С. Владичко та ін.

Послідовником великого вченого у галузі неврології став його учень, доктор медицини, член Київського товариства лікарів Борис Микитович Маньківський (Маньковський) (1883–1962). Навчаючись на першому курсі медичного факультету Київського університету Св. Володимира, улюбленим предметом для нього стала неврологія. Однак закінчити навчання юнакові не вдалося. За участь у революційних виступах студентів у 1904–1905 рр. його виключили з університету. Завдяки старанням батьків, Борис Микитович виїхав за кордон, повернувшись в Україну лише в 1910 р., де й закінчив медичний факультет Київського університету [759, с. 24]. Наставник молодого вченого М. М. Лапінський залишив обдарованого студента на кафедрі та призначив своїм асистентом. Саме з цього часу він став активним членом медичного товариства. Важлива наукова діяльність видатного невролога розпочалася після революційних потрясінь та громадянської війни, однак ми не можемо не зауважити на тому, що Б. М. Маньківський по праву вважається одним з засновників української неврологічної школи.

Організатором київської гістологічної школи був учений-гістолог, ембріолог, представник морфолого-функціонального напрямку – Петро Іванович Перемежко (1833–1893). Протягом 1880–1882 рр. він очолював Товариство київських лікарів, а в 1887 р. був обраний його почесним членом [938, с. 3].

Київський дослідник зробив значний внесок у розвиток гістології в Україні: був у числі перших професорів, які створювали самостійні кафедри гістології, що стало поштовхом до розвитку цієї науки. П. І. Перемежко відомий також як ендокринолог: вивчав ембріогенез селезінки, мікроскопічну будову щитоподібної залози, гіпофізу та кровоносних судин, їх функціональні зміни у віковому та порівняльно-гістологічному аспектах.

Вершиною наукової діяльності професора П. І. Перемежка стало відкриття феномену «суцільного поділу» тваринних клітин (1878 р.). Встановлення цього явища назавжди пов'язало його ім'я з найвеличнішим досягненням природознавства – колективним відкриттям мітозу. Надаючи великого значення

вдосконаленню мікроскопічної техніки, вчений розробив оригінальний метод консервації тканин.

Цінним внеском у мікроскопічну техніку є винахід П. І. Перемежка – перший вітчизняний мікротом (1878 р.), який за якістю не відрізнявся від зарубіжних і був набагато дешевшим. Відомий вітчизняний посібник з гістології та мікроскопічної анатомії «Основи до вивчення мікроскопічної анатомії людини і тварин» був створений також ученим (1887–1888 рр.). Підручник складався з чотирьох розділів: «Система сечостатевих органів» [383], «Система статевих органів» [384], «Тканина епітелію» [385] та «Вчення про клітини» [386].

Показовим фактом відданості П. І. Перемежка медичній справі було наступне: перебуваючи на лікуванні у факультетській терапевтичній клініці, він, як лікар, об'єктивно оцінював свій стан і заповів провести патологоанатомічний розтин свого тіла з науковою метою. Найбільшим науковим досягненням Петра Івановича Перемежка стало заснування Київської гістологічної школи.

Творцем клінічної школи педіатрії вважають очільника Клінічного товариства студентів-медиків при університеті Св. Володимира – Олександра Андрійовича Кисіля (1859–1938). Вчений опублікував більше 600 наукових праць, присвячених вивченню туберкульозу, ревматизму, гострим інфекційним захворюванням (скарлатині, дизентерії, інфекційній жовтусі) у дітей тощо. Інтерес до наукової роботи О. А. Кисіль намагався проявити у своїх слухачів, і з зауважуючи: «Практичних лікарів не повинно бути. Наукою повинні займатися не тільки лікарні. Кожен лікар повинен бути науковим працівником. Кожен лікар повинен уміти спостерігати, фіксувати свої спостереження, робити висновки зі своїх спостережень» [773, с. 157].

Значимі наукові дослідження з педіатрії розвивав також доктор медицини Іван Віссаріонович Троїцький (1856–1923). Він став ініціатором створення Товариства дитячих лікарів у Києві (1900 р.) та Харкові (1912 р.), засновником у Харкові відділу Союзу боротьби із дитячою смертністю (1906 р.), одним з організаторів скликання Міжнародного з'їзду педіатрів (1912 р.). І. В. Троїцький обґрунтував залежність стану здоров'я і структури захворювань дитини

комплексом факторів, що діють на різних етапах розвитку, починаючи з внутрішньоутробного періоду, зовнішнього середовища, умов харчування і виховання [437; 438]. Педіатр став автором праць з питань дитячої фармакології, антенатальної профілактики, гігієни дітей, етіології дитячих інфекційних хвороб тощо. Варто зазначити, що він видав перший посібник з педіатрії на території сучасної України – «Курс лекцій про хвороби дитячого віку» [729]. Сучасні дослідники вважають І. В. Троїцького одним з початківців вітчизняної педіатрії, який своєю невтомною працею намагався вирішити проблеми теоретичної і практичної педіатрії, зменшення дитячої смертності, дитячої та шкільної гігієни і фізичної культури.

Основоположником Київської терапевтичної школи вважається доктор медицини Сергій Петрович Алфер'єв (1816–1884). Працюючи протягом двох років у провідних клініках Європи, вчений надавав великого значення профілактичній медицині, оскільки на власні очі побачив, ефективні методи попередження різноманітних епідемій. Він був прихильником клініко-анатомічного напрямку в патологічній анатомії та одним з перших показав залежність епідемії тифозної гарячки від зовнішніх умов [926, с. 17–19].

Постать С. П. Алфер'єва є показовою в тому плані, що вчені були членами кількох товариств, де активно впроваджували наукову, організаційну та просвітницьку діяльність. Так, будучи головою Товариства київських лікарів (1857–1860 рр.), він мав статус почесного члена Товариства одеських лікарів та член-кореспондента Товариства константинопольських лікарів [1005].

Засновниками київської терапевтичної школи вважають корифеїв української медицини Ф. Г. Яновського та В. П. Образцова. Член фізико-медичного товариства, академік [916, с. 98] Феофіл Гаврилович Яновський (1860–1942) у своїх 62 наукових працях, висвітлив питання бактеріології, пульмонології, мікробіології, патологічної анатомії, нефрології, клінічної інсектології, санаторно-курортної справи. Проте найбільш вагомий був внесок ученого у фтизіатрію, зокрема в діагностику захворювань органів дихання.

Робота в Науковому клінічному товаристві студентів-медиків м. Києва, що існує до цього часу і носить ім'я О. А. Кисіля, сприяла виникненню інтересу у Ф. Г. Яновського до науки, розширила коло його інтересів [881, с. 6]. Відомо, що Ф. Г. Яновський один із перших в Україні розпочав пропагування методів індивідуальної профілактики туберкульозу. Він приділяв велику увагу підвищенню санітарної культури населення як основного чинника у боротьбі з туберкульозом. Результатом цієї діяльності була публікація у 1891 р. першої в Україні доступної для широкого загалу популярної брошури «Про сухоти» (інша назва – «Загальнозрозуміле читання для народу»). До того ж, ще з перших років своєї діяльності у медичному товаристві Ф. Г. Яновський, ставши членом «Комісії народних читань», у 1885 р. пропагував медичні знання, читав лекції для народу в Контрактовому домі [852, с. 113–116].

Монографія Ф. Г. Яновського «Туберкульоз легень» стала настільною книгою для фтизіатрів і терапевтів. Вона є підсумком величезного власного досвіду автора та досягнень сучасної йому фтизіатрії. У праці було всебічно висвітлено питання етіології, патогенезу, клініки, терапії та профілактики туберкульозу. Дуже цінними були висновки вченого щодо лікування та діагностики туберкульозу на основі власних спостережень. На його думку, туберкулін був дієвим особливо при ранніх формах туберкульозу [656, с. 71].

Наполегливий вчений намагався дослідити якомога більше невирішених завдань, що стосувалися терапевтичної сфери знань, подавши повний опис клінічних синдромів різної патології легень і серця. Так, він уперше встановив нормальні розміри простору Траубе, показавши, що лише лівобічні великі випоти зменшують його (феномен Траубе-Яновського) [721, с. 56]. Велику увагу Ф. Г. Яновський приділяв питанням нефрології (він сам перехворів на тяжку форму нефриту). У 1910 р. з'явилася його перша праця в цій галузі – «До семіотики гострих нефритів», а за два десятиліття побачила світ монографія «Діагностика захворювань нирок у зв'язку з їх патологією» [721, с. 51–52].

Ставши ініціатором створення у 1901 р. Київського товариства для боротьби із сухотами, київський медик був одним із активних його членів. За його

безпосередньої участі організовано перший в околицях Києва протитуберкульозний санаторій у Пущі-Водиці. Крім того, Боярку перетворено на курортну зону, а у Миргороді відкрито лікувальний курорт [774, с. 168].

Колега Ф. Г. Яновського Василь Парменович Образцов (1849–1920) був талановитим терапевтом, який обирався головою Київського фізико-медичного товариства, Київського товариства лікарів та депутатом Державної Думи III скликання (1907–1912 рр.). Київський учений розробив діагностичну методику глибокої ковзної пальпації органів черевної порожнини (1887 р.), запропонував особливий метод безпосереднього вислуховування серця (1910 р.), уперше в світі описав клінічну картину тромбозу коронарних артерій серця, що заклало основи прижиттєвої діагностики інфаркту міокарда [863, с. 56–57]. В. П. Образцов був автором понад 50 наукових праць, присвячених удосконаленню методики клінічного обстеження, дослідженням захворювань серцево-судинної системи й органів шлунково-кишкового тракту [559, с. 35–40].

Його ім'я присвоєно факультетській терапевтичній клініці НМУ ім. О. О. Богомольця (1949 р.), а наукові заслуги відомого терапевта відзначені орденами св. Володимира III і IV ст., св. Анни II і I ст., св. Станіслава I, II, III ст., а також медаллю на Андріївській і Георгіївській стрічці «На пам'ять російсько-турецької війни 1877-1878 рр.». Учнями Ф. Г. Яновського та В. П. Образцова були талановиті клініцисти В. В. Виноградов, В. М. Михайлов, А. М. Зюков, В. М. Іванов, В. Х. Василенко, Б. Є. Вотчал, Б. С. Шкляр та багато інших. Вони зробили значний крок у збагаченні наукової та клінічної спадщини Феофіла Гавриловича в різних галузях клінічної медицини, зокрема фтизіатрії та нефрології.

Проблемами терапії з госпітальною клінікою переймався віце-президент Товариства київських лікарів (1881 р.) ординарний професор Карл Генріхович Трітшель (1842–1914). Вивчаючи туберкульоз легенів, як і його колега Ф. Г. Яновський, київський учений неодноразово брав участь у Міжнародних з'їздах і конференціях, присвячених організації боротьби з туберкульозом у Парижі, Будапешті та Стокгольмі. Крім туберкульозу К. Г. Трітшель досліджував

шлунок та периферичні нерви (цим питанням присвячено наукові праці: «Про нерви слизової оболонки шлунку » (докторська дисертація, 1872 р.), «Про зміни периферичних нервів під впливом механічного подразника», «Патологоанатомічні зміни при стовбняку» тощо) [1010]. Відомий своєю професійно-громадською діяльністю в організації благодійних медичних закладів Києва, вчений став одним з ініціаторів створення санаторія для хворих на туберкульоз у Пущі-Водиці [500, с. 273].

Наукові та організаційні досягнення К. Г. Трітшеля були оцінені високими державними нагородами: орденом св. Анни III ст., св. Станіслава I і II ст., св. Анни II ст., св. Володимира III ст. та двома медалями.

Гістофізіологічна галузь медицини в Україні почала розвиватися завдяки невтомному досліднику, доктору медицини Никанору Адамовичу Хржонщевському (1836–1906). Будучи автором понад 60 наукових праць, він вперше провів значне дослідження у галузі ендокринології, розробив класичний метод прижиттєвого фарбування клітин і тканин (1864 р.), чим започаткував експериментальну гістофізіологію, дослідив будову нирок, печінки, жовчних протоків, лімфатичних судів. Головна праця вченого – «Дослідження епітелію легеневих пазирьків, печінки, нирок та лімфатичних судів з допомогою фізіологічної ін'єкції» [493, с. 164]. Н. А. Хржонщевський очолював Київське товариство лікарів (1869–72 і 1886–92), при якому організував «Комісію народних медичних читань». Він став засновником безкоштовної лікарні в Києві та створив в Україні службу швидкої медичної допомоги [750, с. 17–19]. Н. А. Хржонщевський виховав плеяду вчених, які своїми науковими здобутками ввійшли у світову медицину: О. В. Леонтовича, М. С. Афанасьєва, В. В. Підвисоцького, І. О. Сікорського, П. І. Морозова та ін.

Одним з послідовників Н. А. Хржонщевського був учений-гістолог Федір Іванович Ломінський (1856–1927). Будучи членом Київського товариства лікарів, він неодноразово виступав з результатами власних досліджень. Так, на засіданні товариства у 1891 р. вчений ознайомив присутніх з результатами лікування легеневого туберкульозу [500, с. 147]. Через деякий час учений представив на

розгляд колег свою дисертацію, в якій особливу увагу звернув на її теоретико-практичне значення для епідеміології. Дисертаційне дослідження «Про паразитизм деяких хвороботворних мікробів на рослинах» опонували відомі вчені П. І. Перемежко, В. В. Підвисоцький та О. Д. Павловський [907, с. 191–198].

Наукові праці Ф. І. Ломінського присвячені гістолого-морфологічним питанням, однак наявні його публікації з мікроскопічної техніки, патологічної анатомії та бактеріології. Окрім того, важливими були доробки вченого про метод імпрегнації тканин металами, будови кристалика тощо. Наукові результати, узагальнені в дослідженні «До питання про поділ нервових клітин», заклали основи сучасного гістофізіологічного напрямку гістології, оскільки вчений першим відкрив непрямий поділ нервових клітин [907, с. 191–198]. Дослідники називають Ф. І. Ломінського засновником гістофізіологічного напрямку сучасної вітчизняної гістології [617, с. 96–101].

Одним з основоположників хірургії в Україні вважається хірург-отоларинголог, засновник Київського наукового товариства хірургів (1908 р.), який до кінця життя був його головою – Микола Маркіянович Волкович (1858 – 1928). Він – автор 100 наукових праць, серед яких: «Риносклерома з клінічної, патолого-анатомічної і бактеріологічної сторін» (Дисертація на ступінь доктора медицини. Київ, 1903 р.); «Хірургія як наука і мистецтво, і виховні задачі хірурга» (Київ, 1903 р.); «До хірургії та патології жовчно-кам'яної хвороби» (Санкт-Петербург, 1909 р.); «Апендицит, жовчно-кам'яна хвороба, туберкульозний перитоніт» тощо [735, с. 112–117].

Відзначимо найсуттєвіші наукові досягнення М. М. Волковича: незалежно від американського хірурга Мак-Брунея, дослідник почав застосовувати при операції апендициту косий фізіологічний розріз черевної стінки, відомий під назвою «розріз Мак-Брунея»; описав новий симптом хронічного апендициту (м'язевий симптом Волковича); розробив новий апарат і шину для лікування переломів кінцівок («шина Волковича», 1906 р.) [735, с. 115–116]. Варто сказати, що саме вчений став першопрохідцем у пластичній хірургії, адже запропонував нові для медичної спільноти операції: позасумковий спосіб лікування колінного

суглобу при його туберкульозі; утворення носа із пальця руки, кістковопластичну трепанацію соскоподібного відростку, пластичне закриття пузирево-півхових свищів [1005]. Соціально значимим слід вважати відкриття та вивчення збудника риносклероми (паличка Волковича-Фріша) та за поєднання отіатрії та ларингології в єдину клінічну дисципліну.

Колегою та однодумцем М. М. Волковича був секретар Київського хірургічного товариства Євген Григорович Черняхівський (1873–1938), який розвинув сердечно-судинну хірургію не лише в Україні, а й у світі.

Про широту професійних інтересів Є. Г. Черняхівського, розмаїття проведених ним операцій свідчать його доповіді на засіданнях хірургічного товариства: про спостереження менінгококового цереброспінального менінгіту, вилікуваного за допомогою трепанації соскоподібного відростка з розкриттям черепної порожнини і дренажуванням субдурального простору (1909 р.); екстраперітонеально-міхурову грижу (1909 р.); поддіафрагмальні абсцеси печінки (1912 р.); оперативне лікування ангіосклеротичної гангрени (1913 р.); операцію при кишковій інвагінації (1914 р.) тощо [744, с. 48–53].

З початку хірургічного шляху він вражав своїм універсалізмом. Так, перша фундаментальна робота, виконана у 1902 р., присвячена новим шляхам лікування переломів кісток таза, фактично найбільш серйозній травматологічній проблемі. По суті – це подальший розвиток учення М. М. Волковича про діагностичні ознаки таких пошкоджень.

На засіданні хірургічного товариства у 1913 р. Є. Г. Черняхівський зробив доповідь про першу в Україні трансплантацію нирки, що функціонувала понад дві доби, в експерименті на собаці із застосуванням розробленого ним судинного шва. З цього приводу вченим були написані статті, що викликали жвавий інтерес, і які незабаром були передруковані в німецькій науковій пресі [704, с. 135].

Важливо згадати окремі факти науково-практичної діяльності, які доводять високий рівень та професіоналізм Є. Г. Черняхівського: 1909 р. хірурги Києва дізналися про випадок менінгіту, який вилікував Є. Г. Черняхівський майстерною трепанацією в області скроні й дренажуванням одного з внутрішньо мозкових

просторів. Того ж року медична спільнота почула про засіб радикальної операції при складній формі грижі з ураженням сечового міхура, а в 1912 р. – про діофрагментальні абсцеси з позицій радикальної хірургічної допомоги та новий варіант хірургічної тактики при завороті кишок [744, с. 165]. Учнями Євгена Григоровича стали видатні українські хірурги: М. Коломийченко, І. Іщенко, Г. Ковтунович, Ю. Вороний. Таким чином, можна говорити про нову школу майстерного хірурга.

Одним із засновників київської хірургічної школи був член Київського товариства лікарів, перший декан медичного факультету університету Св. Володимира Володимир Опанасович Караваєв (1811–1892). Він став засновником першої в Російській імперії та в Україні клініки очних хвороб на базі медичного факультету, викладав оперативну й теоретичну офтальмологію та методологію медицини, займався пластичною хірургією та оперативним лікуванням очних хвороб. Важливим науковим здобутком ученого стала вдруге проведена операція під ефірним наркозом (першу на 4 дні раніше в Петербурзі виконав М. І. Пирогов) [476, с. 8] та вперше в Росії зроблена пункція перикарда. Особливо багато операцій він зробив на обличчі, переважно пухлин, що проростали в гайморову пазуху, порожнини рота й носа. Володимир Опанасович успішно видаляв також пухлини грудних залоз (маса деяких з них сягала 16 кг), а впродовж життя блискучий хірург надав допомогу понад 10000 хворих, виконав 16000 операцій з післяопераційною смертністю 6.1%, що було великим досягненням [804, с. 207–212]. За словами його колег хірургічна техніка В. О. Караваєва була бездоганною.

Наукові праці Володимира Опанасовича є актуальними та популярними серед фахівців хірургічної справи. Серед 31 опублікованої роботи виділяємо: «Курс оперативної хірургії» [320], «Лекції з оперативної хірургії» [319] та ін.

Важливо зазначити, що В. О. Караваєв був членом багатьох медичних товариств Київського, Новоросійського, Харківського та одним із засновників київської хірургічної та офтальмологічної шкіл, з яких вийшла плеяда видатних медиків (В. А. Мілліот, В. К. Курдюмов, М. І. Козлов, В. С. Козловський,

О. Т. Богаєвський, М. М. Волкович, К. М. Сапежко). За вагомий внесок у розвиток хірургічної справи В. О. Караваєва відзначили високими державними нагородами: орденами Станіслава II і I ступенів, святої Анни II і I ступенів, Володимира III і II ступенів та Олександра Невського [476, с. 9].

Колегою та учнем В. О. Караваєва був відомий хірург Кирило Михайлович Сапежко, який у 1886 р. обраний в дійсні члени Товариства київських лікарів та протягом багатьох років приймав активну участь в його роботі. У 1887 р. учений зробив перше повідомлення про лікування завороту вій та верхнього віка трансплантацією клаптя слизової оболонки з губи. Також хірург у товаристві доповідав про випадки епієми правої лобової пазухи [412], випадок травматичного ушкодження черепа з порушенням цілності мозку [411], операцію вилучення стороннього тіла з решітчастої кістки [407], пошкодження верхньої частини спинного мозку [410], операції кісти підшлункової залози [409], рецидивуючу рожу [413] тощо. Як бачимо, його повідомлення на засіданнях товариства стосувалися тих проблем, з якими К. М. Сапежко безпосередньо стикався як практикуючий лікар.

Наукові дослідження з офтальмології здійснював завідувач кафедри очних хвороб, дійсний член Київського офтальмологічного товариства (з 1907 р.) Іван Юлійович Руберт (1874–1934). Згодом він ініціював заснування Латвійського офтальмологічного товариства [867, с. 50–52].

Дослідження з оперативної хірургії та патологічної анатомії проводив один із засновників Київського товариства для боротьби із заразними хворобами, Київського фізико-медичного товариства, член Кавказького товариства лікарів Федір Карлович Борнгаупт (1842–1905) [1005]. Він був автором єдиного на той час оригінального посібника російською мовою з хірургічної патології та терапії під назвою «Керівництво до хірургічної патології та терапії» (1890–1891 рр.). Вагомий внесок у розвиток хірургії вчений зробив завдяки розробленим і проведеним операціям при раку прямої кишки та повної резекції верхньої щелепи. Ф. К. Борнгаупт запропонував новий шов сечового міхура та вперше в лікарській практиці Києва, і навіть всього південно-західного регіону Російської

імперії, чітко відмежував туберкульозний остеомієліт від неспецифічного остеомієлітного процесу [500, с. 372].

Сподвижником дерматології в Україні був член і віце-голова Київського товариства лікарів, засновник відділення надшкірних хвороб Київського військового госпітала Людвіг Казимирович Горецький (1826–1885), автор наукових праць з клініки нашкірних хвороб, які відрізнялися оригінальними та прогресивними поглядами. Крім цього, вчений упорядкував фахову термінологію, довів тезу про зв'язок нашкірних хвороб із загальним станом організму, змінами в крові. З 1868 р. Л. К. Горецький зосередився виключно на викладанні курсу хвороб шкіри та сифілісу, які в той час мали значне розповсюдження в Україні [1005].

Гінекологічна сфера медичних знань в Україні протягом ХІХ – початку ХХ ст. була малодослідженою, оскільки медики-гінекологи й акушери переважно займалися практичною, а не науковою діяльністю. Засновником гінекологічного напрямку вважається гінеколог, завідувач кафедри акушерства і гінекології Київського медичного університету Олександр Олександрович Муратов (1850 – 1918). Активно займаючись практичною діяльністю, вчений тривалий час очолював фізико-медичне товариство при Київському університеті, був заступником голови Товариства для боротьби із заразними хворобами та пожиттєвим членом Міжнародного конгресу акушерства і гінекології [936]. Важливим досягненням ученого було створення першого фахового об'єднання в Києві, яке мало статус Товариства боротьби зі злоякісними новоутвореннями жіночої статевої сфери [506, с. 9].

У наукових працях О. О. Муратов висвітлював акушерську статистику міста Москви [363], позаматкову вагітність [362], зміни в організмі жінки після видалення матки [361], хірургічне втручання в області гінекології [360], причини слабкості організму жінки [364] тощо.

Наукові досягнення київського гінеколога були належно поціновані державними нагородами: орденом Святого Станіслава II ступеня, орденом Святої Анни II ступеня, орденом Святого Володимира III ступеня, медаллю «В пам'ять

царювання імператора Олександра III», медалью «В пам'ять 300-ліття царювання дому Романових» [1006].

Засновником кафедри оперативної ортопедії і травматології Київського медичного інституту став активний член Київського хірургічного товариства Сергій Лук'янович Тимофєєв (1875–1943). Хірург багато уваги приділяв питанням травматології. Будучи молодшим ординатором Київського військового госпіталю і приват-доцентом медичного факультету університету Св. Володимира, він здійснив пересадку шкірно-надкісткового клаптика для заміщення першої метакarpальної кістки з хорошим результатом і збереженням. Це був перший випадок подібної пластики пальця з допомогою пересадки кістки на клаптику. Про результати своєї роботи травматолог повідомив на засіданні Київського хірургічного товариства (доповідь «Про заміщення п'ястної кістки великого пальця правої руки») [850].

С. Л. Тимофєєв написав понад 100 наукових праць, присвячених пластиці пахового каналу, кістковій пластиці при псевдоартрозах, переміщенню ліктьового нерва при травматичних невритах, лапаратаміям при пораненні живота, вогнепальних пораненнях кісток. За наукові досягнення в медицині вчений був нагороджений орденами Св. Станіслава II і III ст., Св. Володимира I ст.

Таким чином, багато практикуючих медиків були членами Київського товариства лікарів, Науково-клінічного товариства студентів-медиків у м. Києві, Київського хірургічного товариства, Київського товариства боротьби з сухотами і бугорчатки, Київського фізико-медичного товариства, Товариства боротьби із заразними хворобами, Київського товариства дерматовенерологів, Київського товариства боротьби із злоякісними новоутвореннями жіночої статевої сфери, Київського офтальмологічного товариства, Київського психіатричного товариства, Товариства швидкої медичної допомоги, Київського акушерсько-гінекологічного товариства та Київського товариства дитячих лікарів. Вони співпрацювали з найкращими європейськими вченими і зробили відкриття та винаходи, що увійшли в скарбницю світової медицини. Деякі з цих відкриттів

високо оцінені світовою лікарською громадськістю, а імена їхніх винахідників увійшли в історію медицини.

Наукові питання, досліджені вченими, були актуальними, новаторськими, перспективними, значення більшості із них для сучасної науки зберігається і дотепер. Ретельність виконання і результативність наукових робіт членів медичних товариств Київщини сприяла прогресу науки; багато напрямів у подальшому виділились в окремі галузі медицини.

Напевно найвизначнішим досягненням вітчизняних учених-медиків було започаткування та удосконалення найрізноманітніших напрямів медицини: О. А. Кисіль, І. В. Троїцький вважаються основоположниками клінічної школи педіатрії; П. І. Перемежко, Н. А. Хржонщевський та Ф. І. Ломінський – київської гістофізіологічної школи; М. М. Лапінський, Б. М. Маньківський – неврологічної школи; В. О. Бец – вітчизняної анатомічної школи; Д. К. Заболотний, О. Д. Павловський – наукової школи бактеріологів та епідеміологів; Г. М. Мінх, В. В. Підвисоцький, Л. С. Ценковський, Є. І. Афанасьєв – мікробіологічної та інфекційної шкіл; В. К. Високович – київської школи патології; С. П. Алфер'єв, В. П. Образцов, К. Г. Трітшель – терапевтичної школи; Ф. К. Борнгаупт, М. М. Волкович, Є. Г. Черняхівський – хірургічної школи; Л. К. Горецький – дерматологічної школи; І. Ю. Руберт, В. О. Караваєв – офтальмологічної школи; О. О. Муратов – гінекологічної школи; С. Л. Тимофєєв – травматологічної та ортопедичної шкіл тощо.

4.2. Синергетика досягнень учених харківських товариств медичного профілю

Залежно від взаємодії політичних, суспільних і наукових факторів на кожному історичному етапі переважали ті чи інші форми організації наукових досліджень. Вагоме місце в історії приросту знань посідають медичні наукові об'єднання Харківщини. Зокрема Харківське медичне товариство сприяло відкриттю мережі громадських закладів лікувального, профілактичного і

навчального характеру. Воно мало 7 установ: лікарню, Пастерівський інститут, бактеріологічну станцію, інститут приготування сироваток і вакцин, хіміко-мікроскопічний інститут, протидифтерійний інститут та жіночий медичний інститут.

Наукову лінію Харківського медичного товариства протягом 23 років визначав професор Вільгельм Федорович Грубе (1827–1898). В оцінці впливу вченого на діяльність медичного товариства його сучасники були одностайні: «Всі головні заклади товариства, його напрями і традиції виникли при ньому та при його участі» [886, с. 480–481].

Наукова робота з хірургії та суміжних з нею галузей медицини (отіатрія, гінекологія, офтальмологія) займали патріотичне місце в діяльності медичного об'єднання. Будучи талановитим хірургом, В. Ф. Грубе за роки керування товариством виступив з 40 доповідями [858, с. 21].

Зробивши протягом життя 10000 хірургічних операцій [784, с. 185], підготувавши плеяду видатних учених-хірургів (М. М. Кузнецов, М. Б. Фабрикант, А. Г. Подрез, Н. П. Трінклер, Б. Г. Пржевальський, М. М. Філіпов та ін.), Вільгельм Федорович став одним із засновників не лише харківської, а й вітчизняної науково-хірургічної школи.

Важливо зазначити, що вчений запровадив антисептику, введення якої відкрило можливість широкого розвитку порожнинної хірургії, зокрема абдомінальної. Ще в доантисептичний період у 1864 р. В. Ф. Грубе провів овариотомію, яка мала позитивний результат. Це була перша в Україні та друга в Російській імперії успішно виконана овариотомія [734, с. 139–140]. Саме в асептичний період В. Ф. Грубе широко оперував на внутрішніх органах, зробив спленектомію, холецистектомію, нефректомію, струмектомію та інші операції на печінці та підшлунковій залозі [784, с. 144–146]. Не можна не згадати той факт, що професор першим опублікував повідомлення про розроблений ним метод первинної обробки вогнепальних ран; він вважається одним із основоположників вчення про грижі [734, с. 139–140]. Разом зі своїм учнем А. Г. Подрезом відомий хірург першим почав проводити резекцію суглобів при кістковому туберкульозі.

Ім'я талановитого хірурга було відоме далеко за межами Росії, а сміливі, віртуозно проведені операції привертали в його лікарню велику кількість хворих з усіх кінців країни. В. Ф. Грубе займає почесне місце у плеяді лікарів-учених і суспільних діячів, які склали честь харківської медицині.

Хірургічну справу професор продовжив його учень, член Харківського медичного товариства, засновник харківської урологічної школи Аполінарій Григорович Подрез (1852–1900), автор 46 робіт з хірургії військового та мирного часу. Хірургом було зроблено 7 доповідей на засіданнях товариства, які стосувались оперативної хірургії та хірургічної патології [858 с. 21].

А. Г. Подрез вважається одним із основоположників вітчизняної урології. Він створив перше вітчизняне керівництво з урології на російській мові, яке витримало 2 видання (1887; 1896) і протягом 20 років було єдиним вітчизняним посібником для студентів та лікарів у Російській імперії. Також вчений був першопрохідцем у хірургії селезінки: першим видалив патологічно змінену селезінку; видалив високо розміщену пухлину прямої кишки; першим запропонував використання резинового катетера, що увійшло в історію як операція «Подреза-Вишневецького». Талановитий хірург виконав першу в історії Російської імперії операцію на серці з приводу сліпого поранення потерпілого револьверною кулею (1897 р.), у зв'язку з чим увійшов в історію медицини як «піонер» кардіохірургії [686, с. 9–11].

Трагічна смерть (під час прогулянки упав з коня і вдарився головою) перервала важливу науково-практичну діяльність професора А. Г. Подреза, проте, без сумніву, його досягнення увійшли в історію світової медицини.

Учнем та послідовником В. Ф. Грубе у галузі хірургії був також видатний лікар та активний громадський діяч Микола Петрович Трінклер (1859–1925). Авторка біографії останнього – Ж. Перцева зазначала: «Немає такої сфери клінічної хірургії, в якій він би не залишив сліду, не проявив себе новатором та талановитим експериментатором. За більш ніж 40-річний період лікарської та педагогічної діяльності ним написано більше восьми десятків наукових праць із самих різних питань хірургії. Багато років свого життя він віддав вивченню та

лікуванню злякисних пухлин – цього «біча» людства ХХ ст.» [777, с. 11]. І дійсно, на початку ХХ ст. М. П. Трінклер був одним з найпопулярніших хірургів не лише Харкова, а й всієї України. Вперше в Харкові він виконав багато складних операцій: зробив другу в Росії тотальну резекцію шлунку; вперше в Росії запропонував і виконав при гідроцефалії оригінальний метод дренування бокового шлунку. Микола Петрович, будучи віртуозним хірургом, блискуче проводив пластичні та косметичні операції, що, на той час, вважалося рідкісним явищем. Його руками проводилася трепанація черепа, розтин мозкових абсцесів, видалення пухлин, ектомії, операції на суглобах [786, с. 113].

Важливо підкреслити, що результати наукових робіт і практичної хірургічної діяльності М. П. Трінклера неодноразово приводилися до прикладу як у вітчизняних, так і зарубіжних підручниках. Про широку популярність визначеного вченого говорить той факт, що йому надсилали на рецензування роботи, представлені на Нобелівську премію. Після того, як він двічі підготував ґрунтовні рецензії, його запросили працювати у Стокгольм. Будучи активним членом медичного товариства, Микола Петрович неодноразово виступав на його засіданнях з доповідями різної тематики [858, с. 21].

Збільшення обсягу хірургічних знань, відкриття наркозу, асептики й антисептики обумовило становлення військово-польової хірургії та виділення з хірургії офтальмології, гінекології, урології, ортопедії, онкології, судинної хірургії, кардіохірургії, трансплантології, нейрохірургії тощо. Одним з основоположників асептики й антисептики в Росії став хірург-новатор, клініцист, член Харківського медичного товариства, професор Максим Семенович Суботін (1848–1913).

Показники хірургічної діяльності М. С. Суботіна (співвідношення до числа пацієнтів, які лікувалися, склало 75 % з післяопераційною летальністю 3,8 %), безумовно, являлися недосяжними в доасептичний період. У списку оперативних втручань широко були представлені грижосічення, апендектомії, резекції шлунку, гастроентеростомія, різні пластичні операції (уринопластика, ринопластика тощо) [851, с. 284]. Вагомим у науковій діяльності М. С. Суботіна було написання

посібників з загальної хірургії: «Загальна хірургічна патологія і терапія» (1887 р.), «Керівництво до загальної хірургії» (1902–1906 рр.), «Пошкодження загалом» (1909 р.), «Ущелини сечового міхура» (1911 р.) [626, с. 75].

Чисельні доповіді відомого хірурга з оперативної хірургії та хірургічної патології на засіданнях медичного і хірургічного товариств Харківщини, активно обговорювалися колегами й однодумцями [858, с. 21]. Наукові праці в різних галузях хірургії, а також плідна практична та суспільна діяльність зробили ім'я М. С. Суботіна добре відомим у широких колах медичної громадськості не лише на Батьківщині, а й далеко за її межами.

Науковими дослідження у хірургії займався один із засновників Харківського медичного товариства, його перший скарбник і бібліотекар, послідовник видатного хірурга В. Ф. Грубе – Іван Кіндратович Зарубін (1835–1904). Всі наукові праці харківського вченого присвячені хірургії: «Про лікування наривів дренажем», «Про вогнепальні поранення головного мозку», «Про підшкірне вприскування сулеми», «Про саркому грудної клітини», «Про реформу терапії підшкірних переломів» тощо [992].

Неодноразово, виступаючи з доповідями на засіданнях товариства, Іван Кіндратович акцентував увагу на «...безпорадності бідняків міста у медичному плані: ні лікарня Приказу суспільного піклування, яка знаходилась за містом, ні університетські лікарні, які переслідували спеціальну мету та зачинялися на все літо, не задовольняли потреб населення. Вкрай бажано... заснувати лікарню для хворих, які приходять» [858, с. 21–22]. Саме таку лікарню вчений пропонував відкрити Харківському товариству лікарів, а вже 12 січня 1863 р. його бажання здійснилося – медичний заклад було відкрито.

У своїй практичній діяльності І. В. Зарубін був гуманним хірургом. Його учні згадували, що він не любив різати, а висловлювався так: «Яка б не була мала операція, ніколи не можна ручатися за її результат. Потрібно допомогти природі, потрібно усунути шкідливі явища, а природа сама краще нас знає, що і як потрібно зробити» [297, с. 472–473]. Напевно завдяки цим якостям саме до «нерішучого» хірурга часто зверталися за допомогою свої ж колеги-професори.

На той час оперативна гінекологія являлася частиною хірургії. За період з 1881 по 1894 рр. на зібраннях Харківського медичного товариства було заслухано 30 доповідей з оперативного акушерства та гінекології [858, с. 22]. Основними доповідачами та сподвижниками цього напрямку були В. Ф. Грубе, П. А. Ясінський, І. Є. Марков, П. В. Міхін, Н. А. Сочава, І. П. Лазаревич, Н. Д. Гавронський та ін.

Зокрема, В. Ф. Грубе присвятив свої доповіді проблемам овариотомії, кесареву розтину, раку молочних залоз (його статистиці та лікуванню за допомогою осьмієвої кислоти). Про часткову ампутацію матки при діагнозі раку, позаматкову вагітність, усунену черевосіченням та про техніку вишкрібання порожнини матки доповідав лікар І. Є. Марков. Н. А. Сочава зробив доповідь стосовно статистики овариотомій до 1868 р. і порадував присутніх успіхами гінекології та акушерства. Цікаві доповіді про пухлини, видалені черевосіченням, про серотерапію ракових захворювань подав до розгляду П. В. Міхін.

Важливе місце в розвитку оперативної гінекології в Росії належить видатному медику Івану Павловичу Лазаревичу (1829–1902). Він був активним борцем за цілковиту самостійність акушерської науки, а заслужену славу здобув завдяки працям «Діяльність жінки», «Дослідження живота вагітних», «Дослідження у сфері диференційної діагностики вагітності та пухлин», ілюстрований підручник «Курс акушерства», «Історія акушерства», експериментальним розвідкам у галузі фізіології полового акту, аналізу впливу праці на жіночий організм, науковим працям з оперативного акушерства [1002].

Талановитий винахідник І. П. Лазаревич розробив прямі щипці («щипці Лазаревича») без тазової кривизни і довів їх перевагу над перехресними. За свої акушерські щипці вчений у 1865 р. отримав Золоту медаль Міжнародної виставки в Лондоні. Талановитий акушер-гінеколог уперше провів низку нових операцій і визначив для них показання і протипоказання, а у 1867 р. видав атлас винайдених ним акушерських і гінекологічних інструментів. Наукові досягнення вченого були відзначені різними нагородами та наданням статусу почесного члена багатьох медичних товариств не лише Російської імперії, а й за її межами.

Член медичного товариства, професор Павло Африканович Ясинський (1839 – ?) досліджував акушерські та гінекологічні проблеми, видавши низку наукових праць: «Різка форма саркоми матки», «Три випадки меланхолії у зв'язку з перегином матки та лікування останнього металевими бужами», «Про вплив механізму пологів на форму головки плода», «Про перев'язування пуповини». Важливим науковим доробком ученого став укладений «Курс акушерства для лікарів та студентів» (1887 р.) [925, с. 441].

У кінці XIX ст. почала розвиватися хірургія вуха, горла і носа. Проте цей напрямок ще не був виділений в окрему спеціальність, а тому питання, пов'язані з захворюваністю зазначених органів, розглядалися виключно хірургами товариства.

Офтальмологічні проблеми в діяльності Харківського медичного товариства займали незначне місце. Відомий окуліст, один із засновників даного осередку – Леонард Леопольдович Гіршман (1839–1921) став фундатором харківської офтальмологічної школи. Серед його учнів – відомі харківські професори (П. Н. Барабашев, Є. П. Браунштейн, П. П. Прокопенко), які послідовно продовжували справу вчителя. Завдяки Л. Л. Гіршману та його учням із невеликого розділу хірургії офтальмологія розвинулась у самостійну науку.

Леонард Леопольдович був прекрасним хірургом. Так, на екстракцію катаракти у нього йшло 1-2 хвилини. Сам професор зазначав: «Коли я починав свою практичну діяльність, я виявився першим і багато років – єдиним спеціалістом у широкій сфері південного сходу Росії. Не важко було стати відомим там, де я виявився єдиним. Моя заслуга в тому, що я навчив бідних людей лікуватися у лікарів» [906]. Дана цитата доводить, що відомий лікар був досить скромною особистістю, не дивлячись на вагомі досягнення в офтальмологічній галузі медичних знань. Свою наукову роботу Л. Л. Гіршман розпочав досить цінними дослідженнями в лабораторіях геніальних європейських учених. Ці дослідження присвячувалися складним теоретичним проблемам офтальмології. Видатною за своїм значенням виявилася його робота про найменший кут зору, виконана в лабораторії Гельмгольца. Отримані дані ввійшли

до підручників фізіології та офтальмології як на російській, так і іноземних мовах [613, с. 377]. Відомий окуліст був членом багатьох медичних та офтальмологічних товариств. Неодноразово виступав з доповідями на засіданнях медичного товариства Харківщини. Його іменем була названа міська офтальмологічна клініка в Харкові. Цікавим є той факт, що ім'я клініки було присвоєно ще при житті Л. Л. Гіршмана.

Розділи інфекційних та нервових хвороб вважалися складовими внутрішньої медицини. В цьому напрямку товариством була проведена значна робота. Доповіді по терапії показують наступне: члени осередку уважно слідкували за розвитком інфекційних хвороб і своєчасно попереджували кожен епідемічну хворобу, а в кінці епідемії підсумовували досвід боротьби з нею та процедуру лікування хворих. Товариство знайомило своїх членів з новітніми напрямками в патології і терапії; демонструвалися нові хворобливі форми, а також рідкісні та цікаві за своїм протіканням хвороби – вчені повідомляли про свої наукові відкриття в галузі патології й терапії, а також про результати лікування медичними засобами. Серед доповідачів на терапевтичні теми зустрічалися не лише терапевти, а й хірурги, гінекологи та інфекціоністи. Із зазначеної тематики виступали В. Ф. Грубе, В. Г. Лашкевич, В. А. Франковський, А. Х. Кузнецов, А. Г. Глінський та ін.

Основоположна роль у становленні харківської терапевтичної школи належить Валеріану Григоровичу Лашкевичу (1835–1888), який дав потужний поштовх для її зародження та подальшого плідного розвитку. За свідченнями професорів А. Х. Кузнецова і М. М. Ломиковського, авторів біографії В. Г. Лашкевича, з приїздом останнього до Харкова наступила «нова ера для кафедри терапевтичної клініки» [736, с. 145]. Професор учив студентів розбиратися у кожному окремому випадку хвороби, самостійно збирати анамнез, виробляти уміння ставити диференціальний діагноз, організувати правильний нагляд хворого, помічати всі зміни в ході хвороби під впливом ліків. Історії хвороби, написані студентами й детально перевірені ординаторами, зачитувались в присутності професора у ліжку хворого [615, с. 57–60].

Активну участь В. Г. Лашкевич приймав у діяльності Харківського медичного товариства, заступником голови якого він значився. У 1886 р. на знак видатних досягнень учений був обраний почесним членом товариства [886, с. 42].

Про високий рівень наукових праць В. Г. Лашкевича «Порівняльна дія марганця та заліза на тваринний організм», «До вивчення про всмоктування шкірою» свідчать позитивні відгуки вчених медичного факультету І. Н. Станкевича та Н. А. Хржонщевського [208, с. 48]. Проте наукові інтереси професора зосередилися переважно на двох важливих відділах внутрішньої медицини – сифілісі внутрішніх органів та нервових хворобах. Першій із названих проблем присвячені лекції про пізню спадковість сифілісу, випадки сифілітичного ураження головного мозку та вісцеральний сифіліс. В. Г. Лашкевич показав негативну соціальну значущість цієї хвороби. З цього приводу він зазначав: «Сифіліс є однією з найпоширеніших хвороб нашого часу, вона охопила всю земну кулю і з кожним днем набуває нових жертв. Вона страшніша багатьох епідемій, тому що вона не обмежується ураженнями окремих суб'єктів, а простягає свою згубну дію далеко в потомство» [639, с. 58–59].

В. Г. Лашкевич став також новатором поглядів на нервові хвороби. На той час у Росії невропатологів було дуже мало, а уявлення про хвороби центральної нервової системи були вкрай обмеженими та поверхневими. Саме професор першим звернув увагу на ураження нервових центрів сифілісом. Варто зазначити, що Валеріан Григорович виступив послідовником вчення І. М. Сеченова і С. П. Боткіна про аневризми, продовжив розвивати положення про рефлекторний механізм патогенезу захворювань [640, с. 13]. Велика заслуга харківського терапевта належить у розробці показань до застосування киснетерапії. Висока ефективність кисню при лікуванні хвороб нервової системи, досягнута в його клініці, дозволила йому висловити подив, чому такий засіб не використовується в невропатології, і рекомендувати його застосування.

Учитель В. Г. Лашкевича – С. П. Боткін – сформулював вимоги до наукової медицини: тісний зв'язок з фізіологією, хімією та іншими галузями

природознавства, а в клініці – розтин, фізіологічні методи дослідження, лабораторні аналізи тощо. Рекомендації вчителя Валеріан Григорович втілював у клінічній практиці. На особисті кошти він створив лабораторію при кафедрі, обладнавши її новітніми приладами й устаткуванням. В. Г. Лашкевич був не лише талановитим науковцем, а й щедрим меценатом терапевтичної галузі. Згідно заповіту вченого факультетська клініка Харківського університету отримала 20000 крб. на удосконалення терапевтичної лабораторії [781, с. 139–142].

Сучасники високо оцінили подвижницьку діяльність лікаря, який закликав любити свою справу не заради матеріальних вигод, а заради високої моральної ролі й тієї просвітницької місії, яку лікарська діяльність вносить у життя [782, с. 18–22]. Йому спорудили пам'ятник на кафедрі терапії Харківського національного медичного університету.

Доповіді з психіатрії та невропатології у медичному товаристві були неодноразово представлені Павлом Івановичем Ковалевським (1849–1923), одним із провідних вітчизняних психіатрів початку ХХ ст. Його по праву називали кращим психіатром і навіть «батьком російської психіатрії» [994]. Саме П. І. Ковалевський став засновником першого російського психіатричного журналу «Архів психіатрії, неврології і судової психопатології».

У своїх наукових дослідженнях учений, спираючись на анатомо-фізіологічні знання того часу, зокрема, на рефлекторну теорію І. М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про сутність психічних явищ в нормальному та патологічному станах. Він створив оригінальну концепцію про роль кровообігу і обміну речовин у центральній нервовій системі, рахуючи, що в основі всякого психічного захворювання лежить порушення харчування нервових елементів і що від тривалості цього порушення залежить ступінь їх анатомічного руйнування. В етіології психозів велике значення П. І. Ковалевський надавав поєднанню спадкових факторів. Він створив класифікацію психічних захворювань, де за основу ділення взяв переважання порушень в тій чи іншій сфері душевної діяльності [929, с. 90].

За свою 50-річну лікарняну діяльність учений написав більше 300 книг, брошур, журнальних статей з різних питань психіатрії, невропатології та психології. Серед них варто зазначити наступні: «Психіатрія», «Загальна психопатологія», «Керівництво по правильному догляду за душевнохворими», «Судова психіатрія», «Судово-психіатричні аналізи» (у трьох виданнях), «Первинне божевілля», «Душевні хвороби для лікарів та юристів», «Психологія статі», «Психологія жінки», «Виродження та відродження. Злодій і боротьба зі злочинністю: Соціально-психологічні ескізи», «Психологія злочинця», «Гігієна та лікування душевних і нервових хвороб», «Основи механізму душевної діяльності», «Основи психології людини», «Пияцтво, його причини та лікування», «Посібник психіатрії для студентів» (чотири видання), «Сифіліс мозку та його лікування», «Пуерперальні психози», «Мігрень і її лікування» тощо [788, с. 83].

Відкриття X-променів стало однією з важливих складових науково-технічної революції. З самого початку розвиток медичної радіології відбувався при тісній взаємодії фізиків і медиків. Велика роль у вивченні нового випромінювання належить харківському фізику, члену природничого товариства М. Д. Пильчикову, який у 1901 р. одержав радій з Парижа і надалі допомагав ученим-медикам різних міст Росії у його придбанні для наукових досліджень [789, с. 340].

У 1913 р. на засіданні Харківського медичного товариства були зачитані результати лікування хронічного ревматизму, подагри, артриту і поліартрити. Протягом 1896–1914 рр. членами товариства були зроблені повідомлення з рентгенодіагностики нирково-кам'яної і жовчокам'яної хвороб, патологій підшлункової залози й кишечника, серця, гіпофіза, м'яких тканин і кісток, а також визначення локалізації субдіафрагмального абсцесу та доповіді з х-терапії [789, с. 343].

Одним із засновників практичної і наукової рентгенології в нашій країні був Сергій Петрович Григор'єв (1878–1920). За своє коротке життя (помер у віці 42

років, захворівши на черевний тиф) він став чудовим діагностом і віртуозно опанував рентгенологічну та рентгенографічну техніку дослідження.

Велику цінність становлять його роботи в галузі рентгенодіагностики захворювань органів шлунково-кишкового тракту, сечовивідних шляхів і особливо черевноподібного відростка, дослідження, завдяки яким С. П. Григор'єв став відомим далеко за межами Росії. Його методика рентгенографії, якій передують обов'язкова рентгеноскопія, дала неперевершені рентгенівські знімки. Він увів у практику багатоаспектне дослідження, що значно розширило можливості рентгенодіагностики.

Поряд з освоєнням практичних розділів рентгенодіагностики вчений проводив глибоку й оригінальну науково-дослідну роботу, результати якої узагальнив на з'їзді російських терапевтів у грудні 1911 р. у доповіді «Рентгенологічний метод дослідження черевноподібного відростка» [929, с. 60], де вперше у світовій практиці показав можливість рентгенологічного вивчення його стану в нормі та патології, спеціальну методику й техніку рентгенологічного дослідження, а також виявлення симптоматології запальних змін та їх ускладнень.

Усе життя С. П. Григор'єв віддав науці. Він заповів своє тіло як унікальну лабораторію для вивчення змін унаслідок тривалого впливу рентгенівських променів. Розтин став останньою ланкою його існування. Заснований ним Рентгенівській Академії було присвоєно ім'я вченого.

Питанням фізіології та патології на засіданнях товариства приділялося небагато уваги, оскільки цей напрям медицини був досліджений поверхнево. Лише з приходом у товариство Василя Яковича Данилевського (1852–1939) ця сфера медичного знання почала активно розвиватися. Саме В. Я. Данилевський вважається творцем еволюційного напрямку в фізіології та патології. Окрім того, він став розробником нового розділу фізіології – ендокринології [800, с. 45].

Наукова діяльність професора була багатогранною. Він – один із засновників електроенцефалографії, вперше в Росії провів досліди щодо реєстрації електричних явищ у головному мозку собаки [929, с. 66]. В. Я. Данилевський написав близько 220 наукових робіт, присвячених фізіології нервової системи. У

своїй дисертації він уперше в Росії описав досліди з реєстрації біоелектричних явищ у головному мозку, винайшов центр регуляції діяльності серця, досліджував функціонування вегетативної нервової системи. У своїй масштабній монографії «Про походження мускульної сили» вчений запропонував метод вимірювання механічного еквівалента тепла при діяльності м'язів.

Науково-практичне значення мав застосований В. Я. Данилевським метод культивування паразитів крові хребетного (черепahi) в кишечнику безхребетного (пиявки). Це був перший крок шляху експериментування, який привів до відкриття безхребетних – переносників кровопаразитів хребетних тварин і людини. Найважливіша заслуга вченого у справі розвитку порівняльної протистології полягає у встановленні ним групи гемоспориїдів, відкритті багатьох її представників та створенні методів порівняльно-біологічного й експериментального їх вивчення. Праці В. Я. Данилевського відіграли виключну роль у вивченні збудника малярії та відшукування способів профілактичної і терапевтичної боротьби проти нього [509, с. 109–111].

Василь Якович переймався проблемою недосконалого викладання природничо-медичних дисциплін, що викликало ворожість до нього з боку професорів, серед яких найзавзятішим супротивником був завідувач терапевтичною клінікою, колега по медичному товариству професор П. Гордєєв [1, арк. 27]. Незважаючи на негативне ставлення до своєї навчально-практичної діяльності, вчений ще з більшим ентузіазмом застосовував власні наукові й організаторські здібності. В. Я. Данилевський брав активну участь у створенні Жіночого медичного інституту, відкритого за ініціативи Харківського медичного товариства й очолював його протягом 1910–1912 рр. [882, с. 126].

Отже, харківські вчені насамперед переймалися лікуванням хворих, демонстрацією нових терапевтичних препаратів, нових напрямів у терапії внутрішніх органів тощо.

Із перших днів заснування Харківське медичне товариство почало приділяти значну увагу питанням епідеміології, бактеріології та санітарії. Воно стало авторитетом для адміністрації, громадських організацій міста і земства з

протиепідемічних та інших питань охорони здоров'я. До товариства за порадою зверталися земська і міська управи й губернатор. Основним приводом для такого звернення були спалахи епідемії або їх загрози.

Члени товариства на засіданнях робили огляди наукових досягнень у галузі епідеміології та бактеріології, їх впровадження в лікарняну практику міста й Харківської губернії. Зокрема, з доповіддю на тему «Значення і оцінка деяких мір в боротьбі з навколишніми інфекціями» виступив Емілій Федорович Беллін (1852–1902) – яскравий представник харківської медичної школи XIX ст. Він звернув увагу на певні труднощі щодо впровадження в практику наукових розробок з питань профілактики інфекційних хвороб [185, с. 1–2] і в зв'язку з цим запропонував створити комісію для розробки плану боротьби з місцевими інфекціями. Така комісія була створена і у 1884 р. склала відповідну програму, яку розіслали всім лікарям Харківської губернії. Програма включала питання реєстрації хворих, догляду за ними, шляхи інфікування, ізоляції, дезінфекції тощо. Комісія зобов'язала лікарів повідомляти Харківське медичне товариство про виконання програми [185, с. 1–3]. У 1885 р. Е. Ф. Беллін представив доповідь «Настанови для дезінфекції при холері», а в 1887 р. його вводять у склад Комітету для різностороннього вивчення холери, де він регулярно доповідав членам товариства «про холерний мікроб».

Як і його колега В. Г. Лашкевич, Емілій Федорович висвітлював проблему боротьби та лікування сифілісу. У результаті його наукових пошуків у 1882 та 1884 рр. вийшла доповідь у двох окремих виданнях – «Сифіліс у Харкові та міри проти значного його розповсюдження» [719].

У 1890 р. в медичному товаристві була створена комісія з вивчення питань боротьби з епідеміями черевного тифу. На одному з засідань члени комісії, серед яких були В. К. Високович і Е. Ф. Беллін, представили доповідь на 40 сторінках з 6 діаграмами й додатками. В доповіді «Новітні спостереження в області гігієни черевного тифу» Е. Ф. Беллін дав ґрунтовний огляд тифозних епідемії в Західній Європі. На річному засіданні товариства у 1891 р. у звітній доповіді Комітету для всебічного дослідження холери Е. Ф. Беллін знову повернувся до думки, що для

правильної організації роботи по боротьбі з інфекційними захворюваннями необхідно вести регулярні статистичні спостереження, і пропонувати міри по їхній організації [719, с. 194].

Наполегливим трудівником в епідеміологічній та бактеріологічній галузях медицини був Владислав Андрійович Франковський (1819–1895). Він – один із засновників і активних учасників Харківського медичного товариства (у 1886 р. його обрали почесним членом осередку). В особистій амбулаторії медика було зареєстровано понад 200000 хворих, яким він безкоштовно надавав ліки. До відкриття лікарні медичного товариства в Харкові амбулаторія В. А. Франковського була єдиним місцем, де приймали бідних і куди вони йшли з довірою [275, с. 54]. Під час епідемії холери Владислав Андрійович завідував великою холерною лікарнею, а під час російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) безкоштовно допомагав пораненим і хворим, за що його нагородили спеціальною відзнакою Червоного Хреста [929, с. 66]. Безкорислива діяльність, поєднана з широкою благодійністю, принесла харківському лікарю неабияку популярність серед жителів міста: вони надали йому звання почесного громадянина Харкова. Після його смерті товариство організувало зібрання пожертвувань і збудувало притулок імені Франковського для невиліковних хворих [787, с. 452–453].

Неодноразово Владислав Андрійович виступав на засіданнях товариства з доповідями щодо проблем протиепідемічних заходів. Протягом 1861–1894 рр. він звітував і доповідав 6 разів. У березні 1865 р. харківський лікар повідомив товариству про появу в місті нової хвороби – 11 випадків «поворотної гарячки» (доповідь «Повідомлення з приводу поворотної гарячки у Петербурзі»). Доповідач вважав, що причина цієї хвороби не пов'язана з поганими гігієнічними умовами, і не є заразною [670, с. 110]. В. А. Франковський у 1866 р. двічі інформував членів товариства про холерні захворювання, які з'явилися у м. Харкові.

В науковій діяльності медичного товариства, пов'язаній з протиепідемічною ситуацією в країні, активну позицію займав Олександр Харитонович Кузнецов (1835–1910). Він неодноразово виступав з доповідями, які стосувались наболілих

питань внутрішньої медицини. Із 22 доповідей, заслуханих в перший період діяльності товариства, 5 належали професору О. Х. Кузнецову [858, с. 23].

У 1889 р. науковець ознайомив своїх колег з новою епідемічною хворобою – інфлуенцією, підняв питання про загрозу епідемії черевного тифу у Харкові. В його доповіді були зібрані статистичні дані лікарень, які свідчили, що за 5 місяців у медичних закладах знаходилося 585 хворих, а смертельні випадки склали 5,12 %. Проаналізувавши дані, О. Х. Кузнецов зробив висновок, що тиф розповсюджувався переважно в тісних антисанітарних будинках, які розташовувались у низинній частині вулиць з болотистим ґрунтом. Лікар зауважував, що радикальним засобом проти епідемії тифу могло стати позитивно вирішене питання про налагодження в місті каналізації та водопроводу [778, с. 38–39].

У 1897 р. Росія перенесла ветлянську епідемію чуми. Будучи головою медичного товариства, О. Х. Кузнецов розумів важливість даної проблеми та разом з колегами шукав шляхи її вирішення. У Ветлянку виїжджали представники всіх університетів країни. Харківський університет представляли А. Х. Кузнецов і В. П. Крилов. Вони виступили з доповідями про причини появи захворювання і методи боротьби з нею.

Методика і результати бактеріологічних досліджень, а також питання епідемій займали провідне місце в діяльності членів товариства у кінці XIX – на початку XX ст. У роботі медичного об'єднання приймали участь провідні російські вчені Л. С. Ценковський і В. К. Високович.

Володимир Костянтинович Високович (1854–1912) сприяв розвитку інфекційної галузі медичних знань. Ним були написані науково-літературні праці про інфекційні хвороби (чуму, холеру, черевний тиф тощо). В історії медицини України назавжди залишиться пам'ятною подією проведення професора В. К. Високовича в м. Бомбей на епідемію чуми. Наприкінці 1896 р. в Індії спалахнула епідемія, яка становила загрозу для всієї Європи. Уряди передових європейських держав почали надсилати наукові експедиції лікарів з метою вивчення чуми та ліквідації епідемії. Експедицію з Росії очолив київський

професор В. К. Високович, а помічниками були лікарі Д. К. Заболотний і Є. О. Редров. Будучи членом не лише Харківського, а й Київського товариства лікарів, 8 лютого 1897 р. В. К. Високович разом із Д. К. Заболотним на засіданні Київського товариства лікарів розповіли про мету і завдання «чумної експедиції» [512, с. 25].

Слід зазначити, що В. К. Високович брав участь у боротьбі з епідеміями холери (1892 р.), чуми в Одесі (1902 і 1910 рр.), організовував протиепідемічні заходи холери у російській армії під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. [929, с. 38].

На порядку денному засідань Харківського медичного товариства постійно стояли питання захворюваності та смертності від натуральної віспи. На початку 1873 р. ця епідемія виникла в Харкові. Виступаючи з цього приводу, Н. А. Сочава з великою прикрістю зазначав, що і до цього часу багато харків'ян лікуються у фельдшерів, акушерок, гомеопатів, аптекарів, знахарів, бабок, шептух. У зв'язку з цим ставлення членів товариства до віспощення стало зміцнюватися, виникла ідея про заснування віспощеплювального бюро. Його метою було приготування телячої лімфи [670, с. 113].

У 1878 р. члени товариства звернули увагу на захворюваність дифтерією. На одному з засідань були наведені відомості про хворобу. Так, у лікарню поступило з листопада 1879 р. по липень 1880 р. 357 хворих, з яких видужало 234, а померло 123 особи (смертність склала 34,5 %) [858, с. 42]. У зв'язку з частими епідеміями і високою смертністю хворих на дифтерію Харківське медичне товариство ініціювало створення Бактеріологічного інституту, який було засновано у 1894 р. В. І. Недригайлов на одному із засідань повідомив про випуск Бактеріологічним інститутом 60159 флаконів протидифтерійної сироватки за 1897 р., вказавши на її збільшення порівняно з двома попередніми роками [152, с. 60], а також виступив з доповіддю «Досвід з введенням протидифтерійної сироватки *peros* и *perrectum*» [154, с. 3–6].

Таким чином, Харківське медичне товариство впродовж другої половини ХІХ ст. брало найактивнішу участь у боротьбі з епідеміями. Грунтуючись на

досягненнях науки, лікарі намічали шляхи протиепідемічної роботи та завдяки власним знанням, умінням і навичкам долали загрозливі епідемічні захворювання.

Основоположником патологічної анатомії на Слобідській Україні був Володимир Платонович Крилов (1841 – ?). За словами В. П. Крилова, Харківщина на той час була «дикою і некультурною окраїною в цьому відношенні» [351]. Відомий науковець наблизив патологічну анатомію до рівня лікарні, смерть – до життя, заставив першу служити клініці, заклав основи вчення про життя і смерть – танатологію [778, с. 36].

В. П. Крилов сприяв введенню курсу з розгляду розтинів для лікарів та студентів, а також розвитку клініко-анатомічного курсу. Постійний інтерес до прогресивних досліджень у морфології сприяли перекладу російською мовою праці І. Орта «Керівництво до патологоанатомічної діагностики» [371]. Володимир Платонович відмітив, що ця книга містить практичні рекомендації до вивчення патологічних секретів і може слугувати надійним підґрунтям для розвитку клінічної мікроскопії, яка отримала назву клінічної цитології [501, с. 134].

Наукова діяльність вченого була пов'язана з різними питаннями патологічної анатомії, які він висвітлював на засіданнях Харківського медичного товариства. В. П. Крилов вивчав займання м'якої оболонки головного мозку, жирове переродження сердечного м'язу, зміни легень при сифілісі, процес утворення сечової кислоти в умовах лейкемічної селезінки, патологію тифоїдальних хвороб тощо. Багато часу він приділяв викладанню патологічної анатомії і вперше в Росії ввів практичні заняття з патологічної гістології і спеціальний демонстраційний курс для студентів і лікарів [298 с. 132–140]. Сучасники високо цінували роботу В. П. Крилова, а очолювану ним кафедру патологічної анатомії визнали «Центром наукової думки і прозекторської роботи» [501, с. 134].

Плеяду відомих патологів і патологоанатомів Харківського медичного товариства поповнив Володимир Костянтинівич Високович (раніше згадувався), бактеріолог та епідеміолог. На початку 1886 р. він обійняв посаду прозектора зі

званням приват-доцента загальної патології і за сумісництвом завідував Бактеріологічною станцією Харківського медичного товариства, а вже після 18 років плідної наукової і викладацької діяльності отримав посаду професора [45, арк. 1].

У науковій праці «Про долю мікробів, уприснутих у кров теплокровних тварин» В. К. Високович дійшов нових на той час висновків: 1. факт непрохідності неушкоджених тканин і органів тварин для мікробів; 2. мікроби швидко зникають із крові в парехімантозних органах, адже їх захоплюють фіксовані сполучнотканинні елементи, ендотеліальні клітини капілярів і речовина між ендотелієм. Цим відкриттям В. К. Високович «обезсмертив своє ім'я в історії експериментальної патології і пов'язав його з найбільш блискучими сторінками розвитку бактеріології 1884–1886 рр.» [352, с. 6].

На думку М. Ф. Мельникова-Разведьонкова, професор В. К. Високович був патологоанатомом «більш сучасним» [352, с. 6], із еволюцією у бік загальної патології і бактеріології. Діагнози відомого вченого біля автопсійного столу часто оцінювали уславлені клініцисти (В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський, М. М. Волкович) та сприймали їх «незаперечно справедливими» [853, с. 267–268].

Насправді розмах діяльності В. К. Високовича на теренах громадської медицини вражає: член Кавказького медичного товариства; дійсний, а потім почесний член Харківського медичного товариства; член Товариства наукової медицини та гігієни в м. Харкові; віце-голова та почесний член Київського товариства лікарів; голова Київського фізико-медичного товариства; один з активних діячів Товариства боротьби з сухотами та бугорчаткою, Київського сифілідологічного та дерматологічного товариства, Товариства швидкої медичної допомоги (а також віце-голова останнього); голова Товариства боротьби зі злоякісними утвореннями; засновник та голова Товариства розповсюдження в Києві середньої комерційної освіти із сумісним навчанням; засновник спеціального фонду допомоги незаможним студентам (відкрито на кошти отримані від продажу своїх книг і брошур) [642, с. 10]. І все це безкорисливо, з

повною віддачею, без шкоди для виконання основних обов'язків професора університету, хоча, безумовно, на шкоду власному здоров'ю.

Засновником найбільшої анатомічної школи не лише Харківського медичного інституту, а й усієї України, яка посідала провідне місце в розвитку цієї науки, вважають Володимира Петровича Воробйова (1876–1937) [929, с. 44] – відомого українського анатома, єдиного заслуженого професора СРСР, лауреата премії В. І. Леніна. Його учні в подальшому стали керівниками кафедр анатомії і власних наукових шкіл у багатьох вишах України та за її межами: Р. Д. Синельников (Харків), М. С. Кондратьєв, Ф. А. Волинський, О. П. Лаврентьєв (Одеса), В. В. Бобін (Сімферополь), О. А. Івакін (Київ), М. Д. Довгялло (Донецьк), Ю. П. Мельман (Івано-Франківськ), К. Д. Філатова (Дніпропетровськ), О. А. Отелін (Курськ), А. Л. Шабадаш (Москва) та ін. [945, с. 78–79].

Володимир Петрович Воробйов неодноразово виступав на засіданнях медичного товариства з доповідями про результати вивчення будови нервів, пропагував створення анатомічних музеїв і демонстрував анатомічні препарати, які підтверджували зв'язок форми та функції [858, с. 47].

Серед наукових досягнень відомого анатома слід зазначити наступне: створення принципово нового методу мікроскопічного дослідження, що дозволив вивчати будову окремих структурних частин на цілісному організмі; став основоположником стерео-морфології; одним з перших почав розробку функціональної анатомії; відкрив нові закони структурної організації нервової системи; запропонував метод прижиттєвого контролю за допомогою вшитих електродів; розробив ефективні методи збереження мертвих тканин і відновлення їх прижиттєвого забарвлення; вперше в науці описав шість нервових сплетінь серця; впровадив дослідження іннервації шлунку [776, с. 156]. Володимир Петрович разом з Р. Д. Синельниковим став автором «Атласа анатомії людини» у 5 томах [931], побудованого на основі нових підходів (був виданий після смерті вченого).

Цікавим фактом у біографії дослідника є те, що він разом з біохіміком Б. І. Збарським та своїми учнями виконав бальзамування тіла В. І. Леніна. Після завершення цієї роботи В. П. Воробйов говорив про труднощі, які виникали при виконанні поставленого завдання: «Ми працювали при абсолютній напруженості думок, при страшенному напруженні нервів, при усвідомленні тієї відповідальності, яка лягала би на нас при можливості будь-якої несподіванки» [929, с. 44]. Отже, науково-практична діяльність В. П. Воробйова вражає своєю різноманітністю та неординарністю.

Аналізуючи протоколи засідань Харківського медичного товариства, ми не знайшли доповідей про дитячі хвороби. Це і не дивно, оскільки педіатрія являлася відносно молодою наукою, а її викладання здійснювалося в амбулаторіях. Талановитим пропагандистом профілактичного напрямку в педіатрії був член-засновник Харківського товариства дитячих лікарів Іван Віссаріонович Троїцький (1854–1923). З 1902 по 1918 рр. діяльність педіатра пов'язана з медичним факультетом Харківського університету, де він очолював кафедру дитячих хвороб. Довгих 11 років він боровся за створення дитячої клініки, розуміючи, що для студента систематичний нагляд за хворою дитиною – це фундамент педіатричної галузі знань. З цього приводу Іван Віссаріонович зазначав: «У дитячій лікарні немає місця закидам і навіть байдужості, тут одна любов і співчуття у самих чистих, сердечних проявах» [437, с. 1660].

У Харкові І. В. Троїцький ввів для студентів обов'язковий курс з електропроцедур у фізіотерапевтичному кабінеті при лікарні, та повторив досвід організації нарад, на які збиралися не лише педіатри, а й лікарі інших спеціальностей. У 1907 р. на спільних засіданнях він ініціював практику обговорення рефератів та рецензій з усіх доступних йому педіатричних журналів світу [739, с. 113]. Починаючи з 1912 р. наукові доповіді з педіатрії почали заслуховуватися на засіданнях Товариства дитячих лікарів.

Відомий педіатр багато уваги приділяв анатомо-топографічним особливостям діяльності серця у дітей при патології. Він один з перших почав вивчати аритмію у дітей, показав що у дітей шкільного віку аритмія – явище,

обумовлене підсиленням ростом серця та судів. Вагоме значення для науки має його вчення про серцево-судинну систему при скарлатині у дітей [435, с. 587].

Окремим аспектом наукової спадщини І. В. Троїцького можна вважати дослідження про дитячі інфекційні хвороби та епідемії, які в той час забирали тисячі дитячих життів. Найбільшу увагу вчений приділив таким захворюванням, як епідемічний паротит, коклюш і скарлатина. Досліджував захворювання дівчаток і раніше перенесений паротитний офорит, який вважав однією з причин безпліддя у жінок [439, с.469].

В нашій країні саме І. В. Троїцькому належать найбільш ґрунтовні клініко-експериментальні роботи з розробки дозувань лікарських засобів для пацієнтів дитячого віку [438, с. 705]. Розрахунок дози ліків учений ставив залежно від особливостей організму, який росте, зокрема, він враховував обмін речовин, прискорені крово-та лімфообіг, підсилену шкірну та легеневу перспірацію, швидке виведення ліків, тканину шлунку та кишківника, непропорційно великі розміри внутрішніх органів [436, с. 32].

Висока захворюваність і смертність дітей раннього віку спонукали педіатра досліджувати шлунково-кишкові захворювання, а також питання гігієни і дієтики раннього віку. У працях І. В. Троїцького аналізуються правила годування, підкорму, показання та протипоказання до природного годування тощо [739, с. 115].

Про важливість та наукову новизну його праць свідчить той факт, що авторитетні медичні видання («Медицинское обозрение», «Врачебная газета», «Врач», «Русский врач», «Педиатрия», «Харьковский медицинский журнал» тощо) мали за честь публікувати роботи професора. Крім цього, він був редактором «Трудов Киевского общества детских врачей».

Педіатричну сферу медичних знань досліджували також члени Харківського медичного товариства Я. С. Аркавін, Н. Н. Філіпов, С. М. Ганшесєв та С. Л. Звенигородський, які неодноразово доповідали на засіданнях товариства. Саме вони ініціювали у 1913 р. організацію секції дитячих лікарів при Товаристві харківських лікарів [858, с. 51].

Помітний внесок у розвиток шкірних і венеричних захворювань вніс засновник першого в Харкові Дерматологічного товариства Іван Федорович Зеленеv (1860–1918). Його науково-практична діяльність у Харкові розпочалася в 1897 р. За ініціативи Івана Федоровича були створені біохімічна та бактеріологічна лабораторії, фізіотерапевтичний кабінет, муляжна майстерня, що дозволило покращити лікарську роботу та розвиток наукових досліджень з дерматології [717, с. 3–7]. І. Ф. Зеленеv вніс багато нового у вчення про дерматологію: ним були встановлені зміни нервової системи у хворих почесухою Гебри; він першим з вітчизняних учених описав хворобу Фокс-Фордайса; довів можливість ранніх ускладнень з боку серцевої діяльності у хворих сифілісом; описав різноманітні види блідих спірохет і вроджений сифілітичний базедовізм тощо. У 1901 р. учений створив перший у Росії та видавав до кінця життя за власний рахунок «Журнал шкірних і венеричних захворювань» [762, с. 134–135]. Перу І. Ф. Зеленева належить 100 наукових праць з проблем гонореї, типів гонорейних лихоманок, гонорейним змін нервової системи та кісток. Він одним з перших описав клінічну картину уражень дріждями нігтів та навколо них ділянок шкіри.

На засіданні Дерматологічного товариства Іван Федорович детально доповідав про анатомічну структуру і патологію сальних залоз («До питання про хвороби сальних залоз», «До патології вільних сальних залоз») [718, с. 3–7].

Отже, наукова діяльність членів медичних товариств Харківщини була багатогранною та соціально актуальною. Члени Харківського товариства лікарів, Харківського дерматологічного товариства, Харківського хірургічного товариства, Товариства наукової медицини та гігієни в м. Харкові проводили значну наукову роботу з популяризації наукової медицини. Плеяда відомих учених створила наукові медичні школи не лише в Харкові, а й по всій Російській імперії: засновниками вітчизняної хірургічної школи були В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін, А. Г. Подрез, М. П. Трінклер; офтальмологічної – Л. Л. Гіршман; терапевтичної школи – В. А. Франковський, В. Г. Лашкевич; епідеміологічної – В. А. Франковський, О. Х. Кузнєцов, Е. Ф. Беллін; патолого-анатомічної –

В. П. Крилов, В. К. Високович, В. П. Воробйов; науково-практичної рентгенологічної – С. П. Григор'єв; неврологічної та ендокринологічної – В. Я. Данилевський; психіатричної – П. І. Ковалевський; вітчизняної педіатричної – І. В. Троїцький; дерматологічної – І. Ф. Зеленєв; акушерсько-гінекологічної – І. П. Лазаревич та П. Я. Ясинський.

Харківські вчені найбільше переймалися лікуванням хворих, використовуючи найновіші наукові досягнення і відкриття, проводячи власні експериментальні дослідження. Кожен з членів медичних товариств намагався своїми інтелектуальними пошуками не лише забезпечити поступ науки, а насамперед знизити рівень смертності серед населення, повсякденно наполегливо працюючи. Члени Харківського медичного товариства впродовж другої половини XIX ст. найактивніше боролися з різними проявами епідемічних захворювань. Грунтуючись на досягненнях науки, лікарі намічали шляхи протиепідемічної роботи та завдяки власним знанням, умінням і навичкам долали загрозливі епідемічні захворювання. Харківське медичне товариство стало авторитетом для адміністрації, громадських організацій міста і земства з протиепідемічних та інших питань охорони здоров'я.

4.3. Прикладні розробки членів медичних товариств Півдня України

Вагомий внесок у розробку наукових основ епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, педіатрії, дерматології, неврології, та їхнього впровадження в практичну діяльність зробили члени медичних товариств Півдня України.

Викладання мікробіології в Одесі почалося ще у Новоросійському університеті, в якому працювали І. І. Мечников, Л. С. Ценковський, В. В. Підвисоцький та інші корифеї світової і вітчизняної науки. В університеті вихована ціла плеяда вчених – Д. К. Заболотний, Г. М. Мінх, Я. Ю. Бардах, Й. Й. Мочутковський, В. К. Стефанський, з іменами яких пов'язано формування першої мікробіологічної школи, заснування першої Бактеріологічної і другої у світі Пастерівської станції (1886 р.) [604, с. 32].

Життя та наукова діяльність Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916) були пов'язані з зоологією та ембріологією. Проте повною мірою не простежено важливий перехід відомого біолога до вивчення боротьби організму людини з атакуючими його мікроорганізмами – збудниками заразних хвороб. Світ бактерій І. І. Мечникову був мало знайомим і те, що він прийшов у Товариство одеських лікарів, яке було відоме серйозними мікробіологічними й епідеміологічними дослідженнями своїх дійсних членів, характеризує Іллю Ілліча як істинного вченого, який шукав для обговорення своїх гіпотез висококваліфіковану аудиторію.

Для членів медичного об'єднання було честю у 1883 р. обрати вченого в почесні члени товариства. Цього ж року він на засіданні зробив повідомлення «Порівняльно-патологічне дослідження про запалення у зв'язку з питанням про внутрішньо-кліткове травлення» [358], в якому виклав теорію фагоцитозу.

Перше дослідження з медичної мікробіології було представлено вченим у 1884 р. на черговому засіданні товариства під назвою «Про відношення бацил сибірської язви до фагоцитів» [355]. Протягом наступних років І. І. Мечников на розсуд своїх колег представляв нові дослідження про фагоцитарну теорію. У 1886 р. було заслухано доповіді «Про відношення стрептококів до фагоцитів» [356] та «Про долю мікроорганізмів у крові» [354]. Невдоволення окремих колег (М. О. Строганова та К. К. Іскерського) щодо гіпотези пояснення ролі фагоцитів при захворюваннях посприяли проведенню нових досліджень, які у 1887 р. були представлені І. І. Мечниковим і стосувались інфекційних хвороб: «До вивчення малярії» [353].

Слід зазначити, що доповіді І. І. Мечникова привертали увагу майже всіх членів Товариства одеських лікарів, про що свідчить максимальна кількість присутніх на засіданнях. У 1883 р. Ілля Ілліч підготував доповідь «Порівняльно-патологічні дослідження про запалення у зв'язку з питанням про внутрішньо-клітинне травлення», яку заслухало 69 дійсних членів з 92 та 16 гостей [954, с. 73].

Отже, засідання Товариства одеських лікарів були першою аудиторією, де повідомлення про фагоцитарну теорію, запропоновані І. І. Мечниковим, не лише були заслухані, а й всебічно обговорювалися і критикувалися. Саме ця обставина сприяла формуванню і становленню теорії фагоцитозу, яка надалі отримала міжнародне визнання.

У формуванні вітчизняної школи в галузі інфекційних захворювань провідне місце належить Григорію Миколайовичу Мінху (1836–1896), який протягом 3 років (1873–1876 рр.) очолював Товариство одеських лікарів. Саме в Одесі у відомого вченого виникло зацікавлення до молодого тоді ще галузі знань – бактеріології. Будучи патологоанатомом, він розумів важливість вивчення інфекційних захворювань, які забирали тисячі життів. Досліджуючи кров хворих поворотним тифом, Григорій Миколайович зробив героїчний крок, який полягав у самозараженні кров'ю хворого поворотним тифом. Сам учений так описував експеримент, проведений у 1874 р.: «25 квітня я надрізавав собі зап'ястя склом пробірки, в якій зберігалась кров хворого поворотним тифом, яка містила велику кількість спірохет. Перший приступ хвороби розпочався 1 травня у вигляді ознобу та високої температури протягом 24 годин... На 5-й день відчув себе майже здоровим... на 11-й день, після нового ознобу у мене знову почалася лихоманка, сильно підвищилася температура, яка потім різко упала. Падіння температури супроводжувалося сильним потовиділенням. Цей криз наступив у ніч з 15 на 16 травня. Температура упала з 41 до 34, 3, а через 8 днів у мене був третій приступ, який після кризи закінчився повним одужанням» [898, с. 15]. Варто зазначити, що подібний експеримент був проведений майбутнім лауреатом Нобелівської премії І. І. Мечниковим у 1881 р. [898, с. 15].

Г. М. Мінх був першим вітчизняним ученим з питань морфології крові. Вивчаючи кров жаб, він виявив три типи клітин, які ще не були досліджені вченими [1004].

Особливою сторінкою наукової діяльності відомого вченого являється його глибоке вивчення різносторонніх аспектів унікального захворювання – прокази. Розуміючи той факт, що протягом багатьох століть боротьба з проказою була

історією морального та фізичного знищення хворих (єдиним спасінням була ізоляція хворих), Григорій Миколайович вирішив досліджувати тяжку недугу та розробляти шляхи боротьби з нею. Перше « зіткнення » з проказою відбулося під час дослідження чумної епідемії в с. Ветлянка Астраханської губернії у 1879 р. Результати досліджень були оформлені вченим у вигляді монографії «Чума в Росії» (1898 р.) [954, с. 41–45]. Вагомим здобутком науковця є узагальнююча праця з історії дослідження прокази, в якій містилося 16 таблиць з малюнками [359]. Дослідження професора Г. М. Мінха про чуму та проказу принесли йому світову славу, а його наукові праці перекладалися німецькою та англійською мовами. Григорій Миколайович був почесним членом Товариства боротьби з проказою в Петербурзі та членом комісії з виявлення прокази у Великобританії.

Продовжувачем досліджень Г. М. Мінха був Йосип Йосипович Мочутковський (1845–1903), який протягом 1890–1893 рр. очолював Товариство одеських лікарів. Епідеміолог займався вивченням висипного й поворотного тифу. Ідеї дослідницької роботи Йосипа Йосиповича були наближені до теорій Г. М. Мінха. Відомий вчений розробив і обґрунтував інфекційну етіологію та шляхи поширення інфекцій. На цю тему Й. Й. Мочутковський захистив докторську дисертацію «Матеріали для патології зворотнього тифу». Серед його праць варто відзначити: «Досвід прививання тифу та інших інфекційних хвороб», «Щодо епілепсій», «Про різні типи температурних кривих зворотнього тифу», «Спостереження над зворотним тифом», «Про причини епідемічних проявів черевного тифу» тощо [995].

Завдяки ініціативі Йосипа Йосиповича у 1867 р. було створено Бальнеологічне товариство в Одесі, а у 1892 р. розпочало діяльність Одеське товариство взаємодопомоги лікарів.

Безумовно, лікарі та вчені-медики виявляли героїзм у боротьбі з інфекційними захворюваннями. Дослідник завжди ризикує, а особливо тоді, коли експеримент проводить на собі. Щодо заразності поворотного тифу Й. Й. Мочутковський повторив дослід Г. М. Мінха шляхом самозараження кров'ю хворого поворотним тифом у 1876 р. [995]. В обох дослідях

самозараження вчені знайшли у своїй крові спірохети поворотного тифу. Згодом було встановлено, що переносниками тифу є воші. Але вчений В. К. Стефанський тривалим експериментом на собі довів, що клопи не беруть участі у поширенні цієї інфекції [549, с 145].

Вячеслав Карлович Стефанський (1867–1949) був автором цінних праць про чуму, проказу, дифтерію. Тривалий час мав статус дійсного члена медичного товариства. Варто зауважити, що Вячеслав Карлович виділив у пацюків збудника проказоподібного захворювання (паличка Стефанського) [511, с. 52–53], першим у Росії ввів інкубацію при дифтерійному крупі замість трахеотомії та написав підручник про інфекційні хвороби.

Таким чином, плеяда видатних учених Одеського товариства лікарів на собі довели заразність поворотного та висипного тифів, виявили переносників хвороби – вошей (Г. М. Мінх та О. О. Мочутківський) та заперечили участь клопів у поширенні даних інфекційних захворювань (В. К. Стефанський).

У програмі кожного засідання Одеського товариства лікарів стояло питання про інфекційні хвороби. Його члени повідомляли про відомі їм хвороби, шляхи зараження, методи лікування. На річному засіданні за матеріалами протоколів робився загальний підсумок в доповіді секретаря товариства.

Науково-практична діяльність активного члена Одеського товариства лікарів Миколи Федоровича Гамалії (1859–1949) у галузі епідеміології та бактеріології заслуговує на особливу увагу. Обравши основним напрямом майбутніх досліджень боротьбу зі збудниками інфекційних хвороб людини, М. Ф. Гамалія, намагався поглиблювати власну медичну освіту. Завдяки рекомендації Одеського товариства лікарів він стажувався у Пастерівському інституті в Парижі з метою вдосконалення знань щодо методики лікування та профілактики сказу.

Після повернення з Франції колеги по товариству чекали від Миколи Федоровича звіту стосовно проведеної роботи. У 1886 р. вчений подав детальну інформацію про своє перебування в Парижі, зауважуючи на тому, що йому вдалося оволодіти не лише методом лікування сказу, але й чітким розумінням того, що робити у цьому напрямку на перспективу: «... як усяке наукове

відкриття, новий метод проливає світло на суміжні галузі, відкриваючи шляхи для майбутніх досліджень» [283, с. 7].

Важливе місце у дослідженнях М. Ф. Гамалії займали питання епідеміології та патології холери. Ці проблеми він намагався частково вирішити у докторській дисертації «Етіологія холери з точки зору експериментальної патології». Виникнення холерних епідемій у зв'язку з погіршенням санітарно-гігієнічних умов у містах учений довів у праці «Холера та боротьба з нею» [284].

Проведені вченим роботи в Одесі під час чумних епідемій складають особливу цінність для епідеміологічної практики. М. Ф. Гамалія дійшов висновку, що чума може поширюватися серед щурів, не переходячи на людей. Саме він організував та розробив комплекс дезінфекційних засобів, які полягали в очищенні приміщень, фізичному та хімічному впливах [669, с. 332]. Окрім того, під загальним керівництвом ученого було створено спеціальні загони винищувачів пацюків, до роботи яких заохочувались лікарі і студенти [252, с. 85].

Отже, М. Ф. Гамалія, розробивши науково-теоретичні засади епідеміології та мікробіології, зробив вагомий внесок у медичну галузь знань. Завдяки його науковим доробкам людство ознайомилося з ефективними методами боротьби з такими інфекційними хворобами, як сказ, холера, чума та висипний тиф.

З Одесою пов'язаний початок творчого шляху Чеслава Івановича Хенцинського (1851–1916), який у 1879 р. був обраний дійсним членом Товариства одеських лікарів. Протягом багатьох років учений вивчав шляхи захворювання малярії. Запропонований ним новий метод подвійного забарвлення препаратів крові, який дозволяє виявити малярійних паразитів, допоміг зробити великий крок уперед у вивченні різних збудників хвороб людини. На засіданнях товариства Чеслав Іванович неодноразово робив доповіді про дослідження малярії, а в 1889 р. успішно захистив докторську дисертацію, в якій детально описав свій метод забарвлення плазмодіїв малярії [451].

Діяльність відомого вченого в галузі бактеріології Якова Юлійовича Бардаха (1857–1929) безпосередньо пов'язана з одеськими медичними товариствами. Він був головою Одеського товариства лікарів, активним членом Новоросійського

товариства природознавців, Одеського бальнеологічного товариства, організатором і директором Одеської станції швидкої допомоги, почесним членом Петербурзького мікробіологічного товариства тощо. Учений досліджував проблеми запобігання та лікування дизентерії. У 1893 р. Я. Ю. Бардах на засіданні товариства одеських лікарів виступив з доповіддю про дослідження збудників дизентерії та методів її лікування. [520, с. 68–71].

З Одеським товариством лікарів пов'язана науково-педагогічна діяльність імунолога, епідеміолога, мікробіолога та патолога Лева Олександровича Тарасевича (1868–1927). Вченому належать дослідження різних питань імунології та медичної мікробіології. Його дисертаційна робота «До вивчення про гемолізіни. Історично-критичне та експериментальне дослідження» (1902 р.) [431] заснована на результатах, отриманих автором в лабораторії І. І. Мечникова. Свого часу праці Л. О. Тарасевича про гемолізіни мали велике значення для застосування двох основних учень в імунології (клітинний і гуморальний) та докази того, що імунна система розвивається завдяки складному взаємозв'язку клітинних і гуморальних факторів.

Лев Олександрович був активним пропагандистом імунізації населення з метою запобігання інфекційних захворювань. На той час існувала велика кількість противників вакцинації, які побоювалися можливості виникнення ускладнень. Статті та виступи Л. О. Тарасевича, його зважений підхід до масової вакцинації відіграли вирішальну роль у застосуванні цього метода профілактики інфекцій в Російській імперії [569, с. 85–87]. Завдяки його підтримці розроблялись пероральні вакцини проти дизентерії та інших захворювань. Л. О. Тарасевич був також одним з організаторів першої вітчизняної станції з контролю бактерійних препаратів [296, с. 70]. Лев Олександрович створив ряд праць з патологоанатомії. Важливим доробком ученого стала робота з загальної патології [432].

Учителем Л. О. Тарасевича був видатний патолог Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913), який у 1900 р. прийняв активну участь у створенні медичного факультету Новоросійського університету та очолював його протягом

1900–1905 рр. Викладачі медичного факультету з моменту його заснування входили до складу Новоросійського товариства природознавців і Одеського товариства лікарів [1011]. В. В. Підвисоцький крім участі у зазначених об'єднаннях, був членом Товариства одеських лікарів та головою Одеського бальнеологічного товариства.

Лікар одним із перших ініціював ендокринологічні дослідження. Ним проведено ряд робіт з вивчення розвитку граафових пухирків яєчника, діяльності наднирників тощо. Праці вченого присвячені вивченню мікроскопічної будови підшлункової залози, процесу регенерації шлунку, нирок, слинних залоз, проблемам загальної патології, інфекцій та імунітету, етіології злоякісних пухлин, питанням ендокринології тощо. В. В. Підвисоцький став автором одного з кращих підручників з питань загальної патології кінця XIX – початку XX ст. – «Основи загальної патології. Посібник до вивчення фізіології хвороб людини» [495], який є актуальним і сьогодні. В ньому автор розглядав питання загальної нозології, загальної етіології, патології крові та кровообігу, лімфи й лімфообігу, патологічної фізіології крові, гістопатології, регенерації тканин і запалень тощо.

Важливим фактом науково-педагогічної діяльності В. В. Підвисоцького є те, що його вважають основоположником української школи патофізіологів. Безумовно, у кожного вчителя є свої учні, а серед учнів талановитого професора були два майбутніх президенти АН України – Д. К. Заболотний і О. О. Богомолець, відомі згодом патологи О. В. Леонтович, Ф. І. Ломінський, Л. О. Тарасевич, І. Г. Савченко, С. М. Щастний, А. Ф. Маньковський, В. І. Таранухін та ін. [495, с. 104].

Одним із засновників вітчизняної патологоанатомічної школи вважають Миколу Івановича Строганова (1842–1894), який протягом 5 років (1885–1890 рр.) очолював Товариство одеських лікарів. У науковий світ Микола Іванович ввійшов завдяки патологоанатомічним описам ряду рідкісних захворювань, серед яких були вроджений сифіліс, склерома тощо. За свідченнями дослідника Ю. К. Васильєва, вчений був прекрасним методистом, досконало володів усіма методами патологоанатомічних і лабораторних досліджень.

Виконуючи обов'язки прозектора Одеської місцевої лікарні, М. І. Строганов був практикуючим лікарем, який згідно звіту одеської прозектури за 1877–1887 рр., провів зі своїми колегами близько 480 розтинів та 660 різних аналізів [520, с. 208].

Під керівництвом М. І. Строганова в Одеській лікарняній прозектурі були виконані наукові роботи багатьма практикуючими лікарями: М. Г. Погребінським, К. Р. Генрихсеном, Н. С. Ігнатовським, Д. І. Кранцфельдом та ін. Найбільш плідною виявилась науково-організаційна діяльність у медичному товаристві за час його головування. М. І. Строганов неодноразово виступав з доповідями та промовами на різноманітну тематику. Важливе значення вчений надавав соціально-гігієнічним напрямам медицини: праці «До питання про захворюваність та смертність міста Одеси» (1886 р.), «Про необхідність мір до огорожі здорового населення міста Одеси від зараження сифілісом через прислугу» (1887 р.), «З приводу недостатності клінічних спостережень та суспільної благодійності в Одеських лиманно-лікувальних закладах» (1888 р.), «Про участь нічліжних притулків в розвитку колишньої епідемії черевного тифу та міри для обмеження цього явища» (1889 р.) тощо. [954, с. 41–45]. Вчений, окрім того, намагався на засіданнях Одеського товариства лікарів знайомити своїх колег з новими напрямками досліджень у патологоанатомічній сфері.

Фізіологічні й анатомічні аспекти медицини до середини XIX ст. потребували ґрунтовнішого вивчення. З 1871 р. у Новоросійському університеті викладати анатомію пощастило Натану Йосиповичу Бернштейну (1836–1891). Отримавши певні знання та навички в Берлінській фізіологічній лабораторії Дюбуа-Реймона, молодий учений бажав продовжити свої фізіологічні дослідження на Батьківщині, в Одесі.

Н. Й. Бернштейн приймав активну участь у діяльності Товариства одеських лікарів, в якому він значився спочатку секретарем, потім протягом 8 років – заступником голови. Неодноразово його обирали головою осередку (1870–1873; 1876–1882; 1883–1885 рр.), що свідчить про великий авторитет науковця. Важливою особливістю його діяльності в якості очільника товариства було те, що

протягом 1865–1881 рр. він читав курс фізіології, а потім анатомії в Новоросійському університеті. Завдяки цьому Н. Й. Бернштейн був зв'язуючою ланкою між університетом і товариством.

Наукова діяльність одеського медика була досить плідною, оскільки він підготував значну кількість праць, актуальних і в наш час. Дисертація науковця поклала початок вчення про легенево-шлунковий нерв, оскільки була однією з перших у вивченні цього аспекту фізіології та терапії [255]. Його статті неодноразово друкувались у періодичному виданні товариства: у 1872 р. колеги мали можливість ознайомитися з дослідженням вченого стосовно регуляції тепла в організмі [254]. Безумовно, важливим чинником для розвитку вітчизняної фізіології було написання Н. Й. Бернштейном наукового посібника, з детальним описом і аналізом приватної фізіології [256].

Про високий професіоналізм та надзвичайний талант Натана Йосиповича свідчать спогади його колеги, віце-президента Товариства одеських лікарів А. М. Фінкельштейна: «...З якою гідністю він виконував обов'язки президента пам'ятно більшості членам нашого товариства. Його повага до людської особистості, високий науковий рівень і незвичайний талант давали йому можливість у самих складних ситуаціях згладжувати ті шорсткості, які неминучі при зіткненні думок у нашому товаристві... Як людина, він користувався симпатіями всіх прошарків суспільства» [449, с. 3–27].

Фізіологічні аспекти медицини розглядав також Авраам Маркович Фінкельштейн (1836–1905), який протягом чотирьох років (1893–1897 рр.) очолював Товариство одеських лікарів. Велике різноманіття наукових праць говорить про надзвичайно широкий кругозір ученого, у різних галузях медицини. У 1862 р. науковець захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження головних питань утиску пахових та стегнових гриж» [450], яка принесла багато нового у вивчення даної проблематики. А. М. Фінкельштейн на засіданнях товариства висвітлював малодосліджені й актуальні питання медицини: «Диференціальна діагностика Hydrocephaloides та менінгіту у дітей», «Випадок Тетанії» (1874 р.); «Про операцію, проведену доктором Дреєм, над розширенням

насінневих канатиків перев'язкою кетгуттом», «Випадок хворого з запаленням оболонки головного та спинного мозку» (1880 р.); «До фармакології нових засобів: *caricae parayaе* и *stigmata mais*» (1882 р.); «О Мухоedema», «Демонстрація хворого, одержимого *Hydrocecele funiculi spermatici intrainguinalis*», «До питання про дифтерит в Одесі» (1883 р.); «До казуїстики пуерперального враження тазових зчленувань», «До стану питання про профілактику пуерперального зараження» (1885 р.); «До казуїстики нещасних випадків при промиванні шлунку» (1889 р.); «Випадок склеродермії, демонстрація хворого» (1890 р.) та ін. [954, с. 58–60]. Як бачимо, Авраам Маркович крім фізіологічних проблем, досліджував також терапевтичні, педіатричні й хірургічні аспекти.

Вагомий внесок у розвиток фізіології зробив талановитий вчений, професор фізіології Новоросійського університету, автор праць з електрофізіології Броніслав Фортунатович Веріго (1860–1925). З моменту переїзду до Одеси у 1894 р. його обрали дійсним членом Товариства одеських лікарів, а згодом він став заступником голови [524, с. 310]. Найбільшим досягненням ученого було те, що він вперше встановив факт впливу кисню на здатність крові зв'язувати вуглекислий газ (ефект Веріго). Крім цього, вивчаючи дію відносно сильного постійного току на нервові волокна, дослідник показав, що виявлене Е. Пфлюгером підвищення збудливості в області додатка катода швидко змінюється її зниженням (катодична депресія Веріго). Броніслав Фортунатович установив, що гальванічний ток, залежно від сили та напрямку, роздільно блокує рухові або чутливі нервові волокна. Велику цінність представляють роботи вченого про імунітет, виконані під керівництвом І. І. Мечникова (одна з таких статей під назвою «Про імунітет» (1896 р.) була надрукована в «Южно-русской медицинской газете») [273, с. 199–202].

Внаслідок розвитку природничих наук хірургія у ХІХ ст. досягла великих успіхів. Цьому сприяло розв'язання таких основних питань, як знеболювання і боротьба з нагноєнням ран. Нерозв'язуваність цих проблем обмежувала діяльність хірургів, а розвиток хірургії гальмувало те, що питання хірургічної

патології вивчалися лише за допомогою клінічних спостережень без експериментальної перевірки. Велика заслуга впровадження в хірургічну практику принципів антисептики (знезараження за допомогою хімічних засобів), а потім і асептики (знезараження за допомогою фізичних засобів) у Росії належить видатному хірургу Миколі Васильовичу Скліфосовському (1836–1904), який протягом 5 років (1868–1869 рр.) був президентом Товариства одеських лікарів.

Завдяки постійному практичному вивченню основ хірургії вчений блискуче володів оперативною технікою. Навіть у доантисептичний період він проводив складні операції, зокрема, видалення яєчника (такі операції не проводилися навіть у багатьох клініках Європи). М. В. Скліфосовський одним з перших ввів на Батьківщині лапаротомію – розтин черевної порожнини [576, с. 70–71]. Микола Васильович першим провів операцію гастростомії (висічення шлунку), застосував пуховку Мерфі, ввів глухий шов сечового міхура, операцію зоба, зробив висічення раку язика з попередньою перев'язкою язикової артерії, провів видалення гортані та операцію мозкової грижі. В результаті проведення таких операцій, вчений оприлюднив ряд актуальних статей: «Возможно ли иссечение брючного пресса», «Шов мочевого пузыря при надлобковом сечении», «Иссечение опухоли печени», «Грыжа мозговых оболочек. Удаление мешка мозговой грижи вырезанием» тощо [808, с. 38].

Необхідно зазначити, що саме в Одесі М. В. Скліфосовський не тільки сформувався як хірург, а й став на науковий шлях, знайшовши цілковито нову для того часу платформу для наукових досліджень – оперативну гінекологію. Провівши рідкісні операції (овариотомії), талановитий хірург вирішив ознайомити своїх колег по товариству з методиками їхнього проведення шляхом наукових публікацій: «Випадок овариотомії» [417], «Другий випадок овариотомії зі щасливим кінцем» [415], «Два випадки овариотомії» [416] тощо. На думку вчених, саме ці операції поклали початок смугової хірургії.

Микола Васильович був не лише майстром хірургічної техніки, але й автором нових методів операцій з пластичної хірургії. Одна з таких операцій при

помилкових суглобах під назвою «Замка Скліфосовського» або «російського замка» була ним успішно проведена й описувалася в російських та закордонних підручниках [626, с. 77–79].

М. В. Скліфосовський – автор 110 наукових праць, присвячених різним розділам хірургії: гінекології (на той час була відділом хірургії та починала лише відмежовуватися від неї); новим методам операцій, які вперше почали проводитись у Росії (операції зоба, гастростомія, шов сечового пузиря, резекція мозкової грижі тощо); кістковій та кістково-пластичній хірургії (резекція суглобів, челюсті та ін.). Багато хірургів того часу вважають його своїм учителем. Із його ближніх учнів назвемо І. К. Спіжарного, який очолював факультетську хірургічну клініку, а також ряд наукових і практичних хірургів: І. Д. Саричев, Д. І. Добротворський, А. Н. Сахаров, М. П. Яковлев, Г. І. Вільга, В. І. Кормилов, І. М. Чупров та ін. [986]. Можемо стверджувати, що М. В. Скліфосовський був основоположником вітчизняної хірургічної школи.

Все життя присвятив розвитку хірургічної справи Кирило Михайлович Сапежко (1857–1928), який тривалий час був членом Товариства київських лікарів, а згодом і Новоросійського товариства лікарів. З відкриттям в Одесі медичного факультету К. М. Сапежко переїздить до Одеси, щоб очолити одну з хірургічних кафедр. Учений багато працював у галузі хірургії шлунку та кишкового, запропонував свій спосіб радикальної операції пупкових гриж, яка була названа «Операція Сапежко» [413].

Найбільшим досягненням ученого в одеський період життя стало відкриття хірургічної клініки, в яку він вклав душу й особисті кошти [518, с. 14–26]. У клініці професор втілював свої ідеї про «асептичну операційну», які ним були запропоновані у праці, надрукованій ще у 1890 р. [404, с. 765–766].

Своїми знаннями вчений намагався ділитися з колегами на хірургічних з'їздах, постійним учасником яких він був. На шостому з'їзді російських хірургів (Москва, 1906 р.) К. М. Сапежко удостоїли честі бути обраним головою з'їзду. Присутні мали можливість заслухати дві його доповіді про хірургічні втручання - оперативне лікування пупкових гриж [403, с. 176–180]; про покращення

віддалених результатів операцій злюкисних утворень черевної порожнини [405, с. 198–203].

Важливо зазначити, що з початком Першої світової війни професор К. М. Сапежко почав розробляти питання військової хірургії. Розуміючи проблеми медиків, пов'язані з їхньою необізнаністю у галузі військової медицини, він видав працю «Два слова про лікування ран. Молодим товаришам, які відправляються на поле битви» [401, с. 23]. Згодом було видруковано статтю «Про покращення санітарного стану поранених на полі битви» [408].

Низку важливих завдань хірургії розв'язав член Товариства одеських лікарів Яків Володимирович Зільберберг (1857–1934). Свою науково-практичну діяльність вчений розпочав в Одесі, працюючи в хірургічному відділенні єврейської лікарні. Незабаром Яків Володимирович у 1895 р. захистив докторську дисертацію (була опублікована у «Протоколах Товариства одеських лікарів») [311]. Перу Я. В. Зільберберга належить більше 80-ти наукових праць, присвячених хірургії черевної та грудної порожнини, ортопедії, травматології, злюкисним утворенням, нейрохірургії, наркозу, антисептиці й іншим важливим проблемам хірургії. Найвагомішим досягненням хірурга було те, що він у 1900 р. першим застосував спинномозкову анестезію, яка вважалась безпечнішою для здоров'я хворого. Ключовим фокусом академічних та клінічних досліджень професора Я. В. Зільберберга була онкологія, якій присвячені основні праці та доповіді професора: «Сутність ракової хвороби та методи боротьби з нею» [310, с.15] та ін.

У спогадах близького родича Я. В. Зільберберга зазначається про його гостру професійну інтуїцію, яка виявлялася при вирішенні складних медичних випадків. Так, на засіданні Товариства одеських лікарів він уперше в історії хірургії підняв питання про органозберігаючі операції, зокрема, на нирках [311]. Техніка подібних операцій була розроблена набагато пізніше. Під керівництвом професора була вихована плеяда видатних хірургів, кожен із яких отримав не лише наукові знання та практичний досвід, а й тепле привітне відношення свого наставника.

Таким чином, хірургічні школи М. В. Скліфосовського, К. М. Сапежка, Я. В. Зільберберга сприяли об'єднанню і зростанню кращих сил одеської хірургії. Вони разом з іншими хірургами розвивали черевну хірургію, онкологію, запропонували нові кістково-пластичні операції, розробили функціональний метод лікування переломів кісток тощо.

Історія становлення та розвитку Одеської школи неврологів розпочалася 11 жовтня 1905 р., коли на медичному факультеті Новоросійського університету було відкрито кафедру нервових хвороб. У витоків даної школи стояли вчені, відомі не лише в Російській імперії, але й за її межами. М. І. Попов, О. С. Янишевський, В. М. Образцов доклали чимало зусиль для розвитку Одеської школи невропатологів, психіатрів та нейрохірургів.

Микола Іванович Попов (1854–1939) був першим керівником кафедри нервово-душевних хвороб, займав активну позицію в Одеському товаристві лікарів, а протягом 1909–1912 рр. виконував обов'язки декана медичного факультету Новоросійського університету. Вітчизняний учений був автором близько трьох десятків робіт, у тому числі 2 – з нормальної гістології мозку; 10 – з патологічної анатомії нервових захворювань, 20 – з клініки неврозів, прогресивного паралічу та лікування малярії. Серед наукових робіт М. І. Попова варто відмітити: «Основні положення сучасної психіатрії», «Про зміни нервових елементів центральної системи при собачому сказі», «Сновидіння та помутніння», «Патолого-анатомічні зміни центральної нервової системи при азіатській холері», «Роль та значення психіатрії в сучасній науці та житті», «Матеріали до патологічної анатомії душевних захворювань», «Патолого-анатомічні зміни головного мозку при гострій маячні» тощо.

Слідом за професором М. І. Поповим в Одесу переїхав його учень Олексій Єрастович Янишевський (1873–1936). Під керівництвом професора М. І. Попова він виконав дисертаційне дослідження «Про комісуральні системи волокон мозкової кори (мозолисте тіло, передня спайка та Давидова ліра)», яке захистив у 1902 р. [954, с. 173]. Ця робота стала першою в галузі експериментальної стереотоксичної хірургії в Росії.

Як невропатолог О. Є. Янишевський став відомим завдяки опису у 1909 р. хваткого рефлексу кисті руки, що свідчило про ураження лобової частини головного мозку (спостерігається при псевдобульбарному паралічі). Вчений також описав схожість патологічного рефлексу кисті рук з аналогічним хватким рефлексом у немовлят або новонароджених.

Талановитому вченому належить велика кількість наукових праць з нейроанатомії, семіотики неврологічних захворювань, дитячої психології: «До питання низхідних систем волокон в задніх стовпах спинного мозку» [465], «Про комісуральні системи мозкової кори» [467], «До симптоматології і патогенезу тремтливого паралічу» [466], «Симптоматологія захворювань нервової системи» [468] та багато інших. Неодноразово Олексій Єрастович знайомив зі своїми науковими спостереженнями колег по медичному товариству, в якому він був дійсним членом.

За пропозицією свого вчителя М. І. Попова до Одеси також переїхав Володимир Миколайович Образцов (1873–1926), який активно включився до науково-громадського життя медичної інтелігенції міста. У 1904 р. на публічному засіданні медичного факультету (більшість членів входила до складу медичного товариства) захистив дисертацію «Лист душевнохворих». Цього ж року він обійняв посаду асистента психіатричної лікарні Новоросійського університету, а в 1908 р був зарахований до штату приват-доцентом по кафедрі душевних і нервових хвороб. На жаль, відомостей про наукові доробки В. М. Образцова не знайдено.

Отже, на початку ХХ ст. в Одесі психіатрія та неврологія почали самостійно розвиватися завдяки М. М. Попову, А. Є. Янишевському, В. М. Образцову, які поповнили ряди Одеського товариства лікарів.

Одеська терапевтична школа почала активно працювати також лише на початку ХХ ст. Її засновником дослідники вважають Сергія Васильовича Левашова (1857–1919), який виховав плеяду видатних учених терапевтичної галузі.

У 1903 р. науковець переведений до Новоросійського університету, що стало в подальшому значним здобутком медичного факультету. З 1907 р. Сергія Васильовича призначено деканом медичного факультету, а починаючи з 4 грудня того ж року, за розпорядженням міністра народної освіти він почав виконувати обов'язки ректора Новоросійського університету [350, с. 432]. У 1899 р. С. В. Левашов був обраний членом-кореспондентом Паризького терапевтичного товариства, у 1906 р. – головою Медичного товариства при Новоросійському університеті, а в 1909 р. – головою Товариства одеських російських лікарів, яке було приєднане до Імператорського Новоросійського університету.

Знаменною сторінкою у науково-організаційній діяльності відомого терапевта було відкриття за його ініціативи Вищих жіночих медичних курсів (1909–1910 рр.) [374, с. 3], які поступово стали взірцем університетської освіти. У святковій промові С. В. Левашов підкреслив, що сам факт відкриття курсів є важливим через незначну кількість університетів у Російській імперії – 9 (для порівняння: у Німеччині – 21, Італії – 21, Франції – 16, Англії та Австралії – по 11 університетів). Учений наголосив, що курси повинні стати зразковими, на них мали викладатися лише ті дисципліни, які мають кінцевою метою високогуманні й важливі цілі – допомогу постраждалим і розробку способів боротьби з хворобами. На завершення промови вчений зазначив: «Відкриття курсів носить важливе державне значення, бо саме від рівня навчання на курсах залежить здоров'я суспільства» [374, с. 16–17].

С. В. Левашовим було опубліковано близько 70 наукових праць російською, німецькою та французькою мовами з питань етіології крупозної пневмонії, сипного тифу, лікування плевриту, жовчнокам'яної хвороби, діабету тощо. Особливо багато зусиль він доклав для вирішення питань іннервації судин у здорових і хворих людей, хвороби печінки та підшлункової залози. На XI Міжнародному медичному конгресі в Римі (1894 р.), у роботі якого приймали участь 7600 лікарів з різних країн світу, С. В. Левашов виступив з демонстрацією відкритих ним мікробів сипного тифу [1003]. Його доповідь зацікавила медиків,

але, на жаль, здійснені вченим відкриття не були підтверджені незалежними дослідженнями.

У професора С. В. Левашова в Одесі поступово сформувалася наукова школа терапевтів. Під його керівництвом підготував докторську дисертацію Петро Христофорович Калачов (1868–1946) – «Матеріали до вивчення впливу деяких лікарських засобів на роботу шлункових залоз». Робота була захищена на публічному засіданні медичного факультету Новоросійського університету. Радою університету П. Х. Калачов був затверджений доктором медицини, а з 1912 р. зарахований приват-доцентом по кафедрі терапевтичної факультетської клініки [79, Арк. 79–90].

Одеський період життя позитивно вплинув на науково-практичну діяльність П. Х. Калачова, який активно працював у Товаристві одеських російських лікарів та написав низку актуальних робіт з терапії: «Про лікування білокрів'я Х-променями» [318], «Вплив дубильно-кислого оресина на роботу шлункових залоз собак» [314], «До казуїстики зворотнього розміщення внутрішніх органів» [317], «До питання про вплив препарату Ehrlich'a «606» на серце» [316], «Внутрішньобронхіальне лікування бронхіальної астми» [315].

Працювати в Новоросійському університеті поряд зі своїм учителем С. Л. Левашовим мав бажання Леонтій Іванович Усков (1869–1919), який переїхав з Казані. Під керівництвом наставника Л. І. Усков підготував дисертацію «Клінічні спостереження над терапією серцевих захворювань» [445], а в 1903 р. публічно її захистив. Цього ж року він зайняв посаду асистента факультетської терапевтичної клініки Новоросійського університету у професора С. Л. Левашова. Леонтій Іванович був надзвичайно талановитим ученим та організатором, а завдяки своїй надзвичайній працездатності він встигав активно працювати у різних медичних об'єднаннях. Одночасно на Одеських вищих жіночих медичних курсах він очолював кафедру лікувальної діагностики з пропедевтичною клінікою (1912–1919 рр.) і кафедру приватної патології та терапії (1912–1817 рр.). Протягом шести років (1913–1917 рр.) він був заступником голови Товариства російських лікарів при Імператорському Новоросійському університеті. Як

бачимо, терапія почала займати належне місце серед медиків – членів товариств Одеси.

Одним із засновників дерматовенерологічної школи не лише Одеси, а й усієї України вважають Єгора Степановича Главче (1871–1919), який з 1900 р. працював в Одеській місцевій лікарні завідуючим шкірно-венерологічним відділенням. Після захисту докторської дисертації «Лімфатичні залози і сифіліс» у 1903 р. медик отримав можливість постажуватися у дерматологічній клініці Й. Ядасона у Берні [894, с. 89].

Є. С. Главче був одним із перших лікарів, який запровадив ефективні методи боротьби з венеричними захворюваннями. Ним був уперше введений у практику метод превентивного лікування осіб, які контактували з хворими на сифіліс. Позитивні зрушення щодо динаміки захворюваності венеричними хворобами відбулися тоді, коли у 1911 р. венеролог організував лекторій з публічними читаннями про шляхи зараження венеричними хворобами та роль проституції в їхньому розповсюдженні.

Доречно буде згадати науковий спадок Є. С. Главче. Він, поряд з практичною діяльністю, намагався писати конструктивні наукові праці з лікування сифілісу сальварсаном, з питань боротьби з венеричними хворобами в умовах військового часу: «Про взаємний зв'язок одонтології та сифілідології» [287], «Венеричні хвороби та війни» [286] тощо.

Важливим досягненням ученого є те, що у 1917 р. завдяки власним зусиллям та ентузіазму була відкрита перша не лише в Україні, а й по всій Російській імперії безкоштовна лікарня для хворих на шкірні, венеричні та сечостатеві хвороби (у 1922 р. вона була реорганізована в Державний дерматовенерологічний інститут імені Є. С. Главче). З моменту заснування Одеського дерматологічного і венерологічного товариства (1902 р.) Є. С. Главче протягом багатьох років був незмінним його секретарем [1009].

Досягнення природничих наук, теоретичної та клінічної медицини, накопичення знань з морфології, фізіології та патології дитини слугували

основою для створення наукового фундаменту педіатрії, яка на початку ХХ ст. почала виділятися в окрему галузь медицини.

Починаючи з 70-х років ХІХ ст. з неабиякими труднощами формувалися кафедри дитячих хвороб по всіх університетах Російської імперії. Створення кафедр свідчило про офіційне визнання педіатрії як самостійної галузі медичної науки [740, с. 164]. Заснування кафедри дитячих хвороб в Новоросійському університеті у 1904 р. поклало початок спеціальної підготовки дитячих лікарів, які в подальшому ставали членами Одеського товариства дитячих лікарів при Новоросійському університеті.

Першим керівником кафедри було обрано професора Василя Пилиповича Якубовича (1857–1933), який після переїзду до Одеси став активним учасником медичного товариства при Новоросійському університеті. Борючись за виділення педіатрії в окрему галузь медичного знання, професор зауважував, що її не можна вважати вузькою спеціальністю, оскільки вона пов'язана з багатьма галузями медицини. Він зазначав: «Дитяча медицина знаходиться в такому тісному зв'язку з усіма іншими медичними сферами, що повинна вивчатися не окремо, а завжди ставитися паралельно з іншими для порівняння з ними і для більш рельєфного доказу її особливостей...» [463, с. 3].

Аналізуючи наукову діяльність Василя Пилиповича, дослідники В. Я. Чеботарьова та В. Г. Майданник виявили характерний для нього клініко-лабораторний підхід до вирішення питань дитячої фізіології і патології з прагненням розкрити патогенез того чи іншого стану [903, с. 10–27]. У наукових працях «Про кількісний склад жовчі у новонароджених та грудних діток», «До вивчення про функції травних ферментів» він проаналізував питання вікової фізіології. Найактуальнішим науковим дослідженням В. П. Якубовича вчені вважають «Керівництво до діагностики дитячих хвороб та методам дослідження дітей» [903, с. 10-27], в якому відокремлені спеціальні розділи: про вираз дитячого обличчя, про особливості крику, голосу, кашлю, пульсу, температури тіла, маси тощо.

Професор описав, починаючи з періоду новонародженості, методи досліджень різних органів та систем у дітей, розробив вказівки про роль і значення відповідних спостережень і досліджень для діагностики захворювань.

З 1912 р. кафедрою педіатрії в Новоросійському університеті завідував талановитий педіатр, професор Семен Костянтинович Гогітідзе (1872–1927 рр.). Закінчивши медичний факультет Київського університету, він у 1904 р. захистив докторську дисертацію «Про перехід жирів їжі в молоко» [289]. З 1913 р. учений очолив кафедру дитячих хвороб Одеських вищих жіночих медичних курсів. Важливою сторінкою науково-організаційної діяльності Семена Костянтиновича є те, що у 1917 р. він був ініціатором створення та першим головою Одеського товариства дитячих лікарів при Новоросійському університеті [514, с. 42], яке об'єднувало фахівців-педіатрів.

С. К. Гогітідзе опублікував близько 20 наукових праць, присвячених анатомо-фізіологічним особливостям дитячого організму, фізичного розвитку дітей Одещини. У 1921 р. він переїхав до Тбілісі, де організував клініку дитячих хвороб і став основоположником грузинської наукової педіатрії [903, с. 24].

Отже, науковці медичних товариств Одещини, зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, психіатрії, неврології, патологічної анатомії, фізіології, педіатрії тощо. Були створені медичні школи різноманітних напрямків: засновниками вітчизняної бактеріологічної школи були Г. М. Мінх, Й. Й. Мочутківський, І. І. Мечников, В. К. Стефанський, М. Ф. Гамалія, Ч. І. Хенцинський, Я. Ю. Бардах, Л. О. Тарасевич; патологоанатомічної – М. І. Строганов, Л. О. Тарасевич, В. В. Підвисоцький; фізіологічної – Н. О. Бернштейн, А. М. Фінкельштейн, Б. Ф. Веріго; хірургічної – М. В. Скліфосовський, К. М. Сапежко, Я. В. Зільберберг; психіатричної та неврологічної – М. М. Попов, А. Є. Янишевський, В. М. Образцов; терапевтичної – С. В. Левашов, А. М. Фінкельштейн; педіатричної – В. П. Якубович; дерматологічної – Є. С. Главче.

В процесі дослідження було з'ясовано, що саме члени Товариства одеських лікарів на чолі з Є. С. Главче вперше запровадили ефективні методи боротьби з венеричними захворюваннями.

Знаменною сторінкою у науково-організаційній діяльності одеських терапевтів, які входили до складу медичних товариств Одеси, було відкриття Вищих жіночих медичних курсів, які поступово стали взірцем університетської освіти. Крім того, члени медичних осередків стали авторами кращих підручників з питань загальної патології, епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, педіатрії, дерматології, неврології, кінця XIX – початку XX ст.

Відкриття і наукові здобутки членів медичних товариств Одещини впроваджувалися в практичну медицину, а дослідники-експериментатори брали безпосередню участь у розв'язанні нагальних проблем медицини. Вчені медичних товариств брали активну участь у роботі органів охорони здоров'я, у діяльності інших медичних товариств, пропаганді медичних знань серед населення, організації жіночої медичної освіти, були провідниками ряду найважливіших державних заходів, спрямованих на поліпшення медичного обслуговування населення.

Висновки до четвертого розділу

Отже, члени медичних товариств Київщини, Харківщини та Одеси відіграли провідну роль в інституціоналізації і професіоналізації медичної науки в умовах другої наукової революції середини – кінця XIX ст., формуванні інтелектуального товариства вчених, здатних дати гідні відповіді соціальним викликам другої половини XIX – початку XX ст. своїми дослідницькими проектами, технологіями втілення в повсякденне життя пересічних громадян. Наукова, професійна та історіографічна біографія вчених-медиків є антропологічним виміром розвитку нових галузей медичних знань – практичної та профілактичної медицини, її міждисциплінарної сутності та соціальної спрямованості.

Проведені дослідження засвідчили про високий рівень професійної та громадської діяльності українських лікарів другої половини XIX – початку XX ст. Їх роль була значною, а часом вирішальною у становленні медичної освіти і науки, системи медичної допомоги населенню Російської імперії. Вони стали основоположниками таких галузей вітчизняної медицини, як анатомія і гістологія, фізіологія і патологія, епідеміологія, акушерство і гінекологія, педіатрія, зробили великий внесок у розвиток хірургії та терапії, були предтечами соціальної медицини.

Товариства лікарів Київщини, Харківщини та Півдня України створили найпотужніше інтелектуальне поле, яке сприяло розкриттю талантів не одного покоління вітчизняних учених. Учені-лікарі, досліджуючи й випробовуючи на собі медичні препарати, слугують зразком наукової етики й морального авторитету нації. Професори В. К. Високович, О. В. Корчак-Чепурківський, Ю. І. Мацон, Г. М. Мінх, О. Д. Павловський і В. В. Підвисоцький є прикладом служіння народу, виконання інтелігентом-дослідником великої подвижницької місії заради утвердження гуманістичного майбутнього. Вони багато зробили для вивчення і трактування ролі мікробіологічного чинника, біологічних властивостей збудників різних захворювань у виникненні, розвитку та згасанні епідемій.

Чисельна плеяда видатних науковців, які входили до складу товариств медичного профілю багато зробили для розвитку різних галузей медицини, створення медичних шкіл різних напрямків. В процесі дослідження з'ясовано, що саме М. М. Волкович став першопрохідцем у пластичній хірургії, адже запропоновані ним нові операції (позасумковий спосіб лікування колінного суглобу при його туберкульозі; утворення носа із пальця руки, кістковопластичну трепанацію соскоподібного відростку, пластичне закриття пупирево-підвових свищів) дали сподівання медичній спільноті на успішний розвиток нової спеціалізації в хірургії. Н. А. Хржонцевський вперше провів значне дослідження у галузі ендокринології, розробив класичний метод прижиттєвого фарбування

клітин і тканин (1864 р.), чим започаткував експериментальну гістофізіологію, дослідив будову нирок, печінки, жовчних протоків, лімфатичних судів.

Завдяки науковим дослідженням члена Київського товариства лікарів, В. Ф. Грубе, які полягали у відкритті наркозу і розробки методів асептики та антисептики, хірургія за декілька десятиріч досягла таких великих практичних результатів, яких не знала за всю свою попередню багатовікову історію. Після зазначених відкриттів значно розширилися можливості оперативних втручань, зокрема на органах черевної порожнини.

Можемо стверджувати, що видатні члени медичних товариств Одеси М. В. Скліфосовський, К. М. Сапежко, Я. В. Зільберберг сприяли об'єднанню і зростанню кращих сил одеської хірургії. Вони разом з іншими хірургами розвивали черевну хірургію, онкологію, запропонували нові кістково-пластичні операції, розробили функціональний метод лікування переломів кісток тощо. Найбільшим досягненням учених стало відкриття хірургічної клініки. Крім того, вчені займалися розробкою різних розділів хірургії: гінекології (на той час була відділом хірургії та починала лише відмежовуватися від неї); нових методів операцій, які вперше почали проводитись у Росії (операції зоба, гастростомія, шов сечового пузиря, резекція мозкової грижі тощо); кісткової та кістково-пластичної хірургії (резекція суглобів, челюсті та ін.).

За допомогою методів аналізу та порівняння було з'ясовано, що чисельність медичних товариств Київщини була значно більшою ніж медичних осередків Харківщини та Одеси, а результати наукових досліджень останніх були більш скромними. Можна сказати, що деякі напрями медицини (бактеріологія, епідеміологія, хірургія, дерматологія, терапія) розвивалися досить успішно, про що свідчать чисельні доповіді та праці членів товариств. Педіатрія розвивалась повільніше, а гінекологія – знаходилась на початковій стадії розвитку.

Значним доробком членів медичних товариств України було написання статей, підручників та посібників, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. За ініціативою учених були створені біохімічні та бактеріологічні лабораторії,

фізіотерапевтичний кабінет, муляжна майстерня, що дозволило покращити лікарську практику та поглибити наукові дослідження з дерматології.

Багатогранна наукова та практична діяльність членів медичних товариств України протягом досліджуваного періоду заклала теоретичні підвалини усіх областей сучасної медицини та її прикладну спрямованість.

Результати експериментальних досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:

1. Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 111. 2016. С. 10-14.

2. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія»*. Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.

3. Левченко І. Наукова діяльність членів Київських об'єднань лікарів у другій половині XIX – початку XX ст. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 9. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 133-138.

4. Левченко І. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 73-81.

5. Левченко І. Розвиток хірургічної науки в медичних товариствах в кінці XIX-на початку XX ст. *Virtus: Scientific Journal*, 2017. September, № 16. С. 164-169.

6. Левченко І. Роль Київського, Харківського та Новоросійського медичних товариств у розвитку вітчизняної науки. *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія». Ужгород, 2014. Вип. 2 (33). С. 13-17.

7. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXIX. С. 295-299.

РОЗДІЛ 5
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКА МІСІЯ НАУКОВИХ
ТОВАРИСТВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І
ПОЛІТИЧНИХ ВАЖЕЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX-ПОЧАТКУ XX СТ.

5.1. Генерація наукових знань та їх поширення в соціумі членами
природничих і медичних товариств

Серед факторів, які мали важливе значення для розвитку природознавства в Російській імперії, була популяризація наукових знань. Популяризація природничих і медичних знань ґрунтувалася на ініціативі видатних представників вітчизняної інтелігенції, вчених, які поєднували наукову та популяризаторську справу. В історичному контексті початок популяризації природничо-медичних знань пов'язаний із враженнями від подорожей, екскурсій, експедицій, доповідей, публічних лекцій, надрукованих у масових періодичних виданнях. Підтримавши такий вид діяльності, популяризацією почала займатися значна кількість науковців України.

У 50-60-х роках XIX ст. природознавство, яке відображало матеріалістичну основу життя, стало знаряддям перебудови суспільства в Російській імперії і було підняте передовою інтелігенцією в якості глобального питання. Фактично в цей час відчувалося величезне прагнення до вивчення і дослідження різних питань природознавства та медицини, що особливо відчувалося в різних регіонах Російської імперії.

У природничо-медичних осередках популяризації природничих наук отримали організаційного оформлення. Статути всіх природничо-медичних товариств Російської імперії проголошували одну з основних ідей: розповсюджувати і сприяти науковим знанням, популяризувати відомості з природознавства та медицини, прививати любов до природознавства, сприяти початковим і середнім навчальним закладам у викладанні природничих наук. По

мірі розвитку діяльності наукових товариств природничого профілю перераховані завдання почали реалізовуватися у практичній діяльності більш ефективно.

Прагнення багатьох верств суспільства до підвищення рівня загальної освіти не задовольнялося, адже викладання природознавства було виключено з курсу середніх навчальних закладів і залишалося лише у програмах нечисленних реальних училищ. Необхідний обсяг природничих знань можна було одержати лише в університетах. Викладачі вишів, прагнучи до якомога активнішого поширення знань про природу і людину, не обмежувалися читанням обов'язкових курсів, а виступали з публічними загальнодоступними лекціями, науковими читаннями, залучаючи до своїх гуртків викладачів гімназій, училищ, приймали жінок, що було на той час прогресивним кроком.

Одним із перших зробило спробу розповсюджувати природничі знання серед населення Новоросійське товариство природознавців. Для цієї важливої справи вони внесли проект читання публічних лекцій на розгляд товариства, в якому зазначалося: «... ці лекції обіймають повний трьохрічний курс природничих наук зі включенням початкової математики в обсязі, який перевищує рівень викладання цих наук в середніх навчальних закладах» [841, с. 170].

Лекції були відкриті 15 листопада 1871 р. До них залучено багато слухачів: протягом 1871 / 72 навчального року було прочитано 40 лекцій з фізики, 12 – з анатомії, 12 – з математики і по 50 – з фізіології, зоології, ботаніки та хімії [205, с. 1–19].

У зв'язку з великими затратами, що не покривалися від продажу квитків, члени товариства звернулися до Одеської міської Думи з проханням виділяти на потреби публічних читань фінансову допомогу. Дума не залишилась осторонь благородної справи і з 1872 р. почала перераховувати по 1000 крб. щороку. Лекційні курси були припинені у другій половині 1874 р., у зв'язку з припиненням фінансування з боку місцевої Думи.

Новоросійське товариство природознавців поновило читання публічних лекцій у 1875/76 навчальному році, набравши слухачів на 1 курс. Лекції були

платними: за рік – 25 крб., за півроку – 12 крб. 50 коп. з одного слухача. Вчителям місцевих училищ надавалися дарові квитки з субсидіями у розмірі 1000 крб. Членами Новоросійського товариства читалися наступні курси: анатомія людини, фізика, зоологія, ботаніка, математика, неорганічна хімія [99, с. 5]. Вражає той факт, що члени наукового осередку задля продовження лекційних курсів у 1876 / 77 рр. виділили з особистих коштів 630 крб., оскільки Дума у фінансуванні відмовила.

Відомий одеський журналіст у своїх спогадах писав: «...гімназисти та гімназистки ломились у двері університету на курси, відкриті І. І. Мечниковим, І. М. Сеченовим, С. П. Ярошенко, Я. Я. Вальцом та іншими по природознавству та іншим наукам. В той час молодь із жадібністю... накидалась на вивчення природознавства» [321, с. 167].

У 1977–1978 рр. читання не проводились у зв'язку з відсутністю коштів. 24 березня 1895 р. з'явилася можливість поновити проведення публічних читань у першу чергу серед учителів середніх навчальних закладів. Ініціаторами просвітницької справи стали члени товариства В. В. Зеленський і П. Н. Бучинський, які внесли письмову пропозицію: «1) надати Раді товариства право піклуватись про відкриття публічних курсів...; 2) дозволити відкриття Лекційного Комітету, в який повинні ввійти особи, які виявили бажання читати лекції» [265, с. 60]. Члени товариства запропонували вважати Лекційний Комітет автономним угрупованням, яке буде вирішувати всі фінансові, організаційні, програмні й адміністративні справи, пов'язані з організацією та проведенням курсів лекцій. Головою Комітету було обрано С. Ф. Клименка і вже 13 вересня 1895 р. проведення лекційних курсів було поновлено з дозволу попечителя Одеського навчального округу Х. П. Сольського [265, с. 61–63].

Складна ситуація склалася у 1897 р. у зв'язку зі зменшенням плати для учнів та видачею безкоштовних абонементів народним учителям. Члени природничого товариства почали шукати нові джерела надходження коштів, без яких лекційний процес був неможливим. Ситуація вирішилася завдяки фінансовій підтримці місцевої Думи, яка призначила щорічну виплату у розмірі 3000 крб. на

відновлення публічних читань з природознавства та допоміжних курсів [265, с. 65–66].

Проблемою публічних лекцій переймалося Київське товариство природознавців. Так, за клопотанням дійсних членів осередку А. Ковалевського та Я. Вальца було прийнято пропозицію про важливість публічних читань – доступі відвідувати лекції жінкам і читання природничих дисциплін виключно у вечірній час. Мета публічних лекцій полягала в наданні особам, які не мають можливості користуватися університетськими лекціями, загальної природничо-історичної освіти. Вбачаючи благородну мету в публічних читаннях, багато членів природничих товариств висловили своє бажання бути лекторами на цих заходах. З 1872-1875 рр. лекції з математики читали О. В. Колосовський та К. М. Жук, з фізики і фізичної географії – В. І. Зайончевський, з математичної географії – М. Ф. Хандриков, з геології та мінералогії – Л. Л. Блюменталь, з зоології – М. В. Бобрецький, з ботаніки – В. С. Курбанов, з фізіології – П. П. Сущинський, з гігієни – Н. А. Хржонщевський. Протягом 1897–1899 рр. у лекційному циклі брали участь Ю. П. Лауденбах (фізіологія людини); О. О. Коротнєв (загальна зоологія); В. О. Караваєв (еволюційний розвиток); Г. Г. Де-Метц (фізика); С. М. Реформатський, Я. М. Барзиловський (хімія); В. К. Совинський (зоологія); П. М. Венюков (геологія); М. О. Тихомиров (анатомія).

Велика увага до організації систематичних лекційних курсів приділялася і Миколаївським товариством аматорів природи. Регулярні лекції з фізіології, геології, історії, фізики, природознавства, ботаніки, бактеріології, сільського господарства читалися з 1907 по 1911 рр.

Члени Миколаївського товариства аматорів природи впроваджували і разові публічні лекції з різної тематики. Проблематика лекцій визначалася завдяки місцевим умовам життя і науковим проблемам, характерним для цього періоду. Населення потребувало захисту від інфекційних захворювань. Інформаційну функцію взяли на себе члени природничого товариства, оскільки медичного у тій місцевості ще не було. Незмінним успіхом користувались лекції І. М. Цехановича

«Про холеру і як від неї вберегтися», Я. Л. Боткіна «Цивілізація і божевілля», П. В. Крижевського «Про комахоїдні рослини і їх генезис з еволюційної точки зору», В. В. Завялова «Смерть і безсмертя», Є. О. Єлачича «Життя і смерть за вченням науки біології» та ін. [962, с. 97–98].

Миколаївське товариство аматорів природи не залишилось осторонь проблеми популяризації природничих знань серед дітей. У 1910 р. розпочалися дитячі читання з природознавства [962, с. 98–99]. Вони виконували важливу функцію для пробудження інтересу дітей до природознавства, бережного ставлення до живої природи, початку її усвідомленого вивчення. Кількість дітей на публічних лекціях була вражаючою: у 1910 / 11 рр. лекції відвідало 2000 осіб, у 1912 / 13 рр. – 2884, у 1914 / 15 рр. – 1181 [975, с. 348]. Велику кількість слухачів можна пояснити цікавою та різноманітною тематикою дитячих лекцій («Растения-дармоеды», «Небо и звезды», «Жизнь в человеческом теле», «О воздухоплавании», «Подводное царство», «Среди снегов и вечного льда»).

У членів Миколаївського товариства аматорів природи стояло на меті донести знання до простого народу, який не мав можливості відвідувати платні лекції. Задля досягнення цієї мети товариство співпрацювало з багатьма культурно-освітніми організаціями, підтримувало зв'язки з профспілками робітників, виступало з доповідями на заводах і майстернях. Відомі вчені до уваги слухачів пропонували лекції з природничо-наукової, соціально-економічної, історичної, цивільно-правової тематики. Лекції з сільського господарства члени товариства читали для сільського населення, яке гостро потребувало елементарних знань у природничій сфері. Так, на хуторах Водопай та Широка Балка П. В. Врублевський прочитав доповіді «Про кукурудзу», «Про обробіток ґрунту», «Про насіння», «Про збирання хлібу» [303, с. 155–156].

Вияв широкого інтересу до різних дисциплін був доказом успіху природознавців у справі пропаганди знань. Розвиток популяризаторської діяльності у природничих товариствах значною мірою пов'язаний з їхніми науковими силами. Вони поставили пропаганду наукових знань на широку

основу, збагатили і поглибили зміст своїх виступів комплексом актуальних проблем, які враховували сучасний рівень наукових досягнень.

Систематичні курси відігравали важливу роль у становленні вищої жіночої освіти. Публічні читання були важливим чинником для отримання необхідних знань з природничих наук саме для жіночого населення, адже можливості навчатись у вищих навчальних закладах не було. У кількісному складі на лекціях жінок було в чотири рази більше ніж чоловіків, що нашттовує на думку про початкові засади становлення вищої жіночої освіти.

Під впливом революційної ситуації 1859–1861 рр. у країні розгорнувся жіночий рух, однією з форм якого була боротьба жінок за право на вищу освіту. Закінчивши середні навчальні заклади (жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат, єпархіальні училища), дівчата бажали продовжувати освіту в університетах у якості вільних слухачок. Спершу лекції відвідувала невелика група прогресивних дівчат, а вже через рік вільних слухачок можна було бачити в Петербурзькому, Московському, Казанському, Київському університетах і Медико-хірургічній академії. Вони за згодою професорів мали вхідні квитки, видані ректором. Внаслідок участі деяких слухачок у студентських заворушеннях 1861 р. та посилення у зв'язку з цим реакції, університетський статут 1863 р. категорично заборонив їм ходити на лекції. Циркуляром, розісланим Міністром народної освіти О. Головніним, усім попечителям учбових округів заборонялось особам жіночої статі відвідувати університетські лекції [866, с. 86]. Позбавлені змоги здобути вищу освіту в себе на Батьківщині десятки дівчат їхали вчитися за кордон.

На початку 70-х років XIX ст. у середовищі інтелігенції Києва виник гурток, навколо якого групувалася прогресивно налаштована частина київської молоді, зокрема дівчат, які після закінчення середніх навчальних закладів бажали вступити на Вищі жіночі курси Москви та Петербурга. З ініціативи жінок, переважно дружин професорів Київського університету Св. Володимира, було подано прохання до ради університету поклопотатися перед Міністром народної освіти про відкриття Вищих жіночих курсів при університеті. Їхні дії

підсилювалися підтримкою членів природничо-медичних товариств, які вбачали велику користь у жіночих курсах. Але Міністерство відповіло категоричною відмовою, тимчасово дозволивши читання публічних лекцій особам обох статей на історико-філологічному факультеті [866, с. 60–72].

Протягом перших двох років (187–1874) цей захід відвідала велика кількість слухачок. Але, як і в інших містах, публічні лекції не давали ніяких прав, лише сприяли поширенню знань, а це не могло задовольнити ні викладачів, ні слухачок, тому знову виникла потреба відкриття вищого навчального закладу. У 1877 р. рада Київського університету вдруге звернулася до Міністерства з вищезазначеним питанням. Ініціатива на цей раз ішла від ліберального професора О. Селіна, який був активним членом Київського товариства природознавців. Він погодився стати засновником жіночих курсів і взяв на себе особисту відповідальність перед міністерством за відкриття нової установи. Курси було оголошено приватним закладом. Їхня діяльність підпорядковувалась попечителю Київського учбового округу, а, отже, і Міністерству, якому керівництво періодично мало давати детальні звіти про свою роботу.

Важливим питанням для існування курсів була фінансова сторона, яка успішно вирішувалася за рахунок приватних пожертвувань, плати за навчання, внесків членів опікунського комітету та зборів з різних заходів [316, с. 143]. Лекторами на курсах були члени товариства Київського товариства природодослідників: математик В. Єрмаков, історики – В. Іконніков, Ю. Кулаковський, І. Мучицький та ін.

Ініціаторкою відкриття приватних жіночих курсів у Харкові (1908 р.) була дружина впливового чиновника М. Невіандта. Курси проіснували лише два роки, а третій рік виявився безуспішним у викладацькому аспекті та у спробі відкрити клініку. Робота медичного факультету була під загрозою. Курсистки факультету не змирилися з цим і 7 травня 1910 р. звернулися з проханням до медичного товариства посприяти відкриттю медичного закладу. Їхнє прохання задовольнили і проблема функціонування Вищої медичної школи почала успішно вирішуватися [960, с. 144].

Було створено організаційний комітет, який за короткий термін розробив статут Жіночого медичного інституту. Міністр не заперечував проти відкриття нового вищого навчального закладу за умови внесення до статуту змін, що стосувалися посилення ролі директора, а також обмеження автономії на користь господаря інституту, яким вважалося медичне товариство. За півроку Харківське медичне товариство створило вищий навчальний заклад з достатньою кількістю студенток: до навчання приступили 995 жінок, з яких 421 – на першому курсі, 252 – на другому, 322 – на третьому [960, с. 145].

Одна зі слухачок третього курсу виголосила промову на честь відкриття вузу, в якій зазначалось: «У чудовий вінок медичного Товариства відкриттям Жіночого медичного інституту вплетена ще одна пишна троянда. Воно, слугуючи протягом 50 років високим культурним цілям, не залишилося глухим до заклику 700 курсисток чужих курсів, і день восьмого травня залишиться знаменним днем в історії вищої жіночої освіти» [858, с. 62] Жіночий медичний інститут за 10 років свого існування дав країні близько 2000 лікарів.

На початку 1903 р. в Одесі також були відкриті Вищі жіночі курси. Професори та члени Новоросійського природничого товариства взяли на себе зобов'язання організувати їх безкоштовно. Офіційне відкриття трьохрічних жіночих педагогічних курсів відбулося у 1903 р., а у 1906 р. вони були перейменовані на Вищі жіночі курси у складі фізико-математичного та історико-філологічного факультетів. Це був перший на Півдні Російської імперії жіночий університет [877, с. 20–22]. Більшість викладачів фізико-математичного факультету були членами Новоросійського товариства природодослідників. Наступництво систематичних курсів, започаткованих з 1871 р. науковим товариством, і Вищих жіночих курсів незаперечно, про що вказує і кількісний склад слухачів. У 1897 р. 2/3 слухачів складала жінки, а в подальшому їх число перевищувало у 4 рази кількість чоловіків.

Налагоджена система вечірнього навчання зруйнувалася під постійним тиском з боку влади. Не дивлячись на численні спроби Новоросійського

товариства природознавців науково-просвітницька робота у цьому напрямі не могла поновитися досить тривалий час.

Стимулюючим фактором початку ХХ ст. стала активізація політичної та культурно-просвітницької діяльності, викликана тимчасовим послабленням бюрократичного режиму. В цей період поновили свою діяльність численні культурно-просвітницькі товариства й організації, які виникли ще в ХІХ ст., а також створені в роки революції (товариства грамотності, по розповсюдженню народної освіти, Комітети народних читань) [620, с. 30–31].

Важливу роль у популяризації природничих і медичних наук відіграли професори Київського університету Св. Володимира – Н. А. Хржонцевський і О. В. Корчак-Чепурківський, які в різний час очолювали при товаристві Комісію медичних народних читань.

Професор Н. А. Хржонцевський усвідомлював, що ефективність профілактики інфекційної захворюваності та збереження здоров'я населення багато в чому залежала від їхніх знань правил особистої гігієни і поведінки при контакті з інфекційним хворим. У зв'язку з цим він виробив стратегію санітарної освіти, до основних положень якої відносилися колективна та індивідуальна робота щодо інформування населення про збереження і зміцнення здоров'я, профілактику захворювань, формування відповідальності за індивідуальне та колективне здоров'я [266, с. 5].

На відміну від європейських країн, де народні читання широко практикувались і підтримувались не лише науковцями, а й можновладцями, організація їх на теренах Російської імперії гальмувалася адміністративними заборонами. Впродовж двадцяти років міністр внутрішніх справ не затверджував статут Комісії народних читань, яка змушена була працювати напівлегально. І лише 1 липня 1901 р. було затверджено статут, а Комісія отримала назву Київського товариства сприяння початковій освіті [669, с. 274].

Спочатку професор Н. А. Хржонцевський звернувся зі своєю ідеєю до Київського товариства лікарів. Отримавши підтримку, запропонував винести клопотання Київському губернатору і Попечителю учбового округу про

влаштування медичних читань. І лише на основі затверджених 24 грудня 1876 р. правил для влаштування народних читань у губернських містах було дозволено організувати Комісію медичних народних читань при Товаристві київських лікарів [892, с. 61].

Незважаючи на організаційні труднощі, 10 грудня 1886 р. за ініціативою професора Н. А. Хржонщевського була створена Комісія народних медичних читань, діяльність якої поклала початок просвітницької роботі серед населення [619, С. 25–34]. 26 грудня у верхньому залі контрактового будинку на Подолі відбулася перша лекція на одну з поширених тем соціального змісту «Про шкідливість пияцтва для здоров'я». Міська Дума не залишилась осторонь просвітницької роботи та надала Комісії медичних читань частину приміщення й витратила 150 крб. сріблом на пристосування під лекторій нижньої зали своєї будівлі на Хрещатику, а також призначила щорічну допомогу в розмірі 300 крб. сріблом [892, с. 61].

Комісія медичних читань складалася з почесних і дійсних членів. Вона об'єднувала кращих викладачів медичного факультету, прогресивних лікарів та всіляко опікувалася здоров'ям народу як шляхом проведення популяризаційної роботи та профілактики хвороб, так і самовідданій боротьбі з епідемічними та соціальними хворобами. Водночас членами комісії могли стати також особи, які не були членами Товариства київських лікарів.

Члени Комісії публікували свої статті, видавали брошури медичного змісту для народних мас. У лекціях і статтях вони висвітлювали питання профілактики захворювань, а також окреслювали дії щодо ефективності формування здоров'я завдяки спільній роботі органів охорони здоров'я і освіти на всіх етапах життя людини, починаючи з дошкільного віку [857, с. 40].

З 1886 по 1888 рр. було проведено 34 народних читань, які відвідало 612 слухачів. На платній основі лекції відвідувало 328 осіб, на безкоштовній – 284 [193, с. 22].

За 1887–1890 рр. у звіті Комісії народних медичних читань при Товаристві київських лікарів вказувалося на проведенні народних читань не лише з охорони здоров'я, а й психології, неврології тощо.

Члени Комісії народних читань вважали, що управлінські органи повинні розуміти важливість іншого роду лекцій, а не лише тих, які характеризують та роз'яснюють санітарні умови життя. У звіті вказується вузький зміст репертуару: «Бесіди про здоров'я та хвороби», «Як їда насичує ваше тіло», «Як харчується людина», «Про тісні та вологі квартири», «Про науку та хліб», «Що таке звичайна сіль?», «Допомога утопаючим», «Про глисти звичайні», «Людина, його будова та життя», «Догляд за новонародженими», «Бесіди про головні потреби тілесного життя людини» тощо [193, с. 22].

Лекції професорів Київського університету Св. Володимира та інших доповідачів, членів Товариства київських лікарів супроводжувалися, як свідчать дані протоколів чергових засідань, демонстрацією відповідних картин на екрані. Тексти бесід, з одного боку, були такими, що дозволялися цензурою для публічних народних читань, водночас, охоплювали широке коло питань: від «Будови людини», «Про психічну хворобу» до порад при нещасних випадках і про виховання дітей. Упродовж 1890 р. лекції прослухало майже 7500 осіб, а за період до 1905 р. на народних медичних читаннях були присутні близько 43000 слухачів [981, с. 124–125].

У звіті про діяльність Товариства київських лікарів за 1896–1897 рр. зазначалося, що найкориснішою і найціннішою комісією, утвореною при медичному товаристві, була Комісія народних медичних читань, яка працювала на користь народу. При перших новинах про загрозу чуми в Індії голова Комісії, почесний член Товариства київських лікарів Н. А. Хржонщевський запропонував провести народні читання на тему цієї небезпечної хвороби. Те, що подібні читання приносять неабияку користь для громадськості говорить той факт, що епідемія холери у 1892 р. була успішно попереджена саме завдяки ініціативі членів Комісії народних читань [148, с. 8].

У 1897 р. Комісія на певний час припинила свою діяльність, а вже 7 листопада 1898 р. на засіданні Товариства київських лікарів знову було підняте питання про відновлення медичних народних читань. Діяльність Комісії розпочалася завдяки прояву нових людей із прогресивними ідеями, які бажали поділитися своїми знаннями та власним досвідом заради благородної справи [115, с. 82].

Одним з прогресивних діячів того часу був досвідчений санітарний лікар Києва, доктор медицини О. В. Корчак-Чепурківський. 5 квітня 1899 р. його було обрано віце-головою Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів, а вже 10 квітня 1899 р. – дійсним членом наукового осередку [218, с. 39]. На одному з перших засідань відновлених читань учений окреслив головну мету Комісії, наголосив на обов'язках кожного лікаря щодо проведення роботи з попередження захворювань не лише шляхом організаційних заходів, а й популяризацією медичних знань серед народу [253, с. 84]. Згідно з цією метою, Комісія проводила систематичні читання за профілактичною тематикою: про інфекційні та венеричні захворювання; першу допомогу при нещасних випадках до прибуття лікаря; захворювання очей; значення хірургічних операцій для життя людини; шкідливість алкоголю; усунення зубного болю; повітря та його значення для людини; способи зупинки кровотеч тощо. Завдяки цим лекціям жителі м. Києва мали можливість отримати елементарні уявлення про найбільш небезпечні хвороби та способи профілактики і боротьби з ними. Особисто О. В. Корчак-Чепурківський провів лекції «Про холеру», «Про інфекційні захворювання», «Для чого лікарі роблять операції», «Про житло і про те, як воно повинно бути влаштоване», «Як ми дихаємо і як досягнути чистоти повітря в нашому житлі» [119, с. 80–86].

Завдяки надзвичайним зусиллям та ініціативі у проведенні медичних народних читань на засіданні Товариства київських лікарів 11 травня 1902 р. О. В. Корчака-Чепурківського було обрано головою Київської Комісії медичних народних читань [253, с. 31]. Неодноразово на засіданнях Комісії він ставив питання щодо доцільності впровадження читань лекцій із анатомії та фізіології

людини. На його думку, такі читання могли б дати кращі знання для сприймання простими людьми практичних медичних норм. Наслідком цих виступів стали лекції про будову людського організму, про їжу та харчування, про кров. Читання розпочалися з 1904 р. [253, с. 81]. З 1904 р. завдяки зусиллям О. В. Корчака-Чепурківського вперше в діяльності Комісії після читання лекцій проводилася безкоштовна роздача листівок з інформацією про різні інфекційні та венеричні хвороби, пологи, вигодовування новонароджених дітей та догляд за ними тощо. Листівки були написані в доступній формі, що зробило їх популярними серед народних мас [119, с. 93].

Отже, період керівництва О. В. Корчака-Чепурківського Київською Комісією медичних народних читань при Товаристві київських лікарів відзначився значним піднесенням діяльності Комісії, особливо у плані популяризації медичних знань серед населення. Завдяки розширенню тематики читань, збільшенню кількості місць для їх проведення, започаткуванню безкоштовної роздачі листівок суттєво зросла кількість слухачів. Усе це свідчить про вагомий внесок О. В. Корчака-Чепурківського у справу поширення елементарних медичних знань серед простого народу для запобігання розповсюдженню різних хвороб і зниження рівня їхньої смертності.

Слід також відзначити, що популяризація медичної науки стала складовою у просвітницько-освітньої діяльності й Харківського медичного товариства. Ініціатором відкриття народних медичних читань при товаристві у 1891 р. був В. І. Недригайлов – учень відомого вченого-бактеріолога В. К. Високовича.

Упродовж 1891–1895 рр. Харківське медичне товариство розглядало питання про популярні читання з медицини, систематично організовувало виставки, укладало медичні брошури. Особлива увага при цьому зверталася на поширення знань про інфекційні хвороби та їхню профілактику в періоди спалахів епідемій дифтерії, червоного тифу, холери, чуми.

Медичні народні читання допускалися лише за дозволеними для читання брошурами. Водночас Харківському медичному товариству вдалося домогтися

дозволу щодо проведення бесід без брошур, лише за попередньо затвердженою адміністрацією міста програмою.

Харківське медичне товариство неодноразово на своїх засіданнях розглядало питання боротьби із соціальними хворобами. Так, зокрема, у 1872 та 1898 рр. широко обговорювалася проблема суспільно-державної боротьби з пияцтвом і проституцією. У 1885 р. професор О. І. Якобій виступив з доповіддю «Про профілактичні заходи щодо поширення сифілісу» [185, с. 1–3].

У 1897 р. у медичному товаристві заслухано дві доповіді з професійної гігієни. Зокрема, Е. Ф. Беллін доповідав «Про захворювання центральної нервової системи в залежності і зв'язку з нещасними випадками експлуатації», а П. В. Царевський – «Професійну гігієну залізничних майстерень». Останній аналізував житлові умови, тривалість робочого часу й оплату праці, а також захворюваність робітників Люботинських залізничних майстерень. [858, с. 53].

Більшість студентів не мали достатньо коштів, а витрати на тютюн і алкоголь були значними. Серед причин, що викликали схильність молоді до споживання спиртних напоїв, респонденти називали незадовільне середовище в середніх навчальних закладах. У зв'язку з цим медичні осередки вважали за потрібне популяризувати здоровий спосіб життя серед молоді шляхом публічних лекцій на відповідну тематику. Так, у 1899 р. член Харківського медичного товариства В. В. Фавр виступив з доповіддю «Способи суспільної боротьби з пияцтвом», у якій зауважував, що боротися з пияцтвом необхідно не лише медикаментозно, а необхідно розпочати боротьбу з цим негативним фактором людської реальності, поліпшуючи гігієнічні умови життя, а головне, на його думку, оздоровлювати те середовище, в якому розвивається пияцтво [446, с. 27–28].

У 1901 р. почалася епідемія чуми в Одесі. Науковцями медичної сфери розроблялися і впроваджувалися заходи щодо попередження поширення і розвитку епідемії. У свою чергу Харківське медичне товариство також намітило ряд протиепідемічних заходів, зокрема, доручило завідувачу Бактеріологічним інститутом В. І. Недригайлову написати популярні брошури, присвячені профілактиці чуми. Товариство отримало протичумну сироватку і взяло на себе

постачання нею всіх лікарів. Члени осередку підняли питання про створення лікувальних закладів, ізоляторів при Олександрійській та Миколаївській губернських лікарнях для боротьби з чумою. У зв'язку з очікуваною в місті епідемії холери медичне об'єднання організувало протихолерну виставку, на якій проводило профорієнтаційну роботу серед населення з комплексом профілактичних і протиепідемічних заходів при холері.

Активну участь у діяльності Новоросійського товариства лікарів брав відомий учений у галузі гігієни та бактеріології, учень В. П. Підвисоцького – Лев Олександрович Тарасевич. Будучи активним членом осередку лікарів, він велику увагу приділяв популяризації медичних знань серед широких верств населення. Крім програмного курсу лекцій з загальної патології, бактеріології і гігієни він читав загальну патологію на публічних курсах при Новоросійському товаристві природознавців, медичну бактеріологію – у Народній аудиторії, лекції про холеру і менінгіт – на з'їздах фельдшерів та санітарів при Одеській земській управі, лекції з загальної гігієни – на курсах Лесгафта у Петербурзі, лекції для лікарів з історії розвитку громадської медицини – у Житомирі. Неодноразово Л. О. Тарасевич виступав з доповідями на різні медичні теми в Товаристві одеських лікарів, Товаристві охорони народного здоров'я, Медичному товаристві при Новоросійському університеті, в різних благодійних товариствах. У цей час він підготував низку науково-популярних брошур: «Здоров'я та хвороба», «Холера і боротьба з нею», «Про годування» тощо [669, с. 338].

Вагомий внесок у популяризацію природничо-медичних знань зробило Київське хірургічне товариство. Початок популяризаційної діяльності в товаристві значною мірою був пов'язаний з іменами засновників осередку. Зміст виступів доповідачів перед студентами і вільними слухачами був збагачений комплексом актуальних проблем, що викладалися на основі передового наукового світогляду. Аналізуючи діяльність лекторів Лекційного Комітету Київського хірургічного товариства зазначаємо, що вони впроваджували різноманітні організаційні форми донесення до аудиторії медичних знань. Члени товариства,

зважаючи на різноманітність складу слухачів за віком, професійною приналежністю, рівнем підготовки, намагалися готувати цікаві та корисні лекції.

Однією з головних постатей Київського хірургічного товариства був М. М. Волкович, який тривалий час обіймав посаду голови (аж до смерті (1928 р.) [473, с. 8]. Учений був талановитим лектором, вирізнявся ерудицією, організаторськими здібностями і вмінням переконувати. На засідання товариства він часто запрошував фахівців хірургічної галузі, які допомагали вирішувати медичні питання та вміло доповідали про новини хірургії. Як ніхто інший він розумів необхідність просвітницької діяльності. М. М. Волкович був гарним пропагандистом і популяризатором науки, оскільки володів словом і особливими прийомами захоплення уваги слухачів. Науково-популярні лекції викладалися ним у Київському університеті та на Вищих жіночих курсах. Завдяки ілюстративному матеріалу та демонстрації хворих його лекції проходили на високому науковому рівні. Особливо подобалися слухачам науково-популярні лекції, на яких чудовий знавець медицини яскраво й образно розповідав про хірургію, її успіхи, досягнення, невирішені проблеми. Великий інтерес у слухачів викликала доповідь М. М. Волковича «Пам'яті Володимира Афанасійовича Караваєва з приводу століття зі дня його народження» (1914 р.) [276, с. 69].

Таким чином, популяризацією природничих і медичних знань займалися безпосередньо товариства природознавців та лікарів. Вони стали ініціаторами проведення публічних народних читань, які допомагали у справі поширення елементарних медичних та природничих знань. Ініціаторами та засновниками Комісій народних читань були члени Київських, Харківських та Новоросійських наукових товариств: Н. А. Хржонцевський, О. В. Корчак-Чепурківський, В. І. Недригайлов, Л. О. Тарасевич, С. Г. Навашин, С. Ф. Клименко, С. П. Ярошенко, О. С. Селін, А. М. Ковалевський, Я. Я. Вальц та ін.

Комісії природничих і медичних народних читань згуртували велику плеяду провідних вчених Російської імперії, які готували та читали цікаві популярні лекції, готували брошури природничо-медичного спрямування, доводили важливість лекторського слова у популяризації природничо-медичних знань.

Велику кількість слухачів на публічних лекціях можна пояснити цікавою та різноманітною тематикою лекцій.

Популяризації природничо-медичних знань серед жінок сприяли Київське й Харківське медичні товариства та Новоросійське товариство природознавців, члени яких вбачали велику користь у жіночій освіті. Засновником курсів у Києві був член Київського товариства природознавців – О. І. Селін, а члени Харківського медичного осередку допомогли у відкритті Жіночого медичного інституту. Перший на Півдні Російської імперії жіночий університет в Одесі був заснований також завдяки ініціативі членів Новоросійського товариства природознавців.

5.2. Внесок членів наукових товариств у реформування шкільної та вузівської освіти

60-ті роки XIX ст. характеризуються бурхливим розвитком педагогічної преси, появою ряду педагогічних газет і журналів. На їх шпальтах висвітлювалися питання реформи шкільної освіти, психології, педагогіки, дидактики, методики викладання окремих дисциплін. Передові педагоги України виступали проти станової школи з її муштрою і відривом від життя. Вимогам реформи початкової, середньої та вищої школи, розвитку жіночої освіти, боротьбі за українську національну школу, запровадженню ефективніших методів навчання приділялося дедалі більше уваги.

З появою наукових товариств, членами яких були переважно викладачі університетів, дух просвітництва перейняли і члени природничих об'єднань, які прагнули вирішувати наступні завдання: поширення знань серед широких верств населення (просвітницька робота); реформування освіти (оновлення навчальних програм, написання підручників); поширення лабораторних і практичних робіт; розробка інтегрованих навчальних курсів у галузі природознавства; створення бібліотек, музеїв [815, с. 4].

Особливу увагу природничі товариства України приділяли освітній роботі, прагнучи домогтися високого рівня знань молоді, яка навчалася. Серед членів природничих товариств були вчені та викладачі, які домагалися реформування існуючої системи освіти. Вони були глибоко переконані в тому, що, насамперед, треба оновити зміст освіти у середній та вищій школах.

У кінці XIX – на початку XX ст. відбувалися бурхливі дискусії стосовно викладання в середній школі різних аспектів природознавства. Вчені природничих товариств прагнули наукових, творчих, педагогічно-методичних контактів із педагогами – викладачами вузів, учителями гімназій, інших навчально-виховних закладів. Керівництво природничих товариств ставило своїм завданням об'єднати виховний вплив на молодь, розкрити виховні й освітні можливості природничих дисциплін.

Саме з'їзди природознавців у Києві (1861 та 1862 рр.) стали першими спробами консолідації вчених Російської імперії, суттєвими кроками на шляху розвитку та поширення природничо-історичних досліджень.

Так, у 1861 р. у Києві було проведено з'їзд викладачів природничих наук за участю 44 делегатів, з яких 20 чоловік були членами гімназій [113, с. 16]. На з'їзді поряд із проблемами викладання розглядалися і питання виховного впливу на молодь. Під час обговорення таких питань присутні вчителі глибше пізнавали виховні можливості природничих дисциплін. Аналізуючи матеріали з'їзду, зазначаємо, що делегати прийняли рішення всіма засобами підтримувати викладання природничих наук у гімназіях, використовувати їхній потенціал передусім у питаннях розвитку мислення учнів і студентів. Важливим стало рішення делегатів про необхідність проведення науковцями, зокрема членами природничих товариств Київського університету з'їзду аматорів природознавства, завдяки якому викладачі-природознавці вузів, гімназій, училищ та шкіл мали нарощувати власні знання щодо виховання в молоді любові до природи, формуванню в неї правильного розуміння природних явищ, подій та процесів. Науковці намагалися виробити в молоді навички спостереження, кмітливості та дослідницьких умінь.

Засновник Київського товариства природодослідників К. К. Кесслер наполягав на вивченні історії природи як єдиного цілого, що невинно розвивається і підкорюється природним законам. З цього приводу він зазначав: «...природничі науки, окрім усього, сприяють витонченню органів чуття та формують дар спостережливості. Знання, отримані завдяки вивченню цих наук, просвітлюють розум людини. Природа є наша загальна батьківщина, і було б дивним та й було б соромно нам не знати своєї Батьківщини, не мати уявлення про її багатства» [958, с. 46].

Однак не всі учасники з'їзду погодилися з думкою К. К. Кесслера. Одностайно погодившись щодо корисності розвитку логічного мислення і спостережливості, учасники більшістю голосів відхилили пропозицію вченого щодо вивчення історичного розвитку природи та зв'язку навчального матеріалу з практичним життям. Останнє розглядалося як «утилітаризм», що є неприпустимим у справі загальної освіти [876, с. 86].

Проте ключовий аспект у реформуванні початкової та середньої освіти було вирішено. Необхідність введення природознавства у програму навчання для усіх класів була визнана учасниками з'їзду. Одностайно був прийнятий такий навчальний план: I клас (2 уроки на тиждень) – головні хімічні та фізичні явища; II клас (1 урок на тиждень) – головні хімічні та фізичні явища; III клас (2 уроки на тиждень) – зовнішні форми тварин і рослин; IV клас (1 урок на тиждень) – хімія; V клас (2 уроки на тиждень) – зоологія; VI клас (2 уроки на тиждень) – ботаніка; VII клас (2 уроки на тиждень) – мінералогія і геологія [420, с. 2–29].

Учасники з'їзду ухвалили рішення ліквідувати анатомію та фізіологію людини як окремий предмет і включити його до змісту зоології. Мотивували це тим, що гімназії не мають необхідних матеріалів і обладнання для проведення фізіологічних дослідів. Відзначаючи крайню потребу в наочних посібниках, учасники з'їзду вирішили клопотати про створення в гімназіях природничих кабінетів шляхом придбання мікроскопів, таблиць, гербаріїв, колекцій та інших демонстраційних матеріалів.

Одним з основних питань на порядку денному стояла проблема використання обладнання, яке можна було б порекомендувати гімназіям для викладання природничих дисциплін. Учені розглянули найбільш пристойні мікроскопи, які б відповідали вимогам гімназій і які, одночасно, їм було б під силу придбати. Проблематичнішим і болючішим виявилось питання оснащення освітніх установ природничими колекціями. К. К. Кесслер з ентузіазмом зголосився скласти приблизний каталог колекційних предметів, а А. С. Рогович запропонував створити такі колекції на місцях зусиллями вчителів-природничників.

Отже, не дивлячись на важливість поточних питань, які розглядалися на педагогічних засіданнях, основною метою I Київського з'їзду природознавців був все ж таки процес адаптації до нової форми наукового пошуку, а також реформування змісту природничої освіти в середніх навчальних закладах.

Успішна робота цього з'їзду підготувала підґрунтя для скликання другого з'їзду педагогів-природознавців, який відбувся у червні 1862 р. у Києві за ініціативи професора К. К. Кесслера [279]. Кількість учасників зросла до 61 особи, серед яких було 24 учителів гімназій.

Одне з головних питань, яке розглядалося природознавцями, була рекомендація підручників для викладання природничих дисциплін у гімназіях. Зусиллями С. О. Бобровського та Н. Д. Борисяка було віднайдено 28 творів для чотирьохрічної програми гімназій. Н. Д. Борисяк погодився створити посібник геологічного напрямку для пристойного викладення геологічного розрізу земної кори та геологічної карти європейської частини Росії [958, с. 49–51].

Член природничого угруповання С. О. Бобровський, аналізуючи список російськомовних посібників, дійшов висновку про необхідність створення природничо-історичної хрестоматії українською мовою, яка б популяризувала природничі знання серед юнацтва. С. О. Бобровський, розуміючи важливість цього задуму, погодився скласти план природничої хрестоматії та запропонував Міністерству народної освіти призначити премії укладачам такого підручника [958, с. 77].

Активний обмін думками спричинило й питання про розподіл за класами навчальних предметів, які входять до шкільного природознавства. Це питання широко обговорювалося і на першому з'їзді. Знову до нього повернулися тому, що перед відкриттям другого з'їзду Міністерство народної освіти опублікувало новий проект шкільного статуту, згідно з яким природознавство включалося лише до навчальних програм II-IV класів [650, с. 30–36].

Учасники вважали за необхідне розглянути питання про скорочення обсягу предмету «Систематика рослин» у курсі зоології та ботаніки. Було прийнято однакостайне рішення викладати систематику рослин восени, весною і влітку, щоб мати в розпорядженні живі екземпляри [279].

Члени природничих товариств, делеговані на з'їзди, дійшли єдиної думки про те, що мета шкільного природознавства полягає в збагаченні учнів науковими знаннями і розвитку їхніх мислення і спостережливості. Науковці однакостайно відкидали релігійно-виховну мету, яку ставило перед шкільним природознавством Міністерство народної освіти.

Тривалий час у Російській імперії взагалі не проводилися педагогічні з'їзди, тому вищезгадані проблеми розглядалися лише в осередках природничих товариств. Однак питання, присвячені освітнім проблемам загальноосвітніх шкіл, обговорювалися на з'їздах природодослідників і лікарів. Так, на XI з'їзді природодослідників і лікарів у Москві обговорювалося викладання природознавства в середній школі. Активним учасником з'їзду був І. Я. Акінфієв, один із членів-засновників Київського природничого товариства [245, с. 46].

Будучи прихильником активних методів викладання природознавства в середній школі, І. Я. Акінфієв ще на початку 80-х рр. XIX ст. використовував навчальні екскурсії при викладанні курсу природознавства. Такий метод навчання він вважав найефективнішим для розвитку пізнавальної активності школярів. [807, с. 192]. Розуміючи важливість природничих екскурсій для учнів загальноосвітніх закладів, члени природничих товариств ініціювали різноманітні екскурсії для студентів, вказуючи на їхню необхідність у навчальній та практичній діяльності.

У 1876 р. під керівництвом професора М. В. Головінського була здійснена геологічна екскурсія до Криму студентами Харківського університету. Матеріальну субсидію у розмірі 150 крб. надало Харківське товариство природодослідників, яке ініціювало будь-які прояви студентської молоді до науково-практичної діяльності [99, с. 3–5].

Учений, педагог і мандрівник Андрій Миколайович Краснов, який 23 роки свого життя присвятив науково-педагогічній діяльності в Харківському університеті, був популяризатором та організатором студентських екскурсій у вітчизняних університетах з 90-х років XIX ст. Саме йому належить першість в організації регулярних дальніх студентських екскурсій на Кавказ. Усвідомлення необхідності поєднання аудиторної роботи з польовою виявилось його методичною новацією. Організовані ним екскурсії були формою навчання й виховання майбутнього покоління та озброювали екскурсантів навичками самостійного спостереження та наукового аналізу зібраної інформації.

Також А. М. Краснов став ініціатором заснування у 1890 р. студентського природничого гуртка при Харківському університеті [643, с. 4, 7]. Відомий науковець став ініціатором видання гуртка студентів-природничиків Харківського університету – «Географічний збірник», у якому друкувалися звіти екскурсій, подорожей студентів, наукові доповіді тощо. Так, за рік існування студентського гуртка під керівництвом професора А. М. Краснова було проведено три експедиції. Остання подорож здійснена через Кавказький хребет по Військово-Грузинській дорозі до льодовиків Казбеку. Матеріальна допомога з боку університету складала 200 крб., крім того, правління Курсько-Харківсько-Азовської залізниці безкоштовно надало можливість студентам проїхати із Батумі в Севастополь [333, с. 5, 2].

У своїй екскурсійній діяльності професор А. М. Краснов найближче підійшов до ідеї організації туризму в сучасному розумінні цього слова. Він особисто виконував обов'язки менеджера-організатора подорожей: розробляв маршрут і складав кошторис екскурсій, займався пошуком дешевого (інколи навіть

безкоштовного) транспорту та житла для екскурсантів, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій тощо.

На основі власних спостережень за студентами під час екскурсій упродовж 20-річної науково-педагогічної діяльності вчений зробив висновок про необхідність надання систематичних знань з гігієни та санітарії на всіх рівнях освіти. Він рекомендував скористатися досвідом іноземців: «У наших сусідів на Далекому Сході вже давно діє вироблена система. Це уроки виховання. Чи можна коли-небудь створити щось подібне в нас? Усе буде залежати від організації справи, від вибору викладача і його таланту... Правила будуть виводитися самими учнями зі спільного з викладачем розбирання конкретних випадків; якщо душа учня буде розвиватися паралельно з його розумом і зовнішністю, то й це буде великим кроком уперед у нашій школі» [335].

Слід зазначити, що члени природничих товариств сприяли проведенню науково-дослідницької діяльності студентів, які прагнули оволодіти необхідними знаннями з природознавства. Так, у 1909 р. студент Київського університету Св. Володимира П. А. Єзерський виявив бажання здійснити екскурсію в межах Київської, Чернігівської і Полтавської губерній. Саме завдяки матеріальній підтримці Київського товариства природознавців його мрія здійснилася. Метою подорожі молодого науковця було спостереження за різними видами маловивчених птахів [200, с. 9].

Того ж року відповідне прохання на адресу Київського товариства надійшло від студента В. М. Андреєва. Він бажав продовжити флористичні дослідження в Астраханському краї і просив асигнування у розмірі 25-30 крб. [201].

Вищезгаданий І. Я. Акінфієв, будучи членом Новоросійського, Харківського і Московського товариств природознавців, ініціював створення спеціального бюро для організації учнівських екскурсій. Раніше спеціальне екскурсійне бюро універсального характеру існувало лише при Кримському гірничому клубі. Завдяки зусиллям членів Орнітологічного товариства в Києві (1915 р.) було створено перше в Російській імперії екскурсійне бюро для проведення

консультацій з організації учнівських екскурсій. Того ж року були організовані курси для підготовки керівників екскурсій [841, с. 207].

У Миколаївському товаристві аматорів природи особлива увага приділялась розробці педагогічних проблем, методиці викладання природничих дисциплін, практичному здійсненню педагогічних ідей. Діяльність товариства була спрямована на роботу з молоддю, а загальні засідання, доповіді та лекції членів товариства присвячувалися проблемам виховання. Половина відвідувачів публічних лекцій, природничих виставок та екскурсій, що були учнями загальноосвітніх шкіл. Збирання матеріалів, їхня обробка і виготовлення препаратів проводилося молоддю під керівництвом організаторів екскурсій. Ініціаторами екскурсійної діяльності були П. В. Крижевський, О. С. Дойч, М. П. Гармашев, О. П. Сапожников. Протягом 1908 р. було проведено 26 екскурсій на Стрільку, в Червону, Терновку, Богоявленськ, на Бузькі пороги, до Варварівки, Корениху, в Асканію-Нову, Горохівку, на пасіку Богомолова і в Ліски (назви не змінені) [958, с. 105]. Під час екскурсій діти вчилися визначати рослини, ознайомлювалися з головними ознаками рослинних родин.

Товариство аматорів природи, яке ставило за мету поширення знань про природничу історію, мало пропагувати ці знання, починаючи з початкової школи. Секретар Миколаївського товариства аматорів природи О. М. Сапожников висловив на засіданні товариства наступну пропозицію: секція фізики повинна виділити зі складу своїх членів комісію, або ж організувати окрему секцію, яка разом з учителями середніх шкіл повинна виробити методи викладання окремих розділів природознавства у школі на уроках пояснювального читання. Викладання жодним чином не повинно носити характер заучування, а мало ґрунтуватися на принципі наочності, за допомогою дослідів з простими приладами, виготовленими учнями під керівництвом учителів під час екскурсій [187, с. 14]. Запропоновані вченим положення давали можливість переходу при вивченні природничих дисциплін з початкової до середньої школи.

Київське фізико-математичне товариство також слідкувало за спробами проведення реформ, змінами до програм шкільної математики в Російській

імперії. Упродовж 1902-1908 рр. за засіданнях товариства обговорювались особливості навчання природничих дисциплін, зокрема математики, у російських середніх навчальних закладах та у школах Сполучених Штатів Америки, Франції, Швейцарії (доповіді К. Ф. Лебединцева, М. М. Володкевича, О. М. Яницького); програми з математики французьких ліцеїв (доповіді Г. К. Сулова, О. М. Ястряба); були проаналізовані французькі підручники: «Арифметика» Ж. Таннері (доповідь П. О. Долгушина), «Алгебра» Е. Бореля (доповідь М. В. Оглобліна) та ін. [176, с. 79–83].

Цікавою стала доповідь члена товариства Д. М. Ройтмана «Про можливість перетворення програм з математики в середніх навчальних закладах, як загальноосвітніх, з метою надати цьому предмету змісту, що більш відповідає сучасним вимогам загальної і спеціальної освіти», в якій пропонувалися наступні зміни в системі викладання шкільної математики: скорочення навчального матеріалу та його концентрація (збільшення обсягу матеріалу й кількості годин для кожного класу) [463, с. 89].

Доповідь З. А. Архімовича з аналізом окремих прогалин у навчальній програмі з математики, за словами очевидців, «викликала жвавий обмін думками.... В результаті обговорення було вирішено після канікул переглянути програми з математики в середній школі й опрацювати нові, беручи до уваги відповідні роботи в цьому напрямі комісій, які скликались при Міністерстві і при Київському навчальному окрузі» [177, с. 14].

Київське фізико-математичне товариство вважало за недоцільне робити відразу докорінну перебудову чинної на той час програми (1890 р.). Члени товариства розуміли важливість розробки нових програм з математики для навчальних закладів, тому дуже обережно ставилися до різноманітних пропозицій, виступів та ініціатив.

Член товариства К. М. Щербина проводив ефективну роботу в напрямку вдосконалення навчальних програм з математичних дисциплін для закладів освіти. Задля цього він у 1907 р. виступив з ґрунтовною доповіддю в якій проаналізував орієнтовну програму з математики для чоловічих гімназій 1890 р.;

праці комісій і груп при Московському навчальному окрузі; матеріали комісій викладачів математики київських середніх навчальних закладів; праці комісії міністра освіти М. П. Боголепова (1900 р.); проект положення «єдиної середньої школи» міністра П. С. Ванновського (1901 р.); праці з удосконалення програм з математики в комерційних училищах; проекти програм з математики в кадетських корпусах; проекти реформи середньої школи при міністрі Г. Е. Зенгері (1904 р.); програму з математики для реальних училищ (1906 р.) тощо [462, с. 36–57].

Новий проект навчального плану з математики Київське фізико-математичне товариство пропонувало ввести, за прикладом Німеччини, у вигляді експерименту лише до кількох навчальних закладів м. Києва, а після підтвердження належних результатів експерименту поступово розширювати кількість навчальних закладів, які б працювали за новою програмою [462, с. 135].

Проект плану з математики для чоловічих гімназій, створений Київським фізико-математичним товариством, став цінним підґрунтям для подальшого удосконалення змісту шкільного курсу математики. Його поява спонукала до активізації суспільної думки й обговорення у пресі питань пов'язаних з необхідністю реформи викладання математики. Зокрема, розгляд даного проекту на засіданні Варшавського гуртка викладачів фізики і математики надав поштовх для розробки нового проекту навчального плану з математики для чоловічих гімназій з однією стародавньою (латинською) мовою (1908 р.) [188, с. 385].

Загалом стверджуємо, що природничо-наукові товариства Російської імперії проводили активну екскурсійну роботу, практичні заняття з різних розділів природознавства, дитячі читання тощо. Новоросійське товариство природодослідників, яке мало найбільший науковий потенціал, у 1916 р. вирішило реалізувати свої можливості ще в одному напрямку. Об'єднання стало ініціатором створення спеціальної Педагогічної комісії з розробки питань шкільного природознавства [147, с. 8].

Новостворена комісія досить швидко почала реалізовувати поставлені завдання. В першу чергу була вироблена програма курсів для підготовки

керівників шкільних природничих екскурсій, а самі курси відкрилися 28 травня 1916 р. Президент Новоросійського товариства природознавців, професор Г. І. Танфільєв на відкритті прочитав лекцію «Флора і ґрунти південноросійського степу». Екскурсії та практичні заняття проводили члени товариства Б. Б. Гриневецький, Е. А. Кирилов, В. П. Подлесний.

Подібна діяльність була характерна і для членів інших природничих осередків. Так, Педагогічна комісія у складі К. М. Щербини, П. О. Долгушина, Г. К. Сулова, А. Д. Білімовича була створена у 1907 р. за ініціативи Київського фізико-математичного товариства. Робота Комісії полягала у розробці питань з реформування викладання математики в Росії. Результатом її діяльності став так званий «Київський проект» – проект програми з математики для чоловічих гімназій, що був одногolosно схвалений членами товариства на засіданні 14 травня 1907 р. і позитивно оцінений педагогічною громадськістю [257, с. 245–248].

Київське фізико-математичне товариство також стежило за роботою Міжнародної Комісії. У 1914 р. член товариства А. Д. Білімович, який переймався питаннями реформування математичної освіти, виступив з доповіддю «Міжнародна конференція про математичну освіту. Париж 1 – 4 квітня 1914 р.» [258, с. 56]. Доповідач детально висвітлив роботу конференції та її матеріали, звертаючи увагу на питання, що мали практичний інтерес як для діяльності товариства, так і для вітчизняних педагогів та авторів підручників, які безпосередньо впроваджували реформу в життя.

Діячі природничих товариств Російської імперії неодноразово публічно виступали з повідомленнями щодо різних питань педагогіки, публікували свої праці в журналах. Варто зауважити, що курси для підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій, організовані Київським орнітологічним товариством (1915 р.) і Новоросійським товариством природознавців (1916 р.), на нашу думку, слід вважати першими в Російській імперії по впровадженню нового екскурсійно-лабораторного методу викладання.

Загалом, товариства природознавців при Харківському, Київському та Новоросійському університетах, організовуючи навчальні екскурсії, ставили завдання розвивати і розповсюджувати природознавство у своєму регіоні, збирати геологічні, зоологічні, ботанічні колекції.

Члени природничих товариств велику увагу приділяли написанню і виданню книг для дітей, мотивуючи це тим, що саме книги здатні виховувати внутрішню культуру учнівської молоді. Активний підхід до цієї справи прослідковується у рецензуванні підручника з фізики науковця А. П. Кисельова. Професор Й. Й. Косоногов, будучи членом природничого товариства, вказував на наступні вимоги: 1) чистота, розбірливість друку та креслень; 2) ясність, точність, системність викладання матеріалу; 3) науковість викладання предмету, доступність для учнів. Професор також зауважував на правильному виголошуванні своїх думок не лише викладацьким складом – а й учнями. На його думку, культура мовлення починається з учителя. З цього приводу він зазначав: «...Нечіткість думок вказує на відсутність волі: якщо людина легко поводить себе зі своїм словом, з тим, як висловлює свої думки, то так само вона буде ставитись і до роботи. Нам здається, що завдання викладачів школи – дати учням не тільки знання, а й навчити їх строго і логічно мислити, чітко та зрозуміло висловлювати свої думки – з таким багажем молода людина буде ініціативною, здатною до самостійної роботи» [815, с. 71].

На створення підручників з математики прогресивного спрямування вплинули основні ідеї членів Київського фізико-математичного товариства. Варто відзначити підручники Д. О. Граве «Початки алгебри» (1915 р.) [290], К. Ф. Лебединцева «Курс алгебри для середніх навчальних закладів» (Ч. I-II, 1909-1910 рр.) [341; 342], П. О. Долгушина «Систематичний курс алгебри» (1913 р.) [296], які стали основою і орієнтиром щодо перебудови шкільної математики та методики її навчання на початку ХХ ст. Автори цих підручників мали різне бачення щодо обсягу, методів та послідовності викладу базових питань у курсі алгебри. Поряд з цим, підручники включали й питання чинної на той час програми з математики для чоловічих гімназій.

Активну роботу у написанні підручника з математики для вступників у вузи проводив член товариства Р. В. Ушаков, який видав посібник «Повторювальний курс математики» [874]. Вказаний підручник не призначався для програмного навчання, оскільки був написаний для вступників у вищі навчальні заклади та для самоосвіти. В підручнику Р. В. Ушакова певною мірою були реалізовані деякі особливості повторювального курсу, запропоновані Київським товариством: повторення, систематизація та узагальнення знань шкільного курсу математики загальноосвітньої школи.

Аналізуючи освітню діяльність членів Київського фізико-математичного товариства, необхідно зауважити, що проблеми розвитку і виховання учнів під час навчання математики були головними у педагогічних працях В. П. Єрмакова, К. М. Щербини, М. М. Володкевича, К. Ф. Лебединцева та ін.

Так, К. М. Щербина у педагогічній праці «Математика в російській середній школі» зауважував на особливості виховання культури мислення, що є важливим завданням загальноосвітньої школи [462]. У своїй доповіді «Про початкове викладання алгебри» В. П. Єрмаков стверджував: «здатність правильного мислення необхідна нам на кожному кроці: вона необхідна і юристу, щоб дійти до логічного висновку, й історика при устновленні історичних фактів за документами, і, взагалі, в кожній діяльності» [300, с. 449]. В. П. Єрмаков під вихованням культури мислення розумів здатність зосереджуватися над суттєвим, перевірку правильності результату мислення (критичність) та раціональність [300, с. 451].

Відчуття любові та симпатії до природи намагався прививати учням М. М. Володкевич. Основні аспекти зазначеного він виклав у праці «До питання реформи викладання математики» [277]. Науковець радив традиційні уроки з геометрії урізноманітнювати практичними заняттями, які б проводились і на місцевості.

Важливо зазначити, що багато членів природничих товариств України звертали увагу викладачів на вивчення психологічних особливостей кожного вихованця і радили враховувати їх у процесі виховання і навчання.

Позитивним у діяльності Київського фізико-математичного товариства було те, що його члени першими ставили питання про введення до курсу середньої школи так званих елементів вищої математики. Однією з їхніх вимог було поєднання теорії і задач, приділення уваги усному рахуванню і наближеним обчисленням, погодження різних відділів курсу математики між собою, покращення справи підготовки викладачів середньої школи.

Члени науково-природничих товариств нагромадили також цінний досвід застосування результатів своїх досліджень, здобутків науки у трудовому навчанні та професійній освіті молоді. У своїх друкованих працях, усних виступах вони доводили, що високий науковий рівень викладачів, їхня моральність мають надзвичайно важливе значення для професійного зростання молодих людей, вироблення в них позитивного ставлення до активної трудової діяльності [640, с. 104].

Учені піддавали різкій критиці муштру, зазубрювання навчального матеріалу. Вони були глибоко переконані в тому, що у процесі навчання необхідно поєднувати логічне й художньо-образне мислення кожного учня і студента. На думку науковців, цілісна особистість може формуватися лише тоді, коли педагог постійно і систематично впливає на емоційний стан учнів, коли на них діють засоби наукового та художньо-образного мислення.

Члени природничих наукових товариств розробляли методики та підручники для розумового розвитку дитини, виховували учнів відповідальними та здатними до роздумів. Так, професор Харківського університету П. І. Кешпен став автором першого видання «Списків населених міст Російської імперії». Засновник школи харківських геологів, член природничого товариства, професор Н. Д. Борисяк видав ґрунтовну працю «Збірник матеріалів з геології Південної Росії», яка вважалася навчальним посібником для студентів природничого відділу фізико-математичного факультету, випускники якого працювали вчителями географії в середніх навчальних закладах [885, с. 73].

Надзвичайно важливими для навчального процесу були наукові праці засновника харківської фізико-географічної школи А. М. Краснова. Він розпочав

свою науково-педагогічну діяльність з впровадження у навчальний план курсу загального землезнавства. Програму курсу вчений виклав у вступній лекції і в листі до В. І. Вернадського. Ним започатковано новий напрям у вивченні географії, який отримав назву синтетичного і полягав у аналітичному викладі матеріалу, його систематизації й узагальненні, що полегшує вивчення і засвоєння. У 1894 р. надруковано його працю «Трав'янисті степи Північної півкулі», в якій А. М. Краснов подав перше визначення степу; крім того з'явилося його дослідження «Чайні округи Азії». Результатом багаторічної діяльності вченого стали понад 300 наукових праць і посібників, які використовувались у навчальному процесі й були цінним внеском у розвиток природничої освіти [885, с. 68].

Варто згадати завідувача кафедри фізичної географії, професора Харківського університету, активного члена товариства П. І. Броунова. Ним були вперше сформульовані основні положення навчальної дисципліни «Сільськогосподарська метеорологія», що набула широкого поширення в радянський час і викладалася окремим курсом в університетах. Широкому колу студентів були представлені його праці «Довідник спостережень за грозами і опадами» (1893 р.), «Нариси сучасного питання про вигляд землі» (1891 р.). Цінним для навчального процесу був підручник П. І. Броунова з фізичної географії, а в 1910 р. вийшов його «Курс фізичної географії», що був запропонований навчальним посібником для студентів природничих відділень університетів [8, арк. 21].

Члени природничих і медичних товариств переймалися також наочним забезпеченням, яке було вкрай необхідне для вивчення природознавства та медичних дисциплін. Приват-доцент Харківського університету П. Д. Хрущев витратив десятки тисяч рублів на обладнання в приватному помісті (с. Карасівка Харківського повіту) фізико-хімічної лабораторії [481, с. 588]. Для проведення науково-практичних досліджень не лише науковцями, а й студентством П. Д. Хрущев зібрав найрізноманітніші інструменти, препарати та необхідні матеріали. Меценат і благодійник у своєму селищі побудував початкову школу та

матеріально підтримував її. На початку ХХ ст. була заснована премія для талановитих учнів та студентів імені П. Д. Хрущева.

Однією з найбільш розповсюджених форм допомоги студентам стали премії благодійників за наукові досягнення. Проведений науковий пошук дозволив встановити ряд іменних стипендій, створених на честь відомих науковців та членів медичних товариств. Серед них: за кращу наукову роботу у сфері хірургії імені В. Ф. Грубе, за кращу роботу по бактеріології та природничим наукам імені Л. С. Ценьковського та В. М. Черняєва [159, с. 25]. Премія імені заслуженого професора А. Ф. Павловського була заснована згідно заповіту покійного у 1889 р. його сином на капітал у 2500 крб. Вона видавалася щорічно за кращий твір на тему, задану фізико-математичним факультетом, у тому числі в галузі хімії. Премія імені заслуженого професора, члена природничого товариства при Харківському університеті В. М. Черняєва була заснована у 1893 р. на капітал у 3000 крб. його вдовою згідно побажання покійного для видачі студентам за твори на теми, пов'язані із вивченням природи півдня Росії [481, с. 124].

Як правило, питання про стипендії вирішувалися без студентських представників. Згідно існуючої у другій половині ХІХ ст. практики благодійник для заснування стипендії повинен був передати початковому, середньому або вищому навчальному закладу капітал, на відсотки з якого і видавалася стипендія, яка носила ім'я мецената. Так, на засіданні Харківського медичного товариства була запроваджена матеріальна допомога (стипендія) ім. Л. М. Толстого і М. І. Пирогова для бідних студенток Жіночого медичного інституту. Цей задум був реалізований у березні 1911 р. У 1912 р. товариство заснувало ще дві іменні стипендії (по 200 крб.), тим самим увіковічивши пам'ять померлих членів товариства М. М. Алексеєнка і О. І. Чірікова. Члени осередку ініціювали створення стипендій ім. професора Ф. О. Опеньковського [781, с. 139–146].

Отже, діяльність природничих і медичних товариств була спрямована на реформування існуючої системи освіти. Члени Київського фізико-математичного товариства провели ефективну роботу в напрямку вдосконалення навчальних програм з математичних дисциплін (К. М. Щербина, М. П. Боголепов,

П. С. Ванновський). За участі членів товариств, зокрема, К. К. Кесслера, до навчальних програм початкової та середньої освіти були включені природничі дисципліни: хімія, зоологія, фізика, ботаніка, мінералогія і геологія.

Завдяки ініціативі членів природничих осередків, середні та вищі навчальні заклади по можливості поповнювались необхідним обладнанням, яке було вкрай необхідним для вивчення природничих дисциплін. Так, П. Д. Хрущев витратив десятки тисяч рублів на обладнання в приватному помісті фізико-хімічної лабораторії.

Члени природничих товариств запроваджували нові форми допомоги студентам у вигляді стипендій. Харківським медичним та природничим товариствами були запроваджені стипендії імені Л. М. Толстого, М. І. Пирогова, М. М. Алексеєнка, О. І. Чірікова, А. Ф. Павловського, В. Ф. Грубе, Л. С. Ценьковського, В. М. Черняєва.

Вагомим чинником для реформування середньої та вищої освіти в Україні стала екскурсійна діяльність, яку запровадили та контролювали члени природничих осередків в Україні. Організаторами студентських екскурсій були І. Я. Акінфієв, М. В. Головінський (Харківське товариство природознавців); П. А. Єзерський, І. Я. Акінфієв (Київське товариство природознавців); П. В. Крижевський, М. П. Гармаш, О. П. Сапожников (Миколаївське товариство аматорів природи). Завдяки зусиллям Київського орнітологічного товариства було створено перше в Російській імперії екскурсійне бюро.

5.3. Природоохоронний, музейний і бібліотекознавчий аспекти діяльності природничих та медичних товариств

В організаційно-просвітницькій діяльності природничих товариств важливе місце займає природоохоронний рух у вихованні дітей та молоді. Багато видатних науковців природознавства були прихильниками природоохоронних традицій України. Члени природничих товариств переймалися питаннями охорони

природи, проводячи різні заходи, направлені на захист природного навколишнього середовища.

Харківське товариство любителів природи очолив визнаний на той час лідер природоохоронної справи, неодноразово згаданий В. І. Талієв. На засіданнях товариства, що проходили в невеличкому одноповерховому будинку В. І. Талієва, обговорювалися питання вивчення та охорони природи Харківської губернії, популяризації ідей захисту пам'яток природи. Часто організовувались екскурсії – до Слав'яногорська по річці Сіверський Дінець, в Асканію-Нову, на Кавказ, до Криму, Туреччини тощо. Вчений видав у Харкові одну з перших у Росії природоохоронних книг «Охороняйте природу!» На початку 1917 р. Харківське товариство любителів природи надрукувало плакат, на якому було розміщено звернення Валерія Івановича Талієва до Тимчасового уряду та всього народу: «Люди науки, вчені та культурно-освітні діячі всієї Росії! З вірою у творчу силу молоді демократичної Росії об'єднаємось та зробимо все, щоб інтереси російської науки знайшли відповідне місце для вирішення аграрного питання і щоб нерукотворні образи минулої російської природи назавжди були збережені для людства! Нехай на нас не ляжуть обвинувачення в злочинній безпечності та бездіяльності» [422, с. 3–5]. У зверненні вчений закликав при вирішенні земельних питань зберігати еталони природи, що мають величезну цінність для науки та суспільства. Актуальність цієї проблематики не зменшилася і сьогодні.

За редакцією В. І. Талієва видрукована серія науково-популярних книг з проблем охорони природи: «Календар Харківського товариства любителів природи», «Птахи – друзі людини». Члени товариства переймалися питаннями збереження пам'яток природи Харківської губернії: Коробових хуторів, Святих гір на р. Сіверський Дінець, крейдяних пагорбів біля с. Білокузьминівка.

Особливою подією в громадському та суспільному житті дореволюційної Росії стала організована стараннями активістів Харківського товариства любителів природи виставка охорони природи, яка проходила з 22 грудня 1913 р. до 12 січня 1914 р. За двадцять днів роботи виставку відвідало майже 10 тис. громадян, серед яких було багато дітей. Великі черги бажаючих ознайомитись з її

експонатами вишикувались перед будинком медінституту. Її організатори намагались наочно показати, що людина своєю діяльністю прямо й опосередковано змінює і знищує природу, а також, що зроблено на Україні в цьому напрямку і заходи на перспективу.

Виставка зацікавила вчених з Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Казані, зарубіжних фахівців. Вона мала 15 розділів, які різнилися своїми експонатами. До уваги відвідувачів були представлені фотографії, картини відомих усьому світу пейзажистів, карти, книги, біологічні колекції, моделі заборонених пристосувань для рибальства та мисливства, штучні гніздівлі, дитячі витвори тощо [281, с. 69–71].

Саме ці організаційні заходи спонукали значну кількість людей стати членами Харківського товариства любителів природи, поступово втягуватись у громадську роботу, спрямовану на охорону та відтворення природних ресурсів.

Члени Миколаївського товариства аматорів природи також брали участь у роботі Київської виставки 1913 р. [327, с. 121–123]. Члени осередку ініціювали проведення показової виставки, яка була влаштована у приміщенні Миколаївського міського училища і тривала 6 днів. Організацією першої виставки разом з правлінням товариства займався спеціально обраний виставковий комітет [303, с. 156]. Виставка складалася з наступних відділів: ботаніки, зоології, фізики, геології, акваріумів і птахів, сільського господарства. Експонати були виставлені місцевими навчальними закладами та приватними особами. Виставку відвідало 4233 особи, що дало можливість оцінити правильність намірів членів природничого товариства у своїй культурно-просвітницькій діяльності. Благодійність полягала в тому, що її безкоштовно оглядали усі нижчі чини Празького полку, 7-го Донського козачого полку, вихованці притулку Благодійного товариства й учні початкових шкіл.

Варто згадати виставку 1912 р., проведену членами Миколаївського товариства аматорів природи. На ній було представлено багато відділів, зокрема фізичний, геологічний, ботанічний, фотографічний та повітроплавання. Були виставлені акваріуми товариства, подаровані меценатами Дядюшею, Класеном,

Івановою, Лісманом та ін. У зоологічному відділі демонструвалися експонати музею Францева, опудала птахів (зроблені Степаненко і Жмаковим), колекції спиртових препаратів членів товариства. Колекція риб і тварин Чорного моря була прислана товариству як дарунок з Неаполя, а іншу – пожертвував О. П. Сапожников [962, с. 108–110].

Увагу аматорів-фотографів привернув фотографічний відділ, який вражав своєю різноманітністю. Демонстровані навчальні посібники із загального природознавства були продані в повному обсязі. Однак матеріальний прибуток виставки був значно менший від попередніх, що пояснюється віддаленістю центру від приміщення, де проходила виставка. Розуміючи, що багато людей може не потрапити на виставку по причині відсутності коштів, члени товариства надали можливість безкоштовно відвідати її учням міських шкіл, приватним закладам і притулкам.

Піднесення роботи музею при Київському університеті Св. Володимира припало на 1842–1862 рр., коли його очолив відомий науковець, голова Київського природничого товариства К. К. Кесслер. Завдяки останньому набули фундаментальності фондові колекції хребетних тварин, зокрема фауни України; створено експозицію зоологічного кабінету. Фонди вченого у 1835 р. налічували 28947 тварин і 13664 видів комах. З того часу особливо зросли колекції птахів та риб, що слугували матеріалом для написання К. К. Кесслером класичних праць із фауни та зоогеографії України [915, с. 28–32].

У другій половині XIX – перше десятиріччя XX ст. у природничому музеї при Київському університеті проводили порівняльно-анатомічні, ембріологічні та гідробіологічні дослідження. Фонди морських і прісноводних безхребетних тварин були закладені завдяки ініціативі членів Київського природничого товариства О. О. Ковалевського, М. В. Бобрецького, В. В. Совинського та О. О. Коротнева. Класичні праці з порівняльної анатомії та ембріології безхребетних тварин були написані працівниками Зоологічного музею завдяки зібраним колекціям. Експедиційні дослідження проводилися на віддалених

куточках земної кулі: озері Байкал, Великих Зондських островах, Баренцевому морі тощо.

Завдяки відрядженням членів Київського товариства природодослідників кабінети біології, зоології, мінералогії та університетський музей збагатились рідкісними колекціями, зібраними відомими вченими: П. С. Рогович зібрав колекції з біології і палеонтології; К. М. Феофілактів – геогностичну колекцію з Київської та Волинської губерній; П. Я. Армашевський – геогностичну та палеонтологічну колекції Чернігівської губернії; О. І. Ставровський – геогностичну колекцію Житомирського повіту. За кошти товариства (57 крб.) була придбана колекція місцевих метеликів (287 екземплярів) [157, с. XLVIII].

Необхідно згадати постать відомого науковця та члена Київського товариства А. М. Паульсона, який завдяки невтомній праці зробив експозицію університетського Зоологічного кабінету загальнодоступною для відвідувачів [914, с. 45].

Зоологічний музей Харківського університету був заснований у 1807 р. Відділ безхребетних тварин вважається надзвичайно цікавим і цінним завдяки своїм колекціям. Члени Харківського природничого товариства намагалися поповнити Зоологічний музей найрізноманітнішими експонатами, розуміючи важливість цієї справи для наукової та педагогічної діяльності. Вчені передали в дарунок зоологічному та зоотомічному кабінетам, які входили до складу музею, 41 колекцію, в геологічний та мінералогічний кабінети – 35 колекцій і в ботанічний – 15. Частина цих колекцій складалась із предметів, придбаних за рахунок коштів Харківського товариства природознавців (використано 4672 крб. 94 коп.), а решта була складена його членами завдяки екскурсіям, на які щороку витрачалось близько 1000 крб. [480, с. 181].

Природознавці з великою вдячністю приймали дарунки від зарубіжних науковців та меценатів. Варто зазначити, що у 1873 р. видатний учений і мандрівник М. Маклухо-Маклай подарував музею скляні губки, корали, молюски, ракоподібні, павуків, жуків та метеликів, які поповнили Зоологічний музей цінними експонатами. Колекцію жуків, яка складалась з 19217 жуків у 1873 р.

передав у дарунок музею відомий харківський колекціонер Д. Донець-Захаржевський [914, с. 41].

Зоологічний музей Одеського університету існує з моменту заснування в Одесі навчального закладу. До складу відділу природознавства входили зоологічний і зоотомічний кабінети, які містили збори музейних експонатів, що й слугувало пізнішому їх перетворенню в музей.

Природознавець І. А. Маркузен зробив значний внесок у поповнення Зоологічного музею новими і цікавими зборами за домовленостями в Парижі, Гамбурзі, Амстердамі та інших великих містах. У 1867 – 1868 рр. він придбав для музею велику кількість екзотичних птахів (у тому числі з острова Ява) та риб. Активні учасники Новоросійського товариства природознавців І. І. Мечников та О. О. Ковалевський у 70-х роках ХІХ ст. поповнили музей рідкісними експонатами морських тварин, які привезли із закордонних поїздок [914, с. 51]. Надзвичайно важливу історичну, навчальну та наукову цінність має колекція комах, у якій містяться типові екземпляри видів, описаних відомим зоологом Е. Балліоном та ентомологом Х. Стевенном.

Завдяки науковим зв'язкам членів природничого товариства з іноземними природознавцями вдалося поповнити музейний фонд рідкісними екземплярами тварин і комах. Частина колекційних зразків з Європи була отримана від відомих європейських ентомологів, збирачів та колекціонерів: Е. Райттера, Г. Ледера, Г. Зайдлиця, Т. Крюпера, Е. Бауді, Ф. Моравиця, О. Штодінгера, О. Старка. В колекції виявлено зразки твердокрилих з назвами, присвоєними їм Е. Балліоном. Відомий науковець О. О. Ковалевський у 1885 р. подарував музею колекцію мікропрепаратів комах, яких назбирав власноруч (загальна кількість 32 зразки). Протягом 1909–1910 рр. члени товариства С. А. Зернов, І. І. Пузанов, М. І. Андрусов і В. М. Троцький збирали молюсків, які також перейшли у власність музею [848, с. 46–47].

Члени Новоросійського товариства природознавців переймалися проблемою поповнення Зоологічного музею необхідними експонатами. Протягом 1908 – 1912 рр. завдяки М. М. Жукову колекція музею була поповнена значною кількістю

остеологічного матеріалу, зокрема скелетами тварин. Цінні спиртові препарати морських тварин науковці-природничники придбали на суму 706 франків із-за кордону, а опудала вовка, зайців русака та біляка на суму 110 рублів – у таксидерміста К. Лоренца [914, с. 52].

Варто згадати члена Новоросійського товариства природознавців Д. К. Третьякова, який багато зусиль доклав для забезпечення діяльності зоотомічного кабінету та його лабораторії. Він не лише самостійно зібрав колекцію безхребетних і риб, але й власноруч виготовив значну її частину [915, с. 53].

До 1917 р. музей був призначений для виконання навчальної та наукової роботи і, щоб потрапити до нього, необхідно було отримати спеціальний дозвіл. Лише групи студентів під керівництвом викладача мали можливість відвідувати музей. Для громадськості він став доступним лише у 1919 р.

Миколаївське товариство аматорів природи створило власний музей з самого початку свого існування, а обов'язки з улаштування та утримання музею взяло на себе правління товариства [138, с. 20]. Матеріалами для музею стали предмети, зібрані під час екскурсій членами товариства.

У зв'язку з підвищеним інтересом до сільського господарства, садівництва, бджільництва, виноградарства та шовківництва музей організував цікаві експозиції. Він мав на меті популяризувати сільськогосподарські та природознавчі знання шляхом організації ряду систематичних читань для слухачів різного віку – від школярів до дорослих аматорів природи.

З самого початку заснування музею члени товариства розуміли важливість його функціонування. Серед найголовніших завдань природничо-історичного музею Миколаївського товариства аматорів природи було: 1) зібрати повні місцеві колекції природи краю, його промисловості та громадсько-політичного життя; 2) визначити та класифікувати різні предмети, які надсилалися до музею; 3) скласти повний і систематичний опис Миколаївщини в природничо-історичному відношеннях; 4) знайомити населення з експонатами музею; 5) проводити публічні читання з демонстрацією колекцій музею. Так, на базі музею

проводилися курси, які започаткували наукове природознавство; там ознайомлювали слухачів з різними науковими школами природознавства, раціональним землеробством, тваринництвом тощо [962, с. 114–115].

Науковці переймалися проблемою забезпечення музею необхідними експонатами, яких вкрай не вистачало, а коштів на їх придбання не було. Тому члени об'єднання були вдячні охочим дарителям і меценатам, які були небайдужими до цієї справи. Так, у 1912 р. Російське суднобудівне товариство в дарунок прислало знайдені в шарах сарматського вапняку кістки невідомої тварини, цікаві з наукової точки зору. Спиртові та зоологічні препарати, колекції метеликів подарував зоологічному музею О. А. Яната. Цінна колекція уральських порід деревини надійшли від мецената О. Шмідта, а кістки слона, знайдені на території міської набережної у м. Миколаєві в шарах червоної глини – від С. Каверського. Родина Фадєєвих у дарунок надала колекцію сибірських мінералів, колекцію з добутого золота та вивітрилого граніту. Пересувний музей при Одеському Технічному товаристві також подарував музею необхідні навчальні посібники [140, с. 20].

Члени товариства аматорів природи поповнювали колекції музею за рахунок обміну унікальних експонатів між різними товариствами. Миколаївський осередок багато разів звертався з проханням про надсилання рослинного, тваринного і мінерального матеріалів для формування колекцій. Багато народних учителів мали за мету допомагати товариству у цій необхідній справі, але не могли приступити до роботи, не знаючи, в якій формі надсилати матеріали, щоб вони не втратили цінності для музею і легко піддавалися науковому визначенню [139, с. 301]. З цього приводу член товариства О. П. Сапожников підготував вказівки щодо матеріалів, які надсилаються до музею: «Можна було б, звичайно, весь випуск журналу наповнити вказівками відносно пересилки матеріалу, ми однак обмежимося наведеним і маємо надію, що аматори природи підуть назустріч нашому товариству і вирішать посилати матеріал до нашого музею» [414, с. 7–12].

Музей Миколаївського товариства аматорів природи також налагоджував контакти з іншими науковими товариствами. Уральське товариство аматорів природи запропонувало обмін колекціями і прислало в Миколаїв на комісію більш, ніж на 100 крб. різних мінералогічних колекцій, розраховуючи на те, що Миколаївське товариство подарує місцеві мінерали, які були рідкісними в Уральському краї. Крім цього, колеги запропонували вислати для Миколаївського пересувного музею діапозитиви з геології. Одеське відділення Російського технічного товариства не залишилось осторонь обмінного процесу і прислало свої колекції на комісію, в надії отримати вигідну пропозицію.

Варто зауважити, що співробітники музею займалися розробкою рекомендацій щодо використання мінеральних добрив залежно від складу ґрунтів, питаннями дренажу полів і висушування боліт; визначили придатність місцевості для риття артезіанських або інших колодязів; складав поради щодо розведення тих або інших культурних сортів рослин і порід тварин; збиранням і використанням лікарських рослин; визначали шкідливих і корисних комах краю тощо. Подібними проблемами переймалися і члени Київського товариства природознавців. Беручи до уваги величезну шкоду, яку наносять жучки із роду *Cleonus* (жук-свинка) засадженим плантаціям буряків, члени товариства призначили у 1877 р. особливу Комісію, яка повинна була зібрати всю необхідну інформацію про життя і розповсюдження цього жука та заходи боротьби з ним. Товариство призначило премію за кращу роботу, в якій описувалися б заходи, завдяки яким можна знешкодити бурячного жука [108, с. 13].

Київське товариство природознавців разом з музейними працівниками, які переймалися проблемами сільського господарства, намагалися посприяти розвитку раціонального бджільництва. Для вирішення цієї проблеми у 1876 р. було створено особливий Комітет бджільництва. Заходи Комітету полягали в наступному: улаштування зразкової пасіки; відкриття школи бджільництва, яка б могла слугувати розсадником у цій сфері; робота професійних бджолярів, які володіють прийомами раціонального бджільництва. На жаль, обмежені кошти

Комітету, які надходили виключно з Київського товариства природознавців, не дозволили вчасно відкрити таку бажану пасіку та школу при ній [108, с. 12].

Музеї при університетах у ті часи відігравали роль методологічних центрів викладання природничих і медичних дисциплін у гімназіях та вищих навчальних закладах Російської імперії. Зоологічний музей Київського університету є найстарішим музеєм України. Він мав важливе науково-просвітницьке значення.

Поширенню знань серед студентів і школярів щодо способів запобігання хворобам сприяли музейні експонати Харківського університетського музею, які збирали члени природничого товариства. За свідченням М. Ф. Сумцова, в музеї звертає на себе увагу колекція народної медицини. Зібрало її декілька осіб – професор А. М. Краснов і добродійка Радакова (і'мя невідомо). Колекція міститься у чотирьох великих вітринах і складається з цілющих трав (більше двох сотень) з назвою кожної та вказівками на те, від яких хвороб вони допомагають. Ця колекція мала велику цінність.

Поповнювати університетські музеї допомагали відомі природознавці того часу. Ботанік-систематик Харківського університету, член природничого товариства М. С. Турчанинов для широкого користування передав у дар музею Харківського університету свою колекцію рослин, яку збирав тривалий час [610, с. 127].

Постать К. С. Гарницького була широко відома серед науковців не лише Російської імперії, але й за її межами. Працюючи вчителем і наглядачем повітового училища, він був обраний дійсним членом Товариства природознавців при Харківському університеті. Зібраний ним гербарій заповів музею Белгородського вчительського інституту як цінний матеріал для вивчення ботаніки [723, с. 31].

Члени природничих товариств України постійно дбали про розвиток бібліотечної справи. За народною традицією, що утверджувалася в Україні, у складі народних будинків обов'язково передбачалася безкоштовна бібліотека з читальним залом [640, с. 104]. Фондами бібліотеки мали можливість

користуватися не лише вчені-природознавці, а й вчителі природознавства початкових шкіл, студентство та інші бажаючі.

Дбаючи про накопичення інформації, з першого року діяльності Харківське медичне товариство заснувало бібліотеку й постійно приділяло їй увагу. Зокрема, у 1862 р. на неї було витрачено 40 % бюджету Харківського медичного товариства. З 1863 р. воно розпочало обмін виданнями з тридцятьма університетами та товариствами, а в 1875 р. – вже з восьмидесяти шести установами Росії та Європи [745, с. 27].

Першим скарбником бібліотеки Харківського медичного товариства був І. К. Зарубін, який згодом очолив осередок. За ініціативи членів спілки була призначена ставка помічника бібліотекаря, який почав приводити установу в належний стан: всі книжки були пронумеровані, поділені на відділи і був складений письмовий каталог. У 1899 р. у бібліотеці нараховувалось близько 4805 книг, які були оцінені в 10000 крб. і 2976 дисертацій. Чисельність бібліотеки зростала за рахунок зібрань померлих членів товариства. У 1903 р. була придбана бібліотека покійного Е. Ф. Белліна, яка дала поштовх для створення судово-медичного відділу бібліотеки. Вона нараховувала близько 1257 томів. 916 томів патолого-анатомічних праць і атласів товариство купило у родини професора В. П. Крилова [858, с. 65].

У створенні бібліотеки Миколаївського товариства аматорів природи брали участь його члени, відомі українські вчені: О. А. Яната, П. В. Крижевський, В. І. Талієв, Й. К. Пачоський, О. О. Браунер, М. М. Морозов та ін. Комплектували бібліотеку за рахунок різних пожертв, обміну періодичними виданнями. Особлива заслуга у накопиченні бібліотечних фондів належить тим членам товариства, які протягом багатьох років виконували обов'язки бібліотекарів або були членами відповідної Комісії з упорядкування фондів [962, с. 116–117].

Протягом 1908–1917 рр. до бібліотеки Миколаївського товариства аматорів природи надійшла 191 назва книжок, які були розміщені у чотирьох відділах: 1 відділ містив фізичну, фотографічну, метеорологічну, хімічну й астрономічну літературу; 2 – ботанічну, квітникарську, садівничу, сільськогосподарську; 3 –

геологічну, мінералогічну, палеонтологічну і ґрунтознавчу; 4 – зоологічну, біологічну, ентомологічну, акваріумну, тераріумну, бджільницьку та птахівничу.

Самі вчені намагалися поповнювати бібліотечний фонд цікавими та корисними книгами за рахунок особистих коштів або часто віддавали книги зі своїх приватних бібліотек. Так, О. Х. Кузнєцов, заслужений професор Харківського університету, який 21 рік свого життя керував Харківським медичним товариством, заповів на його користь власну бібліотеку із 2007 томів книг [778, с. 63–65].

Найбільші пожертви на користь Харківської бібліотеки зробили дійсні члени Харківського медичного товариства М. І. Свєтухін (393 тома), М. М. Трофимов (206), Г. Я. Острянин (146), В. Я. Данилевський (50), П. Я. Сергієвський (30), А. Х. Кузнєцов (2007) [858, с. 65].

У 1879 р. на користь бібліотеки Харківського медичного товариства надійшов подарунок від Ф. Ланге – «Гіппократівський збірник» 1652 р. видання. Крім того, меценат відправив 52 книги. Наступного року бібліотека отримала 42 книги від родини П. Котляревського [960, с. 137].

Дарунок М. С. Турчанинова не обмежився лише колекцією ботанічних рослин. Для широкого користування він передав у бібліотеку Харківського університету особисту ботанічну бібліотеку, яка нараховувала 197 назв [610, с. 127].

Наукова бібліотека медичного об'єднання Харківщини нараховувала більше 10 тис. томів спеціальної літератури. Найбільше читачів збирав журнальний відділ бібліотеки, який одержував усі російські та багато іноземних медичних видань.

Отже, важливим аспектом діяльності Київського, Харківського, Новоросійського товариств природознавців та Миколаївського товариства аматорів природи була природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність.

Заслугою членів природничих та медичних товариств була їх активна участь в облаштуванні зоологічних музеїв. Завдяки активним членам Київського товариства природознавців (П. С. Роговичу, К. М. Феофілакову,

П. Я. Армашевському, О. І. Ставровському, А. М. Паульсону) університетський музей збагатився рідкісними біологічною, палеонтологічною, геогностичною, колекціями. Члени Новоросійського товариства природознавців також переймалися проблемою поповнення зоологічного музею. Завдяки І. І. Мечникову та О. О. Ковалевському музей поповнився рідкісними експонатами морських тварин. М. М. Жуков зібрав та подарував музею остеологічний матеріал, зокрема скелети тварин. Д. К. Третьяков багато зусиль доклав для забезпечення діяльності зоотомічного кабінету та його лабораторії, самостійно зібрав колекцію безхребетних і риб. Крім цього, члени товариств поповнювали колекції музеїв за рахунок обміну унікальних експонатів між різними осередками.

Київське товариство природознавців разом з музейними працівниками, намагаючись сприяти розвитку бджільництва, створило Комітет бджільництва для вирішення нагальних проблем у даній галузі.

Завдяки зв'язкам членів природничих товариств з іноземними природознавцями вдалося поповнити музейний фонд рідкісними екземплярами тварин і комах. Ознайомлення з цікавими експонатами викликало бажання широкого загалу ще глибше пізнавати історію свого краю. Ця робота заклала підвалини для подальшого розвитку туристсько-екскурсійної справи як соціального явища. Члени товариств широко впроваджували екскурсійний метод в музеях з метою вивчення проблем природознавства, охорони природи. Це великою мірою сприяло розбудові української науки та формуванню національної свідомості народу.

5.4. Роль медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та установ

Учасники медичних товариств, як представники вітчизняної медичної еліти, вміли критично оцінити й направити досягнення російської і зарубіжної медицини на користь своєї країни. Медичні осередки поряд з науковою та

просвітницькою діяльністю проводили велику суспільно-корисну роботу. Вони створили ряд необхідних медичних закладів, які надавали товариствам загальнодержавного значення.

У перший період діяльності Харківським медичним товариством були створені наступні заклади: «лечебница для приходящих бедных больных» (безкоштовна лікарня) (1863 р.); міська лікарня (1885 р.); Пастерівський інститут з бактеріологічною станцією; кабінет хімічної і мікроскопічної діагностики (1888 р.).

У річному звіті Харківського медичного товариства за 1869 р. іде мова про відкриття безкоштовної лікарні для бідних, а ініціатором виступив один із фундаторів товариства, ординатор університетської хірургічної клініки І. К. Зарубін. Вбачаючи глобальну проблему у відсутності медичної допомоги незаможним людям у Харкові, члени товариства підтримали пропозицію І. К. Зарубіна, створивши комісію із трьох осіб, які підготували проект статуту. Медичне товариство, маючи невеликі заощадження, що були зібрані від пожертвувань, а також благодійних вистав, віддало всі кошти для реалізації своєї мети. Було орендоване невелике приміщення у центрі міста на Миколаївському майдані, придбано необхідні меблі та лікувальні засоби, запрошено фельдшера і служителя. За період з 1863 по 1894 рр. лікарню відвідало 229693 хворих [858, с. 24].

Спочатку прийом хворих проводили члени медичного товариства відповідно графіка, складеного напередодні. Активну роботу у цій справі проводив харківський лікар-гуманіст В. А. Франковський [816, с. 187].

Оскільки товариство на той час не мало ніяких закладів, які б приносили стабільний прибуток, утримання лікарні не було повною мірою забезпечено. Тому члени товариства почали заохочувати до такої благородної справи небайдужих меценатів та благодійників. У 1863 р. була призначена дотація з міського бюджету у розмірі 1000 крб. щороку. 1115 крб. надійшли від дружини генерала Шабельського, а в 1868 р. почали надходити кошти від комерційної діяльності так званих Борисівських лавок. Найбільшу пожертву зробив у 1864 р.

харківський землевласник Дмитро Андрійович Донець-Захаржевський. Після смерті мецената у 1872 р. Харківське медичне товариство отримало 50 тисяч рублів. 15000 крб. призначалися для купівлі приміщення, 1000 крб. – на оснащення, а 34000 крб. передбачалося вкласти під відсотки у місцевий банк, на які повинні були утримуватися 10 ліжок для хворих [858, с. 26].

Фармацевтичні заклади не залишились осторонь фінансових проблем лікарні. Чотири харківські аптеки згодилися відпускати ліки у межах 50-100 крб. кожна безкоштовно, а понад цю суму – зі знижкою 50 % [816, с. 187].

За побажанням покійного мецената Д. А. Донець-Захаржевського у 1867 р. почали функціонувати два ліжка для стаціонарних хворих. Ця обставина змусила членів товариства розгорнути організаційну діяльність щодо відкриття масштабнішої клініки, яка, принаймні, змогла б прийняти більшу кількість хворих. Задум науковців був утілений в життя 22 вересня 1885 р., коли була відкрита лікарня Харківського медичного товариства на шість ліжок, а в 1899 р. заклад мав можливість обслуговувати на стаціонарному лікуванні 10 хворих. Клініці присвоєно ім'я Д. А. Донець-Захаржевського [478, с. 636].

Безумовно, при влаштуванні лікарні було багато недоліків. Члени товариства були не в захваті від довгих, високих і широких корпусів, у яких перебувала велика кількість хворих. Особливо небезпечним було рознесення інфекційних захворювань, якими можна було заразитися, стоячи в черзі. Тому медики мріяли про більш пристосовану для лікарні будівлю [189, с. 14].

Лікар-розпорядник мав керувати справами клініки й обирався із членів товариства. Ця посада була обтяжливою та не вигідною порівняно з роботою висококваліфікованих харківських лікарів. Лікарю-розпоряднику призначалося платня у розмірі 300 крб. на рік, надавалася квартира або грошова компенсація у розмірі 100 крб. на рік [189, с. 8]. Варто згадати В. П. Бобіна, який у 1884 р. був призначений на посаду лікаря-розпорядника, яку обіймав упродовж 41 року [858, с. 64].

При лікарні за ініціативи В. П. Бобіна був створений пункт надання екстренної медичної допомоги в будь-який час. Постійним черговим лікарем був

сам лікар-розпорядник, квартира якого знаходилася при клініці. За словами В. П. Бобіна з 1885 по 1910 рр. лікування проходило щороку в середньому 10000-13000 хворих [890, с. 121].

У 1882 р. Харківське медичне товариство призначило ще одного лікаря-розпорядника, який також отримував 300 крб. щороку, а з 1900 р. почали функціонувати терапевтичний та хірургічний стаціонари, якими завідував професор В. Г. Пржевальський. Для породіль додалося декілька ліжок [886, с. 307–308].

До лікувального закладу при Харківському медичному товаристві зверталися, переважно, тяжкі хворі з травмами і ранами, із захворюваннями органів травлення, дихання, інфекційними захворюваннями. Чисельність службового персоналу була недостатньою. Так, на 1873 р. у лікарні працювало два фельдшера й один аптекар, а вже у 1912 р. було дозволено прийняти ще двох фельдшерів. Напередодні Першої світової війни у штаті було три доглядальниці [886, с. 309].

За ініціативи лікаря-гуманіста В. П. Бобіна було розпочато будівництво гінекологічного корпусу. Він очолював будівельну комісію, яка контролювала процес зведення Палацу медицини на Пушкінській (на даний момент там розміщено Національний інститут мікробіології, вакцини і сировоток ім. І. І. Мечникова). Ним було відкрито лікувальні властивості Березовських мінеральних вод. За особливі досягнення у медичній галузі В. П. Бобіну у 1906 р. присвоєно звання почесного члена Харківського медичного товариства.

Харківське медичне товариство високо цінувало довгорічну безкорисливу працю Володимира Павловича Бобіна. На святкуванні його 25-річної лікарської діяльності члени товариства на адресу ювіляра сказали багато теплих слів [890, с. 125].

Восени 1879 р. увага товариства зосереджувалася на епідемії дифтерії. Лікарі повідомляли про те, що хвороба вже уражає і дорослих. При цьому члени медичної спілки наполегливо вимагали організації лікарні для ізоляції хворих. На засіданнях Харківського медичного осередку неодноразово наводилися відомості

про статистику захворюваності. Зокрема, в лікарню поступило з листопада 1879 по липень 1880 р. 357 хворих (з них видужало 234 особи і 123 померло). Висока смертність хворих на дифтерію спонукала Харківське медичне товариство створити протидифтерійний інститут. Науковий напрям цього закладу дали доцент В.Високович і консультанти-професори С. Костюрін, В. Крилов, В. Ланкевич, Л. Ценковський.

Особливо швидко Бактеріологічний інститут почав розвиватися після відкриття Є. Берінгом і Є. Ру антидифтерійної сироватки. Доповідь про це відкриття зробив у 1894 р. В. Волкович, який виступив у місцевій газеті зі статтею, у якій рекомендував дану сироватку і просив матеріальну допомогу у розмірі 1500 крб. для її придбання. Але це не вирішувало проблеми, оскільки виробництво цього препарату повинно було відбуватися на місці. Проблема вирішилася завдяки підтримці міської думи та земств, які у 1892 р. надали 20 тисяч крб. За надані кошти було придбано садибу, площею 13 десятин із колодязем та будинком [960, с. 138].

На засіданнях товариства неодноразово піднімалося питання про функціонування і роботу Бактеріологічного закладу. Так, В. І. Недригайлов повідомив про випуск Бактеріологічним інститутом 60 159 флаконів протидифтерійної сироватки за 1897 р. [72, с. 11–13]. Слід зазначити, що Бактеріологічний інститут був не лише закладом для наукової та практичної діяльності, а й навчально-методичною базою для підготовки бактеріологів. Оскільки при медичному факультеті мікробіологічної кафедри не було (такі кафедри вперше були створені у жіночих медичних інститутах), готувати фахівців з мікробіології доводилося на спеціальних курсах при Бактеріологічному інституті. Студенти мали навчатися два роки, а після закінчення повинні були відпрацювати два роки в інституті [960, с. 139].

Важливе значення мав Пастерівський інститут, заснований Харківським медичним товариством. Думка про відкриття цього закладу зародилася у товаристві у 1886 р. внаслідок необхідності знайти засіб проти сказу. Велика кількість бездомних собак хворіли сказом і загрожували життю людей. У Парижі

вже існував інститут Пастера, який проводив щеплення хворим із країн Західної Європи. У 1886 р. у Харкові скаженою собакою були укушені брати Подпрядови, один із яких помер, а інший був відправлений у Париж на кошти, зібрані лікарем Е. Белліним і професором М. Крем'янським. Члени медичного осередку Ю. Ю. Мотте і Н. А. Протопопов, супроводжуючи хворого хлопчика в Париж, ставили собі за мету ознайомитися з методом Пастера, який був ефективним і широковідомим. Повернувшись із відрядження, Е. Ф. Беллін виступив з доповіддю на святковому засіданні товариства з нагоди його 25-річчя перед багаточисельною аудиторією. Вчений виклав історію наукового відкриття Пастера, зауважив на важливості його методу, розтлумачив заходи, які допоможуть відкрити в Харкові Пастерівський інститут, окреслив його важливе значення у справі вивчення інфекційних захворювань і наголосив на необхідності меценатської допомоги [719, с. 194].

Е. Ф. Беллін ввійшов до складу комісії, створеної для точного визначення вартості Бактеріологічної станції у місті Харкові. Завдання станції були наступними: «створення лабораторій для теоретичного і практичного застосування Пастерівського методу лікування сказу, а також для вивчення інших інфекційних захворювань у людей і тварин» [960, с. 140].

З початком виготовлення протидифтерійної сироватки Пастерівський інститут і бактеріологічна станція практично розділилися: інститут на чолі з О. М. Черевковим зосередився на пастерівських щепленнях, а станція під керівництвом В. І. Недригайлова – на випуску сироваток і вакцин. Внаслідок реорганізації, проведеної 1908 р., Бактеріологічна станція отримала статус інституту Харківського медичного товариства. Крім виготовлення сироваток і вакцин, тут виконувалося за рік від 1500 до 2000 бактеріологічних аналізів і до 1000 реакцій Вассермана. Харківський бактеріологічний інститут був найкращим у Російській імперії і одним з найкращих у Європі. Пастерівський інститут в останні передвоєнні роки (перед Першою світовою війною) обслуговував на рік по 2-4 тисячі людей, яких покусали скажені тварини. Науковий заклад

обслуговував не лише Харків та його губернію, а й Курську, Орловську, Воронежську, Саратовську, Ставропольську губернії [858, с. 51].

Також при Харківському медичному товаристві у 1888 р. був створений кабінет хіміко-мікроскопічної діагностики, який згодом розширився і перетворився у Хіміко-мікроскопічний інститут, що задовольняв потреби практичної медицини. У ньому досліджували кров, сечу, кал, мокротиння, шлунковий сік, фрагменти пухлин тощо [478, с. 637]. Однак на першому етапі своєї діяльності через навантаження штату він не міг проводити ні наукової, ні навчальної діяльності. Проте збитковим Хіміко-мікроскопічний інститут ніколи не був. Про це свідчать наступні факти: у 1888 р. було зроблено 317 аналізів (прибуток склав 400 крб.), у 1911 р. – 4274 аналізів, а за період з 1888 по 1911 рр. – 232447 [858, с. 58]. Хіміко-мікроскопічний кабінет не просто окупував свої витрати, але й був фінансовим донором для лікарні. Після його відкриття медичному товариству вже не доводилось організовувати добродійні акції та звертатися за допомогою до благодійників про надання матеріальної допомоги.

Харківське медичне товариство активно впроваджувало практичну діяльність на початку Першої світової війни. У 1914 р. було організовано медичну допомогу хворим і пораненим учасникам війни. Бактеріологічний і Хіміко-мікроскопічний інститути безкоштовно проводили необхідні аналізи, а в притулку ім. Франківського було розміщено лазарет для поранених бійців. Для надання медичної допомоги члени товариства організували спеціальні курси, на яких навчали, як доглядати за пораненими [669, с. 393].

Створенню Жіночого медичного інституту передували події, які визвали широкий резонанс не лише в Харкові, але й усій Російській імперії. Через велику потребу в лікарях Міністерство народної освіти почало робити перші кроки для вирішення проблеми вищої медичної освіти для жінок. У 1898 р. вийшов наказ міністра про присвоєння права державної служби жінкам-лікарям. У наступному році був підготовлений проект про зрівняння у правах жінок-лікарів з лікарями чоловічої статі. Але допуск жінок в університети не був реалізований до початку революції 1905-1907 рр. Слухачки жіночих курсів, які відкрила Н. Невіандт,

звернулися з заявою до Харківського медичного товариства про відкриття вищих жіночих медичних курсів, на які б вони могли перевестися [621, с. 61-70].

Слід зазначити, що ідея заснування жіночого медичного інституту в Харкові зародилася давно, а заява слухачок курсів стала останнім поштовхом. Справу заснування цього вищого навчального закладу доручили професору А. В. Данилевському. 15 серпня 1910 р. Міністерство народної освіти затвердило статут, а 15 листопада розпочалися заняття.

Відкриття Жіночого медичного інституту вимагало створення клінічної бази, яка поступово розширювалася завдяки ініціативі членів медичного товариства. На кінець 1912–початок 1913 рр. у Харкові функціонувало 10 клінік Жіночого медичного інституту: акушерсько-гінекологічна (директор – приват-доцент М. М. Миронов, у штаті 1 асистент і 2 ординатори); госпітальна терапевтична (директор – професор П. І. Шатілов, у штаті 1 асистент і 2 ординатори); госпітальна хірургічна (директор – І. В. Кудінцев, у штаті 1 асистент і 1 ординатор); дитячих хвороб (директор – приват-доцент Я. С. Аркавін, у штаті 2 асистенти й 1 ординатор); нервових і душевних хвороб (директор – приват-доцент С. М. Давиденков, у штаті 2 ординатори); шкірних і венеричних хвороб (директор В. І. Зарубін, 1 штатний та 1 понадштатний ординатори); офтальмологічна (директор – приват-доцент О. П. Браунштейн, 1 асистент і 1 понадштатний ординатор); пропедевтична (директор – приват-доцент Ф. Н. Іванов, 3 штатні ординатори); факультетська терапевтична (директор – професор Ф. М. Опеньховський, у штаті 1 асистент і 2 ординатори, понадштатні – 1 асистент і 5 ординаторів); факультетська хірургічна (директор – професор Л. В. Орлов, у штаті – 1 асистент і 3 ординатори).

Не дивлячись на малий штат працівників у перерахованих клініках обсяг їхньої допомоги вражає. Протягом 1912 р. лікування пройшло 346 стаціонарних хворих, а в амбулаторіях клінік прийняли 1351 первинного пацієнта. У дореволюційні роки номенклатура клінік Жіночого інституту і їхня потужність залишилися без змін [301, с. 184].

Варто зупинитися на інших громадських лікувальних закладах, які відкривалися завдяки організаційній роботі членів Харківського медичного товариства. Так, у 1899 р. було відкрито добровільне товариство опіки про хворих дітей м. Харкова та його околиць. Активний член Харківського медичного товариства, приват-доцент М. М. Філіпов виступив ініціатором його заснування, а невдовзі став головою об'єднання. При товаристві була відкрита дитяча лікарня завдяки матеріальній підтримці добродійників (М. Х. Гельферіх пожертвував 6000 крб). Свою роботу лікарі виконували на громадських засадах, а обслуговуючий персонал отримував мізерну винагороду [478, с. 637].

Однією з головних проблем, якою переймалося не лише медичне товариство, а й громадськість була дитяча смертність, показник якої був занадто високим. Щоб знизити рівень дитячої смертності член медичного товариства, професор І. В. Троїцький став засновником Харківського відділу «Союзу боротьби з дитячою смертністю в Росії» [816, с. 205].

Для надання безкоштовної допомоги дітям бідних прошарків населення при Харківському відділі «Союзу...» було створено багатопрофільний лікувально-профілактичний заклад під назвою «Крапля молока». Завданнями останнього було: створення пункту дитячого харчування; заснування амбулаторії для хворих дітей і матерів, відкриття лікарні на 20 ліжок для немовлят. Лікувально-профілактичний заклад до початку Першої світової війни надав медичну допомогу більш як 6 тисячам дітей. Крім цього, було роздано понад мільйон пляшечок молока та молочних сумішей [538, с. 85].

Харківське медичне товариство ініціювало створення «Товариства допомоги хворим студентам». Метою осередку була як матеріальна, так і медична допомога студентам Харківського вишу. Його погодився очолювати активний член медичного осередку, професор С. В. Коршун. Амбулаторія, створена при Товаристві допомоги хворим студентам, лише за 1912 р. прийняла 4377 хворих. Матеріальну допомогу для функціонування амбулаторії надавала міська дума у розмірі 2000 крб. на рік [301, с. 185].

Київський регіон не вирізнявся відсутністю проблем медичного характеру, а питаннями їх вирішення займалися члени медичних осередків. Так, Київське товариство лікарів переймалося проблемами санітарного стану міста, високою смертністю населення внаслідок поширення інфекційних хвороб, епідемій та значним відсотком дитячої смертності. Не зважаючи на значну профілактичну та протиепідемічну роботу, яку проводили члени осередку у подоланні епідемій, воно не могло повною мірою задовольнити запити лікарської громадськості у знаннях про заразні хвороби та здійснити комплекс заходів у боротьбі з ними. В товаристві не було достатньої кількості кваліфікованих фахівців у цій галузі, адже бактеріологія як наука почала лише зароджуватися. Ентузіастичні лікарі вбачали в невідомій для себе науці – бактеріології – великі перспективи в боротьбі з інфекційними хворобами.

У 1894 р. члени медичного товариства підтримали пропозицію про заснування «Товариства для боротьби із заразними хворобами», про яке детально повідомлялося у другому розділі. Для проведення плідної роботи з приготування протидифтерійних засобів товариство обрало Господарчий комітет, який очолювали активні члени Київського медичного товариства.

Ініціатором збору пожертвувань для відкриття бактеріологічної станції стала редакція газети «Киянин», а Господарчий комітет розробив низку завдань: організувати щеплення антирабічною вакциною осіб, покусаних тваринами; приготувати протидифтерійну сироватку.

З метою вивчення технології виготовлення протидифтерійної сироватки Господарський комітет відрядив професора О. Д. Павловського, який на той час очолював кафедру хірургічної патології і терапії медичного факультету Київського університету, в Париж і Берлін. Ознайомившись із досвідом зарубіжних колег, О. Д. Павловський обґрунтував проект-технологію виготовлення сироватки в Києві. Це сприяло в подальшому відкриттю Бактеріологічного інституту – важливого наукового центру в подоланні епідемій на теренах Російської імперії.

Члени Товариства боротьби із заразними хворобами не гаяли часу, розуміючи важливість створення Бактеріологічного закладу, який би врятував тисячі життів. Вони розробили статут товариства, в якому чітко окреслювались основні напрями його діяльності. Першочерговим завданням вважалося створення Бактеріологічного інституту для виготовлення засобів проти заразних хвороб; по-друге, відкриття лікарняних установ для лікування цих хвороб; по-третє, сприяння в боротьбі з заразними хворобами урядовим, громадським установам, окремим особам шляхом організації санітарних загонів, прищепних станцій, постачанням лікувальних засобів, які були в розпорядженні медичної спілки; по-четверте, поширення серед населення знань щодо причин, способів лікування і профілактики заразних хвороб, влаштування публічних лекцій та читань, друк та поширення популярних брошур та книг відповідного змісту [669, с. 393].

За ініціативи професора О. Д. Павловського в Києві було засновано лабораторію і станцію для приготування протидифтерійної сироватки. Процес приготування необхідного препарату було розпочато з 8 листопада 1894 р., а вже 15 січня 1895 р. була виготовлена перша сироватка. Практичне застосування вкрай необхідного препарату було проведено 21 січня 1895 р. при лікуванні хворої на дифтерію дитини [573, с. 787].

Окрім того, завдяки ініціативі членів медичних товариств Київщини у 1896 р. було відкрито Пастерівську станцію, яка офіційно отримала назву «Київська Пастерівська станція для лікування покусаних скаженими тваринами» [669, с. 306]. Ученого-лікаря Л. Б. Бухштаба відрядили за кордон, а В. Є. Краснітського в Одесу для вивчення антибіотичної справи і щеплень проти сказу на місцях.

Крім поширення медичних і бактеріологічних знань серед населення, медичні товариства Києва взяли на себе підготовку кадрів спеціалістів-бактеріологів. Рада Київського товариства по боротьбі з заразними хворобами ухвалила відкриття систематичних курсів з теоретичної і практичної бактеріології серед лікарів. Скористатися такою нагодою бажала велика кількість медиків. Цінним для слухачів був той факт, що для читання теоретичної частини

запрошувалося велике коло фахівців Київського університету: В. К. Високович, О. Д. Павловський та ін. Попит на курси був таким великим, що їхні організатори не встигали задовольнити всіх бажаючих [143, с. 170–180].

З методикою лікування і профілактики сказу у 1886 р. за рекомендацією Одеського товариства лікарів М. Ф. Гамалія був відряджений до Парижу в Пастерівський інститут. Після трьохмісячного перебування в лабораторії Пастера вчений отримав позитивну характеристику, в якій висловлювалась подяка за участь у сумісних дослідженнях, а також рекомендацію для організації антирабічної справи на Батьківщині. У 1886 р. на екстреному засіданні товариства М. Ф. Гамалія зробив повідомлення, в якому звітував про відрядження до Парижу [283, с. 3].

Одним із напрямків роботи Одеської бактеріологічної станції було вивчення збудника холери та пошук раціональних засобів боротьби з нею. Співробітники станції встановлювали характер захворювання, досліджуючи зразки випорожнень хворих людей [304, с. 20].

Вагомим внеском Товариства одеських лікарів у розвиток санітарно-епідемічного стану стала активна участь його членів у створенні санітарної служби. У 1896 р. товариством було підняте питання про заснування Інституту місцевих санітарних лікарів в Одесі. Члени осередку створили комісію, учасники якої мали збирати необхідну інформацію про епідемію скарлатини в Одесі [105, с. 90]. Одночасно з відкриттям Інституту місцевих санітарних лікарів в Одесі були засновані також дільничі санітарні опікування (1897 р.).

Важливим аспектом суспільної діяльності Товариства одеських лікарів являється організація станції швидкої медичної допомоги. Саме завдяки ініціативі щедрих благодійників була зібрана велика на той час сума грошей (100 тис. крб.). Найбільший внесок зробила графиня О. Г. Толстая та її син М. М. Толстой, які пожертвували кошти на закупку обладнання та санітарних карет швидкої допомоги [520, с. 208]. Організаційні питання взяло на себе Товариство одеських лікарів, яке створило комітет, в обов'язки якого входила організація медичної

установи. Велика роль у цьому процесі належить Я. Ю. Бардаху, який очолював Товариство одеських лікарів.

Станція працювала як медичний заклад, у приміщенні якого організовувалися тимчасові стаціонари для тяжкохворих і постраждалих, де надавали медичну допомогу (вона розпочиналася виїздною бригадою швидкої допомоги). При станції існував амбуланс, куди хворі добиралися самостійно.

Одеська станція швидкої медичної допомоги стала одним із центрів у Російській імперії, де розроблялися принципи й організаційні форми діяльності служби по наданню швидкої та невідкладної медичної допомоги [520]. При станції була аптека, рентгенівський кабінет, хімічно-бактеріологічна лабораторія, музей, бібліотека, яка містила твори про надання першої медичної допомоги при нещасних випадках, звіти інших станцій швидкої медичної допомоги, медичні журнали тощо. Все перераховане збирали та влаштовували члени Товариства одеських лікарів.

Отже, медичні товариства лікарів активно проводили медично-організаційну діяльність для обслуговування місцевого населення. Для надання медичних послуг члени Харківського медичного товариства відкрили лікарню для бідних, облаштувавши її всім необхідним.

Заснування Пастерівського інституту також мало вагоме значення для населення Харкова. Завдяки членам Харківського медичного товариства О. М. Черевкову та В. І. Недригайлову розпочався випуск необхідних сироваток і вакцин.

Члени медичних осередків Київщини також ініціювали відкриття Пастерівської станції, яка отримала назву «Київська Пастерівська станція для лікування покусаних скаженими тваринами», а Товариство одеських лікарів опікувалося організацією Одеської бактеріологічної станції.

Важливою подією для медичного осередку стало заснування Жіночого медичного інституту при якому функціонувало 10 клінік, які очолювали члени товариства: М. М. Миронов (акушерсько-гінекологічна), П. І. Шатілов (госпітальна терапевтична), І. В. Кудінцев (госпітальна хірургічна), Я. С. Аркавін

(дитячих хвороб), С. М. Давиденков (нервових і душевних хвороб), В. І. Зарубін (шкірних і венеричних хвороб), О. П. Браунштейн (офтальмологічна), Ф. Н. Іванов (пропедевтична), Ф. М. Опеньковський (факультетська терапевтична), Л. В. Орлов (факультетська хірургічна).

Крім того, члени Харківського осередку сприяли відкриттю допоміжних товариств. Так, М. М. Філіпов ініціював заснування Товариства опіки про хворих дітей м. Харкова, І. В. Троїцький – Харківського відділу «Союзу боротьби з дитячою смертністю», С. В. Коршун – Товариства допомоги бідним хворим учням у вищих навчальних закладах та лікувально-профілактичного закладу «Крапля молока».

Важливим аспектом організаційної діяльності Товариства одеських лікарів було створення станції швидкої медичної допомоги, де вирішувалися питання по наданню невідкладної допомоги.

Опікуючись питаннями боротьби з епідеміями та санітарним благоустроєм міст, члени медичних товариств нерідко самі працювали не тільки завідувачами установ, а й лікарями. Таку допомогу надавали В. А. Франковський, В. П. Бобін, О. М. Черевков, В. І. Недригайлов, В. А. Данилевський, М. М. Філіпов, І. В. Троїцький, С. В. Коршун (Харківське медичне товариство), О. Д. Павловський (Київське медичне товариство), М. Ф. Гамалія (Товариство одеських лікарів) та ін.

5.5. Періодичні видання наукових товариств як соціокультурний феномен другої половини XIX – початку XX ст.

Важливою складовою організаційно-просвітницької діяльності природничих та медичних товариств України була видавнича робота. Практично всі товариства Російської імперії з моменту заснування намагались організувати видавничу роботу, яка мала бути різноманітною за характером, значенням і періодичністю.

Задля виконання поставленої мети, товариства друкували протоколи засідань, звіти, доповіді тощо.

Окрім розвитку суто медичного напрямку діяльності, провідні члени Харківського медичного товариства з перших років існування ставили завдання збереження та передачі інформації про хвороби людини, методи профілактики й лікування, а також розуміли необхідність для учених обміну науковою інформацією. Саме науково-практичні періодичні та продовжувані видання презентували особливості розвитку наукової думки та демонстрували набутий практичний досвід українських вчених.

Першим періодичним виданням Харківського медичного товариства стали «Протоколи засідань...», які почали друкуватися з 1863 р. Їхня важливість полягала у поширенні медичних знань серед широкої аудиторії читачів, яка не мала можливості відвідувати засідання товариства. У протоколах друкувалися доповіді медичного характеру, рекомендації, інформація про функціонування медичного осередку тощо. Редакторами видання були активні члени товариства П. Ю. Пенський, П. О. Поляков, І. О. Чуєвський. Видання надсилялося до університетів, медичних товариств і редакцій Петербургу, Москви, Іркутська, Курська, Києва, Полтави, Саратова, Тифлісу тощо.

Наукові доповіді, зроблені на засіданнях, спочатку оприлюднювалися у «Додатку до протоколів засідань...». Бажаючи розповсюджувати свої праці більш широко члени товариств у 1885 р. прийняли рішення про збільшення тиражу своїх видань (замість 100 запланованих екземплярів – 250) [885, с. 29].

Нагромадивши певний досвід у видавничій справі, члени медичного товариства вирішили випускати новий друкований орган, більш змістовніший та більший за обсягом. З 1886 р. почали виходити «Праці Харківського медичного товариства».

За підрахунками науковців, щороку Харківське медичне товариство витрачало від 670 до 1200 крб. із загального бюджету на публікацію цього видання [844, с. 183–190]. Велика кількість доповідей, надрукованих у «Працях Харківського медичного товариства», є повноцінними історичними джерелами

для дослідників історії становлення та розвитку громадських організацій, зокрема медичних.

Медичні журнали до початку ХХ ст. були малочисельними, але користь від таких видань була надзвичайно відчутною для розвитку медичної справи. Бажаючи видавати власний журнал, члени Харківського медичного товариства у 1902 р. виступили із заявою, в якій висловили бажання упорядкувати видавничу діяльність товариства, спрямувати витрати у найбільш доцільне русло і створити нове періодичне видання [885, с. 59]. Його організація була клопіткою і потребувала значних витрат. Створена комісія, яка переймалася організаційними питаннями, прийшла до висновку, що видання журналу є бажаним для поєднання земської та суспільної медицини. Це був «Харківський медичний журнал».

Намагання членів товариства увінчалися успіхом, оскільки у 1904 р. дозвіл на видання журналу було отримано і перший номер вийшов з друку 21 січня 1906 р. [960, с. 151]. Це був непростий час для осередку, про що свідчить доповідь одного з учасників, у якій зазначалося: «Журнал з'явився на світ тихо й непомітно, серед загального суму і пригніченості, викликаних сумними подіями останнього часу. Винуватцем його появи на світ є наше медичне товариство, яке переживало за останній час багато негараздів. Наукове життя занедбане, храми науки пусті. Ми не дорікаємо харківським співчленам, які припинили діяльність з незалежних від них причин. Хоча наші ряди рідшають, нам необхідно зімкнутися в дружній праці біля створюваного нами журналу, подальший розвиток якого цілком залежить від нашого товариства» [858, с. 59].

«Харківський медичний журнал» виходив десять разів на рік книгами обсягом не менше 5-6 друкованих аркушів. Безумовно, пріоритетним напрямом змісту журналу була його науковість, але, крім наукових статей, він уміщував розлогу хроніку й виконував місію ознайомлення читачів з поточним медичним життям Росії та закордоння. Це був єдиний журнал, де розділ паталогічної анатомії і бактеріології було представлено краще, ніж в інших виданнях. Часопис уміщував кольорові малюнки, фотографії, автотипічні та штрихові рисунки. Із

журналом охоче співпрацювали медичні світила Санкт-Петербургу, Москви, Одеси й інших наукових центрів Росії [747, с. 106].

Часопис не був прибутковим, оскільки вимагав постійних витрат; припинив своє існування у 1918 р. Не дивлячись на це він відігравав вагомую роль у розвитку медичної науки, а надруковані матеріали несли значну цінність для науково-дослідної справи.

Варто зауважити, що у всіх природничих і медичних товариствах Російської імперії головними періодичними виданнями, які висвітлювали проблеми становлення, функціонування, кількісний склад осередків, основні завдання та науково-просвітницькі заходи, були «Протоколи засідань...» та «Труди...». Ці видання виходили регулярно та були надзвичайно цінними з наукової та просвітницької точок зору, адже в них оприлюднювалися повідомлення та доповіді вчених про нові досягнення у природничій та медичній сферах.

Важливим досягненням у видавничій діяльності Одеського товариства лікарів стало заснування «Південно-російської медичної газети», перший номер якої з'явився 1 жовтня 1892 р. – у день річниці товариства. Редакційна колегія газети, яку очолював голова осередку О. О. Мочутковський, поклала великі сподівання на нове видання.

Вважаючи програму щотижневої газети «Врач», яка виходила в Санкт-Петербурзі, оригінальною та цікавою, редакційна колегія «Південно-російської медичної газети» взяла за основу її ключові положення. Першочергово на сторінках газети мали публікуватися особливо важливі в медичному плані державні розпорядження та циркуляри; статті за всіма відділами медицини; реферати з медицини; бібліографії та критичні огляди; звіти про засідання медичних товариств; практичні замітки з медицини; призначення і переміщення учених; біографії та некрологи лікарів; оголошення (платні).

Широкий спектр друкованої інформації цікавив значну аудиторію читачів, тому газета розповсюджувалася надзвичайно швидко не лише серед медичної інтелігенції, а й серед пересічних громадян. «Південно-російська медична газета» на своїх шпальтах висвітлювала діяльність Новоросійського товариства лікарів,

Новоросійського бальнеологічного товариства, Товариства херсонських лікарів, Товариства сімферопольських лікарів, Товариства миколаївських лікарів, Товариства київських лікарів, Харківського медичного товариства, Акушеро-гінекологічного товариства в Києві тощо.

Доля газети була схожою з іншими періодичними виданнями, закриття яких наступало в результаті нестачі коштів, а не від відсутності наукового матеріалу або енергії у людей, які займалися їхньою організацією та виданням. У середині 1897 р. випуск «Південно-російської медичної газети» був припинений [523, с. 46-50].

Видавнича робота відіграла важливу роль в організаційно-просвітницькій діяльності Харківського математичного товариства. З 1888 р. науковий осередок видавав журнал «Повідомлення Харківського математичного товариства», на шпальтах якого публікувалися математики Харкова та інших міст. Однак найбільшого визнання серед науковців отримав друкований орган товариства «Харківська математична бібліотека». Часопис був високо оцінений вченими. Так, В. Каган у № 598-600 журналу «Вісник дослідної фізики й елементарної математики» писав: «У свій час ми вітали прекрасні починання Харківської університетської групи під загальною назвою «Харківська математична бібліотека» ряд класичних праць... Поява «Нових починань» у доступному, ретельно проредагованому виданні являє собою більшу наукову цінність... Харківське видання безумовно буде сприяти ознайомленню вітчизняних математиків з Неевклідовою геометрією й викличе їхню щирю вдячність харківським математикам і їхньому керівникові, якому й належить ініціатива «Харківської математичної бібліотеки», та за участю якого видані її перші випуски» [555, с. 110].

Один із напрямів видавничої діяльності Новоросійського товариства природознавців полягав у налагодженні випуску періодичних збірників, журналів, записок, праць, у яких відображалися наукові досягнення та просвітницьке життя. Члени товариства прийняли рішення про видання власного друкованого органу «Записки Новоросійського товариства природознавців» через

місяць після заснування осередку, оскільки прекрасно розуміли його значення для розвитку культурного та промислового життя населення Півдня Росії та розповсюдження результатів наукових досліджень.

Важливо зазначити й те, що голова зоологічного відділу Петербурзького товариства запропонував видавати спільне періодичне видання, яке б об'єднало науковців [263, с. IX–X]. 7 грудня 1871 р. при обговоренні цієї пропозиції було одногосно прийнято рішення друкувати «Записки Новоросійського товариства природознавців». [586, с. 152].

Члени осередку у 1876 р. ініціювали відкриття математичного відділення, для більш досконалого вивчення і розповсюдження математичних знань. Для оприлюднення наукових статей було засновано спеціальний друкований орган – «Записки математичного відділення Новоросійського товариства природознавців». Рада товариства прийняла відповідну постанову, згідно якої вона зобов'язувалася виділяти 300 крб. для друку статей осіб, які не належали до професорського складу [167]. Таким чином, дана постанова давала можливість науковцям-початківцям удосконалюватись у науковій діяльності завдяки друку своїх статей, видати які потребувало певних зусиль. Хоча «Записки математичного відділу» видавалися регулярно, однак періодичність їх була меншою, ніж «Записок Новоросійського товариства природознавців».

В «Записках математичного відділу...» публікувалися праці відомих математиків та фізиків, які завдяки невтомній праці зробили вагомий внесок у розвиток математично-фізичної галузі (Н. Є. Жуковський, Е. Л. Буницький, В. П. Єрмаков, Д. Н. Зейлігер, В. Ф. Каган, А. В. Колосовський, Н. А. Любимов, Ф. Є. Орлов, Н. Ф. Шведов, Г. Г. де-Метц та ін.) [802, с. 190].

Науковий журнал «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» був створений у 1904 р. завдяки членам Новоросійського товариства природознавців, яких об'єднувала спільна наукова діяльність у Новоросійському університеті, просвітницька і суспільна робота в товаристві, розробка циклів публічних лекцій тощо. До редакційної колегії ввійшли члени математичного відділення В. Ф. Каганов, І. В. Слещинський, В. А. Циммерман та ін. Журнал став

масштабним науковим виданням у Російській імперії завдяки критеріям підбору видавничих книг та високій якості друкованої продукції [616, с. 360–376].

Одеські математики, члени математичного відділення Новоросійського товариства природознавців налагодили видавництво журналу «Матезис», який тісно співпрацював з науковими товариствами Одеси. Його діяльність ґрунтувалася на наступних принципах: педагогічна спрямованість усіх видань; наукове просвітництво; копітка творча робота для переборення тематичних труднощів, що виникали при виданні різноманітних за стилем і жанром книг.

Варто згадати ще одне видання природничого осередку під назвою «Літописи магнітно-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету». Цей збірник був цікавим за змістом і тематикою друкованої інформації, адже в ньому подавалися дані метеорологічної обсерваторії, роботи з геофізики, метеорології і кліматології великої групи вчених, які належали до метеорологічної та геофізичної школи А. В. Колосовського [975, с. 179].

На особливу увагу заслуговує той факт, що на сторінках періодичних видань Новоросійського товариства природознавців можна було зустріти статті вчених-жінок, яким особливо важко було займатися науковою діяльністю в Російській імперії. В «Записках Новоросійського товариства природознавців» з зоології були надруковані праці О. Мечникової, С. Переяславцевої, М. Балашової; з ботаніки – Е. Морозової-Попової; з палеозоології – М. Павлової [975, с. 200].

Видавнича діяльність Київського товариства природознавців була аналогічною іншим природничим об'єднанням Російської імперії. Про роботу товариства, його кількісний склад та інша інформація друкувалися у «Протоколах засідань Київського товариства природознавців» та «Записках Київського товариства природознавців», які виходили регулярно. Особлива заслуга членів Київського товариства природознавців полягала у створенні «Показника російської літератури по математиці, чистим та прикладним природничим наукам, медицині та ветеринарії».

«Показник...» охоплював статті та книги з широкого спектру питань як із наукових проблем природознавства та математики, так і з питань використання

цих наук у різних галузях техніки, сільського господарства, медицини тощо. Це об'єднання фізико-математичних і природничих наук з поєднанням інших наукових галузей, у межах одного бібліографічного покажчика, робило його потрібним багатьом організаціям, бібліотекам, окремим ученим, інженерам, лікарям.

Для новоствореного видання необхідними були додаткові відомості, тому з ініціативи членів Київського товариства природознавців опубліковано звернення в «Університетських відомостях» і «Записках...» до інших наукових товариств із закликом обмінюватися виданнями, які допомогли б якісному й повному складанню «Показника...» [190, с. 8]. Подібні об'яви можна було зустріти у виданнях інших наукових товариств. На жаль, сподівання авторів на швидку продажу видання не справдилися, тому випуск другого тому довелося відкласти до кращих часів.

Авторами другого тому (випуску) були активні члени Київського товариства природознавців П. Я. Армашевський (геолог, мінеролог), П. В. Гвоздик (лікар), В. П. Єрмаков (математик), В. І. Зайончевський (фізик), М. А. Кричагін (біолог) та інші. Розуміючи всю складність фінансового положення, на засіданні товариства 28 лютого 1876 р. було вирішено звернутися за матеріальною підтримкою до інших наукових товариств. На звернення М. А. Бунге відгукнулося 14 наукових товариств, які надіслали 635 крб. Ці кошти дозволили не скорочувати обсягу «Показника...» [145, с. 36–37]. Важливим є той факт, що члени товариства вирішили змінити назву на «Видання Київського товариства природознавців при сприянні інших російських наукових товариств» у зв'язку з тим, що ініціатива інших об'єднань у наданні необхідної підтримки була вагомою.

Упорядкування наступних томів було припинено через політичну ситуацію в країні. Так, у другій половині 1870-х рр. по великим університетським містам прокотилася хвиля студентських виступів. Не залишився осторонь і Київський університет: з 14 по 20 березня 1878 р. неодноразово відбувалися студентські зібрання в університетських аудиторіях. У результаті таких дій до

університетського суду було притягнуто близько 140 студентів, 49 із яких виключили з університету та внесли до «чорних списків» усіх російських вузів на 2 роки [195, с. 4–9].

Нестача фінансування для повноцінної реалізації видавничого проекту призвела до того, що у 1890 р. рада товариства порушила через раду університету клопотання перед Міністром народної освіти про надання щорічної допомоги у розмірі 100 крб. Міністерство прохання відхилило, тому було прийнято рішення відкласти видання «Показника...» на невизначений термін [195, с. 8–9].

Слід зазначити, що видання «Показника російської літератури по математиці, чистим та прикладним природничим наукам, медицині та ветеринарії» як повноцінного та самостійного органу стало можливим лише після отримання регулярної державної підтримки. Цьому сприяв член Київського товариства природознавців В. К. Совинський, який на X з'їзді російських природознавців (Київ, 1898 р.) доповів колегам про ситуацію, яка склалася та запропонував клопотатися перед Міністерством народної освіти про асигнування товариству 2000 крб. щороку [293, с. 127]. Члени з'їзду повністю підтримали своїх київських товаришів щодо вирішення проблеми фінансування необхідного періодичного видання. З 1900 р. осередок знову отримав можливість друкувати згадане видання.

«Показник...» був популярним і затребуваним не лише в наукових колах, а й у суспільстві загалом. Неодноразово в протоколах засідань Київського товариства природознавців розглядалися запити про його придбання різними навчальними закладами та публічними бібліотеками. Історія «Показника російської літератури по математиці, чистим та прикладним природничим наукам, медицині та ветеринарії» ілюструє, якими труднощами супроводжувалася публікація бібліографічних чи інших періодичних видань. Загалом, створення друкованих органів природничими та медичними товариствами свідчить про те, що члени осередків намагалися задовольнити суспільно-наукові запити, що неодноразово формулювалися на різноманітних форумах російських природознавців та медиків.

Отже, видавнича діяльність природничих та медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. була важливою складовою організаційно-просвітницької діяльності. Першими періодичними виданнями товариств стали «Протоколи засідань...» на шпальтах яких друкувалися доповіді членів, рекомендації, інформація про функціонування природничих та медичних осередків.

Нагромадивши певний досвід у видавничій справі, Харківське товариство природознавців та Харківське медичне товариство почали випускати змістовніші та більші за обсягом друковані органи – «Праці Харківського товариства природознавців» та «Праці Харківського медичного товариства». Зокрема, медичний осередок Харківщини приклав багато зусиль для видання «Харківського медичного журналу», в якому б поєднувалися завдання земської та суспільної медицини.

Все ж таки, головними періодичними виданнями всіх природничих та медичних товариств Російської імперії були «Протоколи засідань...» та «Труди...», на шпальтах яких висвітлювалися проблеми становлення, функціонування, кількісний склад осередків, основні завдання тощо.

Члени Новоросійського медичного товариства стали засновниками «Південно-російської медичної газети», редактором якої став О. О. Мочутковський. Важливість газети полягала в тому, що на її шпальтах містилася інформація про діяльність медичних товариств інших регіонів (Одеси, Київа, Херсона, Миколаєва, Сімферополя, Харкова тощо).

Члени Харківського математичного товариства ініціювали видавництво таких журналів: «Повідомлення Харківського математичного товариства», «Харківська математична бібліотека». Новоросійське товариство природознавців не відставало від своїх колег у видавничій справі, створивши «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» та журнал «Матезис». Важливим виданням Новоросійського осередку стали випуски «Літописів магнітно-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету», оскільки містили цікаву та важливу інформацію з геофізики, метеорології, кліматології тощо. Цікавим є той факт, що

на сторінках періодичних видань Новоросійського товариства природознавців можна було зустріти статті вчених-жінок.

Цінне видання «Показник російської літератури по математиці, чистим та прикладним природничим наукам, медицині та ветеринарії» було створене членами Київського товариства природознавців. Авторами видання стали П. Я. Армашевський, П. В. Гвоздик, В. П. Єрмаков та ін.

Науково-практичні періодичні та продовжувані видання презентували особливості розвитку наукової думки та демонстрували набутий практичний досвід українських вчених-природознавців та медиків.

Висновки до п'ятого розділу

У процесі написання дисертації було з'ясовано, що потреба населення в отриманні й розумінні наукових відомостей про здоров'я, хвороби, їх профілактику і лікування має давню історію. Об'єктивно це пояснюється тим, що хронологічно медицина є першою наукою, у популяризації якої виникла практична необхідність. Відгукуючись на цю потребу і розглядаючи відповідну роботу як важливий елемент своєї лікарської діяльності, багато учених-медиків приділяли просвіті значне місце як на практиці, так і у своїх наукових творах.

Діяльність медичних товариств України була спрямована на проведення профілактичної роботи, пошук причин поширення епідемій, їх аналіз та шляхи подолання. На їхню думку, саме популяризація медичних знань дозволила б найефективніше та найшвидше вирішити низку назрілих проблем.

Створені членами наукових осередків Комісії природничих і медичних народних читань згуртували велику плеяду провідних вчених Російської імперії, які готували та читали цікаві популярні лекції, готували брошури природничо-медичного спрямування, доводили важливість лекторського слова у популяризації природничо-медичних знань.

Проблемою публічних лекцій переймалися члени Київського товариства природознавців (О. О. Ковалевський, О. В. Колосовський, М. Ф. Хандриков,

М. В. Бобрецький, Н. А. Хржонцевський, О. О. Коротнєв, П. М. Венюков), Київського товариства лікарів (О. В. Корчак-Чепурківський), Київського хірургічного товариства (М. М. Волкович), Харківського медичного товариства (В. І. Недригайлов, Е. Ф. Беллін, А. І. Якобій, П. В. Царевський, В. В. Фавр), Новоросійського товариства природознавців (М. О. Бернштейн, М. О. Умов, І. І. Мечников, Я. Я. Вальц, Веріго, В. В. Зеленський, С. П. Ярошенко, П. Н. Бучинський), Новоросійського товариства лікарів (В. В. Підвисоцький, Л. О. Тарасевич), Миколаївського товариства аматорів природи (І. М. Цеханович, Я. Л. Боткін, П. В. Крижевський, В. В. Завялов) та ін.

Важливим моментом для генерації природничо-медичних знань та їх поширення в соціумі став процес реформування середньої та вищої освіти в Російській імперії. Доведено, що члени Новоросійського товариства природознавців та Київського фізико-математичного товариства ініціювали створення Педагогічних комісій з розробки питань шкільного природознавства. До складу комісій входили представники наукових осередків (Г. І. Танфільєв, Б. Б. Боборецький, В. П. Подлесний, К. М. Щербина, Г. К. Суслов, А. Д. Білімович, П. О. Долгушин та ін.).

Крім цього, члени наукових осередків переймалися проблемою забезпечення учнів та студентів якісними науковими посібниками, які видавались згідно вимог і затверджувалися на засіданнях товариств. У вирішенні цього питання допомогли С. О. Боборовський (Київське товариство природознавців), К. Ф. Лебединцев, Р. В. Ушаков, В. П. Єрмаков, К. М. Щербина, М. М. Володкевич (Київське фізико-математичне товариство), П. І. Кеппен, Н. Д. Борисяк, А. М. Краснов, П. І. Броунов (Харківське товариство природознавців) та ін.

Вагомим чинником для реформування середньої та вищої освіти в Україні стала екскурсійна діяльність, яку запровадили та контролювали члени природничих осередків в Україні.

Важливим аспектом діяльності Київського, Харківського, Новоросійського товариств природознавців та Миколаївського товариства аматорів природи була

природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність, яка забезпечувала поширення наукових знань в суспільстві.

Члени вищезазначених спілок переймалися природоохоронною діяльністю, і задля досягнення поставленої мети проводили необхідні заходи (читання лекцій, проведення виставок, друкування літератури, брошур тощо), які допомагали зрозуміти важливість методів для збереження природоохоронних ресурсів. Особливою подією в громадському житті дореволюційної Росії стала виставка охорони природи, організована членами Харківського товариства природознавців при участі представників інших наукових осередків, зокрема, Миколаївського товариства аматорів природи.

Бібліотечна та музейна справа природознавчих товариств здійснювалась також, більшою мірою, завдяки ініціативі їхніх членів. Вони не лише заохочували поповнювати колекції бібліотек та музеїв благодійників, а й самі часто ставали меценатами у цій важливій справі. Так, члени Харківського товариства природознавців М. С. Турчанинов і К. С. Гарницький передали у дар музею колекцію рослин та гербарій.

Значна частина членів товариств вбачала необхідність існування при кожному науковому осередку публічної бібліотеки. Найбільші пожертви на користь бібліотеки Харківського медичного товариства зробили М. І. Светухін, М. М. Трофимов, Г. Я. Острянин, В. Я. Данилевський, П. Я. Сергієвський, А. Х. Кузнєцов. У створенні бібліотеки Миколаївського товариства аматорів природи брали участь О. А. Яната, П. В. Крижевський, В. І. Талієв, Й. К. Пачоський, О. О. Браунер, М. М. Морозов та ін.

Відзначимо, що медичні товариства лікарів активно проводили медично-організаційну діяльність для обслуговування місцевого населення. Для надання медичних послуг члени Харківського медичного товариства відкрили лікарню для бідних, облаштувавши її всім необхідним. Завдяки ініціативі В. П. Бобіна був створений пункт надання швидкої медичної допомоги, що дало початок для створення медичної швидкої допомоги у містах.

Важливим досягненням членів Харківського медичного осередку стало відкриття Бактеріологічного інституту, який був не лише закладом для наукової та практичної діяльності, а й навчально-методичною базою для підготовки бактеріологів. Заснування Пастерівського інституту також мало вагоме значення для населення Харкова.

Відкриття членами Харківського медичного товариства кабінету хіміко-мікроскопічної діагностики, який розширився до Хіміко-мікроскопічного інституту, сприяло задоволенню потреб практичної медицини. Важливою подією для медичного осередку стало заснування Жіночого медичного інституту при якому функціонувало 10 клінік, які очолювали члени товариства.

Члени медичних осередків Київщини також ініціювали відкриття Пастерівської станції, яка отримала назву «Київська Пастерівська станція для лікування покусаних скаженими тваринами».

Діяльність Товариства одеських лікарів продемонструвала зразки вмілого поєднання розв'язання назрілих практичних проблем соціально-профілактичної медицини, експериментальних досліджень та залучення широких кіл громадськості до справи поліпшення соціального здоров'я. Заснована вченими Одеська Бактеріологічна станція не лише здійснювала науковий супровід санітарно-профілактичних заходів на рівні міста та всієї губернії, а й перетворилася в найбільший науково-виробничий центр, у якому виготовляли різні види протиепідемічних сироваток. Окрім цього, вони ініціювали створення станції швидкої медичної допомоги, де вирішувалися питання по наданню невідкладної допомоги.

Слід зазначити, що видавнича діяльність наукових товариств була важливою складовою організаційно-просвітницької діяльності. Науково-практичні періодичні видання презентували особливості розвитку наукової думки та демонстрували набутий практичний досвід українських вчених-природознавців та медиків.

Головними періодичними виданнями всіх природничих та медичних товариств Російської імперії були «Протоколи засідань...» та «Труди...», на

шпальтах яких висвітлювалися проблеми становлення, функціонування, кількісний склад осередків, основні завдання тощо. Окрім цього, члени Новоросійського медичного товариства стали засновниками «Південно-російської медичної газети»; члени Харківського математичного товариства ініціювали видавництво таких журналів: «Повідомлення Харківського математичного товариства», «Харківська математична бібліотека»; члени Новоросійського товариства природознавців створили «Вісник дослідної фізики та елементарної математики», журнал «Матезис» та «Літописи магнітно-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету»; члени Київського товариства природознавців видали «Показник російської літератури по математиці, чистим та прикладним природничим наукам, медицині та ветеринарії».

Результати експериментальних досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:

1. Левченко И. Инициатива членов естественных обществ Украины в проведении публичных народных чтений во второй половине XIX – начале XX ст. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*: Журнал научных публикаций. М., 2015. № 08 (79). С. 114-118.

2. Левченко І. Вплив природничо-наукових товариств України на підготовку фахівців у галузі природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 7 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 133-138.

3. Левченко І. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 89-93.

4. Левченко І. З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині XIX – початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 109-113.

5. Левченко І. Ініціатива членів медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та об'єднань. *Наукові записки з української історії*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 95-100.

6. Левченко І. Природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність природничих товариств України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 10. [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 109-116.

РОЗДІЛ 6

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ. – ГЕНЕРАТОРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО І ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ: ІДЕЇ-СТРАТЕГІЇ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ

6.1. Міжнародне наукове співробітництво природничих і медичних товариств Київщини

Відрядження до провідних наукових центрів Європи вітчизняних учених були невід'ємною складовою міжнародного наукового співробітництва.

Упродовж 60-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії існувала проблема нестачі кваліфікованих науково-педагогічних кадрів. Наукова інтелігенція була стурбована відсутністю високопрофесійних фахівців, які мали заміщати вакантні посади в університетах. Така ситуація негативно впливала на науково-просвітницьку діяльність вишів [207, с. 52]. Вирішити проблему підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки можливо було лише за умови стажування молодих учених у науково-освітніх центрах європейських країн.

Звернення до європейських наукових традицій, стажування у зарубіжних установах були невід'ємною складовою підготовки професорсько-викладацьких кадрів університету Св. Володимира.

Закордонні відрядження науковців були започатковані ще у 20-х рр. ХІХ ст. Так, протягом 1818–1824 рр. стажування у Парижі проходив майбутній член Київського товариства природознавців І. К. Абламович, який удосконалював освіту з хімії, фізики та природничої історії. З 1838 р. він обіймав посаду ординарного професора по кафедрі фізики [926, с. 2].

Пощастило постажуватися у Західній Європі під керівництвом французьких природознавців Ж.-Б. Елі де Бомона, П.-А. Дюфренуа, Л.-К. Прево природознавцю К. М. Феофілактову у 1845 р. [926, с. 801–802]. Під час

відрядження він відвідував лекції відомих науковців і поглиблював свою природничу освіту.

Протягом 1843–1846 рр. відомий науковець О. Г. Тутковський відвідав Німеччину та Францію, де ознайомився з методикою викладання природознавства, встановив особисті зв'язки з місцевими вченими [38, арк. 77 (зв.)]. Підвищивши свою кваліфікацію, науковець був призначений ад'юнктом по кафедрі загальнонародного правознавства.

Відомий природознавець, організатор перших всеросійських з'їздів К. Ф. Кесслер у 1845 р. відвідав Відень, Мюнхен, Цюріх, Страсбург, Лейден, Амстердам, Франкфурт, Готу, Геттінген, Брауншвейг, Гамбург, Лейпциг і Париж. За час відрядження природознавець оглянув зоологічні сади, музеї, кабінети та прийшов до висновку, що слід було більше уваги приділяти розведенню в зоосадах риб, рідкісних тварин, які залишалися малодослідженими [535, с. 469]. До речі, фінансову допомогу у розмірі 600 крб. сріблом для закордонного відрядження надало університетське правління [47, арк. 1–2].

Наукове відрядження до Німеччини, Франції та Англії у 1846 р. здійснив ординарний професор по кафедрі анатомії О. П. Вальтер. Метою його поїздки було ознайомлення з новітніми досягненнями учених у галузі анатомії та органічної хімії. Найбільше науковця цікавило формування, систематизація та зберігання анатомічних і фізіологічних колекцій [38, арк. 76].

50-х рр. XIX ст. для Київського товариства природознавців, Київського фізико-математичного товариства та Товариства київських лікарів стали надзвичайно плідними у справі надання закордонних відряджень провідним ученим природничої та медичної сфер. Звичайно фінансувати відрядження своїх членів товариства повною мірою не могли, проте розраховували на підтримку Ради університету та Міністерства народної освіти. Так, член природничого товариства, професор кафедри прикладної математики І. І. Рахманінов у 1858 р. був відряджений за кордон на кошти, надані Радою університету. Учений був приємно вражений навчальним процесом у ремісничому інституті та будівельній академії у Берліні. І. І. Рахманінов, маючи можливість відвідати французькі

підприємства з виробництва локомотивів, парових машин, локомотивів, оптичних інструментів, телеграфів, машин з електричними двигунами, позитивно оцінив специфіку їхньої організаційної діяльності, яка була на високому рівні. Розуміючи той факт, що відрядження, в першу чергу, спрямоване на удосконалення міжнародних зв'язків із зарубіжними колегами, вчений відвідав лекції провідних науковців, налагодив зв'язки з істориком математики, професором М. Кантором та автором досліджень з геометрії і лінійної алгебри професором Л. Гессе. На засіданні Товариства німецьких натуралістів російського колегу зустріли привітно й ознайомили його з основними принципами роботи природничого осередку [593, с. 53].

Наступного року вчений прибув до Бельгії. Ця подорож справила на І. І. Рахманінова незабутнє враження, адже він мав можливість відвідати машинобудівний завод компанії «Коккеріль» у м. Серенг, Товариство доменних печей у м. Угре, промисловий музей, льонопрядильні фабрики. Цінним досвідом для науковця стали лекції, проведені в Королівському інституті м. Лондона, визначним англійським фізиком, основоположником вчення про електромагнітне поле М. Фарадеєм. Під час перебування в Англії вчений скористався можливістю відвідати Royal Society (Королівське товариство), Society of Arts (Товариство мистецтв), Society of Engineers (Товариство інженерів), Society of Architects (Товариство архітекторів). І. І. Рахманінова зацікавив досвід поєднання теоретичної і практичної освіти в Королівському та Університетському коледжах. У Великобританії науковця вразили виставка сільськогосподарських машин, знамениті лондонські доки, підприємства з виробництва пароплавів, місцева система водоканалів тощо [126, с. 7].

Пощастило І. І. Рахманінову стажуватися і в Сполучених Штатах Америки. Відвідавши низку навчальних закладів, установ, заводів, підприємств, учений налагодив зв'язки з професорами Гарвардського університету, інженерами, механіками. Значною подією для науковця стало обрання його членом Американського товариства для поширення науки. Переслідуючи наукову мету перебуваючи за кордоном, київський математик намагався відвідати якнайбільше

установ та підприємств, прикладам яких можна було наслідувати на Батьківщині. Наукові установи Вашингтона надзвичайно вразили І. І. Рахманінова: Patent-Office (акумулявалися всі винаходи Сполучених Штатів Америки); Smithsonian Institution (Смітсонівський інститут); Coast-Survey (науковий заклад для дослідження узбережжя); Топографічне бюро; Національна обсерваторія [126, с. 14]. Вчений намагався налагодити тісні контакти з науковими установами розуміючи, що співпраця з ними принесе багато користі процвітанню науки в Російській імперії.

Науковець також отримав можливість ознайомитися зі станом розвитку річкового судноплавства й водопостачання Монреалю, вивчав конструкції пароплавів та структуру парових машин для пароплавів, оглянув промислові підприємства, родовища вугілля-антрациту тощо.

Повернувшись додому після тривалої відсутності, І. І. Рахманінов написав звіт, у якому зауважував на необхідності налагодження міжнародної науково-технічної та економічної співпраці, яка б сприяла популяризації актуальних винаходів. Посилаючись на досвід Великобританії, київський математик обґрунтовував важливість запровадження у Росії машинного виробництва з погляду розв'язання соціально-економічних проблем, зміцнення держави, посилення її позицій на міжнародній арені. Він зауважив, що російська промисловість, експонати якої необхідно було представляти на міжнародних виставках, знаходиться на низькому рівні порівняно із вдало організованою демонстрацією експонатів Англії, Франції, Австрії, Німеччини, Італії, Сполучених Штатів Америки тощо [170, с. 6].

У 1859–1860 рр. активний член Київського товариства природознавців Д. М. Абашев під час закордонного відрядження до Гейдельберзького університету мав можливість прослухати повний курс неорганічної хімії видатного німецького хіміка-експериментатора Р.-В. Бунзена.

Після закінчення у 1860 р. медичного факультету Київського університету Св. Володимира член медичного товариства, помічник прозектора кафедри анатомії В. О. Бец за рекомендацією професора О. П. Вальтера був направлений

на стажування у провідні клініки Європи. За кордоном молодий фахівець успішно попрактикувався у відомих учених Бунзена, Гельмгольца та Кірхгофа в м. Гейдельберзі. Багато нового він дізнався від науковців Брюке, Гиртля, Людвіга у м. Вена. Цікавим з наукової точки зору виявилось знайомство з провідним науковцем міста Вюрцбург – Келлікером. Вважаючи важливими досягнення науковців, з якими довелося ознайомитися за кордоном, київський лікар побачив недоліки анатомічних шкіл Заходу, переконуючись у тому, що анатомія в німецькій науці розглядається з відривом від фізіології.

Професор зоології К. К. Кесслер, намагаючись улаштувати з'їзди природодослідників у Російській імперії на зразок європейських, часто відвідував такі заходи в інших країнах. 1860 р. науковець взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у місті Кенігсберзі. Ця поїздка була корисною для вченого перш за все в організаційному аспекті проведення зібрань такого рівня. Безсумнівно, відомого вченого приємно здивувало те, що іноземні делегати не відчували себе чужинцями, оскільки були огорнуті увагою не лише в науковому аспекті, а й почувалися комфортно у побутовому плані (улаштування замських поїздок, обідів, проживання тощо).

У виступі К. К. Кесслер відзначив важливість проведення з'їздів природознавців та лікарів, які сприяють налагодженню зв'язків, обміну думками та спостереженнями між ученими, заохочення їхніх подальших досліджень, розвиток видавничої співпраці та блискучого піднесення природничих і медичних наук [322]. Окрім того, вчений ознайомив делегатів з науковими доробками, проведеними протягом останніх років. У складеному звіті К. К. Кесслер закликав запозичувати досвід німецьких колег.

Активний член Київського медичного товариства, професор паталогічної фізіології Ю. І. Мацон при сприянні Ради Київського університету у 1861 р. вирушив у закордонну поїздку з профорієнтаційною, просвітницькою та науковою метою. Поставлені завдання медик виконав, оглянувши колекції паталогічного музею у Бреславі; встановивши зв'язки із знаменитим німецьким ученим-паталогом, засновником целюлярної патології Р. Л. Вірховим;

консультуючись з питань паталогічної анатомії з професором О. Вебером; оглянувши музеї, шпиталі, фабрику з виробництва мікроскопів у Парижі; відвідавши медичні заклади Франкфурта й Дрездена; познайомившись у Відні з багатьма знаменитими вченими, зокрема К. Рокитанським й І. Опольцером [122, с. 51].

Розуміючи відсталість Російської імперії у проведенні лікувальних та профілактичних заходів, член Київського товариства лікарів І. П. Лазаревич у 1861 р. вирушив переймати науковий та практичний досвід до Відня, Праги, Берліна, Вюрцбурга, Бонна, Парижа. Закордонне відрядження полягало у відвідуванні лекцій видатних європейських медиків. Учений мав можливість ознайомитися з анатомічними та паталогічними препаратами, які складали цінну колекцію науковців. Присутність І. П. Лазаревича на кількох операціях дали можливість вивчити принципи роботи гальванокаустичного апарата Лейтера та познайомитися з професором К. Брауном, який вважався першопрохідцем в оперативному акушерстві. Цікавий та корисний досвід член Київського медичного товариства отримав у Празі та Берліні, де мав можливість відвідати лікувальні заклади акушерського, педіатричного й ортопедичного спрямування [127, с. 22].

Відень і Берлін у той час вважалися найголовнішими європейськими центрами зі впровадження інноваційних технологій у сфері медицини [182, с. 15–26]. Саме сюди у 1861 р. був відправлений у закордонне відрядження член медичного товариства Л. К. Горецький. Науковця вразила велика кількість медичних закладів, створених при медичному факультеті Берлінського університету. З числа допоміжних профільних установ Л. К. Горецький відвідав анатомічний театр, фізіологічну лабораторію, медичний і хірургічний поліклінічні заклади, а також хірургічну, офтальмологічну й акушерську клініки. З цього приводу Л. К. Горецький у листі зазначав: «Взявши до уваги всі ці наукові засоби, ми не будемо дивуватися, що в Берліні можуть сформуватися вчені фахівці, імена яких відомі всьому світу. Дійсно, мало міст, що володіють такою кількістю закладів і мають стільки засобів до медичної освіти» [182,

с. 22–26]. Розуміючи важливість допоміжних медичних закладів, яких у Російській імперії так не вистачало, Л. К. Горецький закликав своїх однодумців переймати досвід європейських колег та ініціювати відкриття лікарняних установ. Значну увагу київський учений зосередив на функціонуванні берлінських науково-освітніх закладах приватної патології і терапії та лікувально-оздоровчих закладів [593, с. 63].

Адміністрація університету не завжди розуміла потреби науковців у міжнародній співпраці з іноземними колегами, тому відмови у фінансуванні закордонних поїздок були нерідким явищем для вчених. Під загрозою була поїздка члена медичного товариства Х. Я. фон-Гюббенета до Франції у 1862 р. Причиною хвилювань стала фінансова сторона, яка призначалася виключно членами Ученої ради університету. Матеріальне питання було вирішено і професор вирушив на конгрес офтальмологів у Париж, де мав змогу ознайомитися з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської офтальмології та станом розробки найбільш актуальних проблем медичної науки. На думку вченого, міжнародні наукові форуми були найефективнішим засобом для налагодження особистих зв'язків між ученими з різних країн світу. У конгресі взяли участь представники 11 країн [100]. Саме завдяки проведенню подібних міжнародних заходів офтальмологія почала розглядатись як важлива складова медичної галузі знань, що залишалася недослідженою в Російській імперії.

Професор Х. Я. фон-Гюббенет активно співпрацював з французьким Медико-хірургічним товариством з метою обміну інформацією щодо покращення існуючих методів проведення операцій, лікування холери. Науковець налагодив міжнародні зв'язки з іншими науковими центрами: *Societe Medicale chirurgicale* (Медично-хірургічне товариство), *Societe Medicale d'emulation* (Медичне товариство змагання), *Societe Medicale des hopitaux* (Медичне товариство лікарень), *Societe de medicine a Paris* (Паризьке медичне товариство), *Societe des Medecins Allemands a Paris* (Паризьке товариство німецьких лікарів), *Societe des Medecins Americains a Paris* (Паризьке товариство американських лікарів) [50, арк. 215 (зв.)].

Схожа ситуація трапилася у 1866 р., коли Х. Я. фон-Гюббенет мав бажання представляти вітчизняну медицину на Міжнародному офтальмологічному конгресі у Відні. Вчений отримав відмову, яка полягала у відсутності фінансів для зазначених цілей. Дивно те, що на конгрес були делеговані учасники набагато менших країн (Баварія, Саксонія тощо), ніж Росія [50, арк. 1–15].

Закордонне відрядження у 1863 р. отримав магістр ботаніки, стипендіат Міністерства народної освіти, член природничого товариства Я. Я. Вальц. Протягом подорожі він намагався налагодити співпрацю з європейськими колегами стосовно обміну колекційними експонатами, періодикою тощо. Перебуваючи вісім днів у Парижі, вчений відвідав Ботанічний сад, майстерні з виробництва мікроскопів, встановив зв'язки з місцевими біологами [223, с. 37].

Маючи можливість оцінити розроблений курс з електрофізіології Е. Г. Дюбуа-Реймона, Я. Я. Вальц зауважував на тому, що він є цінним не лише для вітчизняних учених, а й для всіх природознавців. Я. Я. Вальца приємно вразили лекції відомого науковця, оскільки вони відзначалися багатим фактичним матеріалом, що поєднувався з відомостями про природу, історію, літературу, археологію. Оригінальним і новим для вітчизняного вченого стали дискусії на заняттях О. Брауна [221, с. 53–54].

Неоцінений досвід у 1865 р. під час закордонного відрядження отримав професор кафедри медичної хімії і фізики О. О. Шеффер. Крім того, що член медичного товариства досліджував методіку викладання медичних дисциплін, він придбав необхідне приладдя для проведення практичних занять, яких у Російській імперії не було [124, с. 6].

Член Київського медичного товариства Ю. Г. Шимановський також клопотався про закордонне відрядження, яке було вкрай необхідним для отримання неоціненого досвіду у військово-польовій хірургії, оскільки дана сфера медицини в Російській імперії була вкрай занедбаною. Крім того, працюючи над третім томом «Оперативної хірургії», Ю. Г. Шимановський накопичував матеріал, необхідний для завершення наукової праці [459].

Довгоочікувана поїздка відбулася, в результаті якої вітчизняний медик ознайомився з організацією роботи численних лікувальних закладів. Ю. Г. Шимановський мав можливість переконатися у перевазі консервативного лікування за допомогою гіпсової пов'язки перед ампутацією. Важливе відкриття професор зробив під час практичної діяльності у військових госпіталях, яке полягало в ефективності доброзичливої атмосфери медичного персоналу на швидке одужання хворих. У своєму звіті про результат зарубіжної подорожі професор не лише теоретично вказав на всі інноваційні технології у галузі військово-польової хірургії, а й практично підкріпив свої надбання під час закордонного відрядження цікавими випадками [241, с. 24].

Ординарний професор кафедри загальної терапії та фармакології, член медичного товариства О. О. Шеффер, готуючись до педагогічної діяльності по новоствореній кафедрі медичної фізики та хімії, отримав закордонне відрядження у 1865 р. Метою поїздки було вивчення методики викладання медичних дисциплін і придбання приладдя для практичних занять [123, с. 6].

Адміністрація природничих і медичних спілок Київщини, розуміючи важливість закордонних поїздок, часто ініціювала відрядження своїх колег. У 1866 р. доцент кафедри хімії П. П. Алексєєв, відвідавши зарубіжні лабораторії, був вражений їхньою укомплектованістю. Активний член медичного товариства, професор анатомії О. П. Вальтер упродовж 1867 р. здійснював за кордоном дослідження про вплив хлору на живих істот. Цього ж року професор кафедри фізики М. П. Авенаріус і доцент кафедри хімії П. П. Алексєєв у період відпустки отримали можливість відвідати Паризьку всесвітню виставку [125, с. 10].

Одночасно міжнародні наукові зв'язки отримували імпульс завдяки особистій ініціативі вчених, які за відсутності фінансування з боку держави здійснювали закордонні відрядження за власний рахунок. Так, протягом вакаційного часу з травня по серпень 1865 р. член Київського медичного товариства О. Г. Липський здійснив подорож за свої кошти до Берліна, Відні, Парижу з науковою метою.

Для підготовки до здобуття професорського звання магістра хімії 1868 р. у дворічне відрядження до Західної Європи вирушив активний член природничого та фізико-математичного товариств М. А. Бунге. Магістр хімії М. А. Бунге протягом 1868–1870 рр. стажувався у західноєвропейських університетах, вивчаючи хімію та методику її викладання [18, арк. 2–25]. Член медичного товариства, ординарний професор патології у 1868 р. практикувався в психіатричній клініці В. Грізінгера, яка вважалася однією з найкращих у Європі. Вченому пощастило також оволодіти теоретичними та практичними навиками в патолого-анатомічному інституті Берліна [18, арк. 1–17].

Відвідування Мюнхенського університету та занять під керівництвом знаменитого німецького природознавця, основоположника експериментальної гігієни, професора М. фон Петтенкофера вважалося надзвичайно престижним для природознавців усього світу. Таке право було надане університетською Радою члену природничого товариства В. А. Субботіну у 1869–70 рр. Німецький науковець з особливою увагою поставився до занять київського гігієніста, подбавши про те, щоб він простежив майже всю експериментальну частину його лекцій [233, с. 6–7]. Закордонна поїздка, під час якої В. А. Субботін стажувався у лабораторіях Петтенкофера, сприяла написанню значної кількості праць: «Фізіологічна роль алкоголю в організмі вищих тварин», «Матеріали для фізіології утворення жирів в організмі вищих тварин», «Вплив різних умов харчування тварин на вміст гемоглобіну в крові» тощо [234, с. 20–21].

Неодноразово стажуючись за кордоном, П. П. Алексєєв зауважував на тому, що завдяки існуванню хімічних лабораторій у наукових європейських центрах природничі науки розвивалися надзвичайно швидко порівняно з іншими країнами, які потерпали від економічного регресу. За словами київського професора, Німеччина за рівнем розвитку хімії випередила Францію. Саме П. П. Алексєєв ініціював відкриття хімічної лабораторії при Київському університеті, яка була вкрай необхідною для розвитку науки. На зведення лабораторії було асигновано 40000 крб. Проте одних коштів для зведення хімічних та медичних лабораторій було мало. Саме для запозичення досвіду зі

зведення таких установ науковець наприкінці грудня 1869 р. вирушив у закордонне відрядження до Німеччини. П. П. Алексєєв вивчав обладнання й принципи організації експериментальних науково-дослідних закладів Берліна та Лейпціга [701, с. 121–124].

Франко-пруська війна не залишила байдужими передову медичну інтелігенцію Російської імперії. Розуміючи важливість і нестачу медичної допомоги, Київське товариство лікарів делегувало ординарного професора Х. Я. фон-Гюббенета посприяти вирішенню деяких питань. Київський медик узяв участь у діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим воюючих армій [926, с. 206]. Варто згадати члена медичного товариства, ординатора університетської клініки П. А. Ракузу, який також зголосився надавати медичну допомогу солдатам та офіцерам, постраждалим під час військових дій.

Члени медичних товариств Київщини мали бажання надати допомогу постраждалим і під час сербсько-турецької війни (1876–1877). За ініціативою товариства та керівництва університету було створено польовий лазарет, очолюваний доцентом кафедри хірургії О. С. Яценком [244]. Доклав певних зусиль для надання медичної допомоги пораненим доцент кафедри теоретичної хірургії С. П. Коломнін. На території Сербії київський медик перебував в якості консультанта Товариства Червоного Хреста [595, с. 109].

Постійні закордонні відрядження окремих учених дають підстави говорити про їхню високу кваліфікацію та наполегливу наукову працю у своїй галузі знань. Київський учений П. П. Алексєєв зарекомендував себе з найкращого боку, перетворивши закордонні поїздки в частину свого життя. Під час наступних відряджень він ознайомлювався із західноєвропейськими допоміжними навчальними закладами. У 1871–1872 рр. хімік відвідав нові хімічні лабораторії у Сорбоні та Jardin des plantes (Ботанічному саду) [87, с. 11–12]. В університетах Італії київський учений вивчав принципи організації науково-дослідної і викладацької роботи, ознайомлювався з ідеями італійських вчених щодо реформування місцевих університетів у напрямку усунення існуючого

домінування теоретичного викладання над практичним, поживлення розвитку навчально-допоміжних закладів, у тому числі лабораторій. Проблеми італійських університетів природознавців убачав передусім у слабкості їхньої матеріальної бази та кількісному забезпеченні викладацького складу. Він зазначав: «...І якщо при цьому один і той же професор читає органічну й неорганічну хімію і він же керує практичними заняттями в лабораторії, від 12 до 6 годин, маючи власне тільки двох асистентів, то чи слід дивуватися елементарності викладання в італійських університетах...» [87, с. 4]. Цюріхську лабораторію П. П. Алексєєв визнав однією з найкращих у Європі завдяки сучасному обладнанню.

Протягом 1871 р. побувати за кордоном пощастило відразу кільком членам Київського товариства природознавців, які вдосконалювали майстерність у європейських університетах та лабораторіях. Так, для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики вирушив у відрядження до Західної Європи В. П. Єрмаков. Найбільшу цікавість для науковця представляли дослідження диференціальних рівнянь [156, с. 1].

Дослідження історії створення Київської астрономічної обсерваторії та процесу забезпечення її необхідними приладами вимагало значних зусиль і досить великих фінансових витрат. З відкриттям обсерваторії у Київському університеті навчальна та наукова робота в галузі астрономії отримала широкого розмаху. Приймавши наукову астрономічну установу у своє керівництво, А. М. Шидловський констатував той факт, що вона перебувала у незадовільному матеріально-технічному стані. Члени Київського природничого товариства, розуміючи важливість поповнення обсерваторії необхідним обладнанням, сприяли вирішенню цих проблем шляхом закордонних відряджень. Так, у 1871 р. ординарний професор кафедри астрономії М. Ф. Хандриков був делегований за кордон з метою оновлення університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки [28, арк. 73 (зв. 74)] .

Наукові винаходи київського професора кафедри анатомії В. О. Беца були широко відомі за межами Російської імперії. Тому не дивно, що саме він був

делегований у 1872 р. на з'їзд природознавців і лікарів, який проходив у Лейпцигу. Надзвичайно високу оцінку європейської громадськості здобули його дослідження, прикладом чого був той факт, що наукові доробки вченого вмістили в австрійській періодиці за 1873 р. [76, арк. 22 (зв.)]. Крім цього, В. О. Бец був нагороджений медаллю прогресу «Fortschritts-Medaille» на Віденській всесвітній виставці (1873 р.) за наукові досягнення у медицині [926, с. 45].

Делегатом численних міжнародних виставок був член Київського природничого осередку, професор А. А. Алексеев. Відвідавши у 1873 р. всесвітню виставку у Відні, вчений відзначив її результативність завдяки проведенню наукових форумів [76, арк. 69]. Паризька виставка, проведена у 1878 р., вразила київського природознавця цікавими експозиціями, презентованими міністерствами освіти різних країн світу. Особливо цікавими стали, на думку А. А. Алексеева, надані Японією фотографії хімічної лабораторії, фізичного кабінету, квартир професорів Токійського університету. Вчений був здивований тим фактом, що популяризація новітніх відкриттів та винаходів проходила на вулицях Парижу [88, с. 112].

Керівництво Київського університету, розглядаючи кандидатури для поїздок на різноманітні міжнародні наукові зібрання, керувалося перш за все, не особистими симпатіями, а науковими досягненнями претендентів, які були б цікавими для європейської спільноти. На Віденську всесвітню виставку (1873 р.) були відряджені члени Товариства природознавців, професори К. М. Феофілактів (геолог), П. Е. Ромер (математик), М. П. Авенаріус (фізик), Ф. М. Гарнич-Гарницький (хімік), М. В. Ващенко-Захарченко (математик) [76, арк. 68, 72, 73, 75, 76]. Член Київського медичного товариства, професор Ф. Ф. Ергард отримав відрядження до Західної Європи, під час якої відвідав міжнародну виставку у Берні, вдосконаливши свої знання із судової медицини [2, арк. 1–2 (зв.)].

Пощастило представляти київських природознавців на Віденській всесвітній виставці у 1883 р. активному члену Київського фізико-математичного товариства, професору І. І. Рахманінову [76, арк. 26–26 (зв.)]. Наступного року

дослідник був делегований від Київського університету на урочистості з нагоди 300-літнього ювілею Единбурзького університету [209, с. 192–199].

Активний член Київського товариства природознавців М. В. Бобрецький протягом двох років (1873-1875) тимчасово перестав приймати безпосередню участь у справах осередку, у зв'язку зі стажуванням за кордоном. У відрядженні вчений ознайомлювався з багатою та різноманітною фауною Середземного моря й Атлантичного океану. Він займався зоологічними дослідженнями на березі моря, спочатку в Марселі, а потім у Сен-Мало. Проте найбільшим науковим досягненням для М. В. Бобрецького була продуктивна праця на зоологічній станції професора Дорна в Неаполі. Під час відрядження природознавець написав цілий ряд статей, надрукованих в іноземних спеціально-зоологічних журналах, а саме: *Zur Embryologie des Oniscus murarius* (*Zeit. F.wiss. Zoologie*, Bd. XXIV. 1874), *Etudes des Annelides du Qolf de Marseille*, праця у співавторстві з професором Маріоном (*Ann. d. sc. Naturelles* 1875, ser. VI, t.II) та *Studien uber die Embryonale Entwicklung der Gastropoden* (*Arch. f. micr. Anatomie* 1876, Bd. XIII) [730, с. 6]. Наукові роботи принесли вченому європейську популярність.

Заснування фізичних лабораторій при університетах Російської імперії потребувало нагального вирішення. Саме з метою вивчення новітніх технологій організації роботи фізичних лабораторій вирушив у закордонне відрядження ординарний професор фізики М. П. Авенаріус. Йому вдалося побувати в наукових лабораторних центрах Німеччини та Франції. Крім того М. П. Авенаріуса було нагороджено срібною медаллю та офіцерським ступенем ордена Почесного легіону за участь у Всесвітній електричній виставці та конгресі фізиків у Франції [878, с. 3].

Як стипендіат Міністерства народної освіти у 1885–1886 рр. В. В. Підвисоцький знаходився у закордонному науковому відрядженні. У лабораторії німецького професора Циглера (м. Тюбінген) він виконав докторську дисертацію на тему «Відродження печінкової тканини у тварин», яку успішно захистив у кінці 1886 р. [495, с. 103–105]. Важливою подією у 1888 р. для вченого була щедра відзнака його праці французьким урядом. В. В. Підвисоцького було

нагороджено Бронзовою медаллю за тісну співпрацю з Пастерівським інститутом у Парижі [43, арк. 1.]

Заснувавши на півдні Франції Вілла-Франкську зоологічну станцію (1886 р.), О. О. Коротнєв зробив значний внесок у розвиток європейської біологічної науки. Саме на ній виконувалися наукові дослідження з медицини, зоології та ботаніки французькими, німецькими, швейцарськими, румунськими та вітчизняними вченими. Завдяки діяльності спеціальної лабораторії з консервації морських тварин на зоологічній станції вищі та середні навчальні заклади Російської імперії отримали цінне наочне приладдя для проведення практичних занять. З 1897 по 1898 рр. до зоологічних кабінетів Женеви, Лозанні, Києва, Варшави, до Національного музею у Празі, зоологічної лабораторії у Нансі надійшли колекції експонатів, підготовлені на Франківській станції [142, с. 15].

Член Київського медичного товариства І. В. Троїцький у 1888 р. вирушив у закордонне відрядження до Німеччини, Австрії та Франції з метою вивчення дитячих хвороб. Зарубіжні колеги допомогли вченому відвідати найкращі дитячі лікарні. Цього ж року декан медичного факультету, професор по кафедрі державного лікарства, член медичного осередку Ф. Ф. Ергард відвідав психіатричні заклади та судово-медичні кабінети Франції й Німеччини [31, арк. 16, 31-31 (зв.)].

Нестача фінансових засобів часто призводила до того, що вчені не мали можливості відвідати важливі наукові центри Європи. Так, члену Київського фізико-математичного товариства Б. Я. Букреєву була надана інструкція від фізико-математичного факультету, в якій зазначалося, що за виділені йому кошти Міністерством народної освіти неможливо «переїздити з одного університету до іншого» [31, арк. 18]. Б. Я. Букреєву вдалося побувати в Берлінському та Лейпцизькому університетах, де він прослухав лекції відомих берлінських професорів К.-Т.-В. Вейерштрасса – з теорії гіпереліптичних функцій, Л.-І. Фукса – з теорії абелевих функцій і теорії лінійних диференціальних рівнянь, Л. Кронекера – з теорії чисел.

Керівництво Київського університету неодноразово зверталось до міністерства народної освіти про надання фінансової допомоги для закордонних відряджень учених, що слугували поштовхом для введення наукових інновацій у навчально-науковій діяльності навчального закладу. Варто зазначити, що 1898 р. став насиченим для науковців у плані стажування за кордоном. Міністерство народної освіти фінансувало закордонні відрядження багатьом співробітникам Київського університету, серед яких були члени природничого та медичного товариств. Залуженому ординарному професору кафедри практичної механіки І. І. Рахманінову пощастило відвідати Німеччину, Францію, Великобританію, а заслуженому ординарному професору кафедри астрономії М. Ф. Хандрикову довелося з'їздити до Німеччини й Італії з метою придбання фотометра та спектроскопів для астрономічної обсерваторії Київського університету. Хімік П. П. Алексєєв під час відрядження мав ознайомитися з методами наукових досліджень і сучасними приладами в зарубіжних хімічних лабораторіях; ординарний професор кафедри технічної хімії М. А. Бунге мав відвідати за кордоном ряд навчально-допоміжних закладів і заводів, які слугували яскравим прикладом розвитку економіки й науки європейських країн [14, арк. 37–38 (зв.)].

Стажуватися за кордоном того ж року пощастило й іншим членам товариств: ординарному професору кафедри ботаніки І. Ф. Шмальгаузену (для занять у ботанічному музеї м. Берліна); приват-доценту кафедри агрономії С. М. Богданову (відвідування навчально-допоміжних закладів і сільськогосподарських лабораторій Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії); екстраординарному професору кафедри приватної патології і терапії Є. І. Афанасьєву (для удосконалення медичної практики, відвідування медичних закладів Німеччини, Франції, Австрії та Італії); ординарному професору кафедри хірургії і шпитальної клініки Ф. К. Борнгаупту (відвідування хірургічних закладів Німеччини та Франції) [14, арк. 61].

Будь-які зв'язки з Палестиною та Єгиптом були обмеженими, тому цікавість природознавців і медиків відносно життя у цих країнах зростала. Нагода поїхати у закордонне відрядження до Палестини та Єгипту з'явилася в ординарного

професора кафедри патологічної анатомії, одного з засновників Київського медичного товариства Г. М. Мінха у 1889 р. Учений повинен був вивчати місцеві хвороби, заходи боротьби з ними, проводити профілактичну роботу серед місцевого населення тощо. Крім того, Г. М. Мінх планував збирати матеріали для власних досліджень [34, арк. 1, 6].

Стажуватися на Вілла-Франкській зоологічній станції довелося багатьом природознавцям, які прагнули удосконалити свої знання. Серед них був лаборант кафедри зоології Ю. М. Семенкевич, який працював на станції у 1891 р. з метою вивчення морської фауни, методів консервування морських тварин і збирання колекції для університетського музею [16, арк. 2–2(зв.)].

Звітуючись про результати свого закордонного відрядження на засіданні Київського товариства природознавців, Ю. М. Семенкевич відзначив належний рівень організації науково-дослідної роботи на станції, її забезпеченість лабораторним обладнанням, багатство бібліотеки, що передплачувала всі найважливіші періодичні видання, а також створення музею місцевої фауни зусиллями лаборанта Е. Вебера. Проте через обмеженість фінансових ресурсів Вілла-Франкська станція, на думку дослідника, виглядала бідною порівняно з європейськими аналогічними установами. Науковець високо оцінив роботу професора О. О. Коротнєва, який власними зусиллями та матеріальною допомогою підтримував діяльність станції на належному рівні [225, с. 7–8].

Члени Київського природничого осередку на своїх засіданнях розглядали питання, пов'язані з недостатнім дослідженням глобальних проблем природознавства. Задля цієї вони мети укладали інструкції, що слугували орієнтиром для вчених при вивченні обговорюваних проблем. Так, у 1891 р. завдяки ініціативі фізико-математичного факультету Київського університету було ухвалено рішення про закордонне відрядження члена товариства, приват-доцента астрономії Р. Ф. Фогеля. Для вивчення європейських методик проведення астрофізичних досліджень і занять спектроскопією в обсерваторії *Colegia Romana* М. Ф. Хандріков розробив відповідну інструкцію. Згідно з нею Р. Ф. Фогель мав ознайомитися з дослідженнями міланських учених, зайнятися

астрофотографією під керівництвом професора Анрі в паризькій обсерваторії, з астрофізичними студіями Потсдамської обсерваторії, вивчити новітні прийоми спектрометричних досліджень в обсерваторії Бішофсгейма поблизу Ніцци [30, арк. 6–6 (зв.)].

1891 р. був вдалим для багатьох членів природничого та медичного товариств, які удосконалювали свої знання у провідних європейських установах. На жаль, місця закордонних відряджень невідомі, проте можна констатувати той факт, що професор клінічної та теоретичної патології і терапії Є. І. Афанасьєв стажувався за кордоном з метою вивчення мінеральних вод; екстраординарний професор анатомії М. А. Тихомиров удосконалював свої знання у європейських медичних установах; екстраординарний професор медичної хімії О. А. Садовень здобував медичних знань, умінь і навиків; заслужений ординарний професор фармакології Г. Гейгель ознайомився із зарубіжними фармакологічними та фізіологічними лабораторіями; професор мінералогії і геології П. Я. Армашевський та ординарний професор П. М. Венюков прийняли участь у V Міжнародному геологічному конгресі у Вашингтоні, здійснили геологічні дослідження, відвідали європейські геологічні музеї; ординарний професор теоретичної фізики М. М. Шіллер був делегатом з'їзду електрофізиків у Франкфурті-на-Майні [16, арк. 3–59].

Вбачаючи значну користь від закордонного стажування науковців, природниче товариство ініціювало повторні відрядження для додаткових наукових розробок: П. М. Венюков 1892 р. з науковою метою відвідав європейські музеї; О. В. Баранецький запозичував зарубіжний досвід організації роботи ботаніко-фізіологічних лабораторій; С. М. Богданов вивчав спосіб зрошування полів і луків, ознайомлювався з кращими агрономічними станціями; Ю. М. Семенкевич і О. О. Коротнев вирушили за кордон з метою поповнення університетського зоологічного музею новими цінними експонатами [17, арк. 2–32]. Того ж року член товариства В. О. Караваєв, працюючи над підготовкою експонатів для університетського зоологічного музею, стажувався на Вілла-Франкській зоологічній станції [16, арк. 101–101 (зв.), 106–107].

Найважливіші заходи європейського культурного життя не відбувались без участі вчених Київського університету Св. Володимира. Члени природничого та медичного товариств, професори П. П. Алексєєв і В. О. Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі вчених Російської імперії у Віденській всесвітній виставці 1873 р., повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії та землі Війська Донського [25, арк. 32–36]. Паризьку всесвітню виставку, яка проходила в 1878 р., мали відвідати члени природничого товариства М. Ф. Хандриков і П. П. Алексєєв та член медичного товариства В. О. Бец. Науковці планували представити на зібранні праці «Система астрономії», «Органічна хімія» та анатомічні експонати [210, с. 7]. Завдяки міжнародним зв'язкам серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні форуми, з'їзди, конгреси, виставки, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських освітніх установ. Завдяки науковим зібранням учені з усього світу мали можливість ділитися своїм досвідом, накопичувати нові знання та навички, встановлювати наукові контакти і просто знайомитися один з одним. Так, австро-угорський посол у Росії в 1884 р. проінформував керівництво університету Св. Володимира про запланований міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. Представляти Київський університет мали члени медичного товариства. У 1886 р. Міністерство народної освіти надало інформацію ректору університету щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу на здобуття призу в 25 тисяч франків за кращу наукову працю про електрику, її сучасний стан і перспективи розвитку. Інформація про проведення у 1890 р. міжнародного орнітологічного конгресу в Будапешті надійшла до вчених університету від повіреного у справах Австро-Угорщини [58, арк. 1]. У наступному році природознавці університету Св. Володимира отримали запрошення на міжнародний географічний конгрес у Берні [41, арк. 1]. У 1893 р. медики

університету мали обрати делегацію, яка б представляла лікарську інтелігенцію Київщини на медичному конгресі та гігієнічну виставку в Римі [42, арк. 1–1 (зв.)].

Представником від Київського медичного товариства на всеросійських з'їздах хірургів неодноразово виступив К. М. Сапежко. В 1905–1906 рр. йому були дозволені закордонні поїздки для участі в з'їздах німецьких хірургів у Берліні. А в 1908 р. дослідник був командирований з науковою метою до Берліну для участі в з'їзді хірургів, рентгенологів та ортопедів. Ученому вдалося у 1914 р. побувати у Нью-Йорку на IV Міжнародному конгресі хірургів. Саме з першого з'їзду російських хірургів, який відбувся у Москві (1900), К. М. Сапежко був активним учасником цих зібрань [557, с. 52]. На першому з'їзді він виступив з повідомленням про резекцію шлунку [406, с. 94–95]. На цьому з'їзді був затверджений статут Товариства російських хірургів, відповідно до якого дійсні члени мали сплачувати 8 крб., а російські лікарі, які мали бажання відразу внести 100 крб., вважалися пожиттєвими членами товариства і звільнялися від подальших внесків. Напевно, не було жодного конгресу чи з'їзду хірургів, на якому б не був присутнім професор К. М. Сапежко.

В наступні роки запрошення на міжнародні конгреси та виставки, які проходили на високому науковому рівні, були для науковців великим досягненням. Так, у 1892 р. прийняти участь у I Міжнародному гінекологічному конгресі у Брюсселі пощастило членам Київського товариства лікарів Г. Є. Рейну та Г. М. Писемському. Математична виставка в Нюрнберзі вразила члена природничого товариства, професора Г. К. Суслова, якому надали закордонне відрядження того ж року [17, арк. 75, 85, 116, 107].

Керівництво університету Св. Володимира, ознайомлюючись з науковими звітами закордонних відряджень професора зоології О. О. Коротнева, майже щороку надавало йому можливість стажуватися на Вілла-Франкській зоологічній станції. А протягом 1892–1893 рр. на Заході він досліджував ракові пухлини [331, с. 2]

Становлення активного члена Київського товариства лікарів М. М. Лапінського як клініциста та вченого відбувалося під впливом провідних неврологів і психіатрів Німеччини та Франції. Протягом 1894–1896 рр. Михайло Микитович удосконалював свої знання у клініках і лабораторіях за кордоном. У Парижі він відвідав психіатричну лікарню Святої Анни, психофізіологічний інститут Берійона, клініку нервових хвороб Раймона, познайомився з відомим видатним французьким неврологом, анатомом і клініцистом Джеріном. Клінічну неврологію і патоморфологію нервової системи київський учений вивчав у німецького відомого невролога Германа Опенгейма. У Берліні проходив стажування у клініці «Шаріте» під керівництвом відомого невролога і психіатра, доктора медицини Фрідріха Джоллі [532, с. 44]. Назва клініки «Шаріте» була дана імператором Фрідріхом Вільгельмом у 1727 р. та означала «милосердя». У різні роки в ній проходили стажування відомі лікарі та вчені.

Улаштування з'їздів природознавців та лікарів у Російській імперії на зразок європейських потребувало не лише значних коштів, зусиль, бажання, а й достатнього досвіду проведення таких заходів. Вітчизняні вчені з радістю приймали участь у Міжнародних з'їздах, які проходили на високому науково-організаційному рівні та були взірцем розповсюдження природничо-медичних знань серед колег-іноземців. У 1895 р. делегатами 67 З'їзду німецьких природознавців та лікарів у м. Любек стали члени природничого та медичного товариств професор патології і терапії В. Т. Покровський і професор механіки Г. К. Суслов. У звіті останнього про результати закордонного відрядження зазначалося, що учасники математичної секції були ініціативними та заповзятливими. Це позначалося на жвавому обговоренні кожної доповіді та реферату, жоден з присутніх не залишався осторонь дискусій. Г. К. Суслов під час своєї доповіді презентував реферат «Суцільна група обертань Дарбу», який не залишився без уваги та позитивного відгуку іноземних колег. Досвід німецьких учених природознавців вважав вартим запозичення організаторами наукових з'їздів Російської імперії, де, за його словами, велика частина делегатів нерідко залишалася пасивною і не брала участі в обговореннях, а доповідачі часто

омінали увагою історію вивчення досліджуваних ними проблем, перебільшуючи власний внесок у їхню розробку [235, с. 15].

У 1895 р. завдяки підтримці та рекомендаціям професора фізики М. М. Шиллера член Київського товариства природознавців О. О. Косоногов отримав дворічне закордонне відрядження [29, арк. 2–3]. Метою стажування було налагодження міжнародних наукових зв'язків та запозичення необхідного досвіду у фізичних лабораторіях європейських наукових центрів.

1896 рік виявився щедрим для членів природничого та медичного товариств у плані стажування за кордоном. Фінансування відряджень надходило від Міністерства народної освіти та університету Св. Володимира. Необхідною була поїздка за кордон для помічника прозектора при кафедрі загальної патології І. О. Савченка, якого командували з метою проведення наукових досліджень для отримання професорського звання [33, арк. 9]. Окрім того, стажувалися за кордоном професор акушерства та жіночих хвороб Г. Є. Рейн. Важливою подією для вченого була участь у Міжнародному конгресі акушерства в Женеві, під час якого він познайомився з провідними європейськими медиками. Природознавець Г. О. Радкевич отримав закордонне відрядження з метою вивчення мінералогічних матеріалів.

Для проведення електрофізіологічних досліджень М. М. Лапінський у 1897 р. вирушив у подорож до Страсбурга, де працював відомий фізіолог, професор Фрідріх Гольц. Вітчизняний учений завдяки стажуванню досконало оволодів методикою клінічного, морфологічного й експериментального дослідження нервової системи, ознайомився із сучасним станом фізіології та патофізіології нервової системи. Значимим для розвитку вітчизняного природознавства було те, що вчений першим довів існування у жаб епілептичних судом, які були викликаних солями жовчних кислот [532, с. 44–46]. Закордонний період наукової діяльності вченого можна охарактеризувати як клініко-анатомічний.

Гордістю Київського університету був Ботанічний сад, який вважався справжньою науковою цінністю як для вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Слід зауважити, що саме завдяки невтомній праці С. Г. Навашина ботанічний сад

збагатився унікальними рослинами й експонатами. Вчений розумів, що досконалості у своїй справі важко досягнути, сидячи на одному місці. Переслідуючи наукову мету, у 1898 р. С. Г. Навашин вирушив у закордонне відрядження на о. Яву [871, с. 20]. Це був перший виїзд науковця за кордон, уже в статусі відомого вченого-ботаніка. Власне сама поїздка не принесла йому великого задоволення, однак професор відзначив її важливість для власного наукового розвитку.

Активний член Київського товариства природознавців, професор зоології О. О. Коротнєв завжди користувався можливістю потрапити за кордон, адже отриманий досвід він прагнув практично реалізовувати на Батьківщині. Саме з практичною метою зоолог у 1898 р. здійснив поїздку на острів Шпіцберген, де разом з Ю. М. Семенкевичем зібрав цінні колекції місцевої флори та фауни. Зібрані експонати мали поповнити зоологічний музей Київського університету Св. Володимира. Великою честю для професора було знайомство та спілкування з монахським принцом Альбертом I, який був справжнім знавцем і меценатом природничої справи. За його ініціативи було проведено дослідження світового океану та створено у Монако Океанографічний музей. Перше знайомство з принцом справило на О. О. Коротнєва незабутнє враження. Він побачив людину з сумною посмішкою і гамлетівською подобою, якій довелося багато пережити у житті. Альберт I запропонував зоологу взяти участь у науковій експедиції, основні завдання якої полягали у збиранні колекцій живих організмів морського дна та вивченні течій. Для проведення наукових досліджень принц надав у розпорядження експедиції власну комфортну яхту «Princesse Alice». В розпорядження київського науковця пообіцяли надати весь зоологічний матеріал, отриманий у результаті дренування на глибині 4-5 тис. метрів біля північних берегів Шпіцбергена. Це ще раз доводить, що вчені Російської імперії зарекомендували себе справжніми знавцями природничої справи. Однак, надаючи перевагу участі у X з'їзді природознавців у Києві, О. О. Коротнєв відхилив пропозицію принца Альберта [331, с. 12–22].

На початку ХХ ст. співпраця членів Київського товариства природознавців та Київського товариства лікарів з європейськими науковими й освітніми центрами сприяла формуванню системи професійної підготовки кадрів, становленню різноманітних галузей природничих і медичних наук, залученню вітчизняних учених до загальноєвропейського наукового простору.

Упродовж закордонного відрядження 1909-1911 рр. член медичного товариства М. М. Москальов стажувався у Берліні, де слухав лекції одного із засновників німецької хірургії А. Біра. Останній захоплював величезну аудиторію своїм майстерним викладом, стислим і водночас усебічним висвітленням теми та приділяв значну увагу численним іноземним слухачам. Київський учений мав можливість стежити за операціями А. Біра, ознайомитися з розробленими методами лікування сколіозу, займатися у патологоанатомічному інституті, збирати колекцію мікроскопічних препаратів для курсу хірургічної патології та опублікувати результати власних досліджень у «Virchows Archiv» [132, с. 3–6].

У Цюріху М. М. Москальов відвідав клініку Р. Кронлейна, після чого прибув до Парижа, де прослухав курс лекцій з мікробіології та здійснив самостійні дослідження в Інституті Пастера. У лікарні Berch Plage вчений вивчав методику лікування туберкульозу в дітей. Відвідавши найбільші лікарні Лондона, вчений був вражений їхньою практичною діяльністю та великим комплексом послуг. Позитивні емоції він отримав від огляду медичних лабораторій, музею хірургічних і патологоанатомічних препаратів [132].

Під час дворічного відрядження (1909–1911 рр.) член медичного товариства І. Б. Студзинський поглибив і систематизував свої теоретичні знання, а також практичні навички з мікробіології та бактеріології завдяки лекціям і практичним заняттям у Пастерівському інституті, зокрема лабораторії І. І. Мечникова [231, с. 31–32]. І. Б. Студзинському довелося самотужки, без достатньої підтримки Міністерства народної освіти Російської імперії, виборювати своє право працювати в західноєвропейських установах. Ряд перешкод не завадили вченому удосконалювати власні знання в медицині.

Важливою складовою міжнародних наукових зв'язків членів Київського природничого та медичного товариств був обмін періодичними виданнями. Вчені намагалися сприяти книгообміну, розуміючи, що цей процес має об'єднувати провідні наукові установи Європи. У 1872 р. члени медичного товариства Університету Св. Володимира підтримали пропозицію Військово-суходільного медичного відомства Північноамериканських штатів щодо обміну науковими виданнями. Обмін фаховою літературою Київського товариства природознавців з Бреславським університетом розпочався у 1873 р. [11, арк. 1, 3], а в 1876 р. медичне товариство зголосилося пересилати Женевському медичному факультету свою періодику в обмін на їхні видання.

У протоколах засідань природничого та медичного товариств, які друкувалися в «Трудах Київського товариства природознавців» та «Трудах Київського товариства лікарів», фіксувалися всі записи щодо міжнародного обміну періодикою. Так, згідно записів, Київське товариство природознавців підтримувало обмін виданнями з багатьма російськими та зарубіжними науковими товариствами. Лише в 1894 р. товариство вступило в обмін з 2 російськими та 4 іноземними товариствами та редакціями наукових журналів. Загалом, до 1894 р. товариство мало змогу обмінюватися періодичними виданнями з 289 іноземними закладами та редакціями: в Європі – 213 наукових установ, у Південній та Середній Америці – 48, в Азії – 9, в Австралії – 7, у Південній Америці – 10, в Африці – 3. Вважаємо, що європейські установи були більш заохочені в міжнародній співпраці: в Німеччині 53 організації сприяли обміну періодикою, у Франції – 42, США – 38, в Італії – 20, у Бельгії – 12, Австро-Угорщині – 20, Англії – 22, Швейцарії – 9, Голандії – 8, Австралії – 7, Мексиці, Швеції, Норвегії по 5, Португалії, Румунії Канаді – по 4, Перу, Алжирі, Китаї, Японії, Яві – по 2, Єгипті, Індії, Індокитаї, Філіппінських островів, Косторикі, Чилі та Бразилії – по 1 [162]. Загалом у 1893 р. у бібліотеку Київського товариства природознавців надійшло 170 іноземних видань.

Аналіз обмінної діяльності товариства з іноземними установами у 1907 р., дав можливість стверджувати, що обмін збільшився на 19 закладів і редакцій і в

кількісному плані складав 308 одиниць. У бібліотеці товариства нараховувалося близько 357 назв іноземних періодичних видань [164, с. XLV].

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в закордонних наукових відрядженнях побувало 55 членів Київського товариства природодослідників, Київського фізико-математичного товариства та Київського товариства лікарів, Київського фармацевтичного товариства, Київського хірургічного товариства тощо. Найбільше закордонних відряджень здійснили І. І. Рахманінов (5), О. О. Коротнєв (4), П. П. Алексєєв (4), Ю. М. Семенкевич (3), В. О. Бец (3), М. Ф. Хандриков (3), К. К. Кесслер (3), К. М. Сапежко (3), Є. І. Афанасьєв (2), С. М. Богданов (2) та багато ін. Кількісний показник закордонних відряджень членів природничих і медичних товариств Київщини показано у додатку А (за підрахунками автора).

Завдяки міжнародним зв'язкам серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні форуми, з'їзди, конгреси, виставки, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських освітніх установ. За нашими підрахунками, протягом досліджуваного періоду 19 членів природничих і медичних товариств Київщини відвідало вищезазначені заходи, під час яких вони могли ділитися досвідом, накопичувати нові знання та навички, встановлювати наукові контакти і просто знайомитися з видатними вченими.

Позитивним моментом під час закордонних відряджень для членів наукових осередків було відвідування засідань іноземних товариств. Так, І. І. Рахманінов мав можливість бути присутнім на засіданні Бельгійського товариства доменних печей, Товариства німецьких натуралістів; Американське товариство для поширення науки надало йому честь стати членом їхнього об'єднання.

Отже, київські вчені під час стажування вивчали принципи організації науково-дослідної і викладацької роботи, ознайомилися з ідеями провідних європейських учених щодо реформування місцевих університетів, відвідували лікувальні заклади та переймали корисний досвід.

6.2. Європейські виміри Харківських природничого та медичних товариств

Упродовж першого десятиліття функціонування Харківського університету існувала перевага іноземців серед професорсько-викладацького складу. На тлі гострої нестачі вітчизняних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів іноземні вчені відіграли ключову роль у розвитку Харківського університету на початку його історії. Вони брали активну участь у навчально-виховному процесі, організації допоміжних навчальних закладів, підготовці підручників тощо. Цілеспрямована політика обмеження впливу іноземців в університетах Російської імперії, що знайшла відображення у відповідному розпорядженні Міністерства народної освіти від 1815 р. [278, с. 376], супроводжувалася зростанням уваги до підготовки професорів з числа російських підданих, невід'ємною складовою якої були відрядження до провідних наукових центрів Європи. Молоді фахівці мали змогу за кордоном вдосконалювати свої знання, встановлювати особисті зв'язки з іноземними колегами для спільного обговорення та розв'язання актуальних наукових проблем.

У пореформенну капіталістичну добу в Російській імперії спостерігався підвищений інтерес до природознавства та медицини. Практика закордонних відряджень учених Харківського університету існувала з першої половини XIX ст.

На початку 1860-х рр. було дещо лібералізовано університетський режим, що знайшло відображення у новому статуті університетів 1863 р. У складі факультетів збільшувалася кількість кафедр (на фізико-математичному – замість восьми – дванадцять, на медичному – замість десяти – шістнадцять) [98, с. 100]. Для забезпечення університетів достатньою кількістю професорів статут передбачав надання права радам університетів залишати стипендіатів для підготовки до професорського звання – відправлення їх за кордон [98, с. 100–101].

Університетським статутом 1884 р. була остаточно сформована система наукової атестації, що проіснувала майже без змін до 1917 р., хоча й постійно перебувала в центрі інтенсивної полеміки. Одним зі шляхів її вдосконалення були закордонні стажування молодих учених.

У досліджуваній період Харківський університет був визначним центром наукової думки України й осередком підготовки високопрофесійних фахівців у галузі природознавства та медицини. Члени природничого та медичного товариств Харківському університеті сприяли розвитку міжнародних наукових зв'язків та були ініціаторами закордонних відряджень дослідників.

Протягом другої половини ХІХ ст. зв'язки з європейськими науково-освітніми центрами відіграли важливу роль у становленні вчених-природознавців та медиків наукових товариств Харківщини. Так, майбутній член Харківського природничого товариства Ю. І. Морозов, склавши іспит на здобуття ступеня магістра, у 1860 р. вирушив до Західної Європи, а у 1867 р. відвідав Всесвітню виставку в Парижі. Метою його відряджень було придбання необхідного обладнання для практичних занять з фізики та навчальних посібників. Професор природознавства В. А. Кочетов, як і його колега, у 1861 р. мав можливість ознайомитися зі станом агрономічної науки в Західній Європі [481, с. 200].

Велика честь випала доктору медицини, члену Харківського медичного товариства Л. Л. Гіршману, який під час закордонного відрядження до Німеччини та Франції у 1865 р. був обраний членом Гейдельбурзького офтальмологічного товариства. Він удосконалював свої знання в офтальмологічній клініці Вісбадена [736, с. 242–243].

Члени природничого товариства завжди підтримували молодих науковців у їхніх починаннях, надаючи необхідні рекомендації для закордонних відряджень. Готуючись до здобуття магістерського ступеня по зоології, П. Т. Степанов протягом двох років (1862–1864 рр.) стажувався у науково-дослідних установах Німеччини, Франції, Італії та Великобританії.

Франко-пруська війна не оминула не лише членів Київського товариства лікарів, а й деяких представників Харківського медичного товариства. Активний

член медичного осередку, ординарний професор кафедри оперативної хірургії В. Ф. Грубе, перебуваючи при прусській армії у якості військового лікаря, брав участь в облозі Меца у 1872 р. [736, с. 165].

Активний діяч медичного товариства М. О. Попов протягом 1872–1873 рр. мав можливість стажуватися в наукових центрах Європи. Анатомічні та патологічні музеї Відня, Будапешта, Праги, Мюнхена, Гейдельберга вразили харківського вченого своєю новизною. Наукові заняття М. О. Попова у Німеччині, Франції, Великобританії, Швейцарії, Брюсселі дали можливість підготувати докторську дисертацію «Про нерви жовчного міхура». Наступна подорож науковця у статусі екстраординарного професора відбулася у 1891 р. Цього разу М. О. Попову довелося відвідати Австро-Угорщину, Німеччину, Швейцарію та Італію [736 с. 25].

З метою вивчення методики викладання вищої математики та історії геометрії у 1877 р. було надано відрядження за кордон члену природничого товариства Харківщини К. О. Андрєєву. В Берліні та Парижі математик виконував самостійні дослідження, відвідував лекції членів Берлінської Академії Наук та математичний семінар. К. О. Андрєєв у своєму звіті про закордонну подорож високо оцінив простоту і ясність викладу матеріалу на лекційних заняттях. У Парижі харківський учений завершив свої дослідження з геометрії, над якими працював упродовж останніх кількох років, і виклав їх у статті «Про геометричні відповідності у використанні до питання побудови кривих» [90, с. 2–5].

Звичним для медичного товариства, при підтримці керівництва Харківського університету, були тривалі творчі поїздки за кордон досвідчених науковців. Зокрема, доктор медицини й активний член медичного осередку В. Я. Данилевський неодноразово був у закордонних відрядженнях. Саме практична сторона діяльності, яку він упроваджував у наукових центрах Німеччини, цікавила вченого найбільше. У 1878 р. він працював у німецькій лабораторії професора А. Фікка, де продовжив розпочаті ним у Харкові дослідження «тваринного гіпнотизму» [101, с. 4].

Надалі В. Я. Данилевський неодноразово здійснював закордонні подорожі для поповнення своїх знань та умінь. У 1883 р. він був відряджений до Женеви й Страсбурга, де займався у зоологічній лабораторії К. Фогта, а в патологічному кабінеті В. Цана вивчав новітні гістологічні методи. Серед європейських міст, які відвідав Василь Якович під час своїх освітніх подорожей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були: Відень (1887 р., 1903 р.), Париж (1889 р., 1897 р.), Базель (1889 р.), Берлін (1890 р.), Фрайбург (1901 р.), Берн (1899 р.), Цюрих (1902 р.) [799, с. 40].

Отримавши визнання за кордоном, В. Я. Данилевський був обраний членом Імператорської Німецької Леопольдіно-Каролінської академії, Морфологічного та фізіологічного товариств при Інституті Пастера в Парижі, Товариства тропічної медицини в Лондоні та неодноразово нагороджувався науковими преміями: ім. А. Хойнацького від Варшавського університету (1884 р.), ім. Монт'єна від Паризької Академії наук (1889 р.), ім. Марі Кінгелі від Інституту тропічної медицини в Ліверпулі (1907 р.) [833, с. 41].

На зразок членів Київського товариства природознавців, які проходили стажування в Інституті Пастера, представники Харківського товариства природодослідників також мали бажання отримати цінний досвід у відомого медика. Нагода вдосконалити свої практичні знання та навички у Пастера з'явилася у професорського стипендіата по кафедрі загальної патології М. А. Протопопова у 1886 р. Інший член природничого товариства М. Ф. Кащенко протягом 1886–1888 рр. здійснював дослідження на Неаполітанській зоологічній станції [595, с. 113].

Займатися науковою діяльністю за кордоном у 1893 р. мали можливість члени Харківського медичного товариства О. В. Богданов та М. Д. Гавронський. Вони були відряджені до Австро-Угорщини, Німеччини та Франції. Результати своїх наукових досліджень М. Д. Гавронський презентував на ХІ Міжнародному медичному конгресі в Римі та засіданнях Акушерського товариства Берліна [736, с. 199].

Протягом 1894–1895 рр. харківський математик В. П. Алексєєвський удосконалював свою освіту в Німеччині та Франції, а фізіолог О. М. Черевков проводив наукові дослідження у лабораторії професора Р. Хайденхайна в Бреславі, лабораторії професора А. Дафра при Сорбонні та Інституті Пастера в Парижі [736, с. 52]. Попрацювати у Пастерівському Інституті пощастило члену медичного товариства М. Ф. Попову у 1899 р. Харківський медик разом з колегами П. М. Лашенком та В. І. Зарубіним мали можливість удосконалити свій фаховий рівень в Австро-Угорщині та Німеччині [595, с. 122].

Активний член природничого осередку А. М. Краснов найбільш ефективним засобом налагодження міжнародних наукових зв'язків та отримання неоціненного досвіду вважав закордонне стажування. Завдяки науковим досягненням природознавця керівництво не лише товариства, а й Харківського університету часто ініціювало його стажування у різні куточки світу. Так, у 1892 р. А. М. Краснов відвідав Бейтензорський ботанічний сад на о. Ява та побував у Японії; 1895 р. подорожував о. Цейлоном, Китаєм, Японією, Мексикою, Сполученими Штатами Америки тощо; 1898 р. отримував фахові знання у Туреччині, Єгипті та Італії [481, с. 205].

Методика запозичення досвіду викладання природничих і медичних дисциплін, була однією з основних вимог закордонних відряджень науковців. Саме з цією метою у 1896 р. член природничого та медичного товариств І. О. Чуєвський стажувався у фізіологічному інституті Бреславського університету, в якому вивчав методику викладання фізіології і брав участь у науково-дослідній роботі. І. О. Чуєвський ознайомився зі структурою та засадами діяльності інституту, акцентувавши увагу на тому, що директор навчально-наукового закладу, професор Р. Хайденхайн безперервно керував лабораторними заняттями, оскільки його квартира знаходилася в одному з інститутських приміщень. З цього приводу харківський учений зазначав: «Розташування квартири завідувача в одному приміщенні з інститутом, безсумнівно, надає величезні зручності завідувачу, відкриваючи перед останнім можливість безперервно, без жодної шкоди для своїх особистих справ, стежити за перебігом

занять в лабораторії... » [243, с. 35]. І. О. Чуєвський прослухав практично-демонстративний курс фізіології, безпосередньо приймав участь у підготовці практичних занять з фізіології, відвідав інститутську бібліотеку, яка вразила багатством своїх фондів. У бібліотеці нараховувалася велика кількість спеціальних періодичних видань з анатомії, гістології та фізіології, яких бракувало університетським бібліотекам Російської імперії [243, с. 35–36].

Наукові товариства Харківщини, маючи незначні фінансові заощадження, намагались ініціювати закордонні відрядження своїх членів. Так, протягом 1897–1899 рр. завдяки матеріальній допомозі Харківського товариства природознавців стажуватися за кордоном мав можливість А. В. Шидловський, якого командували на Біле море для вивчення гідроїдів північних морів. Результати наукової діяльності харківський природознавець виклав у монографії «Матеріали по фауні гідроїдів арктичних морів. Гідроїди Білого моря у Соловецьких островів». Для завершення наукових досліджень гідроїдів А. В. Шидловський влітку 1905 р. поїхав на Мурманську біологічну станцію, де й загинув під час екскурсії на шлюпці у 33-річному віці. [872, с. 86].

Цікаві дослідження безхребетних були проведені приват-доцентом Т. Є. Тимофєєвим. У 1898 р. він був відряджений на Севастопольську біологічну станцію коштом Харківського товариства природознавців. Зоологічними дослідженнями на Білому морі харківський учений займався у 1899 р., а в наступні два роки (1900-1901 рр.) приймав участь в експедиції на Нову Землю. З результатами своїх наукових експериментів Т. Є. Тимофєєв ознайомив колег на засіданні товариства, зробивши цікаві повідомлення на тему «Про наукові результати експедиції на Нову Землю» [872, с. 86-87].

Яскраві враження від наукової закордонної поїздки у 1899–1900 рр. отримав професор ботаніки В. А. Ротерт. Збираючи матеріали для доповіді на засідання Харківського товариства природознавців, учений вивчав унікальні прилади для лабораторних досліджень, працював у Лейпцизькій ботанічній лабораторії під керівництвом В. Пфєффера. Особливо корисним, на його думку, було використання кінематографу під час лекційних занять. Харківський учений брав

участь у традиційних ботанічних вечорах під керівництвом В. Пфєффера. Незвичними вони були через те, що актуальні наукові проблеми та доповіді робилися за німецьким звичаєм (за келихом пива). В. А. Ротерт високо оцінив не лише матеріально-технічну базу німецької лабораторії, а й широку ерудицію німецького вченого [220, с. 4].

Член медичного товариства Харківщини, фізіолог С. І. Костін протягом року (1899–1900) досліджував тенденції розвитку фізіології в Австро-Угорщині та Німеччині. Науково-освітнє стажування вченого було жвавим, адже він устиг відвідати Віденський фізіологічний інститут професора З. Екснера, фізіологічну лабораторію професора П. Грютцнера, лекційні та практичні заняття відомих науковців, лабораторії та засідання наукових товариств. Метод спектрофотометрії крові С. І. Костін вивчав під керівництвом його основоположника К. - Г. фон Гюфнера, студював методику дослідження газів крові та працював у Королівській публічній бібліотеці [121, с. 5].

Професор гігієни, член медичного осередку І. П. Скворцов вивчав санітарні умови життя місцевого населення Константинополя, Афін, Корфу, Барі, Неаполя, Риму, Пізи, Генуї, Італійської і Французької Рів'єри, Марселя, Ліону та Парижа у 1890 р. [226, с. 2].

Міжнародні щорічні з'їзди, конгреси, виставки об'єднували велику кількість учених з усього світу. Тому, звичайно, участь у таких зібраннях була надзвичайно важливою для природознавців та медиків, які прагнули ознайомитися з науковими досягненнями своїх колег і налагодити співпрацю з ними. Представляти харківських учених на З'їзді польських природознавців та медиків у Кракові (липень 1900 р.) мав можливість член природничого товариства В. А. Ротерт. Приймаючи активну участь у засіданнях з'їзду, вчений зробив дві доповіді з результатами своїх досліджень, проведених у Лейпцигу та Харкові [595, с. 125]. Цього ж року наукову поїздку до Сполучених Штатів Америки здійснив професор географії А. М. Краснов. Метою відрядження була участь у геологічному конгресі у Вашингтоні [481, с. 205]. Делегатом від Харківського медичного товариства у 1900 р. на XIII Міжнародному медичному конгресі був

професор офтальмології П. М. Барабашев [595, с. 123]. У 1893 р. доцент кафедри акушерства, член медичного товариства М. Д. Гавронський делегований на XI Міжнародний медичний конгрес у Римі. Готуючись до цієї події, вчений відвідав клініки Австро-Угорщини, Німеччини й Франції. Результати наукових досліджень М. Д. Гавронський презентував на засіданнях акушерської секції [736, с. 199].

Святкування урочистого заходу з нагоди 500-літнього ювілею університету Галле (1894 р.) відбувалося з широким розмахом. У цьому мав можливість переконатися професор зоології О. В. Брандт, який був делегатом від Харківського університету [481, с. 166].

Науковці раділи будь-якій нагоді побувати за кордоном, а коли відрядження було пов'язане з участю в міжнародному науковому заході, це була подвійна радість. Член медичного товариства, доцент кафедри хвороб шкіри Харківського університету В. І. Зарубін був вдячний за можливість брати участь у роботі IV Міжнародного дерматологічного конгресу в Парижі. Ця подія відбулася по завершенню закордонного відрядження (1899–1900 рр.) у Бреславі й Берні, де вчений поповнював свої знання з дерматології [112, с. 36].

У 1900 р. бути делегатом на XIII Міжнародному медичному конгресі в Парижі пощастило професору гігієни медичного товариства І. П. Скворцову. Варто відзначити, що харківський медик не був пасивним учасником конгресу, а, навпаки, відвідував усі засідання секції фізіології, біологічної фізики й біологічної хімії та виступав з власною доповіддю «*Theorie dynamique de la nature et de la vie*». Невідомо з яких причин, але І. П. Скворцов вважав організацію гігієнічного конгресу в Парижі невдалою [226, с. 2]. Вчений також відвідав Паризьку всесвітню виставку, на якій його зацікавили експозиції Пастерівського Інституту в Парижі, відділи соціальної економії, громадської доброчинності, виховання й навчання, а також експонати, присвячені особливостям організації побуту жителів французьких колоній [226, с. 2].

На початку XX ст. міжнародна співпраця медичного та природничого товариств Харківщини отримала потужний імпульс завдяки зарубіжним науковим

відрядженням їхніх членів. Протягом 1900-1901 рр. учений М. О. Валяшко у фармацевтичному інституті Марбурга досліджував рослини й речовини рослинного походження під керівництвом професора Е. Шмідта. Досить корисним для харківського фармацевта було знайомство з діяльністю інституту фармацевтичної хімії Бернського університету, фармацевтичними інститутами Мюнхенського та Віденського університетів. У стінах науково-медичних закладів М. О. Валяшко слухав курси з хімії та бактеріології, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики [96, с. 9].

Метою закордонної подорожі професора Л. О. Струве було отримання додаткових відомостей про методи астрономічних спостережень та придбання новітнього обладнання. Вчений прекрасно розумів, що університетські обсерваторії Російської імперії значно відставали від наукових закладів Німеччини. Тому, ознайомившись з регістрним мікрометром Репсольда (з часовим механізмом), професор замовив подібний прилад для харківської обсерваторії. Він мав можливість оглянути обсерваторію в Лейдені, механічну майстерню братів Репсольдів у Гамбурзі, меридіанні кола в обсерваторіях Берліна, Бонна, Гамбурга, Гейдельберга, Лейпцига, Мюнхена. В обсерваторіях Постдама, Бонна та Мюнхена Л. О. Струве вивчав фотографічний метод досліджень і найсучасніші телескопи для фотографування небесних тіл [229, с. 14–15].

У 1903 р. закордонне відрядження до Австро-Угорщини здійснив професор медицини, член природничого та медичного осередків Харківщини О. В. Репрев. Його цікавила методика викладання медичних дисциплін в університетах. З цією метою він відвідував заняття у вузах, патологоанатомічні інститути та музеї. Розкіш приміщень Бернського патологоанатомічного інституту надзвичайно вразила харківського медика, оскільки подібні установи Російської імперії потребували самого необхідного, не говорячи про дорогий інтер'єр та сучасне обладнання [219, с. 7].

Приват-доцент зоології, порівняльної анатомії і фізіології М. Ф. Беєлоусов у 1903 р. побував у Великобританії (Лондоні, Кембріджі), Бельгії (Брюсселі, Льєжі)

та Німеччині (Берліні, Бонні, Гейдельбурзі, Галле, Лейпцигу). Відрядження на вченого справило надзвичайне враження, оскільки він мав можливість ознайомитися з методиками викладання гістології і фізіології, а головне – відвідати науково-допоміжні заклади та вивчати новітню наукову літературу. М. Ф. Белоусов високо оцінив матеріально-технічну базу навчальних закладів Німеччини, яка сприяла науково-дослідній роботі, та укомплектованість бібліотечних фондів. Харківського вченого найбільше вразили майстерні з виробництва найсучасніших лабораторних приладів [93, с. 12]. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, М. Ф. Белоусов дійшов висновку про доцільність його запровадження в Російській імперії, принаймні у великих містах.

За клопотанням Харківського природничого товариства приват-доцент астрономії М. М. Євдокімов отримав закордонне відрядження у 1904 р. Метою наукової поїздки було ознайомлення з новими досягненнями в галузі астрофотографії та астрофотометрії. Вчений вивчав діяльність обсерваторії, Бюро географічної довготи в Парижі, Міжнародного бюро мір та ваги, майстерні астрономічних інструментів. Позитивний досвід М. М. Євдокімов отримав, відвідавши засідання Французького астрономічного товариства, прослухавши доповіді його членів, ближче познайомившись з французькими природознавцями [107, с. 15–16].

Ініціатором закордонного відрядження С. В. Коршуна упродовж 1906–1908 рр. стало Харківське медичне товариство. У Західній Європі медик ознайомлювався з методикою викладання і засадами розвитку науково-дослідної роботи, вивчав санітарно-технічний стан системи водопостачання шкіл, лікарень, санаторіїв, підприємств харчової промисловості Парижа. Вагомим здобутком С. В. Коршуна стала робота у Пастерівському інституті під керівництвом досвідчених учених [120, с. 11–42]. Під час перебування у Берліні науковець ознайомився з педагогічною діяльністю місцевого гігієнічного інституту, а також його науковими розробками в галузі бактеріології, гігієни й імунології. Загалом у

Мюнхені, Берліні та Бреславлі він прослухав 19 різних лекційних курсів [120, с.15–22].

За рекомендацією члена природничого товариства, професора хімії І. П. Осипова у 1908 р. закордонне відрядження отримав природознавець Г. Є. Тимофеев. Його практична діяльність проходила в лабораторії професора Гейдельберзького університету Г. Бредіга, де він проводив самостійні дослідження, слухав лекції з хімії та фізики. У звіті І. П. Осипов зауважив на сильній стороні організації лабораторних занять, яка проявлялась у достатній кількості викладачів (у вітчизняних навчальних закладах їх бракувало) [236, с. 49].

Член медичного товариства Ф. О. Соловйов у 1909 р. з метою запозичення європейського досвіду діяльності науково-освітніх і лікувальних закладів був відряджений за кордон. Ученому пощастило прослухати лекції відомого професора Ф. Шаута у Відні, ознайомитися з методами хірургічних втручань, які запровадив австрійський медик Е. Вертгейм. Надзвичайно зацікавила Ф. О. Соловйова система підготовки фахівців, спрямована на забезпечення медичним персоналом саксонських містечок і сіл. У Берліні медик відвідав клініку Шаріте та ряд державних і приватних медичних закладів [227, с. 28].

Закордонне відрядження вченого М. О. Валяшко упродовж 1908–1910 рр. було більш насиченим з наукової точки зору порівняно з попередніми, яких було достатньо. Харківський природознавець вдосконалював свій фаховий рівень у Лейпцизькому університеті: займався у хімічній лабораторії, фізико-хімічному інституті, інституті теоретичної фізики; відвідував колоквиуми й засідання місцевого хімічного товариства; прослухав лекційний курс, організований фабрикою Zeiss. М. О. Валяшку довелося відвідати хімічний та фармацевтичний інститути Берліна і фабрику оптичних інструментів у Йєні [95, с. 8].

Метою закордонного відрядження у 1911 р. професора офтальмології, члена медичного товариства П. М. Барабашева було вивчення методики викладання медицини в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Відвідавши медичні заклади, вчений дійшов висновку, що з точки зору можливостей для вивчення новітніх

наукових досягнень у галузі офтальмології найкращими були клініки Парижа. Поширену в університетах Франції методику викладання офтальмології він визнав досконалішою, ніж у Німеччині, оскільки французькі студенти, окрім теоретичних курсів, обов'язково наглядали за стаціонарними хворими й самостійно складали історії хвороб [92, с. 29]. Особливу увагу харківський учений приділив упровадженню в цих закладах новинок науки і техніки – електричному освітленню таблиць для перевірки гостроти зору, фотографуванню очного дна. П. М. Барабашев також ознайомився з доведеною доктором В. Б. Мораксом до досконалості практикою використання в офтальмології кольорового макро- й мікроскопічного фото [92, с. 29].

Відомий ботанік Харківщини, професор В. М. Арнольдї мав можливість у 1910–1911 рр. відвідати Німеччину. Вчений розумів, що ботанічний сад Харківщини відстає від науково-дослідних установ Німеччини як у матеріальному, так і в науковому планах. Покращити фінансове становище біолог не міг, однак мав за мету вивчити колекції європейських ботанічних садів. Відвідавши сад у Далемі поблизу Берліна, рівень його наукової роботи вчений визнав зразковим: «Кожен сад, звичайно, має скористатися прикладами й досвідом цього закладу, в організації якого брали участь кращі сили багатого на славні наукові імена німецького народу» [91, с. 1]. В дарунок для Харківського ботанічного саду В. М. Арнольдї отримав рослини з Малайських островів від працівників Бернського природничого закладу. Під час екскурсій природознавець зібрав колекцію грибів та квітів для університетського ботанічного музею. Результати досліджень флори Малайського архіпелагу були опубліковані в зарубіжних періодичних виданнях, що є свідченням інтересу європейської наукової громадськості до наукового доробку вітчизняного біолога.

Приват-доцент кафедри хімії Г. І. Петренко у 1912 р. мав можливість попрактикуватися в науково-дослідних установах Німеччини. Під час перебування у Дрездені вчений ознайомився з методикою проведення практикумів у електротехнічній лабораторії, оглянув фотохімічну лабораторію Р. Лютера. Надзвичайно вразила Г. І. Петренка фізична лабораторія при заводі

ламп з металічною ниткою, фізико-хімічний інститут Берлінського університету [181, с. 11].

Геолог природничого товариства О. С. Федоровський упродовж літніх канікул досліджував експонати музеїв Німеччини, Бельгії і Франції. У Берліні вчений відвідав університетський Географічний інститут, вивчав палеонтологічну й геологічну колекції Музею природничої історії. Найбільше враження О. С. Федоровський отримав від співпраці з професором Брюссельського університету М. Леріш, під керівництвом якого він здійснював дослідження олігоценних риб [586, с. 12].

Враження від закордонних відряджень члени наукових товариств висвітлювали під час неформального спілкування з колегами у містах. У фондах державного історичного архіву збереглися листи лікаря А. М. Левковського до свого харківського колеги, в яких адресат надавав рекомендації автору епістолярно щодо планування освітньої подорожі за кордон. У листах, які А. М. Левковський надсилав протягом місяця, з 10 листопада по 10 грудня 1902 р., він характеризував лекції іноземних професорів, повідомляв про способи лікування нервових хвороб у Берліні, Відні й Парижі [74, арк. 2].

Початок ХХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком науки, що супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, яка знаходила втілення у діяльності міжнародних наукових організацій, проведенні з'їздів та конгресів, всесвітніх виставок з демонстрацією науково-технічних досягнень різних країн. Природничі та медичні товариства Харківщини по можливості делегували своїх представників на міжнародні наукові зібрання, що сприяло популяризації досягнень вітчизняної науки. У відрядження на наукові форуми відправляли вчених, які гідно б представили не лише наукову установу, в якій працювали, а в першу чергу країну, де проживали. Інформація про участь зазвичай публікувалася у формі звітів у «Записках Харківського товариства природознавців», «Записках Харківського медичного товариства» та «Записках Харківського університету».

Ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала члену Харківського медичного товариства, професору кафедри дитячих хвороб університету

І. В. Троїцькому. Вчений звернувся до лікарів різних країн світу з пропозицією про налагодження співпраці у форматі міжнародних наукових організацій і форумів. З проханням провести перший з'їзд у Парижі І. В. Троїцький звернувся до відомого педіатра В. Ютінеля, мотивуючи це тим, що перша дитяча лікарня була відкрита саме там. Переконання харківського медика були вагомими, оскільки організаційні заходи щодо проведення з'їзду взяло на себе Товариство дитячих лікарів Парижу. Лише влітку 1910 р. відбулися перші засідання Французької асоціації педіатрів, на які був запрошений І. В. Троїцький. Члени не лише Харківського, а й Київського та Новоросійського товариств природознавців ввійшли до складу російського комітету з організації з'їзду [237, с. 21]. Професор Іван Віссаріонович Троїцький підготував доповідь на тему «Історичний нарис праць французьких педіатрів за останні чотири століття», чим сприяв приверненню уваги світової спільноти до проблеми здоров'я дітей.

На VII Міжнародний конгрес з прикладної хімії у Лондоні (1910 р.) було командировано активного члена природничого товариства М. О. Валяшка [96, с. 8].

Запрошення вітчизняних науковців на міжнародні зібрання природничого та медичного спрямування свідчить про високий фаховий рівень учених Російської імперії. Так, у 1911 р. член медичного товариства Б. Г. Шарецький представляв Харківський університет на з'їзді німецьких хірургів у Берліні; його колега П. П. Прокопенко був делегований на офтальмологічний з'їзд у Гейдельберг; член природничого товариства, професор Д. М. Синцов входив до складу комісії з викладання математики в Мілані [160, с. 4–5].

Вдалим з точки зору міжнародного співробітництва видався для членів Харківського природничого товариства 1913 рік. Представляти харківських природознавців на геологічному з'їзді в Канаді довелося професору мінералогії П. П. Пятницькому. Делегатами на астрономічному з'їзді в Гамбурзі були професор астрономії Л. О. Струве та приват-доцент Харківського університету М. М. Євдокімов [161, с. 5].

Таким чином, аналізуючи міжнародну співпрацю членів наукових товариств Харківщини, можна зазначити, що в закордонних відрядженнях побувало 39 учених-природознавців та медиків. Такі відрядження проводилися з метою запозичення міжнародного досвіду у зарубіжних колег для проведення досліджень у природничій та медичній галузях. За нашими підрахунками можна зазначити, що члени природничих та медичних товариств Харківщини значно менше стажувалися за кордоном, ніж їхні колеги з Київщини. Кількісний показник закордонних відряджень членів природничих та медичних товариств Харківщини можна розглянути в додатку Б (складено за підрахунками автора).

Завдяки міжнародній співпраці науковців зоологічні, ботанічні, геологічні музеї та лабораторії вітчизняних університетів поповнювались рідкісними експонатами та колекціями, які були вкрай необхідними для вивчення світової флори, фауни, геології, географії тощо. Вчені-медики, в свою чергу, намагались збагатити медичні установи новітнім обладнанням та лікарськими засобами.

Представляти харківських науковців на міжнародних з'їздах та конгресах довелося кращим представникам природничого та медичного товариств, а саме: Л. О. Струве, П. П. Пятницькому, І. В. Троїцькому, Д. М. Синцову, М. М. Євдокімову, М. О. Валяшку, П. Прокопенку, А. М. Краснову, М. Д. Гавронському, П. М. Барабашеву, І. П. Скворцову та ін.

На зразок київських колег, які допомагали пораненим під час військових дій у франко-пущській війні, член Харківського медичного товариства В. Ф. Грубе надавав необхідну медичну допомогу не лише військовим, а й мирному населенню.

6.3. Актуальні напрями співробітництва вчених медичних та природничих товариств Півдня України із зарубіжною корпорацією дослідників

Кількісне та якісне зростання наукових відкриттів, накопичення теоретичних знань у Європі протягом ХІХ-початку ХХ ст. спричинили необхідність обміну

інформацією, введення єдиних вимірювальних стандартів у галузі природничих та медичних наук, запровадження міжнародної координації досліджень, проведення спільних науково-дослідних робіт, дискусій. Було очевидним, що обмеження розвитку науки національними кордонами неминуче призводило до її регресу.

Новоросійські товариства природознавців та лікарів намагалися, на зразок київських та харківських колег, впроваджувати в наукову та навчальну діяльність своїх членів практику закордонних відряджень. Стажування у провідних європейських центрах давало можливість ученим ознайомлюватися з новими досягненнями у галузі природознавства та медицини, практикуватися в сучасних лабораторіях, знайомитися з видатними дослідниками та налагоджувати міжнародну співпрацю.

Відомості про закордонні відрядження членів Новоросійських товариств природознавців та лікарів обмеженіші порівняно з об'єднаннями природодослідників та медиків Київського та Харківського регіонів. Цей факт пов'язаний з тим, що заснування товариств Одеського регіону відбулося набагато пізніше, ніж Києва та Харкова. Відповідно, закордонні відрядження їхніх членів почали реалізовуватися значно пізніше.

Перші відомості про закордонне стажування члена Новоросійського товариства природознавців датоване 1868–1869 рр. Доцент анатомії М. О. Бернштейн здійснював дослідження функцій підшлункової залози у Лейпцизькому університеті [595, с. 113–115]. З червня по жовтень 1868 р. активний член цього ж осередку Ф. А. Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці з зарубіжними археологами. Вчений зробив замовлення експонатів для музею старожитностей і «красних» мистецтв та мінералогічного кабінету Новоросійського університету.

В Афінах Ф. А. Струве передав екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского университета» ректору місцевого закладу, професору Раллісу. На знак подяки ректор надіслав до Одеси зібрання праць грецьких учених, а професори Афінського університету висловили бажання

співпрацювати з одеськими колегами. Під час відрядження Ф. А. Струве вивчав пам'ятки Акрополя, познайомився з королем Греції Георгом І. Намагаючись ознайомити короля з діяльністю Новоросійського університету, вітчизняний учений подарував йому перший том «Записок Императорского Новороссийского университета». Надзвичайно вразило Ф. А. Струве послання, надіслане знаменитим ученим А. Р. Рангаві, який на той час перебував із дипломатичною місією у США. В ньому зазначалося: «Я з радістю дізнався про заснування університету в Одесі, місті, де я здобув свою першу освіту... Наукові зв'язки, які ви маєте намір установити з Афінським університетом, є щасливим передвістям і будуть надзвичайно корисними для нас» [230, с. 221].

Під час перебування в Неаполі Ф. А. Струве налагодив контакти з німецькими археологами, побачив унікальні мистецькі колекції. Директор Національного музею в Неаполі Дж. Фіореллі ознайомив його з перебігом археологічних розкопок, якими він опікувався, та організацією навчального процесу у щойно відкритій «археологічній школі». Завдяки співробітникам Археологічного інституту Рима одеський вчений оглянув визначні пам'ятки міста, що справили на нього незабутнє враження. З цього приводу Ф. А. Струве писав: «Насолода, почерпнута зі споглядання пам'ятників стародавньої скульптури в римських палацах, надзвичайно посилюється завдяки витонченій обстановці, що їх оточує. Відчуваєш, що мистецтва постійно користувалися в Італії протекцією пап, королів, князів, вищих духовних і світських сановників, особливо ж у центрі Італії, у Римі» [230, с. 234–238]. Ф. А. Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про дослідження вітчизняних археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, оскільки вона становила певний інтерес для науковців Археологічного інституту Рима.

З науковою метою у 1872 р. вирушив у закордонне відрядження член Новоросійського природничого товариства, професор мінералогії М. О. Головкінський. Він відвідав наукові заклади Німеччини й Австро-Угорщини. З метою підготовки до професорського звання природознавець А. Є. Зайкевич здійснив закордонну поїздку. Він стажувався у Поппельсдорській

академії при Боннському університеті та ботанічному інституті Лейпцизького університету [481, с. 201].

З Новоросійським товариством природознавців пов'язана наукова діяльність визначного біолога І. І. Мечникова, результати науково-дослідної роботи якого створили міцний фундамент для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Будучи по 1868 р. приват-доцентом кафедри зоології, а протягом 1870–1882 рр. – ординарним професором Новоросійського університету, він брав активну участь у діяльності природничого осередку. З метою дослідження безхребетних організмів на узбережжі Чорного моря І. І. Мечников у 1870 р. здійснив закордонну поїздку. Надзвичайно цікавою та малодослідженою для вітчизняного біолога була берегова фауна у Сан-Ремо. Він спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, медуз, кількох видів гідро-поліпів і ксенофоб у містечку Вілла-Франка [131, с. 177–178].

На узбережжі Середземного моря для проведення досліджень із зоології І. І. Мечникову вдалося побувати у 1879 р. Крім того, ознайомившись з роботою на Неаполітанській зоологічній станції, учений високо оцінив рівень організації її наукової роботи. Одеський зоолог був здивований багатством і різноманітністю книжкових фондів, яких вкрай не вистачало в навчальних закладах Російської імперії. З цього приводу він писав: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що знаходиться під руками й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.» [130, с. 292].

Зауважимо, що І. І. Мечникову у 1887 р. довелося виїхати до Франції. Заснувавши в Одесі у 1886 р. другу у світі після французької Бактеріологічну станцію, дослідник згуртував навколо себе відомих вітчизняних науковців, членів Новоросійського природничого товариства (Я. Ю. Бардаха, М. Ф. Гамалію та ін.). Науково-дослідна, медико-профілактична й освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл

Російської імперії. Одеського вченого не влаштувала така ситуація і він вирішив продовжувати свої дослідження з мікробіології та імунології в Інституті Пастера. У спогадах І. І. Мечников зазначав: «Скоро в мене з'явилися учні, унаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю» [130, с. 292–294]. Це засвідчує, що власні політичні амбіції окремих державних службовців були вищими за інтереси наукової спільноти. Виїхавши за кордон, І. І. Мечников плідно працював на благо природничої науки та був відзначений багатьма нагородами та званнями. Він став членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1900 р.), Інституту Франції (Париж, 1904 р.), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908 р.), здобув усі ступені ордену Почесного легіону та найпрестижнішу міжнародну нагороду – Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини (1908 р.).

Упродовж 1881 р. професор зоології, активний діяч Новоросійського товариства природознавців О. О. Ковалевський здійснював наукові дослідження разом з професором Марсельського університету А.-ф. Маріоном. Важливим для науковців було те, що результати їхніх експериментів були опубліковані на сторінках «Zoologischer Anzeiger» (1882 р.). Практична діяльність на зоологічній станції доктора Ж. Барруа у м. Вілла-Франка дала можливість одеському вченому зрозуміти важливість створення на Середземноморському узбережжі Південної Франції зоологічної станції [117, с. 467]. На жаль, втілити в життя свою ідею О. О. Ковалевському не вдалося внаслідок раптової смерті.

Учений завдяки своїй науковій діяльності, цілеспрямованості, щирості, наполегливості та комунікабельності був відомий та шанований за межами Російської імперії, про що свідчать численні нагороди: двічі було присуджено премії імені Серра Французької АН (1884; 1885 рр.); обрано членом Французького біологічного товариства (1895 р.). У некролозі в пам'ять про померлого зазначалося: «О. О. Ковалевський був прихильником Заходу й західної

культури, досить охоче їздив за кордон, особливо – до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників» [295, с. 47]. За словами О. Догеля, «...не було такого наукового товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О. О. Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів» [295, с. 43].

Члени Новоросійського товариства природознавців мали бажання якомога частіше стажуватися за кордоном, оскільки наукові установи Європи були взірцем для наслідування в Російській імперії. Так, протягом 1884–1885 і 1887 рр. професор зоології В. М. Репяхов працював на Трієстській, Віллафранкській, Неапольській, Марсельській зоологічних станціях. Учений був вражений матеріальним забезпеченням і бібліотечними фондами цих установ. Природознавець М. Д. Зелінський мав можливість стажуватися у Геттінгенській лабораторії професора В. Мейєра та вивчати хімію в Лейпцигу під керівництвом Й. Вісліценуса [595, с. 112–113].

Варто згадати, якими зусиллями отримав закордонне відрядження у 1885 р. член природничого товариства, майбутній всесвітньо відомий учений-геолог, академік Російської АН М. І. Андрусов. Незважаючи на те, що він підписав протест у зв'язку з відставкою І. І. Мечникова, тим самим позбавивши себе права працювати в Новоросійському університеті, М. І. Андрусов усе ж таки отримав Мікрюковську стипендію для наукового відрядження. Скориставшись такою можливістю вчений вирушив до Австро-Угорщини, де слухав лекції відомих професорів Віденського університету, брав участь у засіданнях Австрійського геологічного комітету, відвідував наукові лабораторії та музеї, писав статті для друку в місцевих наукових виданнях [919, с. 16]. На цьому закордонне відрядження не завершилось і М. І. Андрусов поїхав до Італії та Німеччини удосконалювати свою фахову майстерність у провідних навчальних закладах.

Соратник І. І. Мечникова Я. Ю. Бардах, активний член Новоросійського товариства природознавців, один з перших у Новоросійському університеті почав розглядати мікробіологію як окрему галузь медичної науки. Важливою складовою науково-дослідної та педагогічної діяльності вчений вважав

стажування у провідних медичних центрах Європи. Надзвичайно плідною була співпраця вітчизняного природознавця з французькими вченими (1890 р.). Високої оцінки свого наукового доробку одеський учений заслужив від Л. Пастера, в лабораторіях якого стажувався.

Корисний досвід отримав член природничого товариства М. М. Зеленецький у 1890 р. під час роботи в Музеї природничої історії у Парижі. У 1894–1896 рр. учений вирушив у закордонне відрядження до Німеччини та Франції. У науково-навчальних закладах він вдосконалював свої теоретичні знання з ботаніки, вивчав колекції засушених рослин.

Активний член природничої спілки, відомий зоолог Я. М. Лебединський під час закордонних відряджень ознайомлювався з роботою наукових лабораторій, експонатами природничих музеїв і навчальним процесом у провідних наукових центрах. З цією метою він під час літніх канікул у 1897 р. вирушив до Марселя і Туринська, де відвідав зоологічні станції. У Цюриху, Женеві, Берні, Ліоні, Генуї та Відні Я. М. Лебединський ознайомився з роботою лабораторій та експонатами зоологічних музеїв. Відомий швейцарський зоолог Т. Штудер особисто показав Я. М. Лебединському мікроскопічну техніку та бібліотеку очолюваної ним лабораторії в Берні [129, с. 6].

Відомий природознавець Півдня України, член природничого осередку М. Д. Пильчиков співпрацював з науковими установами Франції. Корисний досвід учений отримав під час стажування у Центральному метеорологічному бюро, Міжнародному бюро метеорологів, Центральному товаристві хімічної продукції, Товаристві заохочування національної індустрії. Активна співпраця відбувалася шляхом обміну науковими розвідками, дослідженнями, фотокартками. Про ці факти можемо говорити, проаналізувавши лист французького науковця, професора Матіаса (грудень 1899 р.), у якому зазначалося: «Я зовсім збентежений тим, що запізнився подякувати вам за ваші прекрасні фотографії з видами Одеси, вони чудові, і якби це не було так далеко, то я хотів би познайомитися з цим красивим містом...» [74, арк. 1 (зв.)]. Завдяки

науковим здобуткам М. Д. Пильчиков був обраний член-кореспондентом (1899 р.) Тулузької Академії Наук.

Члени Новоросійського товариства природознавців розуміли, що становище наукових лабораторій як важливої бази проведення різноманітних досліджень, було вкрай незадовільним. Учені-природознавці намагалися певною мірою наблизити матеріально-технічну базу лабораторій до європейського рівня. З метою ознайомлення з роботою останніх, їхнім обладнанням і проведенням наукових досліджень члени товариства від'їздили у закордонні відрядження до найкращих європейських установ. Так, у 1899 р. Б. П. Вейнберг практикувався у навчальній фізичній лабораторії для фізичних досліджень у Сорбонні, Міжнародному бюро мір і ваги у Севрі, Фізичній лабораторії Коллеж де Франс, фізичній лабораторії курсів, що готували вчених до отримання свідоцтва у званні фізичних, хімічних і природничих наук у Парижі, Фізичній лабораторії муніципальної школи прикладної фізики й хімії та Фізичному інституті Університету в Льєжі [97, с. 24–26]. Важливим завданням для одеського вченого було ознайомлення з новітніми винаходами у сфері виробництва лабораторного обладнання. Для цього Б. П. Вейнберг відвідав спеціалізовані магазини, фабрики та майстерні фізичних приладів Парижу.

З метою деталізації зібраних ним упродовж відрядження статистичних даних Б. П. Вейнберг надіслав анкети із запитаннями до лабораторій фізики, механіки, електротехніки й фізичної хімії навчальних приладів Австалиї, Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Російської імперії, Румунії, США, Франції, Швейцарії, Швеції [592, с. 124].

Цікаву подорож здійснив у 1905–1906 р. член Новоросійського товариства лікарів М. Г. Стадницький до Каїра, Афін і Стамбула. Вчений вивчав особливості організації навчального процесу, методику проведення практичних занять з анатомії та специфіку екзаменаційної системи, ознайомлювався із колекціями місцевих музеїв тощо. В Єгипетській медичній школі М. Г. Стадницький відвідував лекції, що супроводжувалися широким використанням малюнків і

різноманітних анатомічних препаратів. Дослідник оцінив належний рівень викладання нормальної анатомії, незважаючи на обмеженість матеріально-технічної бази. В Афінах науковець ознайомився з досвідом діяльності кафедри нормальної анатомії медичного факультету. На думку М. Г. Стадницького викладання анатомії в Афінському університеті відбувалося на вищому рівні, ніж в Єгипетській медичній школі, та наближалось до рівня навчальних закладів Західної Європи. Такий висновок він зробив, відвідавши лекції грецькою та французькою мовами, із залученням анатомічних малюнків, а вивчення анатомії, стверджував учений, проходило за французькими навчальними посібниками [228, с. 613].

М. Г. Стадницький ознайомився з особливостями навчального процесу Імператорської медичної школи у Стамбулі. Кафедра нормальної анатомії, очолювана турецьким професором Массар-пашею, здійснювала професійну підготовку військових лікарів. Проте найбільш вагомим результатом наукової поїздки вчений вважав досягнення ним домовленості щодо обміну анатомічними препаратами між кафедрою нормальної анатомії медичного факультету Новоросійського університету та Єгипетською медичною школою, Афінським університетом, Імператорською Медичною школою у Стамбулі [228, с. 614–618].

Кожну свою поїздку за кордон професор зоології Я. М. Лебединський вважав корисним досвідом для накопичення нових знань з природознавства. Метою поїздки у 1908 р. було відвідування зоологічних музеїв і лабораторій Німеччини, Франції та Швейцарії. Зоолог високо оцінив діяльність Зоологічного музею Берліна, визнавши його науковою установою міжнародного значення [128, с. 146]. Навчальні програми, колекції мікропрепаратів, проведення практичних занять дослідник вивчав у зоологічному інституті Берлінського університету. Я. М. Лебединського надзвичайно вразив місцевий зоологічний сад, досконало облаштований великою кількістю екзотичних рослин.

У Парижі Я. М. Лебединський мав можливість ознайомитися з науковою роботою зоологічного музею, музею порівняльної анатомії, зоологічної

лабораторії та підземної лабораторії доктора Віре. Зразком для «раціонального облаштування всякого невеликого музею» учений вважав зоологічний музей Женевського [128, с. 146].

Активний член Новоросійського товариства лікарів В. Д. Брандт у 1911 р. вивчав досвід діяльності університетських клінік та лікарень європейських міст. Свою подорож він розпочав з Німеччини, де слухав лекції німецьких учених, вивчав організаційні засади роботи клініки знаменитого німецького акушера Е. Бумма. У своєму звіті одеський медик високо оцінив його викладацьку майстерність, зауважуючи на тому, що лекції німецького колеги вирізнялися своєю неординарністю: галасливе схвалення студентів викликали анекдоти, які вносили простоту та комфортність на занятті [94, с. 58]. Приємним моментом для В. Д. Брандта було знайомство з основоположником німецької хірургії А. Біром та відвідування хірургічної клініки Берлінського університету, яку він очолював. Приватна клініка П. Ф. Штрассмана вразила вітчизняного науковця своєю комфортабельністю, відсутністю у лікарнях Російської імперії. У Відні В. Д. Брандт відвідував акушерсько-гінекологічні клініки Е. Вертгейма та Ф. Шаути. Саме ці медичні заклади, на думку вченого, за рівнем матеріального забезпечення перевершували всі установи, в яких він побував у Берліні, Дрездені та Празі [94, с. 58–64]. Вітчизняному вченому була надана можливість вивчати колекції патологоанатомічних препаратів та акушерських інструментів у музеї клініки Ф. Шаути.

Член медичного товариства Одеси В. В. Підвисоцький вивчав проказу в експедиції на Кавказі, стажувався у Пастерівському інституті в Парижі та інших наукових лабораторіях Західної Європи [596, с. 28–35].

Не можна не згадати ім'я всесвітньо відомого В. А. Хавкіна, який поєднував роботу в медичному товаристві Одеси та працював у зоологічному музеї університету. Він проходив стажування у Женевському університеті та Пастерівському інституті. У 1893 р. учений від'їздив до Індії за направленням уряду Англії для ліквідації епідемії холери. В Бомбеї він організував протичумну

лабораторію, де одним із перших створив найбільш дієву протичумну вакцину [796, с. 56–62].

Аналізуючи міжнародну співпрацю членів Миколаївського товариства аматорів природи, можна сказати, що відомостей про закордонні відрядження його членів у другій половині XIX – на початку XX ст. надзвичайно мало, причиною чому є найпізніше заснування наукового осередку.

Для більшого успіху у своїй діяльності Миколаївське товариство налагоджувало відносини з існуючими в Російській імперії науковими товариствами природознавців, а також з деякими вищими навчальними закладами. Відвідавши Єкатеринбург, член товариства М. І. Фадєєв ознайомився з діяльністю Уральського товариства природознавців. Виступаючи з доповіддю на засіданні осередку вчений зауважував, що молодому Миколаївському товариству аматорів природи так само складно рівнятися з Уральським товариством, як складно порівняти однотипну природу Миколаївщини з розмаїттям Уралу [447, с. 81–82].

Однією з цікавих сторінок міжнародних контактів членів Новоросійських товариств природознавців та лікарів є міжнародні книжкові зв'язки. Розгляд цього питання дозволить більш глибоко розкрити шляхи поповнення бібліотек, а також культурні зв'язки членів товариств із зарубіжними колегами.

У поповненні фондів бібліотеки активну участь брав професорсько-викладацький склад Новоросійського університету. Рада вишу обирала зі складу професорів бібліотечну комісію, яка займалася нагальними справами бібліотеки. Учасниками цієї комісії у різні часи були члени товариств: Л. С. Ценковський, О. М. Богдановський, І. А. Маркузен, К. І. Карастельов, Р. В. Орбинський та ін. Крім того, професорам, які не обиралися офіційно до бібліотечної комісії, але були фахівцями, часто доручалася експертиза наукової цінності тих книжкових надбань, що мали надходити до бібліотеки.

Для ознайомлення з колекціями, що пропонувалися на продаж, члени товариств виїжджали у закордонні відрядження. Поповненню бібліотек сприяла також мережа комісіонерів, а основним джерелом поповнення і збагачення фондів

були книжкові колекції, частково придбані, але в більшості – подаровані окремими особами, організаціями та закладами, нерідко зарубіжними.

Важлива роль у процесі книгообміну між Російською імперією та США належить Смітсонівському інституту. Саме за його ініціативи було розширено російсько-американські книжкові зв'язки. Згідно з інвентарними книгами, до бібліотеки Новоросійського товариства природознавців література від Смітсонівського інституту надходила у різні роки, починаючи з 1865 р. Цікавим фактом, до речі, є запис в інвентарній книзі про те, що у 1865 р. літературу зі Смітсонівського інституту доставив член товариства, Л. Х. Беркевич, у подальшому доктор астрономії, професор, перший завідувач Астрономічної обсерваторії Новоросійського університету [371, с. 11-30].

З моменту заснування Новоросійського товариства природодослідників обмін виданнями значно збільшився. Для цього достатньо навести наступні факти: у 1877 р. товариство обмінювалося виданнями з 95 російськими науковими товариствами та закладами і з 25 закордонними товариствами [156, с. 6]. До кінця 1894 р. обмін значно збільшився, адже товариство висилало свої видання у кількості 328 екземплярів, зокрема на частку російських товариств і установ припадало 163 екземпляри, а на частку іноземних наукових товариств й установ – 165 [33, с. 31].

На початку ХХ ст. творчі зв'язки Миколаївського товариства аматорів природи з ученими зводилися переважно до переписки. Багато дослідників надсилали в дарунок свої книги та наукові праці. В роботі товариства брали участь відомі природознавці не лише Російської імперії, але й зарубіжні, які ставали його почесними членами. Майже всі наукові товариства на теренах Російської імперії та деякі зарубіжні були постійними передплатниками журналу «Природа», який друкувався за ініціативи членів Миколаївського товариства і виглядав достатньо солідно за кількістю та науковою цінністю матеріалу. Товариство в порядку обміну висилало свої видання у понад 170 різних товариств і закладів [962, с. 90–93].

Таким чином, було встановлено, що протягом досліджуваного періоду 15 членами природничих та медичних товариств Одещини були здійснені закордонні поїздки. Так, Ф. А. Струве побував у Афінах, Неаполі; М. О. Головкінський – Німеччині та Австро-Угорщині; А. Є. Зайкевич – Лейпцигу; О. О. Ковалевський – Марселі; І. І. Мечников – Франції; М. І. Андрусов – Італії та Німеччині; М. М. Зеленецький – Парижі, Франції та Німеччині; Я. М. Лебединський – Франції, Італії, Швейцарії та Австрії; М. Д. Пильчиков – Франції; Б. П. Вейнберг – Франції; М. Г. Стадницький – Турції та Єгипті; В. Д. Брандт – Німеччині та Польщі; В. В. Підвисоцький – Франції та Італії; В. А. Хавкін – Швейцарії, Франції та Індії. Як бачимо, географія міжнародних зв'язків членів природничих та медичних товариств Одещини вражає, чого не можна сказати про членів Миколаївського товариства аматорів природи. На жаль, простежити їхні контакти із зарубіжними колегами ми не змогли по причині пізнього заснування наукового осередку.

Їх незначна кількість, порівняно з товариствами Київщини та Харківщини, пояснюється тим, що природничі та медичні осередки Одеси були відкриті значно пізніше. Інформацію про участь членів товариств у міжнародних виставках та конгресах ми не знайшли. В додатку В можна побачити кількісний показник закордонних відряджень членів товариств у досліджуваний період.

Висновки до шостого розділу

Упродовж другої половини XIX ст. міжнародні наукові зв'язки членів природничих та медичних товариств України виконували важливу інтегруючу функцію у контексті збереження наукової єдності Європи всупереч активізації економічного суперництва та змагання між європейськими державами за світове лідерство.

Нами з'ясовано, що провідною формою міжнародної співпраці були наукові відрядження, упродовж яких вітчизняні вчені не лише вивчали зарубіжний досвід

освітньої і науково-дослідної діяльності, а й популяризували власні здобутки та відкриття, принципи загальноєвропейської університетської культури.

Проаналізувавши закордонні відрядження членів наукових товариств, можна сказати, що географія міжнародних зв'язків членів природничих та медичних товариств України вражає. Вчені відвідали Афіни, Неаполь, Німеччину, Австро-Угорщину, Францію, Італію, Швейцарію, Австрію, Туреччину, Єгипет, Польщу, Індію тощо.

Закордонні відрядження фінансувалися Міністерством народної освіти, яке, в свою чергу, не задовольняло реальні потреби членів природничих та медичних товариств. Стажування учених, які не відповідали планам організації навчально-виховного процесу університету, підтримувалися матеріально самими науковими осередками або реалізовувалися за власний кошт. Молоді учені ставили за мету під час перебування за кордоном прослухати лекції, відвідати семінари з двох-трьох спеціальностей, попрацювати у сучасно обладнаних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, над рукописами дисертацій, налагодити наукові контакти, познайомитися з науковими публікаціями, ще не відомими на Батьківщині тощо.

Відвідуючи провідні закордонні науково-дослідні та освітні центри, вчені наукових осередків не лише запозичували зарубіжний досвід організації навчально-виховної і науково-дослідної роботи, а й здійснювали його критичний аналіз, акцентуючи увагу на прорахунках, робили свій унікальний внесок у збереження та розвиток наукових традицій, поширення інновацій в природничій та медичній галузях в Україні. Науковці співпрацювали з найвідомішими вченими світу в галузі природничих та медичних наук, що сприяло формуванню міждисциплінарного поля наукових інтересів.

Позитивним моментом під час закордонних відряджень для членів наукових осередків було відвідування засідань іноземних товариств. Так, І. І. Рахманінов мав можливість бути присутнім на засіданні Бельгійського товариства доменних печей, Товариства німецьких натуралістів; Американське товариство для поширення науки надало йому честь стати членом їхнього об'єднання.

Наукові відрядження членів товариств сприяли обміну музейними експонатами, наочним навчальним приладдям, лабораторним обладнанням, літературою. Обмін науковою інформацією – невід’ємна складова прогресу європейської науки, – забезпечувався вченими наукових товариств шляхом реалізації спільних із країнами Західної Європи дослідницьких проектів. Слід зазначити, що саме вчені наукових товариств намагалися налагодити зв’язки, які сприяли обміну періодичними виданнями. Так, Л. Х. Беркевич сприяв розширенню російсько-американським книжковим зв’язкам. А у поповненні фондів бібліотек іноземними виданнями активну участь брали Л. С. Ценковський, О. М. Богдановський, І. А. Маркузен, К. І. Коростельов, Р. В. Орбинський та ін.

Кількість закордонних наукових поїздок зростала за рахунок участі членів природничих та медичних товариств у міжнародних конференціях, конгресах, семінарах, пленумах, з’їздах. Так, учасниками міжнародних зібрань були кращі представники природничих і медичних осередків, а саме: Л. О. Струве, П. П. Пятницький, І. В. Троїцький, Д. М. Синцов, М. М. Євдокімов, М. О. Валяшко, П. М. Прокопенко, А. М. Краснов, М. Д. Гавронський, П. М. Барабашев, І. П. Скворцов та ін.

Франко-пруська війна не залишила байдужими передову медичну інтелігенцію Російської імперії. Розуміючи важливість проблеми, яка полягала у нестачі медичної допомоги, Київське товариство лікарів делегувало ординарного професора Х. Я. фон-Гюббенета та ординатора університетської клініки П. А. Ракузу. Вони взяли участь у діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим воюючих армій.

Загалом під час відряджень члени товариств вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культуру слов’янських народів, ознайомлювалися зі специфікою їх громадсько-політичного життя, а повернувшись на Батьківщину, підтримували зв’язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись з ними думками й творчими задумами, науковою і художньою літературою. Обрання вітчизняних учених членами зарубіжних товариств, вручення їм престижних нагород є

свідченням того, що їхній внесок у розвиток європейської науки знаходив належну оцінку з боку інтелектуальної еліти інших країн.

Результати експериментальних досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:

1. Левченко И. Медицинские общества Украины в международных связях (вторая половина XIX – начало XX века) / Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. М., 2014. № 11 (70). С. 97-100.
2. Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 111. 2016. С. 10-14.
3. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Історія». Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.
4. Левченко І. Міжнародне наукове співробітництво природничих та медичних товариств Київщини (друга половина XIX – початок XX ст.) / *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 8 / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 119-125.
5. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. / *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 51-54.
6. Левченко І. Наукова діяльність членів Київських об'єднань лікарів у другій половині XIX – початку XX ст. *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 9. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 133-138.

7. Левченко І. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 73-81.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження дало можливість відтворити узагальнену, документально підтверджену картину діяльності природничих та медичних товариств на теренах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Підводячи підсумки, виокремимо висновки, що узагальнюють основні результати дослідження.

1. Історіографія діяльності зазначених громадсько-наукових об'єднань в історичній науці має пласт напрацювань, представлених роботами, у яких, однак, дана тема висвітлювалася побіжно та фрагментарно. Публікації імперського періоду, як правило, характеризувалися описовістю, бібліографічно-анотаційним характером, відсутністю критичних підходів до оцінок тих чи інших явищ. Радянська історіографія проблеми відзначається певним схематизмом, ідеологічною забарвленістю, хоча і спостерігається певне накопичення фактологічного матеріалу з історії окремих природничих і медичних товариств. У радянський період з'явилася велика кількість узагальнюючих досліджень з історії природознавства та медицини в цілому. Критичний огляд сучасної історіографії проблеми дає можливість стверджувати, що історична наука, долаючи методологічну кризу, перейшла на якісно вищий щабель свого розвитку; утвердження принципів гуманізму, україноцентризму й історичної регіоналістики зумовило звернення науковців до нових, невивчених аспектів діяльності товариств. Так, дослідники аналізували наукову спадщину активних учасників об'єднань, висвітлили різні грані функціонування природничих і медичних товариств, спробували синтезувати вже набуті знання щодо місця та значення наукових осередків у процесі формування системи дослідницьких структур, охарактеризували діяльність товариств в окремі періоди їхньої роботи тощо. Характерним для сучасних дослідницьких студій є біографічні публікації про окремих членів товариств. Поряд із цим, історіографічний огляд проблеми засвідчив, що до цього часу немає цілісного й узагальненого, як за тематичною, так і за хронологічною лініями, дослідження історії становлення і функціонування товариств природничого та медичного спрямувань на теренах

України у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, не ставали предметом спеціального вивчення організаційні засади, наукова та культурно-просвітницька діяльність осередків, їхні міжнародні зв'язки, закордонні подорожі членів товариств, інтелектуальна спадщина провідних учених-природознавців та медиків, їхні світоглядні орієнтири; діяльність даних громадсько-наукових об'єднань не характеризувалася як феноменологічне соціокультурне явище та особлива форма організації науки.

Проведений історико-науковий аналіз дозволив чітко окреслити джерелознавчі та методологічні засади дослідження. До наукового обігу було вперше залучено ряд архівних матеріалів та друківаних першоджерел щодо діяльності природничих і медичних товариств України. Вагому групу джерел склали основні наукові праці учених-природознавців та медиків. Проаналізовано звіти, протоколи засідань товариств, відділень, опубліковані документи про склад осередків, їхніх почесних членів, інформацію про наукові зв'язки з закордонними та вітчизняними науковими товариствами, щорічні видатки, свідчення про з'їзди, конгреси та виставки, кількість і зміст доповідей членів, звітність про лекційну діяльність, видання товариств тощо. Сформована репрезентативна джерельна база, представлена здебільшого документами, вперше введеними до наукового обігу, в поєднанні з обраними теоретико-методологічними засадами (антропологізації історико-наукового пізнання, соціокультурного та людиновимірною зрізів, мережевої моделі науки тощо) дала змогу відтворити повноцінну картину створення й різнопланової діяльності природничих і медичних товариств, з'ясувати їхній внесок у розвиток науки та консолідацію природничо-медичних кадрів в Україні.

2. Вивчення основних тенденцій соціально-економічного розвитку Російської імперії у XIX ст. дозволило з'ясувати передумови та причини виникнення природничих і медичних товариств на теренах України в окреслений період. Серед останніх виділяємо посилений розвиток капіталізму, що сприяв стрімкому зацікавленню дослідженнями природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати яких були потрібні для формування перспективних

напрямів суспільно-економічного розвитку. Поряд із цим спостерігалося становлення земської медицини, що стимулювало появу спеціальної санітарної організації, яка поєднала лікувальну та профілактичну роботу вітчизняних лікарів. У зв'язку з цим активізувався й розвиток наукової думки другої половини XIX ст. у галузі природознавства та медицини. У ході дослідження з'ясовано, що університетський статут 1863 р. суттєво сприяв реалізації задуму провідних учених того часу щодо організації наукових товариств. Виявлено, що перебудувати й поліпшити освітню та наукову роботу в університетах допомогли окремі прогресивні положення цього статуту. На підвищення авторитету професорсько-викладацького корпусу, а також на появу товариств і розвиток наукових досліджень впливало розширення університетами своїх прав та відновлення їхньої автономії. Встановлено, що діяльність членів товариств, практична реалізація їхніх наукових ідей залежали від суспільно-політичної ситуації, оскільки розвиток науки був спричинений об'єктивними обставинами розвитку капіталістичних відносин та економічних реформ у державі.

3. Природничі товариства України другої половини XIX – початку XX ст., до яких належать, зокрема, Київське товариство дослідників природи, Київське фізико-математичне товариство, Новоросійське товариство природознавців, Новоросійське фізико-хімічне товариство, Харківське Товариство дослідників природи, Харківське фізико-хімічне товариство, Харківське математичне товариство, Харківське товариство аматорів природи, Миколаївське товариство аматорів природи, вважаємо центрами консолідації наукової думки, навколо яких об'єднувалася тогочасна інтелігенція природничого спрямування, що реалізовувала різні напрями науково-дослідної і просвітницької діяльності.

Медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. завжди мали принципове значення для процесів формування високого потенціалу учених-медиків, які зробили вагомий внесок у розвиток світової та вітчизняної науки. Діяльність медичних осередків була багатогранною, широкомасштабною, пронизаною високими науковими ідеями й демократичними тенденціями та сприяла розвитку творчої ініціативи вчених. До названих громадсько-наукових

осередків належали Київське товариство лікарів, Київське товариство для боротьби з сухотами і бугорчаткою, Київське хірургічне товариство, Фізико-медичне товариство при університеті Св. Володимира, Київське акушерсько-гінекологічне товариство, Київське психіатричне товариство, Київське сифілідологічне і дерматологічне товариство, Київське товариство боротьби із заразними хворобами, Київське товариство дерматовенерологів, Київське товариство боротьби із злякисними новоутвореннями жіночої статевої сфери, Київське офтальмологічне товариство, Товариство дитячих лікарів у Києві, Київське товариство онкологів, Київське товариство рентгенологів, Товариство боротьби із дитячою смертністю, Київське товариство лікарень для хронічно хворих дітей, Київське фармацевтичне товариство, Науково-клінічне товариство студентів-медиків у м. Києві, Київське товариство медичної допомоги, Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство, Харківське товариство дерматовенерологів, Харківське товариство онкологів, Харківське товариство боротьби із заразними хворобами, Харківське психіатричне товариство, Харківське товариство дитячих лікарів, Харківське гінекологічне товариство, Харківське офтальмологічне товариство, Харківське фармацевтичне товариство, Харківське товариство швидкої медичної допомоги, Харківське бальнеологічне товариство, Харківське терапевтичне товариство, Одеське товариство лікарів, Медичне товариство при Новоросійському університеті, Одеське терапевтичне товариство, Одеське одонтологічне товариство, Одеське товариство послідовників гомеопатії, Одеське товариство дитячих лікарів, Одеське товариство невропатологів і психіатрів, Одеське отоларингологічне товариство, Одеське офтальмологічне товариство, Одеське дерматологічне і венерологічне товариство, Одеське військово-санітарне товариство, Одеське бальнеологічне товариство, Одеське відділення Російського товариства охорони народного здоров'я та ін.

Фармацевтичні товариства України – Київське фармацевтичне товариство, Київське фармацевтичне товариство взаємної допомоги, Київське товариство аптекарів, Південноросійське товариство продажі аптекарських товарів,

Харківське фармацевтичне товариство, Одеське фармацевтичне товариство – відіграли важливу роль у становленні та розвитку фармацевтичної освіти. Значний рівень професійної підготовки провізорів у другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язаний саме з фармацевтичними товариства Києва, Харкова й Одеси, які ініціювали відкриття фармацевтичних факультетів.

Встановлено, що певна автономія та незалежність товариств від імперської влади дозволяла їм у демократичному руслі формувати напрями діяльності, визначати форми організації досліджень, обирати керівні органи тощо. Структура статутів товариств природознавців була, як правило, стандартною для всіх об'єднань, та визначала головні напрями діяльності: дослідження органічної та неорганічної природи; сприяння розвитку природознавства й техніки; поширення знань серед широких верств населення; створення бібліотек та музеїв; для університетських об'єднань – оновлення навчальних програм і написання підручників; поширення лабораторних і практичних робіт для студентів; розробка інтегрованих навчальних курсів у галузі природознавства. Товариства лікарів також основну мету своєї діяльності вбачали у сприянні розвитку медичної науки, підвищенні професійної кваліфікації, поліпшенні якості та ефективності медичної допомоги, встановленні міжнародних зв'язків, поширенні гігієнічних знань тощо.

Процес утворення вільних асоціацій діячів науки й освіти, що активізувався у другій половині XIX ст. і, зрештою, завершився на межі століть сприяв тому, що розрізнені поодинокі об'єднання вітчизняних природознавців і медиків, утворювані для взаємного спілкування та обговорення наукових проблем, перетворилися на велику, розгалужену систему альтернативних державі громадсько-наукових об'єднань. Останні утверджували принцип колективної праці вчених при вирішенні наукових проблем, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства і наукових шкіл у галузі природознавства та медицини.

4. В діяльності окреслених товариств одними з перших почали проявлятися об'єднуючі тенденції у сфері організації наукової роботи, її планування та здійснення, що знайшло відображення у виділенні пріоритетних напрямів

наукових досліджень у природничій та медичній галузях знань, в організації перших комплексних експедицій, кооперуванні досліджень з іншими аналогічними осередками Російської імперії. Наукова діяльність членів товариств відзначалася широким спектром реалізованих потенцій: оприлюдненням на засіданнях основоположних ідей і напрацювань; публікацією науково-значимих досліджень з різних галузей природознавства та медицини; сприянням розповсюдженню новітніх розробок як на теренах України, так і за її межами; залученням до наукового спілкування у якості почесних членів та членів-кореспондентів широкого кола іноземних фахівців тощо. З'ясовано, що природничі та медичні товариства України відіграли важливу роль в організації науково-дослідницьких та просвітницьких центрів, відомих не лише в країні, а й за кордоном. Такими являються біологічні станції, Пастерівський, Бактеріологічні та Хіміко-мікроскопічні інститути, Жіночі медичні інститути тощо. Під керівництвом провідних учених, у межах окремих наукових товариств, сформувалися наукові школи як структуровані об'єднання дослідників кількох поколінь.

5. Внесок вітчизняних учених у розвиток природничих і медичних наук у контексті їхньої діяльності у галузевих громадсько-наукових товариствах є багатограним і суттєвим. Важливі відкриття та нові напрями в природознавстві пов'язані з іменами членів товариств: К. Ф. Кесслера, І. Г. Борщова, К. М. Феофілактова, І. К. Пачоського, П. А. Тутковського, С. Г. Навашина, М. П. Авенаріуса, Я. Я. Вальца, О. С. Роговича, Ш. Ф. Шмальгаузена, І. Г. Борщова, Й. В. Баранецького, О. О. Ковалевського, О. О. Коротнева, О. М. Северцова, В. О. Беца, П. П. Алексеєва, В. К. Совинського, В. І. Палладіна, В. А. Ротерта, Є. Ю. Деларю, Л. В. Рейнгарда, М. О. Алексеєнка, А. О. Потєбні, М. Ф. Леваковського, Л. С. Ценковського, А. Є. Зайкевича, Н. Ф. Белоусова, М. К. Кульчицького, І. Я. Акінфієва, А. М. Краснова, А. С. Брію, І. Ф. Леваковського, О. В. Гурова, П. П. Пятницького, А. В. Шидловського, В. О. Ярошевського, А. В. Черная, М. Ф. Белецького, І. П. Осипова, В. Ф. Тимофєєва, П. Д. Хрущова, Є. І. Бейєра, Й. Й. Сікори, В. П. Алексеєвського,

В. П. Єрмакова, А. А. Маркова, К. А. Торопова, П. С. Фролова, М. А. Тихомандрицького, М. Д. Вахтеля, В. А. Ротерта, Б. Б. Гриневецького, А. Г. Набоких, Г. А. Боровікова, Ф. М. Породка, А. В. Колосовського, І. Я. Точидловського, О. А. Веріго, О. К. Кононовича, М. Д. Пильчикова, М. О. Умова, Ф. Н. Шведова, А. А. Лебединцева, О. О. Остроумова, Н. Д. Зелінського, М. Д. Вехтеля, І. Д. Щербакова, Л. А. Рішаві та ін. Їхня наукова спадщина не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Доведено, що в рамках діяльності досліджуваних природничих товариств виникли нові наукові школи та напрями, серед яких варто згадати *зоогеографію в Україні* (А. Л. Браунер), *агрофізику ґрунтів* (С. М. Богданов), *біологічні засоби боротьби зі шкідливими для сільського господарства комахами* (І. І. Мечников, І. О. Красильщик), *соленоозерну мікробіологію* (А. А. Веріго), *палеозоологічні дослідження України* (І. Ф. Синцов, Н. І. Андрусов), *школу геологів і петрографів* (К. М. Феофілактів), *фітоценологію – науку про рослинні співавторства* (Й. К. Пачоський), *новий розділ фізіології рослин – фітогормонологію* (О. Г. Набоких, Г. А. Боровіков), *школу цитоембріологів* (С. Г. Навашин), *експериментальну та еволюційну гістологію* (О. О. Ковалевський), *ембріологію комах* (О. О. Ковалевський), *мікологію – науку про гриби* (А. С. Рогович, Я. Я. Вальц, Л. О. Рішаві, І. Г. Борщов, Й. В. Баранецький, М. В. Сорокін, А. О. Потєбня), *нову галузь – протистологію* (Л. С. Ценковський), *дослідження одеських лиманів та грязей* (О. А. Веріго), *нові напрями у вивченні основ математики* (В. П. Алексєєвський, В. П. Єрмаков, А. А. Марков, К. А. Торопов, П. С. Фролов, В. Г. Імшенецький, В. Ф. Коган, І. В. Слешинський), *фізичну школу* (М. П. Авенаріус, В. І. Зайнончевський, Й. Й. Косоногов, Я. І. Жук, К. Я. Жук, Ф. М. Шведов, Н. А. Умов, М. Д. Пильчиков, О. К. Кононович), *нові напрями у геометрії* (А. П. Грузинцев, В. П. Єрмаков, О. М. Коркін, М. А. Тихомандрицький, О. П. Фролов, К. А. Андрєєв) та ін.

Висвітлено фундаментальні дослідження та пріоритетні результати вчених медичних товариств Київщини, Харківщини й Одещини. Науковці медичних осередків сприяли становленню *мікробіологічної науки* (Г. М. Мінх,

Й. Й. Мочутковський, В. К. Стефанський, М. Ф. Гамалія, Ч. І. Хенцинський, Я. Ю. Бардах, Л. О. Тарасевич, І. І. Мечников), *патологоанатомічної* (М. І. Строганов, Л. О. Тарасевич, В. В. Підвисоцький, В. П. Крилов, В. К. Високович, В. П. Воробйов), *фізіологічної* (Н. О. Бернштейн, А. М. Фінкельштейн, Б. Ф. Веріго, В. А. Франковський), *терапевтичної* (С. В. Левашов, К. Г. Трітшель, С. П. Алфер'єв, В. П. Образцов), *хірургічної* (М. В. Скліфософський, К. М. Сапежко, Я. В. Зільберберг, І. К. Зарубін, В. Ф. Грубе, А. Г. Подрез, М. П. Трінклер, М. С. Суботін, Ф. К. Борнгаупт, М. М. Волкович, В. О. Караваєв, Е. Г. Черняхівський), *психіатрично-неврологічної* (М. М. Попов, А. Є. Янишевський, В. М. Образцов, В. Я. Данилевський, П. І. Ковалевський, Б. М. Маньківський), *травматологічної* (С. Л. Тимофєєв), *гінекологічної* (І. П. Лазаревич, П. А. Ясинський, О. О. Муратов), *дерматологічної* (Є. С. Главче, І. Ф. Зеленєв, Л. К. Горецький), *офтальмологічної* (І. Ю. Руберт, Л. Л. Гіршман), *педіатричної* (І. В. Троїцький, В. П. Якубович) тощо. Доведено, що збільшення обсягу хірургічних знань, відкриття наркозу, асептики й антисептики обумовило становлення військово-польової хірургії та виділення з хірургії окремих галузей медицини (офтальмології, гінекології, урології, ортопедії, онкології, судинної хірургії, кардіохірургії, трансплантології, нейрохірургії тощо).

У процесі дослідження з'ясовано, що завдяки своїй науково-організаційній діяльності члени медичних осередків ставали не лише першопрохідцями у багатьох галузях медицини, а й сприяли заснуванню різноманітних медичних шкіл. Так, основоположниками *терапевтичної школи* в Україні вважаються В. Г. Лашкевич, С. П. Алфер'єв; *хірургічної* – М. В. Скліфософський, В. О. Караваєв, Е. Г. Черняхівський, М. М. Волкович, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін; *психіатричної та неврологічної* – В. Я. Данилевський, А. Є. Янишевський, М. М. Попов, В. М. Образцов, Б. М. Маньківський; *гістофізіологічної* – М. А. Хржонцевський; *патологоанатомічної* – М. І. Строганов, В. П. Крилов, В. П. Воробйов, *офтальмологічної* – В. О. Караваєв, І. Ф. Руберт, Л. Л. Гіршман, *дерматологічної* – І. Ф. Зеленєв, Є. С. Главче; *гінекологічної* – І. П. Лазаревич,

О. О. Муратов; *педіатричної* – І. В. Троїцький, В. П. Якубович; *рентгенологічної* – С. П. Григор'єв; *ендокринологічної* – В. Я. Данилевський.

6. Встановлено, що важливу роль в організаційно-просвітницькій діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграли товариства природознавців та лікарів. Формою реалізації популяризаторської діяльності стали публічні народні читання, ініціаторами відкриття яких були члени осередків. Метою проведення читань було розповсюдження наукових знань, популяризація відомостей з природознавства та медицини, сприяння початковим і середнім навчальним закладам у викладанні природничих наук. Закономірно, що публічні народні читання відіграли важливу роль у становленні вищої жіночої освіти в Україні. Доведено, що члени наукових товариств активно долучалися й до процесів реформування освіти (оновлення навчальних програм, написання підручників, поширення лабораторних і практичних робіт, розробка інтегрованих навчальних курсів у галузі природознавства та медицини). Члени природничих товариств сприяли проведенню науково-дослідної діяльності студентів, залучаючи їх до проведення екскурсій, експедицій, наукових досліджень. Однією з найбільш розповсюджених форм допомоги молоді, що навчалася, стали премії благодійників за наукові досягнення. У дослідженні акцентовано увагу на тому, що бібліотечна та музейна справа природничих і медичних товариств України здійснювалася більшою мірою завдяки ініціативі їхніх членів. З'ясовано, що вони не лише заохочували благодійників поповнювати колекції бібліотек та музеїв, а й самі часто ставали меценатами у цій важливій справі. Вчені-природознавці переймалися питаннями охорони природи, спрямовуючи ряд власних ініціатив на захист природного навколишнього середовища.

Завдяки ініціативі членів медичних товариств мережа лікувальних закладів значно розширилася та вдосконалилася. Товариства лікарів відкрили нові лікувальні установи, притулки, дочірні товариства відповідних профілів, Бактеріологічні станції, станції швидкої допомоги тощо. Їхніми фундаторами стали: І. К. Зарубін, В. А. Франковський, В. В. Бобін, В. В. Високович, В. М. Ланкевич, Л. С. Ценковський, В. В. Волкович С. В. Коршун,

В. І. Недригайлов, А. В. Данилевський, М. М. Філіпов, І. В. Троїцький, О. Д. Павловський, О. М. Черевков, В. П. Бобін, М. Ф. Гамалія, Я. Ю. Бардах та ін. Вчені медичних товариств України брали активну участь у роботі органів охорони здоров'я, у діяльності інших медичних товариств, пропаганді медичних знань серед населення, організації жіночої медичної освіти, були провідниками ряду найважливіших державних заходів (з'їздів, конгресів, виставок тощо), спрямованих на поліпшення медичного обслуговування населення.

Зміст видавничої діяльності природничих і медичних товариств визначався професійними запитами співтовариства й охоплював широкий спектр галузевої інформації. Саме це і стало важливим чинником створення дієвої системи забезпечення комунікативних та інформаційних зв'язків інтелігенції. Основними видами друкованої продукції були періодичні видання товариств: «Протоколи засідань...», «Труди...», «Записки...», ряд журналів і газет. Саме науково-практичні фахові видання мали можливість презентувати особливості розвитку наукової думки та демонстрували набутий практичний досвід українських вчених. Друковані органи сприяли популяризації природничих та медичних знань не лише серед учених, а й пересічних громадян.

7. Закономірно, що громадсько-наукові природничі та медичні осередки України у другій половині XIX – на початку XX ст. отримали визнання вітчизняного та світового наукового співтовариства, підтримували постійні творчі контакти з їхніми представниками. У процесі дослідження було з'ясовано роль членів товариств Київщини, Харківщини й Одещини у міжнародному співробітництві, факт розширення спектру міжнародних зв'язків, зростання кількості наукових відряджень, які сприяли піднесенню науково-дослідної і освітньої роботи в Україні до західноєвропейського рівня, зміцненню її авторитету на міжнародній арені. Важливою складовою міжнародних наукових відносин членів товариств була обмінна діяльність періодичними виданнями. Основними формами міжнародних зв'язків стали наукові відрядження з метою вдосконалення освіти; обмін музейними експонатами, наочним навчальним приладдям, лабораторним обладнанням, літературою; участь учених у роботі

зарубіжних наукових центрів і товариств, реалізацією спільних із країнами Західної Європи дослідницьких проектів тощо. Вчені наукових товариств побували у Афінах, Неаполі, Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Італії, Швейцарії, Австрії, Туреччині, Єгипті, Польщі, Індії тощо.

Природничі та медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. у своїй інтегральній діяльності вважаються конструктивним проявом тієї особливої форми організації науки, яка виникла в результаті специфічного стану наукового світогляду в тогочасній державній системі. Громадсько-наукові об'єднання природничої і медичної інтелігенції стали вагомим інституціональною формою фахової консолідації та комунікації інтелектуального співтовариства вчених, що мала важливий вплив не лише на піднесення тогочасної науки та лікарської практики, а й розвиток громадянського суспільства загалом.

8. В сучасному історіографічному дискурсі виокремлюємо проблеми, які заслуговують подальшого вивчення та уточнення стосовно задекларованої проблематики. Потребує поглибленого вивчення соціокультурний образ природничої та медичної науки другої половини XIX – початку XX ст., сприйняття її як явища культури духовного життя тогочасної доби. На часі наукове з'ясування проблеми особистості в науці (за І. І. Колесник), психології її творчості, естетики пізнавальної діяльності.

В руслі сучасних дослідницьких стратегій актуалізується проблематика професіоналізації та інституціоналізації природничої і медичної науки на зламі XIX – XX ст. Як наслідок формується її концептуальна і організаційна база (наукові осередки, часописи, мережа дослідницьких і навчальних кафедр тощо) і т. д.

В умовах впливів XXI ст., зростання ролі науки в суспільному прогресі важливо провести ретроспективний аналіз перетворення природничої і медичної науки другої половини XIX ст. на соціальний інститут із відповідною інфраструктурою, системою освіти, науковими школами тощо. Наукового осмислення потребує вплив другої наукової революції, починаючи з середини

XX ст., на розвиток природничої та медичної науки, орієнтацією її на практичні запити суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

1. Данилевський Василій Яковлевич: Личное дело // Державний архів Харківської області. Ф. 928. Оп. 2. Спр. 32. 1-67 арк.
2. Дело о командировании профессором Эргардта в г. Берн на международную выставку. 1876 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5015. 3 арк.
3. Деятельность Киевского фармацевтического общества // Центральний Державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 231. 42 арк.
4. Докладная записка Общества Испытателей Природы при Харьковском университете в Научный Комитет (1922) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 454. 37-39 арк.
5. Доповіді Г. М. Висоцького // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 102. Оп. 2. Спр. 7. 2 арк.
6. Доповіді, листи А. А. Кузнецова // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 784. Оп. 1. Спр. 122. 12 арк.
7. Канцелярия Харьковского инспектора по делам печати // Центральний Державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 25. 15 арк.
8. Матеріали про організацію та роботу наукових природознавчих товариств і науково-дослідних установ України (положення, протоколи, статuti, звіти, доповіді, доповідні та наукові записки, плани, наукові праці, кошториси, штати) // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 454. Арк. 46.
9. Об учреждении при Харьковском университете Общества испытателей природы. Из обзора развития промышленности Харьковской губернии за

- 1875 г. // Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 1. 6 арк.
10. О выдаче сумм Обществом Естествоиспытателей при Университете лицам, командированным за границу с целью проведения различных исследований // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 21. 20 арк.
 11. О выписке в библиотеку Бреславского Университета изданий Киевскому Обществу Естествоиспытателей. 1873 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 312. Спр. 65. 6 арк.
 12. О деятельности Новороссийского Общества Естествоиспытателей в 1888 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 5. 10-14 арк.
 13. О деятельности Новороссийского Общества Естествоиспытателей за 1904 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 15. 33-37 арк.
 14. О заграничных командировках и отпусках профессоров и преподавателей Университета в 1889 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 221. 220 арк.
 15. О заграничных командировках и отпусках профессоров и преподавателей. 1888 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 29. 158 арк.
 16. О заграничных командировках и отпусках служащих в Университете. 1891 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 25. 168 арк.
 17. О заграничных командировках и отпусках. 1892 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 10. 137 арк.
 18. О заграничной поездке магистра М. Бунге на два года // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 307. Спр. 105. 33 арк.
 19. О заседании Общества Естествоиспытателей, посвященного памяти скончавшегося 9 ноября 1901 г. академика А. О. Ковалевского // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 17. 445 арк.
 20. О заседаниях разных ученых обществ // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 16. 113 арк.
 21. О защите г. Сапежко диссертации на степень доктора медицины // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 36. 32 арк.

22. О командировании в Новороссийский край Богданова Анастасия Петровича – члена Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском Университете // Державний архів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1536. 9 арк.
23. О командировании Вейнберга на съезд естествоиспытателей и врачей. С-Петербург 1901 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 26. 361 арк.
24. О командировании за границу на 1 год прозектора Университета г. Сапежко // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 106. 9 арк.
25. О командировании за границу с ученой целью преподавателей Университета. 1873 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 129. 37 арк.
26. О командировании за границу с ученой целью приват-доцента Университета Н. М. Цитовича // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 29. 32 арк.
27. О командировании за границу профессора О. Вальтера // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 308. 41 арк.
28. О командировании за границу профессора Н. Хандрикова на один год // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 139. 81 арк.
29. О командировании лаборанта Косоногова за границу на два года с ученой целью и с допущением его к чтению лекций в качестве приват-доцента // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 94. 5 арк.
30. О командировании магистра Фогеля за границу на один год // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 89. 3 арк.
31. О командировании молодых людей за границу для усовершенствования в науке и вообще для приготовления их к преподавательской деятельности // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 325. Спр. 171. 47 арк.
32. О командировании некоторых членов Киевского Общества Естествоиспытателей с ученой целью // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 89. 14 арк.
33. О командировании помощника прозектора Ивана Савченко за границу на один год // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 56. 7 арк.

34. О командировании профессора Минха в Египет и Палестину. 1889 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 328. Спр. 177. 12 арк.
35. О командировании профессора Минха на Кавказ // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 73. 7 арк.
36. О командировании профессора Гюббенета за границу. 1869 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 325. Спр. 59. 16 арк.
37. О командировании с ученой целью на Кавказ консерватора Университета Липского. 1892 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 13. 17 арк.
38. О командировании с ученой целью О. Тутковского // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 64. 79 арк.
39. О командировании членов Киевского Общества Естествоиспытателей // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 83. 7 арк.
40. О командировках членов Киевского Общества Естествоиспытателей // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 70. 13 арк.
41. О международном географическом конгрессе в г. Берн // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 124. 6 арк.
42. О международном медицинском конгрессе или медицинской и гигиенической выставке в г. Риме. 1893 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 332. Спр. 166. 15 арк.
43. О награждении профессора В. В. Подвысоцкого // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 49. 31 арк.
44. О награждении профессора С. Л. Тимофеева // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4618. 3. 6 арк.
45. О назначении прозектора Харьковского ун-та Высоковича ординарным профессором Ун-та св. Владимира // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 91. 1 арк.
46. О повышении экстраординарного профессора О. В. Баранецкого в ординарные профессора. 1877 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 168. 7 арк.

47. О поездках за границу профессоров Фонберга и Кесслера // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 381. Спр. 51. 13 арк.
48. О пожертвованной професором Университета Коротневым коллекции морских животных для зоологического кабинета Университета // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 75. 2 арк.
49. О присвоении профессору Караваеву звания почетного гражданина г. Киева // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 127. 25 арк.
50. О расходах на заграничные поездки преподавателей Университета Св. Владимира // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 112. 267 арк.
51. О расходах на заграничные поездки преподавателей Университета Св. Владимира в 1862 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.707. Оп. 28. Спр. 313. 3-4 (зв.) арк.
52. О расходах на содержание Общества Естествоиспытателей, основаного в 1869 г. при Новороссийском Университете // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 55. 120 арк.
53. О службе Профессора И. П. Осипова // Державний архів Харківської області. Ф. 1682. Оп. 2. Спр. 226. 142 арк.
54. О целях, занятиях и правах медицинского Общества при Новороссийском Университете // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 329. 123 арк.
55. О юбилее Минералогического Общества // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 51. 19 арк.
56. Об избрании на должность секретаря Общества Естествоиспытателей при Университете И. Ф. Кошуга. 1873 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 21. 69 арк.
57. Об избрании профессора Караваева почетным членом Общества Архангельских врачей. 1887. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 52. 1 арк.
58. Об имеющем быть в Будапеште международном конгресе. 1890 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 329. Спр. 157. 3 арк.

59. Об основании при Университете Общества испытателей природы. 1868 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 30. 80 арк.
60. Об устройстве всероссийской гигиенической выставки // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 91. 13 арк.
61. Об устройстве при Обществе Киевских врачей частной поликлиники // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 29. 6 арк.
62. Об участии медицинского общества при Университете в Пироговском холерном съезде в Москве. 1905 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 17. 77 арк.
63. Об учреждении лаборатории по исследованию Одесских лиманов // Державний архів Одеської області. Ф. 16. Оп. 91. Спр. 4. 9 арк.
64. Об учреждении Общества испытателей природы при Новороссийском Университете. 1868 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2389. 25 арк.
65. Об учреждении при Университете Физико-медицинского Общества. 1892 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 150. 10 арк.
66. Об учреждении при Харьковском университете Общества испытателей природы. Из обзора развития промышленности Харьковской губернии за 1875 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 1875. 6 арк.
67. Об экскурсии профессора Университета Феофилактова с целью геологических исследований // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 79. 3 арк.
68. Относительно изменения порядка командирования преподавателей Университета с научными целями // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 84. 11 арк.
69. Относительно празднования юбилея известного астронома Вильгельма Струве // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 332. Спр. 190. 7 арк.
70. Относительно смерти профессора Университета Высоковича и о пенсии его семье // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 352. Спр. 104. 2 арк.

71. Отчет о деятельности Новороссийского Общества Естествоиспытателей при Новороссийском Университете. 1881/1882 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 54. 73 арк.
72. Отчет о деятельности санитарного комитета за 1899 г. // Державний архів Харківської області. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 24. 13 арк.
73. Переписка с ректором Университета и заключение комиссии факультета об изменении правил командирования за границу. 1908 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5929. 7 арк.
74. Письмо А. Левковского Якову Афанасьевичу от 10 ноября 1902 г. // Центральный державный историчный архів України, м. Київ. Ф. 2047. Оп. 1. Спр. 819. 2 арк.
75. Письмо профессора Матиаса М. Пильчикову (декабрь, 1899 г.) // Центральный державный историчный архів України, м. Київ. Ф. 2018. Оп. 1. Спр. 46. 16 арк.
76. По вопросу об участии России в Венской всемирной выставке // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. 86 арк.
77. По вопросу отношений врачебных учреждений в России с медицинскими ведомствами Северо-Американских штатов с целью обмена ученых трудов // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 131. 7 арк.
78. Послужной список заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира С. Г. Навашина, 1930 // Державний архів м. Києва. Ф.16. Оп. 465. Спр. 4802. 20 арк.
79. Про службу П. Ф. Калачева // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1316. 1-90 арк.
80. Проект устава ассоциации русских естествоиспытателей. 1891 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 437. 36-38 арк.
81. Распоряжение Министерства Просвещения о выдаче пособия Обществу Естествоиспытателей // Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2899. 16 арк.

82. Сообщение общества испытателей природы при Харьковском университете от 5 августа 1898 г. о количестве трудов, выпущенных обществом // Центральный державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 25. 15 арк.
83. С отчетом Киевского Общества Естествоиспытателей за 1891 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 73. 7 арк.
84. С отчетом о состоянии и деятельности Университета в 1881-1882 учебном году // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2. 25-26 арк.
85. Со сведениями о лицах, оставленных при Университете для приготовления к профессорскому званию по командированных с тою же целью за границу. С. 1 января 1886 г. по 1 января 1901 г. // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 340. Спр. 171. 4 арк.
86. Список действительных членов Одесского Общества Естествоиспытателей при Университете. 1879 г. // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 26. 3-4 арк.

Опубліковані джерела

87. Алексеев П. П. Заметки из заграничного путешествия в 1871-72 годах. *Университетские известия*. 1872. № 11. 12 с.
88. Алексеев П. П. Заметки о Парижской выставке 1878 года. *Университетские известия*. К., 1878. № 12. 138 с.
89. Алексеев П. П. О предстоящем съезде естествоиспытателей в Киеве. *Университетские известия*. К., 1870. № 12. С. 1-9.
90. Андреев К. А. Отчет о занятиях за границею. *Записки Императорского Харьковского Ун-та* (1878). 1879. Т. 1. С. 2-5.
91. Арнольди В. М. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1912. Кн. 2. С. 1-3.
92. Барабашев П. Н. Из летней заграничной командировки (июнь-июль 1911 года). *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1912. Кн. 1. С. 28-29.

93. Белоусов Н. Ф. Рапорт по поводу заграничной поездке летом 1903 года. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1904. Кн. 3. С. 12-13.
94. Брандт В. Д. Отчет о научной заграничной командировке. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1912. Вып. 4. С. 55-59.
95. Валяшко Н. А. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. СПб., 1902. Кн.1. С. 19.
96. Валяшко Н. А. Отчет о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 19012. Кн. 1. С. 5-9.
97. Вейнберг Б. П. Отчет о командировке за границу на вакационное время 1899 г. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1900. Т. 80. С. 24-28.
98. Высочайше утвержденный «Общий устав императорских российских университетов от 18 июня 1863 г.» / Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Том 38 (1863). Отделение первое. СПб.: Типография 2-го отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. 1073 с.
99. Годовой отчет о деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за 1876 год. *Труды Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1877. 32 с.
100. Гюббенет Х. Я. Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 63.
101. Данилевский В. Я. Отчет о научных занятиях за первую половину 1878 года. *Записки Императорского Харьковского Ун- та* (1878). 1879. Т. 3. 16 с.
102. Двадцатилетие Общества научной медицины и гигиены. Юбилейное заседание 8 февраля 1892 года. Х., 1898. 58 с.
103. Деятельность математической секции, химического отдела и постоянной Педагогической Комиссии общества естествоиспытателей. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. Одесса, 1918. С. 1-42.
104. Дневник X съезда руських естествоиспытателей и врачей в Киеве / Под ред. Л. Л. Лунда. К., 1898. 293 с.

105. Доклад комиссии, назначенной Обществом одесских врачей по поводу господствующей в г. Одессе эпидемии скарлатины. *Известия Одесской городской думы*. 1897. № 1. С. 90-92.
106. Докладная записка профессора Валяшко Н. А. по поводу организации химико-фармацевтических курсов при Физико-математическом факультете Харьковского университета. Х., 1916. 10 с.
107. Евдокимов Н. Н. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1905. Кн. 2. С. 15-16.
108. Записка о десятилетней деятельности Киевского Общества Естествоиспытателей (1869-1878). *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1878. № 5. С. 1-13.
109. Записка о десятилетней деятельности Киевского общества естествоиспытателей (1869-1878). *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1880. Вып. VI (2). 423 с.
110. Записки Киевского общества естествоиспытателей. О., 1909. Т. 34. 348 с.
111. Записки Киевского общества естествоиспытателей. О., 1910. Т. 35. 206 с.
112. Зарубин В. И. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1902. Кн. 1. С. 35-36.
113. Известия о втором съезде естествоиспытателей в Киеве с 11 июня по 18 июня 1862 года. К., 1862. 42 с.
114. Императорский Новороссийский университет в 1913 году. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности университета, сообщенное по поручению Совета на торжественном акте проф. В. Н. Образцовым / За ред. В. Н. Образцова. О.: Тип. Имп. Новороссийского ун-та, 1914. 13 с.
115. Инструкция Комиссии Медицинских Народных Чтений при Обществе Киевских Врачей с приложением протоколов за 1904-1905 г. *Записки Киевского Общества Врачей*. К., 1905. 113 с.
116. Историческая записка об учреждении общества испытателей природы в трудах первого съезда русских естествоиспытателей. СПб., 1868. 27 с.

117. Ковалевский В. О. Отчет о заграничной командировке в 1881-1882 г. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1883. Т. 35. С. 466-468.
118. Коротнев А. А. Отчет о результатах ученой командировки за границу на Рождественские вакации в 1892-93 году. *Университетские известия*. 1893. № 4. С. 2-3.
119. Корчак-Чепурковский А. В. Отчет о деятельности Киевской Комиссии Медицинских Народных Чтений за 1902-1904 гг. *Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1903-1904 г.* К., 1905. Т. 7. Вып. 2. С. 80-96.
120. Коршун С. В. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1909. Кн. 3. С. 11-42.
121. Костин С. И. Отчет медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течении 1899-1900 академического года. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. Х., 1902. Кн. 1. С. 2-6.
122. Краткий отчет по Университету св. Владимира за 1862-63 уч. г. *Университетские известия*. 1862. № 9. 51 с.
123. Краткий отчет по Университету Св. Владимира за 1863-64 уч. г. *Университетские известия*. 1864. № 9. 16 с.
124. Краткий отчет по Университету св. Владимира за 1865-66 уч. г. *Университетские известия*. 1866. № 9. 14 с.
125. Краткий отчет по Университету св. Владимира за 1866-67 уч. г. *Университетские известия*. 1867. № 9. 39 с.
126. Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова *Университетские известия*. 1861. № 2 (октябрь). С. 7-28.
127. Лазаревич И. Заметки о путешествии за границу с ученой целью. *Университетские известия*. 1862. № 1. С. 22.
128. Лебединский Я. Н. Отчет о заграничной командировке с ученой целью в течение летних каникул 1908 года. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1909. Вып. 1. С. 144-147.

129. Лебединский Я. Отчет о заграничной командировке с ученой целью в течении летних каникул 1897 г. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1898. Т. 72. С. 6-8.
130. Мечников И. Отчет о заграничной командировке в 1879-1880 г. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1880. Т. 31. С. 292-294.
131. Мечников И. Отчет о командировке с ученой целью за границу в 1870 году. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1871. Т. 7. С. 177-178.
132. Москалев М. Н. Отчет о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. *Университетские известия*. 1912. №7. С. 3-6.
133. Общий Устав Императорских Российских Университетов 1863 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Царствование императора Александра II (1855–1864). СПб.: В типографии Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. 1434 с.
134. Общий устав Императорских Российских университетов. 1884. *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 9. СПб.: Тип-я «Общественная польза», 1893. С. 1220.
135. Общий устав Императорских Российских университетов. Высочайше утвержденный его Императорским Величеством 18 июня 1863 года. СПб.: Изд-во Зубкова, 1863. 128 с.
136. От начальства города Одессы. *Одесский вестник*. 1848, 12 июня. № 47. С. 247-248.
137. Отчет и речь, читанные на торжественном собрании Университета св. Владимира 30-го августа 1861 года. *Университетские известия*. 1861. № 3. С. 8-22.
138. Отчет Николаевского общества любителей природы за 1912-1913 годы. *Природа*. 1913. № 1. С. 11-20.
139. Отчет Николаевского общества любителей природы за 1913-1914 годы. *Природа*. 1914. № 9-10. 377 с.

140. Отчет Николаевского общества любителей природы: деятельность общества. *Природа*. 1910. № 1. С. 112-113.
141. Отчет Николаевского общества любителей природы: секции по естествознанию. *Природа*. 1912. № 5-6. 56 с.
142. Отчет о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897-98 гг. М. Давыдова и Н. Кольцова, сообщ. проф. А. А. Коротневым. *Университетские известия*. 1899. № 6. С. 2-15.
143. Отчет о деятельности Киевского Общества борьбы с заразными болезнями в г. Киеве. Год второй. К., 1906. 209 с.
144. Отчет о деятельности Киевского общества естествоиспытателей за 1879 г. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1880. Том V. Вып. 6. 50 с.
145. Отчет о деятельности Киевского общества естествоиспытателей за 1876 г. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1877. Т. 5 (2). С. 36-37.
146. Отчет о деятельности Киевского общества естествоиспытателей за 1890 г. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1892. Т. 12. Вып. 1. С. XLVIII.
147. Отчет о деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за 1916 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. Одесса, 1918. Т. 42. С. 38.
148. Отчет о деятельности Общества Киевских Врачей за 1896-1897 г. *Записки Киевского Общества Врачей*. К., 1898. 47 с.
149. Отчет о деятельности Общества любителей природы за 1913-1914 гг. *Природа*. 1914. № 9-10. С. 302.
150. Отчет о деятельности Общества любителей природы с 26 января 1913 гг. *Природа*. 1913. № 1-2. С. 27-28.
151. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1894 г. *Труды Харьковского медицинского общества*. Х., 1895. 48 с.

152. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1896 г. *Записки Харьковского медицинского общества. Х., 1897. С. 60.*
153. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1894 г. *Записки Харьковского медицинского общества. Х., 1916. С. 41-75.*
154. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1898 г. *Записки Харьковского медицинского общества. Х., 1899. С. 3-16.*
155. Отчет о заведении морской биологической станции в Севастополе за 1891 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей. 1892. Т. 17, вып. 1. С. I-IV.*
156. Отчет о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова. *Университетские известия. 1873. № 7. С. 1-2.*
157. Отчет о состоянии деятельности Киевского Общества Естествоиспытателей в 1907 году. *Труды Киевского Общества Естествоиспытателей. К., 1908. вып. 2. 58 с.*
158. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1914 году. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1915. 75 с.
159. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1907 г. *Записки Императорского Харьковского университета. 1908. Кн. 1. С. 1-40.*
160. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год. *Записки Императорского Харьковского Университета. 1912. Кн. 3. С. 4-5.*
161. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год. *Записки Императорского Харьковского Университета. 1914. Кн. 1. С. 5-6.*
162. Отчет о состоянии и деятельности Киевского Общества Естествоиспытателей за 1893 год. *Труды Киевского Общества Естествоиспытателей. 1894. С. 112-116.*

163. Отчет о состоянии и деятельности Киевского общества естествоиспытателей в 1898 году. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1890. Том X. Вып. 12. С. LXXXIII-ХСУ.
164. Отчет о состоянии и деятельности Киевского общества естествоиспытателей в 1907 году. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1908. Том XIX. Вып. III. С. XLY-LY.
165. Отчет о состоянии и деятельности Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1870 г. *Труды Харьковского общества естествоиспытателей*. Х., 1871. С. 64-74.
166. Отчет о состоянии и деятельности Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1869 г. *Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1869. Х., 1870. С. 26-28.
167. Отчет о состоянии и деятельности Общества испытателей природы при Харьковском ун-те за 1871 г. *Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1871. Х., 1872. С. 98-112.
168. Отчёт о торжественном годовичном заседании Общества киевских врачей 29 октября 1896 года. К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. 50 с.
169. Отчет Одесского фармацевтического Общества за 1914 год. О., 1914. 16 с.
170. Отчет профессора Рахманинова о Лондонской всемирной выставке. *Университетские известия*. 1862. № 2. 26 с.
171. Отчет Русского географического общества за 1892 г. СПб., 1893. Прилож. С. 2-23.
172. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1890. К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1891. 92 с.
173. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1891. К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1892. 46 с.

174. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1911. К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1912. 220 с.
175. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1910. К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1911. 63 с.
176. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1902. К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1903. 148 с.
177. Отчеты и протоколы Физико-математического общества при Императорском университете им. Св. Владимира за 1906. К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1907. 119 с.
178. Отчеты секций: Ботаническая секція. *Природа*. 1910. № 3. С. 314-319.
179. Первые выборные ректоры высшей школы. Изд: «Нива», 1905. № 39. С. 778-779.
180. I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. *Университетские известия*. К., 1861. № 1. С. I-XXXIII.
181. Петренко Г. И. Отчет о заграничной командировке во время летних каникул 1912 год. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1914. Кн. 4. С. 10-12.
182. Письма из чужих краев адъюнкта по кафедре частной патологии и терапии Людовика Горецкого. *Университетские известия*. К., 1863. № 2. С. 26.
183. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб., 1874. Т. XLV. 189 с.
184. Постановление III Всероссийского съезда. *Фармацевт*. 1900. № 3. С. 71-75.
185. Приложения к протоколам Харьковского Медицинского Общества за 1885 г. *Труды Харьковского Медицинского Общества*. Х., 1885. Вып. 4. 17 с.
186. Приложения к протоколам Харьковского медицинского общества за 1884 г. *Труды Харьковского Медицинского Общества*. Х., 1884. Вып. 1. С. 1-2.

187. Проект устава Николаевского общества любителей природы. *Записки Николаевского Общества любителей природы*. Николаев, 1908. 28 с.
188. Проект учебного плана по математике для мужских гимназий с одним древним (латинским) языком, составленный Варшавским кружком преподавателей физики и математики. *Вестник опытной физики и элементарной математики*. 1908. № 471. С. 338-342.
189. Протокол 25-летнего юбилейного заседания Харьковского медицинского общества. *Записки Харьковского медицинского общества*. Х., 1886. 88 с.
190. Протокол 6 очередного собрания от 1 апреля 1872 г. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1873. Т. 3. Вып. 1. С. 8-11.
191. Протокол № 1 заседания Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те от 25 января 1871 г. *Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. Х.: Университетская типография, 1871. С. 1-6.
192. Протокол № 1 заседания Общества испытателей природы при Императорском Харьковском ун-те от 6 сентября 1869 г. *Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1869. Х.: Университетская типография, 1870. С. 8-12.
193. Протокол заседаний Общества Киевских врачей с приложениями за 1888-1890 год. *Труды Общества Киевских врачей*. К., 1889. № 11. 167 с.
194. Протокол заседаний Общества Киевских врачей с приложениями за 1887-1890 гг. *Труды Общества Киевских врачей*. К., 1891. № 9. 118 с.
195. Протокол заседания Совета Университета св. Владимира 29 марта 1878 г. *Киевские университетские известия*. К., 1878. № 6. С. 4-9.
196. Протокол заседания Совета Университета св. Владимира 29 марта 1878 г. *Киевские университетские известия*. К., 1891. № 12. С. 8-9.
197. Протокол заседания Харьковского фармацевтического общества от 8 сентября 1899 года // *Фармацевт-практик*. – 1900. – № 11. – С. 354.

198. Протокол первого заседания Новороссийского общества естествоиспытателей от 30 января 1893 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. Одесса, 1893. Т. 18, вып. 1. 76 с.
199. Протокол пятого очередного собрания Киевского Общества Естествоиспытателей 9-го марта 1908 года, посвященного памяти Н. В. Бобрецкого и М. И. Коновалова. *Труды Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1908. 58 с.
200. Протокол четвертого очередного собрания Киевского Общества Естествоиспытателей за 1909 г. *Труды Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1909. – 7 с.
201. Протокол экстренного заседания Общества одесских врачей. 1885/86 г. *Труды Общества одесских врачей*. № 15; 7 июня 1886. Одесса, 1886. С. 131-132.
202. Протоколы 7 съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе. О., 1883. 31 с.
203. Протоколы VII съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе. О., 1883. 31 с.
204. Протоколы заседаний Новороссийского общества естествоиспытателей с 9 апреля по 21 октября 1877 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. О., 1878. № 5. Вып. 1. С. 4-5.
205. Протоколы заседаний Новороссийского общества естествоиспытателей за 1872 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. Одесса, 1873. Вып. 4. 28 с. 29 с.
206. Протоколы заседаний общества киевских врачей с приложениями за 1888-89 год. *Труды Киевского общества врачей*. К., 1889. 108 с.
207. Протоколы заседаний Совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря. *Университетские известия*. К., 1862. № 11-12. С. 52-64.
208. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета. *Труды Харьковского императорского университета*. 1869. Т. 6. 325 с.

209. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. *Университетские известия*. 1884. № 5. 199 с.
210. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 7. С. 7-11.
211. Протоколы заседаний Харьковского математического общества за 1879 г. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 1. X., 1880. № 1. С. 1-72.
212. Протоколы заседаний Харьковского математического общества за 1880 г. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 1. X., 1881. № 1. С. 1-76.
213. Протоколы заседаний Харьковского математического общества за 1882 г. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 1. X., 1883. № 1. С. 1-83.
214. Протоколы заседаний Харьковского математического общества за 1883 г. *Сообщения Харьковского Математического Общества*. Серия 1. № 1. С. 1-69.
215. Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества. *Фармацевт*. 1898. № 6. 523 с.
216. Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества. *Фармацевт*. – 1899. – № 18, 19, 31, 33, 34, 37, 41, 50. – 45 с.
217. Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества. *Фармацевт*. 1900. № 19. 38 с.
218. Протоколы Общества Киевских Врачей с приложениями за 1898-99 гг. *Записки Киевского Общества Врачей*. К., 1899. Вып. 2. 73 с.
219. Репрѣв О. В. Отчет о заграничной командировке летом. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. X., 1904. Кн. 3. С. 7-8.
220. Ротерт В. А. Краткий отчет о заграничной командировке профессора В. А. Ротерта. *Записки Императорского Харьковского ун-та*. 1901. Кн. 3. С. 1-5.

221. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 1-го января по 26 марта нов. ст. *Университетские известия*. 1864. № 5. С. 53-54.
222. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 27 марта по 30 июня нов. ст. *Университетские известия*. 1864. № 5. С. 53-54.
223. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с июня по октябрь 1864 года. *Университетские известия*. 1865. № 11. 37 с.
224. Свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. *Записки Императорского русского технического общества*. СПб., 1883. Т. XVIII. Вып. 2. 213 с.
225. Семенкевич Ю. Отчет о поездке на Виллафранкскую зоологическую станцию зимою 1891 года (с рисунками). *Университетские известия*. 1892. № 5. С. 7-18.
226. Скворцов И. П. Краткий отчет по заграничной командировке летом 1900 г. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1902. Кн. 1. С. 2-3.
227. Соловьев Ф. Отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1910. Кн. 4. С. 25-28.
228. Стадницкий Н. Г. К отчету о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1908. Т. 111. С. 611-617.
229. Струве Л. О. Краткий отчет о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1902. Кн. 1. С. 14-15.
230. Струве Ф. Путевые заметки: Отчет о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня-1 октября 1868 г. *Записки Императорского Новороссийского Ун-та*. 1869. Т. 3. 470 с.
231. Студзинский И. Отчет о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года. *Университетские известия*. 1914. № 2. С. 31-32.

232. Стуковенков М. И. Речь на торжественном заседании по случаю открытия Киевского физико-медицинского общества 2 марта 1897 г. *Труды Физико-медицинского общества*. Вып. 1. К., 1899. С. 19-21.
233. Субботин В. Отчет о занятиях в течении зимнего семестра 1869-70 гг. и летнего семестра 1870 г. *Университетские известия*. К., 1871. № 3. С. 6-7.
234. Субботин В. Отчет о занятиях в течении зимнего семестра 1869-70 гг. и летнего семестра 1870 г. (окончание). *Университетские известия*. К., 1871. № 4. С. 20-21.
235. Суслов Г. Отчет о заграничной командировке на летние месяцы 1895 г. *Университетские известия*. К., 1895. № 11. С. 15-16.
236. Тимофеев Г. Е. Отчет физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1909. Кн. 1. С. 39-43.
237. Троицкий И. В. Доклад 1-му Международному съезду детских врачей в Париже. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. Х., 1909. Кн. 3. С. 20-21.
238. Устав Общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете. Х.: Университетская типография, 1869. 9 с.
239. Учебно-вспомогательные учреждения [1892]. *Записки Императорского Харьковского ун-та*. Х.: Типография Адольфа Дарре, 1893. Кн. 2. С. 153-204.
240. Федоровский О. С. Отчет о заграничной командировке летом 1914 г. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1915. Кн. 4. С. 11-12.
241. Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. Отчет проф. Шимановского. *Университетские известия*. 1867. № 1. С. 21-27.
242. Хозяйственный Комитет для приготовления противодифтерийной сыворотки: отчет о его деятельности. К., 1906. 180 с.
243. Чуевский И. А. Отчет медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течении летнего

семестра 1896 г. *Записки Императорского Харьковского Ун-та*. 1898. Кн. 1. С. 1-43.

244. Яценко А. Отчет о деятельности Киевского лазарета в Сербии. *Университетские известия*. 1877. № 3. С. 1-30.

Видання наукових товариств та фахова періодика

245. Акинфиев И. Я. К вопросу о новой средней школе. *Днепропетровская молва*. 1901. № 18. С. 42-49.

246. Акинфиев И. Я. Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования. Екатеринослав: Изд. Екатеринославск. гор. думы, 1889. Ч. 1. 116 с.; Ч. 2. 238 с.

247. Акинфиев И. Я. Флора Центрального Кавказа. Ч. 1 *Труды Общества испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1894. Т. XXV. С. 123-332.

248. Андрусов Н. И. К вопросу о происхождении сероводорода в водах Черного моря. *Известия Русского географического общества*. 1891. Т. 27, вып. 4. С. 370-391.

249. Андрусов Н. И. Некоторые результаты экспедиции «Черноморца»: К вопросу о происхождении сероводорода в водах Черного моря. *Известия Русского географического общества*. 1892. Т. 28, вып. 4. С. 370-397.

250. Арнольди В. Северо-Донецкая биологическая станция Общества испытателей природы при Харьковском университете. Харьков: Тип. М. Х. Сергеева, 1918. 16 с.

251. Баранецкий О. В. Брожения и их физиологическое значение. *Труды Физико-медицинского Общества*. Вып. 1. 1899. С. 33-55.

252. Белиловский В. А. Чума в Одессе. О., 1903. 176 с.

253. Беляев А. В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899 – 1902 г. *Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901 – 1903 г.* К., 1903. Том 6. Вып. 3. 123 с.

254. Бернштейн Н. О. О регуляции теплоты в организме. *Протоколы заседаний Общества одесских врачей за 1872 г.* О., 1873. 195 с.

255. Бернштейн Н. О. Рассуждения об отправлениях легечно-желудочного нерва: дисс. М.: Тип-ия В. Грачева и комп., 1860. 76 с.
256. Бернштейн Н. О. Руководство к частной физиологии. О.: Императорский Новороссийский ун-т, 1868. 312 с.
257. Бернштейн С. Н. Проект учебного плана для мужских гимназий, предлагаемый Киевским физико-математическим обществом. *Педагогический сборник*. 1908. № 9. С. 241-248.
258. Билимович А. Д. Международная конференция о преподавании математики. *Университетские известия*. 1915. № 10. С. 49-71.
259. Бобрецкий Н. В. Записка о десятилетней деятельности Киевского Общества Естествоиспытателей: 1869-1878 гг. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. 1880. Т. 6/2. Вып. 2. С. 3-39.
260. Богданов А. Материалы по истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии и соприкасающимся с нею отраслям знания, преимущественно за последнее тридцатилетие (1850-1887 г.). *Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете*. М., 1888. Том LV-й. XXXXVII с.
261. Богданович М. И. Восточная война 1853 – 56 гг.: В 4-х т. СПб., 1876. Т. 1. 617 с.
262. Боровиков Г. А. Действие солеобразных веществ на скорость роста растительного организма. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1916. Т. 41. С. 150-194.
263. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870 – 1895). *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. 1912. Т. 38. С. I-XLYII.
264. Бучинский П. Н. Лев Семенович Ценковский: биографический очерк. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1888. Т. 13. Вып. 1. С. 1-53.

265. Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901). *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей*, 1901. Вып. 1. С. 57-96.
266. Бушуев В. Ф. Хржонщевский Н. А. *Труды Общества Киевских врачей с приложением протоколов за 1905-1906, 1907 гг.* Т. 8. Вып. 2. С. 13-24.
267. Вальц Я. Я. О некоторых болезнях полевых растений. *Натуралист*. 1867. С. 274-282.
268. Вальц Я. Я. О сапролегниях. *Записки Киевского Общества естествоиспытателей*. 1870. Т. 1. С. 29-43.
269. Вальц Я. Я. Список коллекций миксомицетов и грибов, собранных А. С. Роговичем, Я. Я. Вальцем и Л. А. Ришави. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. 1872. Вып. 8. С. 187-195.
270. Вахтель М. Д. К вопросу о геотропизме корней. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. О., 1899. Т. 23. Вып. 1. С. 54-109.
271. Вахтель М. Д. Несколько опытов по вопросу о геотропических изгибах корней. *Труды СПб. Общества естествоиспытателей*. 1895. Т. 25, отд. бот. С. 62-78.
272. Вериго А. Исследование одесских целебных лиманов и грязей. *Журнал Одесского бальнеологического общества*. 1880. 107 с.
273. Вериго Б. Ф. Об иммунитете. *Южно-русская медицинская газета*. 1896. № 17. С. 199-202.
274. Вернадский В. И. Памяти А. Н. Краснова (1862-1914). *Природа: журнал*. 1916. № 10. С. 1177-1184.
275. Владислав Андреевич Франковский. Полувековой юбилей (1840-1890). *Протоколы торжественного заседания Харьковского медицинского общества 23 февраля 1892 года*. Х., 1892. 92 с.
276. Волкович Н. М. Памяти Владимира Афанасьевича Караваева: по поводу столетия со дня рождения его. *Труды Киевского Харьковского Общества*. К., 1914. Вып. 4. С. 57-69.

277. Володкевич Н. Н. К вопросу о реформе преподавания математики. Киев; Петербург: Сотрудник, 1910. 60 с.
278. Воспоминания о Харьковском университете. 1823-1829 годы. *Русская старина*. 1907. № 8 (Т. 131). С. 369-392.
279. Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // *Университетские известия*. К., 1862. № 7-8. С. 1-72.
280. Высоцкий Г. Лесная секция на первом Киевском сельскохозяйственном съезде. *Лесной журнал*. 1913. № 9-10. С. 1414-1437.
281. Выставка охраны природы. *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. Харьков, 1913. № 2. С. 69-90.
282. Гамалея Н. Ф. Бактериолизины – ферменты, разрушающие бактерии. *Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии*. СПб., 1898. Т. 6. Вып. 6. С. 607-613.
283. Гамалея Н. Ф. О методе предохранения укушенных от бешенства. *Отчет Одесскому обществу врачей, читанный 7-го июня 1886 г.* Одесса, 1886. 27 с.
284. Гамалея Н. Ф. Холера и борьба с нею. Одесса, 1905. 124 с.
285. Гг. Члены-медики предохранительного от холеры комитета... *Одесский вестник*. 1848, 16 июня. № 48. 287 с.
286. Главче Е. С. Венерические болезни и войны. *Практикующий врач*. 1905. № 41. С. 824; № 42-43. С. 852.
287. Главче Е. С. О взаимной связи одонтологии и сифилидологии. *Зубоврачебный вестник*. 1903. № 2. С. 1-3.
288. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.). *Исторический вестник*. 1900. Т. 79. С. 822.
289. Гогитидзе С. К. О переходе жиров пищи в молоко. Экспериментальное исследование. Дисс. написанная для получения степени д-ра мед. наук. К., 1904. 83 с.
290. Граве Д. Начала алгебры. Петроград: Издание К. Л. Риккера, 1915. 316 с.

291. Гриневецкий Б. Исследования над реотропизмом корней. *Труды Общества Естествоиспытателей при Юрьевском университете*. Юрьев, 1908. Т. XIX. С. 3-140.
292. Деларю Е. М. Принятие воды воздушными частями растения. *Натуралист*. 1866. Т. 3, № 2/3. С. 38-43; № 4. С. 57-63.
293. Деятельность секций: Шелководство. *Природа*. 1910. № 1. С. 21-22.
294. Деятельность Харьковского общества любителей природы. *Бюл. Харьк. Общества любителей природы*. 1917. Т. 2-3. 32 с.
295. Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог). *Исторический вестник*. 1902. № 10. С. 44-48.
296. Долгушин П. Систематический курс алгебры для средних учебных заведений. Петербург; Киев: Сотрудник, 1913. 221 с.
297. Дракина И. Н. Иван Кондратьевич Зарубин. *Хирургия*. М., 1904. Т. 16. С. 472-483.
298. Еленевский К. Ф. Владимир Платонович Крылов. *Харьковский медицинский журнал*. 1901. Т. 1. С. 132-140.
299. Ермаков В. П. О начальном преподавании алгебры: (Речь, произнесённая на собрании Киевского физико-математического общества 22.XI.1890 г.). *Вестник опытной физики и элементарной математики*. 1890. № 102. С. 101-109.
300. Ермаков В. П. О преподавании алгебры. *Педагогический сборник*. 1892. № 5. С. 442-472.
301. Жбанков Д. Н. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России. М.: Типо-литография В. Рихтер, 1915. 522 с.
302. Женжурист Ф. М. Исследование микроскопического строения каменных углей Донецкого бассейна. *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*, 1883. X., 1884. Т. XVII. С. 267-276.
303. Жизнь нашего общества: лекции. *Природа*. 1913. №5. С. 152-160.
304. Заболотный Д. К вопросу о быстром диагнозе холеры: из бактериологической станции в Одессе. Избр. тр. К.: Изд-во АН УССР, 1957. Т. 2. С. 20-21.

305. Заболотный Д. К. Агглютинация при тифе. *Архив патологии Подвысоцкого*. 1901. Т. III. С. 87-92.
306. Заболотный Д. К. Иммунитет при заразных болезнях. *Centralbl. Fur Bact.* 1894. Т. XV. С. 65-74.
307. Заболотный Д. К. Исследования по холере. *Centralblatt fur Bact.* 1894. Т. XV. С. 12-17.
308. Заболотный Д. К. Исследования по чуме. *Архив патологии Подвысоцкого*. Т. III; «*Annales Pasteur*», 1900. С. 24-33.
309. Заболотный Д. К. О флуоресценции живых организмов. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. О., 1891. Т. XVII. С. 47-59.
310. Зильберберг Я. В. Сущность раковой болезни и средства борьбы с ней. О., 1931. 16 с.
311. Зильберберг Я. В. Хирургия злокачественных образований [Доложено на 1-м Всеукраинском съезде терапевтов в г. Харькове 10.01.1926 г.]. Х.: «Научная мысль», 1926. 13 с.
312. Игнатович-Завилейский В. В. Предложение об организации при Киевском обществе естествоиспытателей общедоступных курсов естествознания. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. 1898. XV, вып. 2. Протоколы. С. XXII-XXIII.
313. Каврайский В. В. Программа та некоторые положения сообщения «Графический способ решения задач сферической астрономии». *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Т. 11. Харьков, 1910. С. 304-312.
314. Калачев П. Ф. Влияние дубильно-кислого орехина на работу желудочных желез собак. Способ Heidenhain. *Русский врач*. 1908. № 38. С. 1257-1258.
315. Калачев П. Ф. Внутрибронхиальное лечение бронхиальной астмы. *Русский врач*. 1914. № 32. С. 1100-1004.
316. Калачев П. Ф. К вопросу о влиянии препарата Ehrlich'a «606» на сердце. Экспериментальные исследования. *Труды факультетской терапевтической*

клиники профессора С. В. Левашова при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1911. Т. 3. С. 49-73.

317. Калачев П. Ф. К казуистике обратного размещения внутренних органов. (Situs viscerum inversus). *Труды факультетской терапевтической клиники профессора С. В. Левашова при Императорском Новороссийском университете*. Одесса, 1908. Т. 1. С. 175-203.
318. Калачев П. Ф. О лечении белоокровья X-лучами. *Русский врач*. 1906. № 41. С. 1273-1279; № 42. С. 1301-1308.
319. Караваев В. О. Записки из лекций. Курс оперативной хирургии. К., 1858. [Изд. 2]. 389 с.
320. Караваев В. О. Оперативная хирургия. Лекции профессора В. Караваева. К., 1873. 346 с.
321. Кауфман А. Е. За кулисами университетской жизни (из воспоминаний и бесед). *Голос минувшего*. 1915. № 10. С. 165-168.
322. Кесслер К. Ф. Краткий отчет о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге. *Университетские известия*. 1861. № 9. С. 121-141.
323. Кесслер К. Ф. Путешествие с экологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 г. *Университетские известия*. 1860. 248 с.
324. Кесслер К. Ф. Речь при открытии Первого съезда русских естествоиспытателей в Петербурге 28-го октября 1867 года. *Труды первого съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге*. 1868. № 2. 65 с.
325. Кесслер К. Ф. Рыбы, водящиеся и втекающиеся в Арало-Каспийско-Понтийской ихтиологической области. Санкт-Петербург, 1877. 360 с. (Тр. Арало-Каспийской экспедиции. Вып. 4).
326. Кесслер К. Ф. Рыбы: естественная история губерний Киевского учебного округа. К., 1856. 99 с.
327. Киевская выставка. *Природа*. 1913. №4. С. 121-124.
328. Киевское общество естествоиспытателей. *Записки Киевского Общества Естествоиспытателей*. К., 1884. Том VI. Вып. 3. С. 43-59.

329. Клоков М. В. Материалы к флоре окрестностей г. Чугуева. (Предварительное сообщение). *Тр. Харьк. О-ва Испытателей Природы при Укрглавнауке*. 1925. Т. L. Вып. 1. С. 51-58.
330. Ковалевский А. О. В собрание Киевского общества естествоиспытателей. Предложение об организации чтения публичных систематических курсов лекций по естествознанию и математике. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1870. I, вып. 2. Протоколы. С. 295-298.
331. Коротнев А. А. Поездка на Шпицберген (с рисунками). *Университетские известия*. 1898. № 12. С. 60.
332. «Крапля молока» Киевского общества борьбы с детской смертностью. *Киевлянин*. 1912, 7 апреля. № 96. С. 3-4.
333. Краснов А. Географический сборник кружка студентов естественников Харьковского университета. X., 1891. 122 с.
334. Краснов А. Н. К флоре бассейна р. Чаквы (Краткий отчет об экскурсии в Батумской области). *Тр. О-ва испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1893-1894. X., 1895. Т. XVIII. С. 183-203.
335. Краснов А. Н. Письма к родителям. Письмо четвертое. *Южный край*. 1911. 17 июня. № 6. С. 29-33.
336. Краснов А. Н. Предварительный отчет о поездке на берега Азовского моря (Исследование почвенно-ботанического состояния южно-русской степи в послетретичный период). *Тр. О-ва испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1902. X., 1903. Т. XXXVII. С. 3-16.
337. Красный М. Леса Галичины / М. Красный // *Лесной журнал*. – 1914. – № 9-10. – С. 1321-1328.
338. Лавренко Е. М. Новые данные к флоре Харьковской губернии. Список редких растений. *Тр. Харьк. О-ва испытателей природы при Укрглавнауке*. Т. L. 1925. Вып. 1. С. 26-33.
339. Лебединцев А. А. Предварительный отчет о химических исследованиях Черного и Азовского морей летом 1891 г. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1892. Т. 16, вып. 2. С. 149-173.

340. Лебединцев А. А. Прибор, употреблявшийся во время экспедиции 1891 и 1892 года для зачерпывания воды с глубин Черного моря. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1892. Т. 17, вып. 1. С. 89-96.
341. Лебединцев К. Ф. Курс алгебры для средних учебных заведений. Ч. I. Петроград; К.: Сотрудник, 1916. 250 с.
342. Лебединцев К. Ф. Курс алгебры для средних учебных заведений. Ч. II. Петербург; К.: Сотрудник, 1911. 331 с.
343. Леваковский И. Воды России по отношению к ее населению. *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1889. X., 1890. Т. XXIII. С. 171-302.
344. Леваковский И. Ф. О славянских соляных озерах. *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1869. X., 1870. Т. I. С. 1-10.
345. Леваковский Н. Ф. О движении раздражимых органов растений. Х.: Тип. Харьк. ун-та, 1867. 97 с.
346. Леваковский Н. Ф. Об электрических токах мимозы. *Записки Императорской Академии наук*. 1866. Т. 9, № 1. С. 102-120.
347. Левицкий Г. В. Деякі результати спостережень, що проведені на астрономічній обсерваторії Харківського університету з маятниками Ребер-Пашвиця. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Том 4. X., 1895. С. 206-208.
348. Левицкий Г. В. Замітки з приводу статті проф. Гюнтера: Про одну задачу сферичної астрономії (*Zeitschrift fur Mathematik und Physik*. 1881). *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Том 3. X., 1893. С. 206-208.
349. Левицкий Г. В. Спосіб Гаусса для вимірювання фокусних відстаней лінз. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Том 3. X., 1893. С. 206-208.
350. Марголин Д. Студенческий справочник. Ч. 2: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей. К.: Сотрудник, 1908. 556 с.

351. Мельников-Разведенков Н. Ф. Владимир Платонович Крылов. *Врачебное дело*. 1926. № 5. С. 15-33.
352. Мельников-Разведенков Н. Ф. Профессор В. К. Высокович как патологоанатом. Харьков, 1913. 36 с.
353. Мечников И. И. К учению о малярии. Академическое собрание сочинений. М., 1954. Т. 5. С. 58-64.
354. Мечников И. И. О судьбе микроорганизмов в крови. Академическое собрание сочинений. М., 1954. Т. 5. С. 54-57.
355. Мечников И. И. Об отношении бацилл сибирской язвы к фагоцитам. Академическое собрание сочинений. М., 1950. Т. 6. С. 41-59.
356. Мечников И. И. Об отношении стрептококков к фагоцитам. Академическое собрание сочинений. М., 1950. Т. 6. С. 63-90.
357. Мечников И. И. Сравнительно-патологическое исследование о воспалении в связи с вопросом о внутриклеточном пищеварении. Академическое собрание сочинений. – М., 1954. – Т. 5. – С. 22-30.
358. Мечников И. И. Сравнительно-патологическое исследование о воспалении в связи с вопросом о внутриклеточном пищеварении. Академическое собрание сочинений. М., 1950. Т. 6. С. 91-101.
359. Минх Г. Н. История проказы в Терской области. С 16-ю таблицами рисунков. К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 132 с.
360. Муратов А. А. К вопросу о пределах хирургического вмешательства в области гинекологии и акушерства. К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1901. 23 с.
361. Муратов А. А. К вопросу о различных изменениях в организме женщин после удаления маточных придатков. М., 1894. 35 с.
362. Муратов А. А. К учению о внематочной яичниковой беременности. *Журнал акушерства и женских болезней*. 1889. № 6. С. 56-68.
363. Муратов А. А. Материалы для акушерской статистики г. Москвы: Дис. д-ра медицины. М., 1879. 79 с.
364. Муратов А. А. Причины сравнительной слабости организма современной женщины. К: Тип. Ун-та св. Владимира, 1904. 34 с.

365. Набоких А. И. К вопросу о раздражителях роста. Экспериментальные этюды. Одесса: Тип. Мерка, 1908. 190 с.
366. Навашин С. Г. Автобиография. *Журнал Русского Ботанического общества*. 1928. Т. 18. № 1-2. С. 7-14.
367. Навашин С. Г. Низшие организмы как возбудители опухолевидных образований у растений. *Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии*. 1897. Т. 4. Вып. 2. С. 215-223.
368. Навашин С. Г. О тонком строении и превращениях *Plasmodiophora brassicae* Woron в течении ее внутриклеточного развития. *Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии*. 1900. Т. 9. Вып. 6. С. 624-643.
369. Навашин С. Г. Диморфизм ядер у *Plasmodiophora Brassicae*. *Записки КОЕ*. 1901. Т. 17. Вып. 1. 36 с.
370. О преподавании арифметики и алгебры: Публичные лекции проф. Императорского Университета Св. Владимира В. П. Ермакова [записаны и составлены Н. Мукаловым]. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 61 с.
371. Орт И. Руководство к паталогоанатомической диагностике. Пер. с нем. В. П. Крылова. [4-е изд.]. Х., 1890. 653 с.
372. Осипов И. П. О взаимной вытесняемости хлора и кислорода по отношению к водороду. Сообщение на заседании 21 сентября 1877 года. *Протоколы заседаний физико-химической секции Общества Опытных наук при Императорском Харьковском Ун-те*. 1877 год. Х.: Университетская Тип., 1878. С. 5-7.
373. Отзыв профессора В. А. Ротерта о студенческих работах на тему по физиологии растений: «Отношение растений к алюминию». *Записки Новороссийского ун-та*. 1906. Т. 102. С. 18-45.
374. Открытие высших женских медицинских курсов в Одессе 26 сент. 1910 г. Из отчета Одесских высших женских медицинских курсов за 1910/1911 гг. Одесса, 1911. 45 с.
375. Открытие Общества. *Природа*. 1910. № 1. С. 109-110.

376. Павловский А. Д. О приготовлении противодифтерийной сыворотки в Киеве и о способах ее применения. *Труды Общества киевских врачей с приложениями протоколов*. К., 1896. С. 27.
377. Павловский А. Д. Этиология (бактериология) и серотерапия бубонной чумы. *Труды физико-медицинского общества*. 1899. Вып. 1. № 11. С. 80-96.
378. Палладин В. И. Значение углеводов для интрамолекулярного дыхания семенных растений. *Труды Общества Испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1894. Т. 27. С. 335-343.
379. Палладин В. И. Количество воды в зеленых и этиолированных листьях. *Труды О-ва Испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1890. Т. 24. С. 41-54.
380. Палладин В. И. Количество минеральных веществ в этиолированных листьях. *Труды Общества Испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1892. Т. 26. С. 127-132.
381. Палладин В. И. Физиологические исследования над этиолированными листьями. *Труды Общества Испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1892. Т. 26. С. 1-32.
382. Палладин В. И. Физиология растений. Х.: Тип. Даре, 1895. [Изд. 2]. 178 с.
383. Перемежко П. И. Система мочевых органов. Основания к изучению микроскопической анатомии человека и животных / под ред. М. Д. Лавдовского, Ф. В. Овсянникова. – СПб., 1988. – Т. 2. – С. 687-716.
384. Перемежко П. И. Система половых органов, мужские половые органы / П. И. Перемежко // Основания к изучению микроскопической анатомии человека и животных / под ред. М. Д. Лавдовского, Ф. В. Овсянникова. СПб., 1988. Т. 2. С. 716-767.
385. Перемежко П. И. Ткань эпителия. Основания к изучению микроскопической анатомии человека и животных / под ред. М. Д. Лавдовского, Ф. В. Овсянникова. СПб., 1887. Т. 1. С. 160-183.

386. Перемежко П. И. Учение о клетке. Основания к изучению микроскопической анатомии человека и животных / под ред. М. Д. Лавдовского, Ф. В. Овсянникова. СПб., 1887. Т. 1. С. 49-109.
387. Пильчиков Н. Д. Радий и его лучи. *ВОФЭМ*. 1900. № 286. С. 181-182; № 289. С. 41-53.
388. Погожев А. В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе. М., 1887. 394 с.
389. Породко Ф. М. Хемотропизм корней. Одесса, 1910. Ч. 1. 229 с.; 1915. Ч. 2. 190 с.
390. Потеня А. А. К истории развития некоторых аскомицетов. 1. *Mycosphaerella*. 2. *Gnomonia*, *Glomerella* и *Pseudopeziza*. Магистерская диссертация. *Труды общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете*. 1907-1908. Т. 42. С. 213-377.
391. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862-1914) / Сб. под ред. приват-доцента Харьковского ун-та В. И. Талиева. Х.: Тип. Сергеева, 1916. 224 с.
392. Пятницкий П. П. Отчет Обществу испытателей природы при Харьковском университете о геологических исследованиях. III. Исследования меловых осадков в бассейнах р. Дона и левых притоков р. Днепра. *Записки Харьковского Общества Естествоиспытателей*. Х., 1891. Т. XXIV. С. 1-181.
393. Рейнгард Л. В. Предложение об организации Обществом испытателей природы при Харьковском университете систематических публичных курсов по различным отраслям естествознания. *Протоколы Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. На второе полугодие 1870 года. Х.: Университетская типография, 1870. С. 34-36.
394. Ришави Л. А. К вопросу о дыхании растений. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1877. Т. 5. Вып. 1. С. 1-50.
395. Ришави Л. А. К вопросу о так называемом гальванотропизме. Одесса: Тип. Новороссийского ун-та, 1885. 45 с.

396. Роговский Е. А. Про температуру небесного пространства. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Т. 11. X., 1910. С. 276-286.
397. Ротерт В. А. Введение в физиологию растений. Х.: Тип. Харьк. ун-та, 1899. 18 с.
398. Ротерт В. А. О гелиотропизме. Казань: Изд-во Казанс. ун-та, 1893. 154 с.
399. Ротерт В. А. Отношение растительных организмов к кисло роду. *Вестник и библиотека самообразования*. 1903. № 6. С. 247-262.
400. Салтыков Б. Н. К вопросу о фармацевтическом образовании. М., 1915. 71 с.
401. Сапежко К. М. Два слова о лечении ран. Молодым товарищам, отправляющимся на поле брани. Одесса, 1914. 23 с.
402. Сапежко К. М. К вопросу о рецидивирующей роже. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей с приложением протоколов*. Новая серия. К., 1898. Т. 4, вып. 1. С. 13.
403. Сапежко К. М. К оперативному лечению пупочных гриж (новый способ операции малых пупочных грыж). VI-й Съезд российских хирургов. Москва, 28-30 декабря 1906. М., 1907. С. 176-180.
404. Сапежко К. М. Как достичь чистоты воздуха в операционном зале? (План асептической операционной комнаты). (Предварительное сообщение). *Врач*. 1890. Т. 11. № 34. С. 765-766.
405. Сапежко К. М. Как учушить отдаленные результаты операций злокачественных образований брюшной полости? VI-й Съезд российских хирургов. Москва, 28-30 декабря 1906. М., 1907. С. 198-203.
406. Сапежко К. М. О резекции желудка. I-й Съезд российских хирургов. Москва, 28-30 декабря 1900 г. М., 1901. С. 94-95.
407. Сапежко К. М. Об операции извлечения инородного тела из решетчатой кости. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей за 1890-91 год*. К., 1892. С. 7-9.
408. Сапежко К. М. Об улучшении санитарного состояния раненых на поле битвы. (Докладная записка). *Русский врач*. 1914. Т. 13, № 37. С. 1225-1226.

409. Сапежко К. М. Операция кисты поджелудочной железы. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей с приложением протоколов*. Новая серия. К., 1898. Т. 4, вып. 1. С. 1-12.
410. Сапежко К. М. Повреждение верхней части спинного мозга. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей с приложением протоколов*. Новая серия. К., 1895. Т. 1, вып. 3. С. 136-139.
411. Сапежко К. М. Случай травматического повреждения черепа с нарушением целостности мозга. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей за 1889-90 год*. К., 1891. С. 26-28.
412. Сапежко К. М. Случай эпилепсии правой лобной пазухи с эктазией и разрушением задней костной стенки ее. *Протоколы заседаний Общества киевских врачей за 1886-87 год*. К., 1888. С. 99-101.
413. Сапежко К. М. Способ радикальной операции больших пупочных грыж с расхождением прямых мышц. *Летопись русской хирургии*. 1900. Т. 5, кн. 1. С. 71-89.
414. Сапожников А. В каком виде следует посылать материалы для музеев и научного определения. *Природа*. 1913. № 1. С. 7-12.
415. Склифософский Н. В. Второй случай овариотомии со счастливым исходом в Одессе. *Медицинский вестник*. 1865. № 39. С. 358-360.
416. Склифософский Н. В. Два случая овариотомии со счастливым исходом. *Медицинский вестник*. 1868. № 9. С. 71-72.
417. Склифософский Н. В. Случай овариотомии. *Медицинский вестник*. 1865. № 10. С. 89-90.
418. Сорокин Н. В. Микологические очерки. *Труды общества Испытателей природы при Харьковском ун-те*. 1871. Т. 3. С. 1-48.
419. Страхов Н. Н. Естественные науки и общее образование. *Эпоха*. 1864. № 7. С. 1-32.
420. Съезд в Киеве естествоиспытателей. *Университетские известия*. К., 1861. № 10. С. 34-42.
421. Съезд в Киеве естествоиспытателей. К., 1861. 32 с.

422. Талиев В. И. Да здравствует новая, свободная Россия! *Бюллетени Харьковского общества любителей природы*. Х., 1917. № 1. С. 65-66.
423. Талиев В. И. К морфологии и генезису насекомоядных растений. *Труды Общества испытателей природы при Харьковском ун-те*. Х., 1903 (1904). Т. 38, вып. 1. С. 105-144.
424. Талиев В. И. Краткий список растений, собранных в Изюмском уезде Харьковской губернии. *Труды Общества испытателей природы при Импер. Харьк. ун-те*. 1895. Х., 1896. Т. XXIX. С. 283-298.
425. Талиев В. И. Меловые боры Донецкого и Волжского бассейнов. *Труды Общества испытателей природы при Харьковском ун-те*. Х., 1895 (1896). Т. 29. С. 225-282.
426. Талиев В. И. Охрана природы. *Природа*. Х., 1917. № 12. С. 1161-1163.
427. Талиев В. И. Охраняйте природу. *Бюл. Харьковского Общества любителей природы*. Х., 1913. Т. 4. С. 1-17.
428. Талиев В. И. Растительность окрестностей гор. Сергача Нижегородской губернии (семенные растения). *Труды Общества испытателей природы при Харьковском ун-те*. Х., 1894. Т. 27. С. 1-45.
429. Талиев В. И. Растительность южного берега Крыма (Деревья и кустарники). Х.: Русская типография и литография, 1909. 184 с.
430. Талиев В. И. Флора Крыма и роль человека в его развитии. *Труды Общества испытателей природы при Харьковском ун-те*. Х., 1900 (1901). Т. 35. С. 107-338.
431. Тарасевич Л. А. К учению о гемолизинах. Историко-критическое и экспериментальное исследование. О., 1902. 152 с.
432. Тарасевич Л. А. Курс общей патологии. М., 1908. Изд. 4. 213 с.
433. Тезяков М. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. Херсон, 1896. 126 с.
434. Точидловский И. Я. Памяти Федора Никифоровича Шведова. *ВОФЭМ*. К., 1906. № 418. С. 100-111.

435. Троицкий И. В. Аритмии детского сердца. *Врачебная газета*. 1913. № 16. С. 587-590.
436. Троицкий И. В. Величина лекарственных приемов в зависимости от особенностей растущего организма. СПб., 1898. 132 с.
437. Троицкий И. В. Детские болезни в системе клинических наук. *Русский врач*. К., 1904. № 49. С. 1660-1661.
438. Троицкий И. В. Дозирование лекарств в разные периоды роста. *Врачебная газета*. 1907. № 25. С. 705-706.
439. Троицкий И. В. Социальное значение осложнений в области яичников при эпидемическом перипаротите у детей. *Врачебное дело*. 1906. № 17. С. 469-470.
440. Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при Университете Св. Владимира / Изд. под. ред. проф. В. Чиркова. Вып. 1. 1897-1898. К., 1899. 321 с.
441. Труды медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете за 1889 год. Вып. 1. Х., 1889. 200 с.
442. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1900. Х.: Паровая типография и литография Зильберберга, 1901. Т. XXXV. 286 с.
443. Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1897 г. Х., 1899. Т. XXII. 116 с.
444. Умов Н. А. Геометричное значение интегралов Френеля. *Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей*. 1885. Вып. VI. С. 57-86.
445. Усков Л. И. Клинические наблюдения над терапией сердечных заболеваний. Дисс. написанная для получения степени д-ра мед. наук. Одесса, Универс. тип., 1903. 65 с.
446. Фавр В. В. Способы общественно-государственной борьбы с п'янством. *Протокол очередного научного и административного заседания Харьковского медицинского общества*. 1899. № 7. С. 27-28.

447. Фадеев Н.И. Уральское общество любителей естествознания в г. Екатеринбурге. *Природа*. 1910. № 1. С. 81-84.
448. Фесенков В. Г. Про интенсивность ночного неба. *Сообщения Харьковского математического общества*. Серия 2. Т. 15. X., 1915. С. 17-37.
449. Финкельштейн А. М. Доктор Н. О. Бернштейн. [Некролог]. *Одесский вестник*. 1891, 29 января. № 27. С. 3-5.
450. Финкельштейн А. М. Исследование главных вопросов ущемления паховых и бедренных гриж. Дисс., написанная для получения степени д-ра мед. наук. Х.: Универс. тип., 1862. 76 с.
451. Хенцинский Ч. И. К учению о микроорганизмах малярии. О., 1889. 69 с.
452. Холодный Н. Г. К вопросу о разделении в корне геотропической чувствительности. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1910. Т. 20. Вып. 4. С. 105-147.
453. Ценковский Л. С. К морфологии семейства Ulotrichaceae. *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1876. X., 1877. Т. X. С. 321-353.
454. Ценковский Л. С. Микроорганизмы (бактериальные образования). *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1882. X., 1883. Т. XI. 28 с.
455. Ценковский Л. С. О студенистых образованиях свеклосахарных растворов. *Труды Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те*. 1878. X., 1879. Т. XII. С. 137-167.
456. Чернай А. В. О насекомых, причинивших значительный вред растительности нашего края в 1870 г. *Протокол № 8 заседания Общества испытателей природы при Имп. Харьк. ун-те от 20 ноября 1870 г.* X., 1871. С. 29-31.
457. Чупров А. И. Из прошлого русских железных дорог. Статьи 1874-1895 годов. М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. 288 с.
458. Шидловский А. Описание рефрактора Киевской обсерватории. *Университетские известия*. К., 1863. Отд. 26. № 6. С. 1-26.

459. Шимановский Ю. К. Оперативная хирургия. СПб., 1869. Т. 3. 87 с.
460. Шмальгаузен И. И. Основы сравнительной анатомии позвоночных. М.; Госиздат, 1923. VIII. 425 с.
461. Шмальгаузен И. И. Основы сравнительной анатомии позвоночных животных. [Изд. 2-е испр. и доп.]. М.; Л.: Гос. изд. биол. и мед. лит., 1935. 924 с.
462. Щербина К. М. Математика в русской средней школе. К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1908. 152 с.
463. Якубович В. Ф. О пользе изучения педиатрии и роли ее в медицине. *Врачебная газета*. 1905. № 1. С. 2-4.
464. Яната А. А. Общество природы в Николаеве. *Природа Украины*. 1911. Вып. 1. С. 114-116.
465. Янишевский О. Э. К вопросу о нисходящих системах волокон в задних столбах спинного мозга. *Nevrol. Vestnik*. 1899. № 7 (3). С. 29-43.
466. Янишевский О. Э. К симптоматологии и патогенезу дрожательного паралича. *Русский врач*. 1909. № 32. С. 32-45.
467. Янишевский О. Э. О комиссуральных системах мозговой коры. *Неврологический вестник*. 1902. № 10 (4). С. 55-93.
468. Янишевский О. Э. Симптоматология заболеваний нервной системы. О.: Новороссийский университет, 1918. 46 с.
469. Baranezki J. Entwicklungsgeschichte des Gymnoascus g. Nov. Reessii B-ki. *Bot Zng*. 1872. S. 145-160.
470. Rotert W. A. Uber die Wirkung des Aehers und Chloroforms auf die Reizbewegungen der Mikroorganismen *Jahrb. Wiss. Bot*. 1904. Bd. 39. S. 1-70.

II. ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті, матеріали конференцій, наукові збірники, підручники та посібники

471. Андреасов Л. М. Деятельность Физико-химического общества при Харьковском университете (1872-1915 гг.). В кн.: Из истории отечественной

- химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. С. 225-281.
472. Андреасов Л. М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. М., 1951. С. 41.
473. Артемійчук Ю. Волкович Микола Маркіянович. *Клінічна анатомія та оперативна хірургія*. К., 2011. Т. 10. № 3. С. 6-10.
474. Архангельский Г. В. Выдающийся российский невролог М. Н. Лапинский. *Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*. 1996. Т. 96, № 1. С. 101-106.
475. Ахиезер Н. И. Харьковское математическое общество. Учёные записки Харьковского университета. Т. 65. (*Записки матем. отд. физ.-мат. факультета и Харьковского матем. об-ва.*) Т. 24. Х., 1956. С. 31-39.
476. Ахтемійчук Ю. Караваєв Володимир Опанасович (1811-1892). *Клінічна анатомія та оперативна хірургія*. К., 2011. Т. 10, № 1. С. 6-9.
477. Бабицкий П. С. Н. М. Волкович. *Журнал современной хирургии*. К., 1928. Т. 3. Вып. 6. С. 115-116.
478. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография. В 2-х т. Харьков, 1903. Т. 1. 572 с.; Т. 2. 982 с.
479. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Х., 1906. 329 с.
480. Багалея Д. И. Ученые общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). Х., 1911. 280 с.
481. Багалея Д. И. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Х.: Изд. Ун-та, 1908. 357 с.
482. Базилевская Н. А. Выдающиеся отечественные ботаники. М.: «Учпедгиз», 1957. 217 с.

483. Балінський Б. І. Ембріологічні дослідження в Київському університеті. В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). К., 1935. С. 171-228.
484. Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869-1969. *Ботанический журнал*. 1970. Т. 55, № 4. С. 583-591.
485. Барбарич А. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110- летию со дня организации: 1869-1979). *Ботанический журнал*. 1979. Т. 64. № 10. С. 1490-1496.
486. Баталов А. Б. К 140-летию Всесоюзного минералогического общества. Краткое содержание доклада, зачит. на общегор. собрании узб. отделения Всес. минерал. о-ва, посвящен. 140-летию о-ва. *Записки узбекского отделения Всесоюзного минералогического о-ва*. 1958. Вып. 12. С. 5-11.
487. Батов І. В. Зародження та початок наукової діяльності Новоросійського товариства природодослідників. *Питання історії науки і техніки*. К., 2010. № 2. С. 25-33.
488. Бахчиванжи Г. П. Вчений Я. Я. Вальц як популяризатор і організатор науки. *Вісник Одеського національного університету*. 2012. Т. 17. Вип. 1 (7). С. 191-199.
489. Белинский В. Г. Современная библиографическая хроника. *Отечественные записки*. 1839. Т. 5. Ч. 7. 274 с.
490. Белінг Д. Е. Сторічна робота Київського університету в галузі гідрофауністичних і гідробіологічних досліджень. В кн.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934). К., 1935. С. 183-204.
491. Белый Б. Н. О педагогической деятельности Киевского физико-математического общества. Сборник научных работ профессорско-преподавательского состава и аспирантов Киевского торгово-экономического института. 1971. Вып. 9. С. 70-79.

492. Бенюк В. О. Основні віхи становлення української акушерсько-гінекологічної науки. *Международный журнал педиатрии, акушерства и гинекологии, Январь / Февраль*, 2014. Том, 5. № 1. С. 89-100.
493. Бенюмов Р. Я. З історії розвитку громадської медичної думки на Україні. Н. А. Хржонщевський (1836-1906) (видатний український вчений і громадський діяч). К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1963. 387 с.
494. Белоусов Ю. В. Професор Іван Віссаріонович Троїцький в Харкові (1902-1919). *Педіатрія, акушерство і гінекологія*. 2006. № 4. С. 65-67.
495. Биць Ю. В. Володимир Валеріанович Підвисоцький – видатний український учений-патолог, педагог і громадський діяч (до 150-річчя від дня народження). *Фізіологічний журнал*. 2007. Т. 53. № 3. С. 103-105.
496. Богатирьова Р. В. Історія фармації України. Харків, 1999. 171 с.
497. Богоніс П. Київське хірургічне товариство. *Лікарська справа*. 1996. № 10/12. С. 171-175.
498. Богоніс П. М. Історія створення і діяльність Київського хірургічного товариства (1908-1929). *Лікарський вісник*. 1995. Т. 42. № 1. С. 37-41.
499. Бойко О. Д. Історія України: посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
500. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь, учебная и научная база медицинского факультета Университета Св. Владимира и Киевского медицинского института. К.: Преса України, 2005. 420 с.
501. Болгова В. С. Харьковская школа патологоанатомов у истоков метода цитологической диагностики в Украине. *Онкология*. 2015. Т. 17. № 2. С. 134-136.
502. Борейко В. Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года). *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический*. 1987. Т. 92. Вып. 4. С. 134-143.
503. Буланкин И. Н. 150-летие Харьковского университета. *Вестник высшей школы*. 1955. № 4. С. 46-51.

504. Буланкин И. Н. Стопятидесятилетие Харьковского государственного университета им. А. М. Горького (1805-1955). Материаллы для агитаторов и докладчиков. Х., 1955. 23 с.
505. Булах С. М. Бібліотека Товариства київських лікарів – початок розвитку системи інформаційного забезпечення лікарів. Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. К., 2010. С. 65-72.
506. Булах С. М. Імена в медицині у відгомоні часу. 2015 рік. Календар знаменних та пам'ятних дат. К., 2014. 116 с.
507. В память 50-летия учёной деятельности Николая Николаевича Бекетова (1853-1903). Х.: Издание Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете; Типография Адольфа Дарре, 1904. 64 с.
508. Варварцев Н. Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.). *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. К., 1990. С. 173-194.
509. Вартапетов Б. А. Академик В. Я. Данилевский (1852-1939). *Врачебное дело*. 1964. № 9. С. 109-111.
510. Васильев Г. К. Л. С. Ценковский. М.: Медицина, 1973. 32 с.
511. Васильев К. К. Вячеслав Карлович Стефанский (1867-1949 рр.). *Інфекційні хвороби*. 1997. № 4. С. 52-53.
512. Васильев К. К. Д. К. Заболотний. М., 1986. 43 с.
513. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей. *Советское здравоохранение*. 1990. № 1. С. 68-71.
514. Васильев К. К. Из истории медицинских связей Украины и Грузии. Грузины – преподаватели и питомцы Новороссийского университета. *Вісник СумДУ*. 2006. № 8 (92). С. 41-54.
515. Васильев К. К. К истории гомеопати в Одессе до 1917 года. *Український гомеопатичний щорічник*. 2001. Т. 4. С. 44-47.

516. Васильев К. К. Медицина старой Одессы: Очерки. Одесса: Оптиум, 2003. 208 с. (Малая серия «Вся Одесса»; Вып. 17).
517. Васильев К. К. Одесский гомеопат Николай павлович Раевский. *Український гомеопатичний щорічник*. 2003. Т. 4. С. 44-47.
518. Васильев К. К. Профессор Новороссийского университета К. М. Сапежко (К 150-летию со дня рождения). *Вісник Сум. держ. ун-ту*. Серія: Медицина. 2007. № 1. С. 14-26.
519. Васильев Ю. К. Деятельность Общества киевских врачей в начале XX ст. *Вісник Сумського державного університету*. Серія медицина. 2010. № 11. С. 14-23.
520. Васильев Ю. К. Деятельность общества Одесских врачей в начале XX ст. *Вісник СумДУ*. Серія медицина. 2010. № 2. С. 206-214.
521. Васильев Ю. К. Из истории деятельности Общества одесских врачей в начале XX ст. *Вісник Сумського державного ун-ту*. Серія Медицина. 2010. № 8 (92). С. 206-214.
522. Васильев Ю. К. История организации общества Одесских врачей и его деятельность в 50-60-х годах XIX ст. *Вісник Сумського державного ун-ту*. Серія Медицина. 2006. № 8. С. 14-23.
523. Васильев Ю. К. К истории первых периодических медицинских изданий на Украине: «южно-русская медицинская газета» (1892 – 1897 гг.). *Вісник Сумського державного університету*. Серія медицина. 2006. № 2 (86). С. 46-50.
524. Васильев Ю. К. Профессор Б. Ф. Вериги (1860-1825) в Одессе и его деятельность в обществе Одесских врачей. *Фізіологічний журнал*. 2010. Т. 56. № 2. С. 310.
525. Васильев Ю. К. Роль Общества одесских врачей в формировании и становлении фагоцитарной теории И. И. Мечникова. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна*. Медицина. 2006. № 13 (738). С. 116-118.
526. Васькович І. Шкільництво в Україні (1905-1920). К.: Освіта, 1996. 270 с.

527. Ведута В. В. Жизнь и научная деятельность профессора Александра Андреевича Вериги. *Вісник ОНУ. Серія: хімія*. 2015. Т. 20. Вип. 3 (55). С. 94-103.
528. Величко В. Київському хірургічному товариству – 150 років. *Здоров'я киян*. 2013, червень. № 6 (223). С. 1-4.
529. Верхратский С. А. Краткий очерк развития хирургии на Украине. *Новый хирургический архив*. 1957. № 5. С. 17-27.
530. Відомості Верховної Ради. 2016. № 3. с. 25.
531. Віленський Ю. Подвиги і драма хірурга Черняхівського. *День*. 2007. № 11. С. 21-22.
532. Вінничук С. М. Життя і наукова діяльність професора М. М. Лапінського – основоположника Київської неврологічної школи (до 170-річчя з дня заснування національного медичного університету ім. О. О. Богомольця). *Международный неврологический журнал*. 2011. № 7 (45). С. 43-52.
533. Вінничук С. М. Наукові здобутки кафедри неврології Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (до 150-річчя заснування). *Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. 2008. № 21. С. 219-223.
534. Вінничук С. М. Професор М. М. Лапінський – перший завідувач кафедри нервових хвороб медичного факультету Київського університету Святого Володимира. *Історія кафедри нервових хвороб Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. К., 2005. Вип. 8. С. 27-32.
535. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета Святого Владимира. К., 1884. Т. 2. 598 с.
536. Волярович М. П. Памяти Федора Никифоровича Шведова (К 50-летию со дня смерти). *Коллоидный журнал*. 1956. Т. 18. № 2. С. 130-134.
537. Воронцов Д. С. Нариси з історії фізіології на Україні. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 231 с.

538. Вчені Харківського державного медичного університету 1805-2005 / За ред. акад. А. Я. Циганенко, проф. М. В. Кривоносов, проф. П. Г. Кравчун та ін. Х.: ВАТ «Вид-во «Харків», 2002. 470 с.
539. Галайба В. 1200 метрів історії. *Хрещатик: Культурологічний путівник*. К., 1997. С. 108-110.
540. Гамалея Н. Ф. Воспоминания. Собрания починений. М., 1953. Т. 5. 249 с.
541. Гамалія В. М. Дослідження бактеріальних хвороб рослин в Україні: проблеми періодизації. *Нариси з історії природознавства і техніки*. 2005. Вип. 45. С. 116-120.
542. Ганіткевич Я В. Внесок українських лікарів у світову медицину. *Український медичний часопис*. 2009. Вип. 4 (72). VII/VIII. С. 110-115.
543. Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах та іменах. Наукове товариство ім. Шевченка та ін. Л., 2004. 368 с.
544. Гельфенбейн Л. Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства. *Нариси з історії техніки і природознавства*. 1965. Вип. 5. С. 130-136.
545. Генсірук І. Історія лісництва в Україні. Львів: Світ, 1990. 89 с.
546. Географія українських і суміжних земель. Т. 1. Загальна географія / Оправ. і зред. В. Кубійович. К.: Обереги, 2005. 512 с.
547. Гитман С. М. Зеленев Иван Федорович. *БМЭ*. М., 1978. Изд. 3. № 8. С. 1271-1288.
548. Глазкова Л. Ю. До історії фармації на Харківщині. Двадцять *Сумцовські читання*: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. Х.: Майдан, 2014. С. 102-111.
549. Глязер Г. Драматическая медицина. Опыты врачей на себе. М.: Молодая гвардия, 1962. 208 с.

550. Гніткевич Я. Володимир Олексійович Бец. Історія української медицини в датах та іменах. Л., 2004. 345 с.
551. Голда Д. М. С. Г. Навашин – засновник цитогенетичної школи. Матеріали наукових читань, присвячених 100-річчю відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин професором університету Св. Володимира С. Г. Навашиним (Київ, 23-24 верес. 1998 р.). К.: Фітосоціоцентр, 1998. С. 33-36.
552. Гольдман А. Г. Михаил Петрович Авенариус и Киевская школа экспериментальной физики. *Успехи физических наук*. К., 1951. Т. XLIV. Вып. 4. С. 586-609.
553. Гончарук Е. И. 150 лет Киевскому медицинскому институту / Под. ред. ак. АМНСССР. К.: Здоровья, 1991. 264 с.
554. Горб С. М. Бабки (Odonata) України: фауністичний огляд. *Вестник зоологии*. К., 2000. № 15. С. 3-32.
555. Гордецкий Д. Педагогическая деятельность Харьковского математического общества за 90 лет его существования (1879-1969). *Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе*. 1973. Вып. 2. С. 107-116.
556. Горленко М. В. Выдающийся русский миколог и микробиолог Иван Львович Серинов (к 25-летию со дня смерти). *Микробиология*. 1952. Т. 21, вып. 2. С. 239-242.
557. Григорян А. В. Всесоюзное научное медицинское общество хирургов. В кн.: История хирургических обществ России и Советского Союза. Л., 1969. С. 49-55.
558. Григорян Н. А. Из истории съездов русских естествоиспытателей и врачей. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. наук. праць*. К., 2004. С. 84-99.
559. Грицюк О. Ю. В. П. Образцов. *Здоров'я*. 1974. № 8. С. 35-40.
560. Груша А. М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. Чернігів, 2003. 48 с.
561. Даль М. К. Григорий Николаевич Минх (1835-1896). К., 1956. 141 с.
562. Демуз І. Громадсько-санітарна та науково-популяризаторська діяльність медичних товариств України у 1903 р. (за матеріалами річних звітів). *Наукові*

- записки з української історії: Збірник наукових статей.* Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. Вип. 33. С. 268-273.
563. Демуз І. Діяльність природничих товариств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. у висвітленні радянських дослідників. *Наукові записки.* Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 19. С. 111-118.
564. Демуз І. Математичні та хімічні наукові товариства України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: радянський досвід історіографічних напрацювань. *Наукові записки.* Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Випуск 17. С. 207-212.
565. Демуз І. Наукові медичні товариства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у джерелах дорадянського періоду. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».* Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. Х.: НТУ «ХПІ». 2013. № 10 (984). С. 33-41.
566. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох: монографія. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
567. Демуз І. Проблема визначення понятійного апарату, типологізації та класифікації наукових товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Часопис української історії* / [за ред. А. П. Коцура]. К., 2012. Вип. 24. С. 128-134.
568. Дзеверін І. І. Шлях до синтезу: дарвінізм, генетика і еволюційна концепція І. І. Шмальгаузена. *Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів.* 2009. Т. 7. № 2. С. 305-321.
569. Диденко С. И. Крупный ученый и общественный деятель (К 25-летию со дня смерти Л. А. Тарасевича). *Природа.* 1953. № 2. С. 85-87.
570. Догадина Т. В. Становление и развитие ботанических исследований в Харьковском университете. Кафедра ботаники (краткий исторический очерк). *Биологический вестник.* 1998. Т. 2, № 1. С. 123-129.

571. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 313 с.
572. Дубова Л. Іван Олексійович Сікорський – видатний діяч української педагогіки, психології та медицини (1842–1919). *Рідна школа*. 2012. № 1-2 (січень-лютий). С. 75-77.
573. Дяченко С. С. До заснування в Києві «Общества для борьбы с заразными болезнями». *Мікробіологічний журнал*. 1976. Т. 38. Вип. 6. С. 786-791.
574. Екокультурний туризм: до року туризму та курортів України; методичні матеріали. Управління культури і туризму Харківської облдержадміністрації / Укладач Г. В. Бакаєва. Х.: ХОУНБ, 2008. 29 с.
575. Елинов Н. П. Николай Васильевич Сорокин – основоположник медицинской микологии в России. *Проблемы медицинской микологии*. 1999. Т. 1. № 1. С. 2-8.
576. Ермолов А. С. Н. В. Склифосовский (к 100-летию со дня смерти). *Хирургия. Журнал им. Н. И. Пирогова*. М.: Медиа Сфера, 2004. № 11. С. 70-71.
577. Есаков В. А. География в университетах России в 60-80-е годы XIX в. Борьба за создание кафедр географии. *Труды Института истории естествознания и техники АН СССР*. 1959. Т. 27. С. 44-66.
578. Життя, присвячене людям (До 160-річчя від дня народження Володимира Костянтиновича Високовича) / За ред. Л. Є. Корнілова, Є. О. Корнілова, С. П. Руда, О. А. Юрчишина. К., 2014. 84 с.
579. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX в. М.: Медгиз, 1963. 382 с.
580. Завьялов А. И. Научный вклад профессора И. Ф. Зеленева в развитие отечественной дерматологии и венерологии (к 150-летию со дня рождения). *Вестник дерматологии*. 2010. № 4. С. 90-94.
581. Загальна мікробіологія, вірусологія, імунологія. Вибрані лекції: Навч. посібник / За ред. П. З. Протченко. О.: Одес. держ. ун-т, 2002. 298 с.
582. Загородній В. В. Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів. Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до

- 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. К., 2010. С. 9-21.
583. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи*: Зб. наук. праць. Вип. 1. К.; Чернівці, 1997. С. 66-78.
584. Засновники та визначні діячі курортів України / За ред. М. В. Лободи. К., 2011. 172 с.
585. Захарова М. А. К истории естественнонаучных обществ пореформенной России. *Исследования в области истории науки и техники*. Ленинград, 1988. С. 85-101.
586. Зубов В. П. Общие условия развития естествознания в России во второй половине ХІХ и начала ХХ века. *История естествознания в России*. М., 1960. № 2. 230 с.
587. Иванов Е. М. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829 гг.). Х., 1911. 32 с.
588. Иванов Е. М. Типография Харьковского университета. 1804 – 1904 гг. Х., 1912. 16 с.
589. Иванов С. З. Анастасий Егорович Зайкевич: историко-биографический очерк. Х.: Харьковского книжное изд-во, 1959. 152 с.
590. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884) / Под ред. проф. В. С. Иконникова. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. 437 с.
591. История Императорского университета св. Владимира / Сост. М. Ф. Владимирский-Буданов. К.: Тип. ун-та, 1884. Т. 3.: Университет Св. Владимира в период царствования имп. Николая Павловича. 674 с.
592. Іваненко О. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2013. № 4. С. 112-135.

593. Іваненко О. А. Міжнародні зв'язки університету Св. Володимира (60-ті рр. XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 52-63.
594. Іваненко О. А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 320 с.
595. Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Інститут Історії України, 2013. 375 с.
596. Іваниця В. О. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865-2003). О.: Фенікс, 2004. 136 с.
597. Іваниця В. О. Мікробіологія в Одеському Національному університеті імені І.І.Мечникова (1865-2003). *Вісник ОНУ*. Серія: Біологія. 2013. Т. 18, вип. 4 (3). С. 67-81.
598. Іваниця В. О. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865-2003) / В. О. Іваниця, Н. Г. Юргелайтіс, Т. В. Бурлака ; ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса : Фенікс, 2004. 135 с.
599. Розвиток мікробіології в Одеському університеті / В. О. Іваниця, М. С. Мішнаєвський. О., 2000. Ч. 2. С. 130-133.
600. Іванців В. В. Роль Київського товариства дослідників природи у вивченні фауни Волині (1867-1900). *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія «Історія і філософія науки і техніки». 2000. Випуск 6. С. 57-61.
601. Ільїн В. Г. Форми і напрями допомоги постраждалому населенню у м. Харкові у роки Першої світової війни. *Каразінські читання (історичні науки)*: тези доповідей 67-ї міжнародної наукової наукової конференції, Харків, 25 квітня 2014 р. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 195-197.
602. Історія Київського університету (1834-1959) / Відп. ред. О. З. Жмудський. К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1959. 629 с.
603. Історія Київського університету: монографія / За ред. І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 895 с.

604. Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965) / Відп. ред. О. І. Юрженко. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 423 с.
605. Історія Одеського університету (1865-2000) / За ред. Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз та ін.; В. А. Сминтина (голов. ред.). О.: АстроПринт, 2000. 226 с.
606. Історія селянства УРСР. К.: Наукова думка, 1967. Т. 1. 358 с.
607. Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конф. / Національний медичний університет імені О. О. Богомольця МОЗ України; голов. ред.: В. П. Неділько. К., 2010. 198 с.
608. Історія Харківського університету 1804–2006: у 3 т. / [ред. кол. М. Г. Швалб, С. Б. Глибицька, Р. А. Ставницька]. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. Т. 1. [Укл. С. І. Посохов]. 283 с.
609. Калиновський В. Б. Наукові товариства Харкова як осередки науки і культури Слобожанщини (XIX – початок XX століття). *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Х.: ХНПУ, 2014. Вип. 43. С. 175-181.
610. Камелин Р. В. Николай Степанович Турчанинов (к 200-летию со дня рождения). *Ботанический журнал*. 1997. Т. 82. № 9. С. 123-137.
611. Камчатний В. Г. Перші кроки на шляху до науки майбутнього професора І. П. Осипова. *Вісник НТУ «Харківського Політехнічного інституту»*. 2014. № 30 (1073). С. 99-105.
612. Караванська М. Ю. Всеросійські з'їзди природознавців і лікарів на теренах України. *Історія української науки на межі тисячоліть*. Зб. наукових праць. Вип. 15. К.: АН ВШУ, 2004. С. 72-75.
613. Карнацевич В. Л. 100 знаменитих харьковчан. Х.: Фолио, 2005. 510 с.
614. Касаткин С. Н. Анатоми Украины. *Архив анатомии, гистологии и эмбриологии*. 1955. Т. 32. Вып. 1. С. 77-82. (К 300- летию воссоединения Украины с Россией).

615. Кафедра терапевтической факультетской клиники. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Часть 2. Исторические очерки кафедр. Х., 1905-1906. С. 127-133.
616. Каценельсон Ю. Д. Издательство «Mathisis». *Книга: исследования и материалы*. М., 1960. Вып. 3. С. 360-376.
617. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Жизнь и деятельность украинского гистолога Ф. И. Ломинского (к 125-летию со дня рождения). *Архив анатомии, гистологии, эмбриологии*. 1980. Т. 82. № 4. С. 96-101.
618. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей). *Советское здравоохранение*. 1958. № 1. С. 41-46.
619. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Хржонщевський Н. А. *Успехи современной биологии*. К., 1954. Т. 38. С. 25-34.
620. Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. К., 1984. 88 с.
621. Кикоть С. М. Діяльність С.Г.Навашина у Київському товаристві дослідників природи. *Часопис української історії*. К., 2009. Вып. 14. С. 133-138.
622. Киприанов А. И. Органическая химия в Киевском университете за 100 лет. *Украинский химический журнал*. 1954. Т. 20. Вып. 2. С. 128-141.
623. Кириченко І. К. Загальна характеристика наукових товариств Харкова кінця ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2010. № 3 (5). С. 31-35.
624. Клейн Б. И. Высокович крупнейший русский микробиолог. (К сорокалетию со дня смерти). *Журнал микробиологии, эпидемиологии и инфекционных болезней*. К., 1950. Вып. 1. С. 1-23.
625. Климчук В. В. Василь Єгорович Чернов – перший завідувач кафедри педіатрії університету святого Володимира. *Український науково-медичний молодіжний журнал*. 2012. № 1. С. 64-67.

626. Кнопов М. Ш. Профессор М. С. Субботин и развитие асептического метода в России / М. Ш. Кнопов, В. К. Тарануха // Хирургия. – М., 2014. - № 2. – С.74–76.
627. Коваленко С. Г. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865-2005). О.: Фенікс, 2005. 104 с.
628. Коваленко С. Г. Кафедра ботаніки на біологічному факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова. *Вісник ОНУ*. Сер: Біологія. 2013. Т. 18, вип. 4 (33). С. 14-22.
629. Ковалинский В. В. Меценаты Киева: сб. очерков. [2-е изд., испр. и доп.]. К.: Кий, 1998. 523 с.
630. Козлов В. В. Очерки истории химических обществ в СССР / под ред. акад. С. И. Вольфовича. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. 610 с.
631. Козлов В. В. Столетие Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. *Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева*. 1968. Т. 13. № 5. С. 482-492.
632. Коломийченко М. И. К истории научного общества хирургов Украинской ССР. *Клиническая хирургия*. 1971. № 6. С. 14-21.
633. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.). Х.: Фірма «Консул», 1998. 192 с.
634. Колосовська Н. Д. Екскурсійна діяльність та популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908-1917). *Вересень* (Миколаїв). 1996. № 2. С. 33-36.
635. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917). *Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Секція «Історичні науки». Т. 4. Миколаїв, 1999. С. 3-22.
636. Колосовська Н. Д. Роль Миколаївського товариства аматорів природи у розвитку освіти, науки і культури Півдня України (1908-1917). *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 1999. С. 142-145.

637. Колтачигіна О. Ю. *150 років з дня народження М. Д. Пильчикова. Science and Science of Science*. 2007. № 2. С. 116-117.
638. Коновець О. Ф. *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*. К.: Хрещатик, 1992. 120 с.
639. Кононенко В. И. Ученик С. П. Боткина – В. Г. Лашкевич. *Врачебное дело*. 1954. № 6. С. 1-60.
640. Кононенко М. П. Роль науково-природничих товариств у розбудові громадянського суспільства. *Збірник наукових праць НДІУ*. Т. III. 2004. С. 97-108.
641. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. К.: Видавництво КДУ, 1971. 253 с.
642. Корнілова Л. Є. *Життя присвячене людям: До 160-річчя від дня народження Володимира Костянтиновича Високовича*. К., 2014. 84 с.
643. Корнус А. О. Пам'яті А. М. Краснова (1862-1914). *Наукові Записки Сумського ДПУ ім. А. С. Макаренка*. Суми, 2010. Вип. XII. С. 3-11.
644. Коробченко А. А. Альгологічні дослідження в товаристві дослідників природи при Харківському університеті. *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2005. Вип. 19. С. 93-98.
645. Коробченко А. А. Внесок О. В. Черная в розвиток зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті. *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2004. Вип. 15. С. 98-103.
646. Коробченко А. А. До історії розвитку в Російській імперії мережі наукових товариств дослідників природи і лікарів (друга половина XIX століття). *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2006. Вип. 26. С. 99-106.
647. Коробченко А. А. Зміст та основні напрями діяльності товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930 рр.) в контексті розвитку природознавства в Україні. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*, 2015. Вип. 43. С. 321-327.
648. Коробченко А. А. Зміст та основні напрями наукової діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930). *Наукові*

праці історичного факультету Запорізького національного університету.
Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 321-327.

649. Коробченко А. А. Значення освітньої діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті для популяризації природничих знань в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Сер.: Педагогіка і психологія. Зб. статей: Ялта: РВВ КГУ, 2014. Вип. 45. Ч. IV. С. 146-152.
650. Коробченко А. А. Історія шкільної природничої освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. 308 с.
651. Коробченко А. А. Культурно-просвітницька діяльність Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930). *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія: Педагогіка. Вип. 9. Мелітополь, 2008. С. 54-61.
652. Коробченко А. А. Наукові товариства при університетах Російської імперії та організація вивчення природи в другій половині XIX століття. *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2002. Вип. 10. С. 69-75.
653. Коробченко А. А. Розвиток біологічної науки в Україні (до середини XX ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2010. Вип. 45. С. 174-179.
654. Коробченко А. А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть*. К., 2002. Вип. 9. С. 109-114.
655. Коробченко А. Розвиток ботанічних та зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930). *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук*. Вип. 7. К., 2002. С. 108-116.
656. Коровкин В. С. О «туберклезных трехдневках» в Украине. *Украинский пульмонологический журнал*. 2002. № 3. С. 68-71.

657. Короленко В. В. Громадські об'єднання дерматовенерологів України. На шляху від наукових товариств до лікарського самоврядування. *Укр. науково-мед. молодіжний журнал*. 2013. № 2. С. 86-88.
658. Корпун Я. Ю. Александр Константинович Кононович – выдающийся украинский астрофизик. *История астрономического исследования*. 1956. Вып. 2. С. 289-352.
659. Кохан А. И. Сельскохозяйственный травматизм на Юге России в последнюю четверть XIX столетия / по исследованиям земских врачей. *Гигиена труда*. 1977. № 10. С. 52-54.
660. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія). К.: Наукова думка, 1998. 506 с.
661. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 519 с.
662. Коцур В. П. О. В. Корчак-Чепурківський (1857-1947 рр.): шлях від земського лікаря до академіка УАН – ВУАН – АН УРСР: монографія. Переяслав-Хмельницький, 2013. 601 с.
663. Коцур Н. І. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина XIX – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К., 2011. Вип. 42. С. 21-38.
664. Коцур Н. І. Дослідження умов праці і побуту сільськогосподарських робітників у науковій спадщині М. І. Тезякова (друга половина XIX ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть*: зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. К., 2010. Вип. 48. С. 102-113.
665. Коцур Н. І. З історії становлення і розвитку земської санітарної справи в Україні. *Часопис української історії*: зб. наук. ст. К., 2006. Вип. 5. С. 35-41.
666. Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Ізмаїл, 2011. Вип. 30. С. 95-104.

667. Коцур Н. І. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313-324.
668. Коцур Н. І. Наукові студії професора О. Г. Черняхівського (1869-1939): монографія. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. 346 с.
669. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія. Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.
670. Коцур Н. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства в галузі епідеміології та бактеріології (друга половина XIX – початок XX ст.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 8. С. 108-115.
671. Кочмар В. С. Міжнародні зв'язки Новоросійського університету в бібліотечній сфері. *Вісник ОНУ*. О., 2011. Т. 16. Вип. ½ (5/6). С. 11-30.
672. Кравчук М. Математика та математики в Київському університеті за сто років (1834-1934). В кн.: *Розвиток науки в Київському університеті за сто років (1834-1934)*. К., 1935. С. 22-33.
673. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Составлено Д. И. Багалеєм, Н. Ф. Сумцовым и В. П. Бузескулом. Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1906. 330 с.
674. Криволапов Ф. Г. Ф. Н. Шведов – основоположник физико-химической реологии. *УХЖ*. 1955. XXI, вып. 5. С. 675-678.
675. Кривошеина Г. Г. Научные общества при университетах и организация изучения природы во второй половине XIX века (на примере деятельности Общества любителей естествознания). *Социокультурные проблемы науки и техники*. Сборник трудов. Вып. 1. М., 2002. С. 127-143.
676. Кричун А. В. Одесский университет в 1865-1899 гг. *Одесский университет за 75 лет (1865-1940)*. О., 1940. С. 5-48.

677. Крушельницька О. В. *Методологія і організація наукових досліджень*. К.: Кондор, 2003. 192 с.
678. Кундієв Ю. І. *Володимир Підгаєцький: повернення із забуття. 1889 – 1937*. Житомир: Полісся, 2008. 324 с.
679. Кухта Л. Київське товариство любителів природи. *Київська старовина*. 2000. № 6. С. 169-171.
680. Кушик М. До історії розвитку медичних товариств в Україні та поширення медичного просвітництва. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: ЧНУ, 2009. Вип. 451: Педагогіка та психологія. С. 121-130.
681. Кушлакова Н. М. Організація наукової і педагогічної діяльності Харківського математичного товариства та джерела її фінансування (1879-1915 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки*. Вип. 12. № 1. Дніпропетровськ, 2005. С. 75-83.
682. Кушлакова Н. М. Педагогічна діяльність Харківського математичного товариства: 1879-1917. *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук*. Вип. 14. К., 2004. С. 57-65.
683. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історіографічні засади дослідження. *Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки*. Вип. 10. Дніпропетровськ, 2003. С. 96-101.
684. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930): монографія. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. 244 с.
685. Лавренко Є. Охорона природи на Україні. *Вісник природознавства*. 1928. № 3-4. С. 164-173.
686. Лазарев С. М. Апполинарий Григорьевич Подрез (1852-1900). *Вестник хирургии им. И. И. Грекова*. 2003. № 5. С. 8-12.
687. Лазаренко Е. К. Успехи минералогии на Украине. *Минералогический сборник геологического общества*. 1954. № 8. С. 3-12.
688. Лановик Б. Д. *Економічна історія України і світу*. К.: Вікар, 2004. 486 с.

689. Ланшина Л. Йосип Кондратович Пачоський – ботанік-флорист і музейний діяч. *Волинський музейний вісник: музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель*. Луцьк, 2012. Вип. 4. С. 171-174.
690. Левит М. М. Общественная медицина в России в период дореволюционной ситуации 1859-1860 гг. *Очерки по истории отечественной медицины середины XIX в.* М.: Медгиз, 1963. Вып. 2. С. 3-67.
691. Левцова Н. Н. К 13-летию со дня рождения Н. А. Валяшко. *Сьомі Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції з міжнародною участю «Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини. До 100-річчя відкриття Салтівської культури»*, 12 квітня 2001 р. Х.: Видавництво ХНАДУ, 2002. С. 23-25.
692. Левченко И. Инициатива членов естественных обществ Украины в проведении публичных народных чтений во второй половине XIX – начале XX ст. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций*. М., 2015. № 08 (79). С. 114-118.
693. Левченко И. Медицинские общества Украины в международных связях (вторая половина XIX – начало XX века). *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций*. М., 2014. № 11 (70). С. 97-100.
694. Левченко И. Социально-экономические предпосылки и основные этапы становления медицинских обществ Украины. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций*. М., 2015. № 04 (75). С. 130-133.
695. Левченко І. Вплив природничо-наукових товариств України на підготовку фахівців у галузі природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 7 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 133-138.
696. Левченко І. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти. *Гілея: науковий вісник*. Збірник

- наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 89-93.
697. Левченко І. З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині XIX – початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 109-113.
698. Левченко І. Ініціатива членів медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та об'єднань. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький*, 2016. Вип. 39. С. 95-100.
699. Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 111. 2016. С. 10-14.*
700. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.*
701. Левченко І. Міжнародне наукове співробітництво природничих та медичних товариств Київщини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 8 / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 119-125.*
702. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 51-54.
703. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 34. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 112-118.*

704. Левченко І. Наукова діяльність членів Київських об'єднань лікарів у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 9. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 133-138.
705. Левченко І. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 73-81.
706. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 87 (8). С. 26-30.
707. Левченко І. Передумови створення науково-природничих товариств в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: витоки та етапи становлення. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 93 (2). 2014. С. 10-14.
708. Левченко І. Природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність природничих товариств України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 10. [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 109-116.
709. Левченко І. Розвиток мікробіології в Україні зусиллями членів Київських об'єднань лікарів. *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 11. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 100-106.
710. Левченко І. Розвиток хірургічної науки в медичних товариствах в кінці ХІХ-на початку ХХ ст. *Virtus: Scientific Journal*, 2017. September, № 16. С. 164-169.
711. Левченко І. Розвиток фармацевтичної освіти в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. при підтримці медичних наукових товариств. *Наукові*

записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 35. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 217-224.

712. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – на початку XX ст. та їх світоглядні засади. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 89. С. 169-173.*
713. Левченко І. Роль Київського, Харківського та Новоросійського медичних товариств у розвитку вітчизняної науки. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Ужгород, 2014. Вип. 2 (33). С. 13-17.*
714. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXIX. С. 295-299.*
715. Левченко І. Форми соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталізму. *Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 2. С. 98-106.*
716. Лейбман З. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей. *Историко-математические исследования. 1961. Вып. 14. С. 393-440.*
717. Лесовой В. Н. К 130-летию кафедры дерматовенерологии Харьковского национального университета. *Актуальні проблеми дерматології, венерології та ВІЛ/СНІД-інфекції: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 130-річчю кафедри дерматології, венерології і СНІДу, Харків, 18-19 червня 2014 р. / «С.А.М». Х., 2014. С. 3-8.*
718. Лесовой В. Н. К 155-летию со дня рождения Профессора Ивана Федоровича Зеленева. *Актуальні проблеми дерматології, венерології та ВІЛ/СНІД-інфекції: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 155-річчю професора М. В. Тіпцева, Харків, 18 листопада 2015 р. / «С.А.М». Х., 2015. С. 3-8.*

719. Лесовой В. Н. Эмилий Федорович Беллин – яркий представитель харьковской медицинской школы XIX века. К 160-летию со дня рождения. *Експериментальна і клінічна медицина*. 2012. № 2 (55). С. 192-196.
720. Лизунова А. А. О возникновении Общества естествоиспытателей при Харьковском университете и его деятельности в первые годы существования. *Мат. научн. конф. молодых ученых*; Киев, 24–26 апреля 1991 г. К., 1991. С. 32-34.
721. Липкань А. Є. Ф. Г. Яновський. *Здоров'я*. К., 1974. С. 51-58.
722. Литвинов М. А. История крепостного права в России. М.: Тип. Вильде, 1897. 376 с.
723. Лутаева Т. В. Частная инициатива в образовании ученых высшей медико-фармацевтической школы Харьковской губернии (вторая половина XX – начало XX вв.). *Научный результат*. Серия: Педагогика и психология образования. 2014. № 2. С. 28-34.
724. Лутаева Т. В. Педагогічні ідеї та діяльність В. Я. Данилевського в контексті організації освіти дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*: зб. наук. пр. / Редкол. Л. Б. Лук'янова та ін.; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. К.; Луганськ: НОУЛІДЖ, 2014. Вип. 1 (8). С. 229-239.
725. Мазурмович Б. М. Вклад ученых Киевского университета у розвиток зоології у XIX і на початку XX ст. *Наукові записки Київського університету*. 1954. Т. 12, Вип. 6. Збірник біологічного факультету. № 11. С. 27-43.
726. Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні. К.: Вид-во КДУ, 1972. 230 с.
727. Мазурмович Б. Н. Выдающиеся отечественные зоологи. М.: Учпедгиз, 1960. 427 с.
728. Майданник В. Г. До історії створення та становлення київського Товариства дитячих лікарів. *Педіатрія, акушерство та гінекологія*. 2002. № 6. С. 42-48.
729. Майданник В. І. І. В. Троїцький – основоположник вітчизняної педіатрії. *Педіатрія, акушерство і гінекологія*. 2006. № 4. С. 58-64.
730. Манойленко К. В. Очерки из истории изучения фитогормонов в отечественной науке. Л.: Наука, Ленинградское отд-ние, 1969. 276 с.

731. Маньковский Б. Н. К истории кафедры нервных болезней. Сто лет Киевского медицинского института (1841-1941) / Б. Н. Маньковский. – К.: Медгиз, 1947. 137 с.
732. Маринжа Л. В. Я. Данилевский. Учений безмежних уподобань. *Історія медицини*. 2011. № 15-16. С. 66-67.
733. Марчевский М. Н. Харьковское математическое общество за первые 75 лет его существования (1879-1954). *Историко-математические исследования*. Вып. IX. [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. М., 1956. С. 613-666.
734. Марьенко Ф. С. Вильгельм Федорович Грубе. *Вестник хирургии им. И. И. Грекова*. 1966. Т. 97. № 10. С. 137-141.
735. Марьянчин Л. П. Незабвенной памяти Николая Маркиановича Волковича. *Вестник хирургии*. К., 1928. Т. 14. Кн. 41. С. 112-117.
736. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под редакцией профессоров И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. Х.: Типография «Печатное дело кн. И. Н. Гагарина», 1905. 785 с.
737. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России. М.: Изд-во АН СССР, 1957. 207 с.
738. Метелкин А. И. Л. С. Ценковский – основоположник отечественной школы микробиологов 1822-1887. М.: Гос. изд-во медицинской литературы, 1950. 261 с.
739. Микиртичан Г. Л. К 150-летию со дня рождения И. В. Троицкого. *Вопросы современной педиатрии*. М., 2006. Т. 5. № 6. С. 112-116.
740. Микиртичан Г. Л. О создании кафедр детских болезней в XIX ст. *Вопросы современной педиатрии*. СПб., 2007. Т. 6. № 2. С. 162-165.
741. Милославский Д. К. Харьковское областное общество терапевтов: взгляд сквозь призму веков (к 150-летию Харьковского медицинского общества). *Украинский терапевтический журнал*. 2011. № 3. С. 5-16.
742. Мильков Ф. И. А. Н. Краснов – географ и путешественник. М., 1955. 89 с.

743. Мирский М. Б. История медицины та хирургии: учебное пособие. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. 525 с.
744. Мирський М. Б. Евгений Григорьевич Черняховский: К 120-летию со дня рождения. *Клиническая хирургия*. 1994. № 4. С. 47-53.
745. Мисько Я. В. Харківська наукова медична бібліотека 150 років на службі медичної науки та охорони здоров'я (нариси з історії). *Бібліотечно-Українська бібліотечна асоціація б-тек України*; [відп. ред. Р. І. Павленко та ін.] Х.: Нац. наук. мед. б-ка України, 2011. С. 26-31.
746. Митрофанов А. Акціонерні товариства в металургійній промисловості України наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. *Економіка України*. 1992. № 12. С. 71-75.
747. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812-1917. Х.: Колорит, 2007. 366 с.
748. Міленушкін Ю. І. Видатний діяч вітчизняної медицини – Д. К. Заболотний. М.: «Знание», 1954. 24 с.
749. Могилевский Б. Мечников И. И. М.: Медицина, 1958. 413 с.
750. Мойбенко О. О. Науковий портрет Никанора Адамовича Тржаска-Хржонщевського (до 175-річчя з дня народження першого патофізіолога України). *Фізіологічний журнал*. 2011. № 57 (6). С. 17-22.
751. Мойсеєнко В. М. Характерні риси правового статусу селянства в пореформений період. *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України*. Черкаси, 2001. Вип. № 3. С. 177-179.
752. Мокряк Л. Ф. Научно-практическая деятельность А. О. Ковалевского в Бессарабии. *Проблемы истории, теории и организации науки*. Кишенёв, 1985. С. 23-37.
753. Музиченко Я. Той, хто зазирає у голову: 175-а річниця всесвітньо відомого анатома й психіатра Володимира Беца, відкривача «клітин свідомості» в людському мозку. *Україна молода*. 2010. 25 квітня. С. 9-15.

754. Мусатенко Л. І. Роль перших університетів України в розвитку фізіологічних досліджень росту та рухів рослин. *Біологічні студії*. 2007. Т. 1, № 1. С. 87-98.
755. Мусієнко М. М. Микола Григорович Холодний – студент і професор Київського національного університету. *Проблеми фітогормонології. До 125-річчя від дня народження академіка М. Г. Холодного* / гол. ред. академік НАН України К. М. Ситник. К.: Фітосоціоцентр, 2007. С. 78-89.
756. Мусій О. Українське лікарське товариство: історія та розвиток, 1910-2010 рр. К.: Народна газета, 2010. 200 с.
757. Мчедлов-Петросян М. «Фізико-хімія» Миколи Бекетова та доля фізико-хімічного відділення Харківського університету. *Світогляд*. 2010. № 5. С. 38-46.
758. Мчедлов-Петросян Н. О. Хімія в Харківському університеті. *Вісник Харківського національного університету*. Х., 2004. № 626. Вип. 11 (34). С. 5-34.
759. Мяловицька О. А. Академік Борис Микитович Маньківський – видатний український невролог. *Український неврологічний журнал*. 2013. № 3. С. 24-25.
760. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури. В кн.: *Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах* / За ред. Ю. В. Павленко, С. П. Рудої, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмова. К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. 420 с.
761. Научные медицинские общества СССР / [под ред. М. В. Волкова]. М.: Медицина, 1972. 455 с.
762. Недобой П. М. Іван Федорович Зелєнєв – видатний представник київської дерматологічної школи. *Український журнал дерматології, венерології, косметології*. К., 2012. № 1 (44). С. 134-135.
763. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности / Отв. ред. Е. В. Соболева. Ленинград, 1990. 34 с.
764. Оноприенко В. И. Павел Апполонович Тутковский. М.: Наука, 1987. 156 с.

765. Оноприенко В. И. Тутковский – исследователь и популяризатор неорганической природы Украины. У кн.: Популяризація науки в Україні. Історія і сучасність. К.: Хрещатик, 1992. С. 76-92.
766. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ – ХХ століть: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1998. 304 с.
767. Осіюк Л. Ботаніки Київського університету – популяризатори ботанічної науки і освіти (ХІХ – початок ХХ століть). *Наука і освіта*. Зб. наукових праць. Кн. 1. К., 1997. С. 52-56.
768. Осіюк Л. М. Дослідження вчених Київського університету в галузі флористики та систематики вищих рослин (ХІХ – поч. ХХ ст.). *Наука та наукознавство*. 1999. № 1. С. 103-110.
769. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Посвящено исторической дате 300-летия воссоединения Украины с Россией / Под ред. Б. Д. Петрова и др. К.: Госмедиздат УССР, 1954. 438 с.
770. Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. статей / Под ред. П. И. Калью. М.: «Медицина», 1965. 299 с.
771. Очерки по истории биологии в Харьковском университете / Отв. ред. д-р биол. наук проф. В. Н. Никитин. Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1955. 254 с.
772. Панченко П. П. Аграрна історія України: Підручн. для студ. с.-г. закл. освіти. [Вид. 2, випр., доп.]. К.: Знання, 2000. 342 с.
773. Паунова С. С. К 150-летию со дня рождения Александра Андреевича Киселя (1859-1938). *Педиатрия*. 2010. Т. 89. № 2. С. 156-159.
774. Передерий В. Настоящие врачи. Из истории кафедры факультетской терапии № 1 Национального медицинского университета. К, 2001. 211 с.
775. Переяслав-Хмельницький. Природа: рослинний світ. Критичний інвентаризаційний анований конспект флори та рослинності: судинні рослини, мохоподібні, лишайники, водорості. / За ред. В. П. Коцура, В. М. Джурана. – Корсунь-Шенченківський: ФОП Майдаченко І. О. 2010. 163 с.

776. Перцева Ж. М. Воробйов Володимир Петрович. *ЕСУ*. К., 2006. Т. 5. С. 155-160.
777. Перцева Ж. Н. Николай Петрович Тринклер – пример служения людям. *Медицна газета*. 2009. № 14/15. С. 11-15.
778. Перцева Ж. Н. Роль медицинской профессуры Харьковского университета в создании и деятельности Харьковского медицинского общества. В кн.: Харьковское медицинское общество. 150 лет. Х., 2011. С. 25-50.
779. Петров П. Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961). В кн.: 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961. К.: Здоров'я, 1965. С. 7-69.
780. Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества. В кн.: Очерки истории русской общественной медицины. М.: Медицина, 1965. 299 с.
781. Петрова З. Н. Женский медицинский Институт Харьковского Медицинского Общества (1910-1920 гг.). *Международный медицинский журнал*. 2006. №4. С. 139-146.
782. Петрова З. П. Выдающийся украинский терапевт Валериан Григорьевич Лашкевич (к 120-летию со дня смерти). *Внутренняя медицина: журнал*. 2008. № 5-6 (11-12). С. 18-22.
783. Петрова З. П. Выдающийся харьковский хирург и общественный деятель, заслуженный профессор В. Ф. Грубе. *Експериментальна і клінічна медицина*. 2013. № 1 (58). С. 184-195.
784. Петрова З. П. Выдающийся хирург Вильгельм Федорович Грубе. *Международный медицинский журнал*. 2006. № 5. С. 141-148.
785. Петрова З. П. Заслуженный профессор Украинской Республики Николай Петрович Тринклер (к 150-летию со дня рождения). *Международный медицинский журнал*. 2009. № 4. С. 112-115.
786. Петрова З. П. Зачинатель Харьковской терапевтической школы. *Международный медицинский журнал*. 2007. Т. 13, № 3. С. 126-129.
787. Петрова З. П. Франковський Владислав Андрійович. У кн.: Вчені Харківського державного медичного університету. Х., 2003. С. 450-458.

788. Петрюк П. Т. Профессор Павел Иванович Ковалевский – выдающийся отечественный ученый, психиатр, психолог, публицист и бывший сабурянин (к 160-летию со дня рождения). *Психічне здоров'я*. 2009. № 3. С. 77-87.
789. Пилипенко М. І. Дорадянський період становлення радіологічної служби Харківщини (1896-1917 рр.). *Український радіологічний журнал*. 2004. № 12. С. 341-345.
790. Пилипчук О. Я. Александр Онуфриевич Ковалевский. К.: Наукова думка, 1990. 224 с.
791. Пилипчук О. Я. Діяльність Наукового товариства імені Шевченка в галузі медицини. *Медицина і українська культура: матеріали конф.*, 23-24 груд. 1993 р. К., 1993. С. 137-140.
792. Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи і його внесок в розвиток ембріологічної науки: навч. Посібник. К.: КДП, 1991. 100 с.
793. Пічкур Т. Наукова діяльність вчених Київського університету ім. Св. Володимира у Київському товаристві дослідників природи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук*. К., 2004. Вип. 14. С. 150-155.
794. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Мюнхен, 1970. Кн. 1: Від початків української державності до ХХ ст. 342 с.
795. Позинич О. М. Університетські наукові товариства на Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія та культура Подніпров'я*; ред.: О. Ф. Нікілев. Дніпропетровськ, 1998. С. 93-96.
796. Поповский М. Судьба доктора Хавкина. М.: Изд-во «Восточной литературы», 1963. 134 с.
797. Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під ред. А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця. К.: Хрещатик, 1992. 240 с.
798. Постолов М. П. Хирурги Киевского университета – современники и последователи Н. И. Пирогова. К.: Изд-во АН УССР, 1957. 94 с.
799. Пример служения. Сборник трудов В. Я. Данилевского и материалов его деятельности / Сост. О. М. Белецкая. Х.: Изд-во «Форт», 2007. 528 с.

800. Приходько Т. М. Василь Якович Данилевський (1852-1939) – основоположник порівняльної паразитології в Україні. *Історія науки і біографістика*. 2007. № 1. С. 45-54.
801. Протько С. П. Роль научных обществ в формировании научных традиций: исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники. Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию. К.: Наукова думка, 1988. С. 59-62.
802. Проценко П. А. Фізико-хімічне товариство при Київському університеті та його роль у розвитку хімії ХХ ст. *Вісник Київського університету*. 1966. № 6. Серія фізична та хімічна. С. 115-124.
803. Пузанов И. И. Выдающийся натуралист Пачоский (1864-1942). М.: Наука, 1965. 86 с.
804. Радиш Я. Ф. Володимир Опанасович Караваєв (до 185-річчя від дня народження). *Лікарська справа*. 1996. № 7-9. С. 207-212.
805. Радулович В. И. Очерк истории русских медицинских обществ: цель, значение и взаимная связь. Орёл: Типография газеты «Орловский вестник», 1890. 40 с.
806. Развитие биологии на Украине: в 3-х т. / гл. ред.: Сытник К. М. и др. К.: Наук. думка, 1984-1986. Т. 1. 1984. 416 с.
807. Развитие физики в России (очерки) – Т.1: [Пособие для учителей] / [сост. А. Ф. Кононков, под ред. А. С. Предводителя и Б. И. Спасского]. М.: «Просвещение», 1970. 415 с.
808. Разумовский В. Н. Склифософский Н.В. *Врачебное дело*. 1927. № 2. С. 32-38.
809. Рахманов В. А. Профессор Иван Федорович Зеленев. *Вестник дерматологии*. 1960. № 11. С. 60-65.
810. Редько Г. Корабельні ліси України. К.: Либідь, 1995. 333 с.
811. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34-43.

812. Реєнт О. П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика. К., 2009. 486 с.
813. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 312.
814. Риженко А. В. Науково-природничі товариства (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Науковий світ, 2002. 25 с.
815. Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – поч. XX століть): навчальний посібник. К.: Науковий світ, 2004. 105 с.
816. Робак І.О. Організація охорони здоров'я в Харкові до імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Х.: ХДМУ, 2007. 345 с.
817. Рогожа М. М. Соціокультурне середовище та розвиток зоогеографії в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXIX. С. 289-295.
818. Рогожа М. Н. Вклад українських учених в исследование животного мира Российской империи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2014. Вип. 41. С. 297-301.
819. Родионов С. П. Геологические науки в Киевском университете (XIX и начало XX в.). *Очерки по истории геологических знаний*. 1955. Вып. 4. С. 167-186.
820. Родионов С. П. Київська геологічна школа (XIX і початок XX століття). *Геологічний журнал АН УРСР*. 1952. Т. 12. Вып. 3. С. 89-95.
821. Романець О. В. Наукова школа С. Г. Навашина в галузі цитогенетики. *Наука і наукознавство*. 2013. № 3. С. 112-121.
822. Руда С. П. Видатний вітчизняний лепролог Г. М. Мінх. *Актуальні питання теоретичної медицини. Актуальні питання клінічної медицини: матеріали науково-практичних конференцій студентів, молодих вчених, лікарів та викладачів* (Суми, 21-23 квітня 2010 р.). Суми: СумДУ, 2010. С. 66-67.
823. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. 262 с.

824. Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні. *Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. XVIII: Студії з поля історії української науки і техніки. Львів, 2004. С. 153-166.
825. Руда С. П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX-XX століть. *Наука і освіта*: зб. наук. праць. К.: Хрещатик, 1997. Кн. 1. С. 85-88.
826. Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців. *Популяризація науки в Україні: історія і сучасність* / під ред. А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця. К.: Хрещатик, 1992. С. 34-42.
827. Руда С. П. Творче єднання професорів-природничників та медиків Київського університету під егідою фізико-медичного товариства. *Сборник научных трудов «Вестник НТУ «ХПИ»*: Історія науки і техніки № 29. 2009. С. 127-134.
828. Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.). *Праці Наукового Товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 2000. Т. IV: Студії з поля історії української науки і техніки. С. 85-98.
829. Рудая С. П. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество. *Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном*: зб. аналітичних матеріалів. К., 1997. Вип. 1 (12). С. 53-55.
830. Рудая С. П. О некоторых аспектах деятельности Харьковского общества испытателей природы. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности. Л., 1990. С. 24-26.
831. Русавська В. А. Гостинність у контексті соціально-культурних трансформацій XIX ст. *Культура країни*. 2014. Вип. 45. С. 78-86.

832. Русанова Є. Г. С. П. Григор'єв і Харківське медичне товариство: перегортаючи сторінки «Протоколів». *Український радіологічний журнал*. 2010. № 4. С. 475-483.
833. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки* / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 153-164.
834. Савчук В. С. До питання про популяризаційну діяльність вчених природознавців України в дореволюційній українській пресі. *Українська журналістика-90. Тези*. К., 1990. С. 16-18.
835. Савчук В. С. Естественнаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. 232 с.
836. Савчук В. С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья. *История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в.* Днепропетровск, 1992. С. 105-111.
837. Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1995. № 1. С. 81-91.
838. Савчук В. С. Основные тенденции и логика развития университетского образования и науки в Российской империи в начале XIX ст. и роль немецкой профессуры в этом процессе. *Философский век. Альманах*. Вып. 28. История университетского образования в России и международные традиции просвещения. Том 1 / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. С. 146-153.
839. Савчук В. С. Педагогическая революция Акинфиева. *Экспедиция XXI века*. 2008. № 1. С. 68-79.
840. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1992. № 1. С. 51-55.

841. Савчук В. С. Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. 232 с.
842. Савчук М. П. Імунологічні дослідження в Одеському університеті. В кн.: Матеріали наукової конференції молодих учених Одеського університету (Одеса, 27-28 червня 1968 р.). О., 1968. С. 174-179.
843. Садівничий В. Відродження розпочинається із гласності...(медична преса Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст.): монографія. Дніпропетровськ, 2015. 360 с.
844. Садівничий В. О. Дбаючи про збереження і передачу інформації (періодичні та продовжувані видання Харківського медичного товариства XIX-XX ст.). *Наукові записки Інституту журналістики*. К., 2013. Т. 53. Жовтень-грудень. С. 183-190.
845. Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 29. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 376-380.
846. Самойленко Н. І. Товариство київських лікарів у другій половині XIX ст.: формування гуманістичних засад вітчизняної медицини. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 30. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 200-205.
847. Самойленко Н. Питання профілактики захворювань у роботі товариства київських лікарів (друга половина XIX – початок XX століття). *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*: Збірник наукових статей. Вип. 27. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 247-251.
848. Севастьянов В. Д. Неизвестная коллекция микропрепаратов насекомых А. О. Ковалевского. *Изв. Музейного фонда им. А. А. Браунера*. Одесса, 2007. Т. 4. № 2-3. С. 40-52.

849. Синцов Д. М. Харьковское математическое общество за 50 лет. В кн.: Труды I Всесоюзного съезда математиков (Харьков, 1930). М.; Л., 1936. С. 97-105.
850. Склярєнко Є. Т. 75-річний шлях пошуку та творчості. *Літопис травматології та ортопедії*. К., 1999. № 1-2. С. 7-11.
851. Склярєва Е. К. История медицины. Ростов на Дону: Феникс, 2014. – 346 с.
852. Слепуха И. М. Научная и педагогическая деятельность академика Ф. Г. Яновского. *Врачебное дело*. 1991. № 5. С. 113-118.
853. Смирнова-Замкова А. И. Владимир Константинович Высокович. *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине*. К., 1954. – № 3. – С. 267-268.
854. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Л.: Наука, 1983. 262 с.
855. Соболева Е. В. Организация науки в России второй половины XIX в. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1989. № 2. С. 13-18.
856. Соловьев В. О. Спутник краеведа Харьковщины: учебно-вспомогательное пособие. Х., 2014. 186 с.
857. Стойка О. А. Комиссия медицинских народных чтений при Обществе киевских врачей и ее деятельность. *Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів* (до 170-річниці його утворення): матеріали конференції. К. 2010. С. 181-189.
858. 100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности / Ред. коллегия: чл.-кор. АМН СССР, заслуженный деятель науки проф. Н. П. Новаченко (отв. ред.) и др. К.: «Здоров'я», 1965. 259 с. (М-во здравоохранения УССР. Харьковское научное медицинское общество).
859. Стрелков И. И. Развитие воззрений Н. Н. Бекетова на природу химического сродства в работах П. Д. Хрущева. В кн.: Из истории отечественной химии. Х.: Изд-во ХГУ, 1952. С. 76-91.
860. Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (друга половина XIX – початок XX ст.). К., 1998. 87 с. (Історія благодійності; 2).

861. Ступак Ф. Я. Нарис історії Національного медичного університету імені О. О. Богомольця: монографія. К., 2002. 108 с.
862. Сятиня М. Я. Історія фармації: навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Львів, 2002. 622 с.
863. Теренда Н. О. Вчення про інфаркт міокарда в історичному аспекті. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. К., 2013. № 1 (55). С. 56-61.
864. Тимаков В. Д. Николай Федорович Гамалея – один из основоположников отечественной микробиологии. В кн.: Вклад Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологи / под ред. С. Н. Муромцева. М., 1962. С. 11-19.
865. Тихомандрицкий М. А. Опыт истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Х.: Изд. Унив., 1904. 159 с.
866. Тітова О. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1971. № 10. С. 85-91.
867. Ткаченко М. М. Євген Фердинандович Вебер – фундатор київської рентгенологічної школи (до 140-річчя від дня народження). *Радіологічний вісник*. 2014. № 4 (53). С. 48-52.
868. Ткаченко С. С. Виникнення наукових товариств Харкова у ХІХ ст. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2009. № 29. С. 146-155.
869. Ткаченко С. С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у ХІХ – початку ХХ ст. *Прикладная радиоэлектроника*. 2010. Т. 9. № 2. С. 299-305.
870. Томсинов В. А. Подготовка и проведение университетской реформы 1863 года. Университетская реформа 1863 года в России / Составитель и автор вступительных статей В. А. Томсинов. М.: Зерцало, 2012. С. LXVIII-СХVII, С. ХСІХ-С.
871. Транковский Д. А. Академик Сергей Гаврилович Навашин: (автобиография). М.: Изд-во МОИП, 1947. 36 с.

872. Труды научно-исследовательского института биологии и биологического факультета, посвященные 150-летию университета. – Харьков, 1955. – Т. 22 – 252 с.
873. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: навч. посіб. для вузів / За заг. ред. Б. Д. Лановика. К.: Генеза, 1994. 368 с.
874. Ушаков Р. П. Повторювальний курс математики: посібник для учнів серед. закладів освіти / Р. П. Ушаков; за ред. М. Й. Ядренка. [2-ге вид.]. К.: Техніка, 2003. 591 с.
875. Федак Б. С. Швидка допомога Харківщини: кроки історії та сьогодення. *Екстренна медицина: від науки до практики*. 2013. № 3. С. 129-134.
876. Федорова В. Н. Развитие методики естествознания в дореволюционной России. М.: Учпедгиз, 1958. 434 с.
877. Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы. *Математ. конф., посвященная 100-летию со дня рождения профессора Н. Н. Ланге (1858-1958)*. О., 1958. С. 20-22.
878. Феоктістова Н. Ю. Олексій Миколайович Сєверцов. *Біологія. Історія науки*. М., 2005. № 12. С. 34-39.
879. Ферчук А. М. Авенаріус Михайло Петрович. Біографічний нарис. *Дослідження з історії техніки: зб. наук. праць*. К., 2012. Вип. 15. С. 102-107.
880. Фесенко В. Ю. Микола Валяшко: становлення науковця (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Гілея: Науковий вісник: зб. наук. праць*. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 67 (№12). С. 168-172.
881. Фещенко Ю. І. М. Корифей української медицини – академік Феофіл Гаврилович Яновський (до 150-річчя від дня народження Ф. Г. Яновського). *Український пульмонологічний журнал*. 2010. № 2. С. 5-11.
882. Финкельштейн Е. А. Василий Яковлевич Данилевский – выдающийся русский биолог, физиолог и протистолог (1852-1939). М.; Л.: АН СССР, 1955. 291 с.

883. Финн В. В. Сергей Гаврилович Навашин. Изв. АН СССР. 1937. Т. 7. С. 881-901.
884. Фролова Л. А. Владимир Иванович Палладин, 1859-1922 / отв. ред. Б. П. Строгонов. М.: Наука, 1986. 176 с.
885. Харьковский университет им. А. М. Горького 1805-1890. Исторический очерк / отв. ред. Тарапов И. Е. Х., 1980. 187 с.
886. Харьковское медицинское общество (1861-1911): Очерки его пятидесятилетней деятельности / Под ред. С. Н. Игумнова. Х.: Типография и литография М. Зильберберга и С-вья, 1913. 539 с.
887. Харьковское медицинское общество в период становления (1861-1894 г.) / За ред. Л. Н. Гридасова, Е. М. Кулешова, Е. Г. Бенько, О. В. Вьюнник. *Медицина наука і клінічна практика: минуле, сьогоднішня, майбутнє; присвяч. 150-річчю Харківського медичного товариства*, 20 жовт. 2011 р.: матеріали наук.-практ. конференції. Х., 2011. С. 62-69.
888. Хвисюк М. І. До 150-річчя Харківського медичного товариства. 11 з'їзд ВУЛТ. *100 років Українському лікарському товариству, 28-30 верес. 2011 р.:* тези доповідей. Х., 2011. С. 85-93.
889. Хвисюк М. І. Харківське медичне товариство – досвід історії. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*. 2011. № 2. С. 94-99.
890. Хвисюк Н. И. Владимир Павлович Бобин – общественный деятель Харьковского медицинского общества (к 150-летию со дня рождения). *Международный медицинский журнал*. 2006. № 6. С. 124-125.
891. Хвисюк Н. И. К 150-летию Харьковского медицинского общества. *Международный медицинский журнал*. 2011. Т. 17. № 4. С. 107-111.
892. Ходько О. В. Никанор Адамович Хржонщевський (видатні досягнення в медицині та благодійність). *Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-річчя його утворення):* матеріали конференції. К., 2010. С. 128-132.

893. Холодний М. Г. До історії мікробіології в Київському університеті. *Сто років Київського університету*. К.: Вид-во Київського держ. ун-ту, 1935. С. 93-104.
894. Хорошин М. Г. Егор Степанович Главче (К 150-летию со дня смерти). *Вестник дерматологии и венерологии*. 1969. № 10. С. 86-90.
895. Христова Т. Є. Костянтин Пурієвич – визначний фітофізіолог України (до 140-річчя від дня народження). *Вісник Луганського нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Біологічні науки. 2007. №7. (124). С. 69-75.
896. Христова Т. Є. Тенденції розвитку фізіології рослин у Київському товаристві природодослідників. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 169. С. 57-59.
897. Христова Т. Становлення та розвиток фізіології в Україні: монографія. ДВНЗ «Запоріж. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Мелітополь: Вид. будинок ММД, 2012. 466 с.
898. Христофоров В. Эксперименты на себе. *Медицинская газета*. 2012. № 55. С. 15-17.
899. Хромов А. В. Очерк истории развития автоматки в СССР. Дооктябрьский период. М., 1956. 173 с.
900. Ціборовський О. М. Заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я (до 170-річниці Товариства Київських лікарів). Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів: матеріали конференції. К., 2010. С. 87-92.
901. Ціборовський О. М. Медичний календар України. Пам'ятні події та видатні особи в історії української медицини, ювілейні дати яких відзначаються у 2014-2015 роках. К., 2014. 60 с.
902. Цюняк О. Природознавчі товариства Харкова в популяризації наукових знань у другій половині ХІХ ст. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 123-125.
903. Чеботарьова В. Д. Пропедевтична педіатрія: Навчальний посібник. К., 1999. 578 с.

904. Чекман І. С. Україно, обітована земле мого серця! Нобелівські лауреати – вихідці з України. *Вісник НАН України*. 2006. № 1. С. 44-53.
905. Чень І. Б. І. І. Мечников: життя і наукова діяльність. *Фактори експериментальної еволюції організмів*. 2015. Том 16. С. 282-286.
906. Чернай О. Леонард Леопольдович Гиршман. *Панорама*, 1993. № 22. – 22 мая.
907. Черняхівський О. Ф. І. Ломінський – як вчений, вчитель та громадський діяч. *Укр. мед. вісті*. 1928. № 1-2. С. 191-198.
908. Чмель А. Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества. В кн.: *Итоги и перспективы по истории медицины / [ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко]*. Ташкент, 1980. С. 645-653.
909. Шалімов С. О. Інституту онкології АМН України – 85 років. *Онкологія*. 2005. Т. 7. № 3. С. 190-194.
910. Шарлемань Н. В. Зоогеография УССР. К.: Изд-во АН УССР, 1937. 234 с.
911. Шаталова-Залеская Е. О. К истории кафедры физиологии растений в Харьковском университете. *Тр. НИИ биологии и биологического факультета. Очерки по истории биологии в Харьковском университете*. Х.: Изд-во Харьк. Ун-та, 1955. Т. 22. С. 227-234.
912. Шевченко Ф. П. О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами. *«Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. – К., 2004. – Т. 1: Джерела. – С. 519-520.
913. Шен Р. М. Профилактика бешенства и значение работ Н. Ф. Гамалеи в борьбе с этим заболеванием. В кн: *Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию / Под ред. С. Н. Муромцева*. М., 1962. С. 88-99.
914. Шидловский І. В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України. Львів, 2012. 112 с.
915. Шидловський І. В. Зоологічні музеї університетів України. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, 17-18 вересня 2009 р. Львів: Кам'янець-Подільський, 2009. С. 18-32.

916. Шипулін В. П. Академік Ф. Г. Яновський: грані особистості. *Гастроентерологія*. 2014. № 2 (52). С. 94-101.
917. Щербакова А. А. Валерий Иванович Талиев. М., 1960. 73 с.
918. Щирова И. А. Многомерность текста: понимание и интерпретация: Учебное пособие. СПб.: ООО «Книжный Дом», 2007. 472 с.
919. Эйно́р О. Л. Николай Иванович Андрусов. К.: «Наукова думка», 1990. 222 с.
920. Якуба А. О. Становлення фармацевтичної освіти на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. К.: «Видавництво «Гілея», 2013. Вип. 77 (10). С. 33-36.
921. Wielhorski W. Życiorysy zasłużonych // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 69-115.

Енциклопедичні, довідкові та бібліографічні видання

922. Александр Игнатьевич Набоких. 1874-1920: Библиографический указатель / [сост. и авт. вступ. ст. А. Л. Драголи]. О.: ОГНБ, 1977. 37 с. (Серия «Ученые Одессы». Вып. 6).
923. Афанасьев Евгений Иванович / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907. С. 654-655.
924. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета, 1905-1917 / [сост. Е. М. Мишина и др.]. Казань: Казанский университет, 1986. 78 с.
925. Биографический словарь бывших питомцев Первой Харьковской гимназии за истекшее столетие с 1805 по 1905 год / Сост. Н. А. Чеканов. Харьков: «Русская типо-лит.», 1905. Т. VIII. 566 с.
926. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / под ред. В. С. Иконникова. К., 1884. 473 с.
927. Биологи: Биографический справочник / [Авт. Бабий Т. П. и др.]. К.: Наукова думка, 1984. 814 с.

928. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Санкт-Петербург, 1904. Т. VI. С. 321-324.
929. Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: Бібліографічний довід / За заг. ред. В. М. Лісового. Х.: ХНМУ, 2010. 208 с.
930. Волков В. А. Российская профессура XVIII – начала XX вв. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. СПб., РХГА, 2003. 544 с.
931. Воробйов В. П. Атлас анатомии человека. В пяти томах. Т. II. [Изд. 2-е]. М.; Л.: Медгиз, 1948. 564 с.
932. Дьяченко М. Г. Шведов Федір Никифорович. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічник. О.: Астропринт, 2005. [Вид. 2]. С. 39-43.
933. Календар знаменних і пам'ятних дат Харківщини на 2016 рік: рек. бібліогр. покажч. / Департамент культури і туризму Харків. обл. держ. адмін.; Харків. обл. універс. наук. б-ка. Х., 2015. 53 с.
934. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. К., 1912. 674 с.
935. Медично-оздоровчий комплекс столиці. Кращі лікарі Києва. Розділ 3. Фармація / За ред. Замяткіної А. Є., Назаренко Д. І., Догузова В. Д. К.: Вид-во «Видавничий центр «Логос Україна», 2010. 85 с.
936. Муратов Александр Александрович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907. С. 234-235.
937. Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: історичний нарис до 185-річчя заснування / А. В. Зайченко, Н. В. Мусієнко, О. В. Полевщикова та ін.; відп. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2002. 248 с.
938. Наш земляк – видатний вчений-гістолог Петро Іванович Перемежко: бібліографічний покажчик / Уклад. О. В. Безверха. Суми, 2014. 20 с.
939. Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник та ін.]. К.: Світ Успіху, 2005. 432 с.

940. Общество испытателей природы при Императорском Харьковском университете // Энциклопедический словарь. Т. 42. СПб.: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон, 1897. С. 618.
941. Павло Апполонович Тутковський. Бібліографічний покажчик. К.: Наукова думка, 1965. 70 с.
942. Пам'ятні події і видатні особи в історії української медицини, ювілейні дати яких відзначаються у 2011 р. Історичний довідник. К., 2010. 21 с.
943. Порфірій Петрович Пятницький. Энциклопедия Брокгауза и Эфрона / За ред. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. СПб., 1890-1907. 543 с.
944. Ректори Київського університету. 1834-2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко. К: Либідь, 2006. 265 с.
945. Робак І. Ю. Воробйов Володимир Петрович. *Харківщина: енциклопедичний словник* / ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Титов. Х.: Золоті сторінки, 2015. С. 78-79.
946. Севастьянов В. Д. Ковалевский Александр Онуфрійович / В. Д. Севастьянов. *Профессори Одеського (Новоросійського) ун-ту*. О., 2000. Т. 3. С. 75-79.
947. Станишевский В. А. Указатель к сообщениям Харьковского математического общества при Харьковском университете (1879-1952 гг.) / Под ред.: Л. И. Гуревича. Х.: Изд-во ун-та, 1955. 43 с.
948. Товариство київських лікарів: бібліографічний покажчик: до 170-ї річниці з дня заснування / Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр мед. статистики; уклад.: Л. Є. Корнілова, Н. І. Мамедова, В. Т. Нековаль, В. В. Недельчева. К., 2010. 119 с.
949. Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 496 с.
950. Шаров І. Заболотний Данило Кирилович. У кн.: Вчені України: 100 видатних імен. К.: Артк, 2006. С. 140-144.

951. Швалб М. Г. Указатель к Трудам Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / Под ред. Л. И. Гуревича. Х., 1955. 26 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

952. Богоніс П. М. Історико-науковий аналіз діяльності Київського Хірургічного товариства (1908-1917): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 166 с.
953. Божко Л. Д. Становлення та розвиток географічної науки на Харківщині (друга половина XIX – перша половина XX ст): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Л. Д. Божко. – К., 2005. – 22 с.
954. Васильєв Ю. К. Роль Товариства одеських лікарів у розвитку медичної справи та медичної науки. 1849-1924 рр.: автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14.02.04 «Історія медицини». Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця. К., 2011. 20 с.
955. Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1996. 21 с.
956. Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2005. 232 с.
957. Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2005. 18 с.

958. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спкц. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2006. 190 с.
959. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України. Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2006. 19 с.
960. Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX століття: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харківський державний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2000. 193 с.
961. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрямки діяльності (1908-1917 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». НАН України; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 1999. 17 с.
962. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917 роки): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. К., 1999. 236 с.
963. Корман М. М. Науковий доробок В. О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX століть): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. К., 2006. 20 с.
964. Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». АПН України, Інститут педагогіки. К., 2001. 209 с.
965. Крецул Н. І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В. І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: автореф. дис. ... канд. іст.

- наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Нац. акад. наук України. Центр дослідж. наук.-техн. Потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2005. 19 с.
966. Кураєв О. О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». К., 1992. 21 с.
967. Кушик М. Л. Дидактичні основи фахової підготовки студентів у медичних навчальних закладах України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис.... канд.. пед.. наук: 13.00.04 / М. Л. Кушик. – Черкаси, 2009. – 20 с.
968. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство та його внесок у розвиток математичної думки в Україні (1879-1930): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2007. 251 с.
969. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 20 с.
970. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 253 с.
971. Пашков М. Ю. Социально-функциональный анализ общественных объединений на Украине (XIX – XX вв.): автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання». Киевский институт политологии и социального управления. К., 1991. 16 с.
972. Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929: автореф. дисс. ... докт. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и

техники». АН России, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. М., 1992. 37 с.

973. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет внутрішніх справ. Х., 2001. 20 с.
974. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (ХVІІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Інститут історії України НАН України. К., 2009. 40 с.
975. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина ХІХ – начало ХХ в.: дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки»; спец. 07.00.01 «Історія України». Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1996. 450 с.
976. Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 176 с.
977. Сергієнко С. С. Историко-научовий аналіз діяльності професора О. О. Коротнева в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть ХІХ – початок ХХ століть): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. К., 2006. 206 с.
978. Стукало Н. М. Діяльність Київського фізико-математичного товариства з розвитку шкільної математичної освіти в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2011. 184 с.

979. Стукало Н. М. Діяльність Київського фізико-математичного товариства з розвитку шкільної математичної освіти в кінці XIX – на початку XX століття: автор. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2011. 20 с.
980. Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. К., 1997. 210 с.
981. Товкун Л. П. Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883-1847 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2010. 193 с.
982. Трускавецька І. Я. Розвиток біологічної науки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Соціально-економічний та антропологічний виміри: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 231 с.
983. Фесенко В. Ю. Життя та науково-педагогічна діяльність професора М. О. Валяшка (1871-1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки». Нац. техн. ун-т «Харківський політехнічний ін-т». Х., 2014. 20 с.
984. Христова Т. Є. Становлення та розвиток фізіології рослин в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... докт. біолог. наук: спец. 03.00.23 «Фізіологія рослин». Київс. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010. 194 с.

Електронні ресурси

985. Бармак М. Особливості проведення міської реформи 1870 року у Волинській губернії. URL: <http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/04/Barmak.pdf>.
986. Болотова Е. В. Вклад Н. В. Склифософского в развитие отечественной медицины. URL: <http://uroweb.ru/news/11833.html>.

987. Гай Ю. Неперевершений анатом, або український внесок у мозок людства. URL: <http://h.ua/story/154149/>.
988. Галушка Р. А. И. И. Мечников – основатель современной микробиологии и иммунологии // Annals of Mechnikov Institute. 2011. № 1. С. 64-67. URL: <http://imiamn.org.ua/journal.htm>.
989. Економічний та соціальний розвиток східноукраїнських земель у 1860-1890-х рр. URL: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3511>.
990. Жуванов Д. Професор М. Д. Пільчиков – харківський Тесла. URL: http://www.romanenko.biz/ua/library/article_pilchikov.html.
991. Загайна Н. В. Володимир Олексійович Бец (1834-1894). URL: <http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=5751>.
992. Зарубин Иван Кондратьевич [Електронний ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зарубін_Іван_Кіндратович.
993. Зильберберг Я. М. Зильберберг Яков Владимирович. URL: <http://www.peoples.ru/medicine/surgery/zilberberg/>.
994. Иванов А. Профессор-националист (к 75-летию со дня кончины П. И. Ковалевского). URL: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=104584>.
995. Йосип Йосипович Мочутковський. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мочутковський_Йосип_Йосипович.
996. Йосип Осипович Мочутковський й його героїчні заслуги. URL: http://referaty.net.ua/referaty/referat_71639.html.
997. Иван Лазаревич [Електронний ресурс] // Українці у світі. URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/46676dabd6e43580/>.
998. Київській міській станції швидкої медичної допомоги – 100 років // Аптека, 2002. № 26 (347). URL: <http://www.apteka.ua/article/13119>.
999. Коцур Н. І. Внесок учених – членів Товариства київських лікарів у подолання епідемій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія науки і біографістика, 2010. Вип. 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2010-4/index.html>.

1000. Кульчицкий Николай Константинович. URL:
www.brocgaus.ru/dir3/122100.htm - 73.
1001. Курако Ю. Л. Південноукраїнська (Одеська) наукова школа невропатологів і нейрохірургів // Аптека. 2002. № 26 (347). URL:
<http://mediclab.com.ua/index.php?newsid=15967>.
1002. Лазаревич Иван Павлович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Лазаревич_Іван_Павлович.
1003. Левашов Сергей Васильевич. Материал из Википедии. URL:
https://ru.wikipedia.org/wiki/Левашов,_Сергей_Васильевич.
1004. Маринжа Л. Талантливый ученый-энтузиаст. URL: <http://health-ua.com/article/2448.html>.
1005. Медичний факультет Університету св. Володимира. URL:
<http://archive.is/Ib6DS#selection-1833.0-1836.0>.
1006. Муратов Александр Александрович (гинеколог). URL:
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Муратов,_Александр_Александрович_\(гинеколог\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Муратов,_Александр_Александрович_(гинеколог))
1007. Павел Аполлонович Тутковский: Киевская школа геологов. URL:
http://vodospad.com/book42_4.html
1008. Промисловість України в пореформений період. URL:
http://ru.osvita.ua/vnz/reports/econom_history/24520/.
1009. 145-років від дня народження Єгора Главче. URL:
<http://uabvc.org.ua/?p=744145>.
1010. Тритшель Карл Генрихович [Електронний ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). URL:
https://ru.wikipedia.org/wiki/Тритшель,_Карл_Генрихович.
1011. Українська еліта. Підвисоцький Володимир Валеріанович (1857-1913). Учений-патолог. URL:
http://ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part4/002.htm.
1012. Участь видатного вченого П. А. Тутковського у вирішенні проблем Бердичева. URL:

http://berdpo.info/news/kraeznavstvo/uchast_vidatnogo_vchenogo_p_a_tutkovskogo_u_virisheni_problem_berdicheva-id7308.html.

1013. Харківсько-Київське таємне товариство. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківсько-Київське_таємне_товариство.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Кількісний показник зарубіжних відряджень членів природничих та
медичних товариств Київщини**

№ п/п	П.І.П. вчених	Відрядження	З'їзди	Конгреси	Виставки
1.	Абашев Д.	1			
2.	Авенаріус М.	1			1
3.	Алексеев А.	1			1
4.	Алексеев П.	3			1
5.	Армашевський П.				1
6.	Афанасьєв Є.	2			
7.	Баранецький О.	1			
8.	Бец В.		1		1
9.	Бобрецький М.	1			
10.	Богданов С.	2			
11.	Букреев Б.	1			
12.	Бунге М.	2			
13.	Вальц Я.	1			
14.	Венюков П.	2			1
15.	Гарнич Ф.				1
16.	Гейгель Г.	1			
17.	Горецький Л.	1			
18.	Ергард Ф.	1			1
19.	Єрмаков В.	1			
20.	Караваєв В.	1			
21.	Кесслер К.	1	1		
22.	Коротнев О.	4			
23.	Косоногов О.	1			
24.	Лазаревич І.	1			
25.	Лапінський М.	2			
26.	Липський О.	1			
27.	Мацон Ю.	1			
28.	Мінх Г.	1			
29.	Москальов М.	1			
30.	Навашин С.	1			
31.	Писемський Г.			1	
32.	Підвисоцький В.	1			
33.	Покровський В.		1		

Продовження додатку А

34.	Радкевич Г.	1			
35.	Рахманінов І.	4			1
36.	Рейн Г.	1		1	
37.	Ромер П.				1
38.	Савченко І.	1			
39.	Садовень О.	1			
40.	Сапежко К.		2		1
41.	Семенкевич Ю.	3			
42.	Студзинський І.	1			
43.	Суботін В.	1			
44.	Суслов Г.		1		1
45.	Тихомиров М.	2			
46.	Троїцький І.	1			
47.	Феофілактов К.				1
48.	Фогель Р.	1			
49.	Х. фон-Гюббенет	2		1	
50.	Хандриков М.	2			1
51.	Шеффер О.	1			
52.	Шидловський А.	1			
53.	Шиллер М.		1		
54.	Шимановський Ю.	1			
55.	Шмальгаузен І.	1			

Додаток Б

Кількісний показник зарубіжних відряджень членів природничих та медичних товариств Харківщини

№ п/п	П.І.П. вчених	Відрядження	З'їзди	Конгреси	Виставки
1.	Алексєєвський В.	1			
2.	Андрєєв К.	1			
3.	Арнольдї В.	1			
4.	Барабашев П.	1		1	
5.	Белоусов М.	1			
6.	Брандт О.	1			
7.	Валяшко М.	2		1	
8.	Гавронський М.	1		1	
9.	Гіршман Л.	1			
10.	Данилевський В.	2			
11.	Євдокімов М.	1	1	1	
12.	Зарубін В.	1			
13.	Коршун С.	1			
14.	Костін С.	1			
15.	Кочетов В.	1			
16.	Краснов А.	3		1	
17.	Лашенко П.	1			
18.	Левківський А.	1			
19.	Морозов Ю.	1			1
20.	Осипов І.	1			
21.	Петренко Г.	1			
22.	Попов М.	3			
23.	Прокопенко П.		1		
24.	Протопопов М.	1			
25.	Пятницький П.		1		
26.	Рєпрєв О.	1			
27.	Ротерт В.	1	1		
28.	Синцов Д.	1			
29.	Скворцов І.	1		1	
30.	Соловйов Ф.	1			
31.	Степанов П.	1			
32.	Струве Л.	1	1		
33.	Тімофєєв Т.	2			
34.	Троїцький І.		1		
35.	Федоровський О.	1			
36.	Черевков О.	1			
37.	Чуєвський І.	1			

Продовження додатку Б

38.	Шарецький Б.		1		
39.	Шидловський А.	1			

**Кількісний показник зарубіжних відряджень членів природничих та
медичних товариств Одещини**

№ п/п	П.І.П. вчених	Відрядження	З'їзди	Конгреси	Виставки
1.	Бернштейн Н.	1			
2.	Брандт В.	1			
3.	Вейнберг Б.	1			
4.	Головкінський М.	1			
5.	Зайкевич А.	1			
6.	Зелінський М.	1			
7.	Ковалевський О.	1			
8.	Лебединський Я.	2			
9.	Мечников І.	2	1		
10.	Пильчиков М.	1			
11.	Підвисоцький В.	1			
12.	Репяхов В.	2			
13.	Стадницький М.	1			
14.	Струве Ф.	1	1		
15.	Хавкін В.	1			

**Сфера діяльності членів природничих товариств України та їх
приналежність до інших наукових осередків**

№ п/п	П. І. П. науковця	Сфера діяльності	Наукові товариства
1.	Авенаріус Михайло Петрович (1835-1895)	фізика, кліматологія, фізична географія	Товариство дослідників природи при Київському університеті, Київське фізико-математичне товариство, Російське фізико-хімічне товариство, Московське товариство любителів природи, Берлінське фізичне товариство
2.	Акінфієв Іван Якович (1851-1919)	геоботаніка, флористика, метеорологія, фенологія	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті, Московське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природодослідників, Кавказький відділ Російського географічного товариства
3.	Баранецький Йосип Васильович (1845-1905)	фізіологія рослин, анатомія, мікологія, біохімія, біофізика	Київське товариство природознавців
4.	Бекетов Микола Миколайович (1827-1911)	фізика, хімія	Харківське фізико-хімічне товариство, Новоросійське товариство природодослідників, Харківське товариство поширення освіти в народі, Російське хімічне товариство, Паризьке хімічне товариство
5.	Белоусов Микола Федорович (1863-1942)	фізіологія та анатомія тварин	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
6.	Білецький Микола Федорович (1851-1882)	зоологія	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
7.	Богданов Сергій Михайлович (1859-1920)	фізіологія рослин, агрономія, агрофізика грунту, екологія	Київське товариство природознавців
8.	Боровіков Георгій Андрійович (1881-1958)	мікологія	Новоросійське товариство природодослідників
9.	Борщов Ілля Григорович (183-1878)	фізіологія рослин, мікологія, флористика, біохімія, біофізика	Київське товариство природознавців
10.	Бубнов Микола Михайлович (1858-1943)	математика	Київське фізико-математичне товариство, Товариство дослідників природи при Київському університеті
11.	Вальц Яків Якович (1841-1904)	фізіологія та систематика рослин, мікологія	Київське товариство природознавців, Новоросійське товариство природознавців

Продовження додатку Д

12.	Вахтель Михайло Данилович (1870-1900)	геотропізм рослин	Новоросійське товариство природодослідників
13.	Веріго Олександр Андрійович (1837-1917)	метеорологія, геофізика, географія	Київське товариство природознавців
14.	Вотчал Євген Пилипович (1864-1936)	фізіологія рослин, екологія	Київське товариство природознавців
15.	Гамалія Микола Федорович (1859-1949)	мікробіологія, епідеміологія	Новоросійське товариство природодослідників
16.	Гриневецький Болеслав Болеславович (1875-1963)	реотропізм рослин	Новоросійське товариство природодослідників
17.	Деларю Євген Михайлович (1845-1873)	анатомія, фізіологія та морфологія рослин	Харківське товариство природознавців
18.	Зайкевич Єгорович (1842-1931)	фізіологія рослин, агрономія	Харківське товариство дослідників природи, Полтавське сільськогосподарське товариство
19.	Кесслер Карл Федорович (1815-1881)	фізіологія, зоологія, фауністика, орнітологія, іхтіологія	Московське товариство дослідників природи, Київське товариство природознавців, Петербурзьке товариство дослідників природи
20.	Ковалевський Олександр Онуфрієвич (1840-1901)	зоологія, гістологія, фізіологія, ентомологія, ембріологія	Київське товариство природознавців, Новоросійське товариство природодослідників
21.	Кононович Олександр Костянтинович (1859-1910)	астрономія	Київське товариство природознавців
22.	Коротнєв Олексій Олексійович (1845-1915)	зоологія, ембріологія, гістологія	Товариство дослідників природи при Київському університеті, Російське географічне товариство
23.	Краснов Андрій Миколайович (1862-1915)	географія, палеоботаніка	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
24.	Кульчицький Микола Костянтинович (1856-1925)	гістологія та ембріологія тварин	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті, Київське товариство природознавців, Новоросійське товариство природодослідників, Харківське медичне товариство, Київське медичне товариство, Анатомічне товариство Великобританії, Новоросійське товариство природознавців.
25.	Леваковський Микола Федорович (1833-1898)	геологія, морфологія рослин	Харківське товариство дослідників природи

Продовження додатку Д

26.	Левицький Григорій Васильович (1852-1918)	математика, агрономія	Харківське математичне товариство
27.	Мечников Ілля Ілліч (1845-1916)	ембріологія, порівняльна патологія, мікробіологія, імунологія	Новоросійське товариство природодослідників, Одеське товариство лікарів, Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
28.	Набоких Олександр Гнатович (1874-1920)	фітофізіологія	Новоросійське товариство природодослідників
29.	Навашин Сергій Гаврилович (1857-1930)	цитологія, хімія, ембріологія, мікологія, морфологія, патологія	Київське товариство природознавців, Німецьке ботанічне товариство, Віденське зоолого-ботанічне товариство, Лондонське товариство природознавців
30.	Осипов Іван Павлович (1855-1918)	хімія	Харківське фізико-хімічне товариство
31.	Палладін Володимир Іванович (1859-1922)	фізіологія та біохімія рослин	Харківське товариство природодослідників
32.	Пачоський Йосип Кіндратович (1864-1942)	флористика, систематика, ботанічна географія, екологія, ентомологія, орнітологія, охорона природи	Київське товариство природознавців
33.	Пильчиков Микола Дмитрович (1857 - 1908)	фізика	Київське товариство природознавців
34.	Породко Федір Михайлович (1877-1948)	фізіологія рослин	Новоросійське товариство природодослідників
35.	Потебня Андрій Олександрович (1879-1919)	мікологія	Харківське товариство дослідників природи
36.	Пурієвич Костянтин Андріанович (1866-1916)	анатомія, фотосинтез, фізіологія рослин	Київське товариство природознавців
37.	Пятницький Порфірій Петрович (1859-1940)	геологія, петрографія	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
38.	Рейнгард Людвіг Васильович (1847-1922)	фізіологія та анатомія рослин, альгологія	Харківське товариство природодослідників
39.	Ротерт Владислав Адольфович (1863-1916)	фізіологія та анатомія рослин	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті, Новоросійське товариство природознавців
40.	Сербінов Іван Львович (1872-1925)	мікологія, мікробіологія, фітопатологія	Новоросійське товариство природодослідників

Продовження додатку Д

41.	Северцов Олексій Миколайович (1866-1936)	морфологія тварин, еволюційна біологія, ембріологія, порівняльна анатомія	Київське товариство природознавців
42.	Сорокін Микола Васильович (1846-1909)	мікологія	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
43.	Талієв Валерій Іванович (1872-1932)	морфологія та генезис рослин, охорона природи	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
44.	Тутковський Павло Апполонович (1858-1930)	геологія, етнографія, краєзнавство, географія, енциклопедистка	Київське товариство природознавців, Петербурзьке мінералогічне товариство, Бельгійське товариство геології і палеонтології, Товариство любителів природи, антропології та етнографії при Московському університеті
45.	Умов Микола Олексійович (1846-1915)	фізика, математика	Новоросійське товариство природодослідників
46.	Феофілактів Костянтин Матвійович (1818-1901)	геологія, мінералогія	Московське товариство дослідників природи, Харківське товариство дослідників природи, Петербурзьке товариство дослідників природи, Петербурзьке мінералогічне товариство, Київське товариство дослідників природи, Московське товариство антропології та етнографії
47.	Холодецький Старіон Мартиніанович (1820-1887)	фізіологія та систематика рослин, мікологія	Київське товариство природознавців, Київське товариство сільського господарства
48.	Холодний Микола Григорович (1882-1953)	фізіологія, анатомія, екологія рослин	Київське товариство природознавців
49.	Хрущов Павло Дмитрович (1849-1909)	хімія, фізика	Харківське фізико-хімічне товариство
50.	Ценковський Лев Семенович (1822-1931)	протистологія, бактеріологія, мікологія	Харківське товариство при Харківському університеті, Київське товариство природознавців, Новоросійське товариство природознавців, Німецьке ботанічне товариство, Лондонське мікроскопічне товариство
51.	Чернай Олександр Вікентійович (1821-1882)	зоологія	Харківське товариство дослідників природи при Харківському університеті
52.	Шведов Федір Никифорович (1840-1905)	фізика	Новоросійське товариство природодослідників

**Сфера діяльності членів природничих товариств України та їх
приналежність до інших наукових осередків**

№ п/п	П. І. П. науковця	Сфера діяльності	Наукові товариства
1.	Алфер'єв Сергій Петрович (1816-1884)	терапія	Київське товариство лікарів, Товариство одеських лікарів, Товариство константинопольських лікарів
2.	Афанасьєв Євген Іванович (1838-1897)	бактеріологія, епідеміологія	Київське товариство лікарів, Київське товариство боротьби із заразними хворобами
3.	Бардах Яків Юлійович (1857-1929)	бактеріологія	Товариство одеських лікарів, Новоросійське товариство природознавців, Одеське бальнеологічне товариство, Петербурзьке мікробіологічне товариство
4.	Беллін Еміль Федорович (1852-1902)	епідеміологія, бактеріологія	Харківське медичне товариство
5.	Бернштейн Натан Йосипович (1836-1891)	фізіологія	Товариство одеських лікарів
6.	Бец Володимир Олексійович (1834-1894)	анатомія, гістологія, неврологія	Київське товариство лікарів
7.	Бернгаупт Федір Карлович (1842-1905)	хірургія	Київське товариство лікарів, Київське товариство боротьби із заразними хворобами, Київське фізико-медичне товариство, Київське хірургічне товариство, Кавказьке товариство лікарів
8.	Високович Володимир Костянтинович (1854-1912)	мікробіологія, епідеміологія, патологоанатомія	Кавказьке медичне товариство, Харківське медичне товариство, Товариство наукової медицини та гігієни в м. Харкові, Київське товариство лікарів, Київське фізико-медичне товариство, Товариство боротьби з сухотами та бугорчаткою, Київське сифілідологічне та дерматологічне товариство, Товариство швидкої медичної допомоги
9.	Волкович Микола Маркіянович (1858-1928)	хірургія	Київське товариство лікарів, Київське хірургічне товариство

Продовження додатку Е

10.	Воробйов Володимир Петрович (1876-1937)	анатомія	Харківське медичне товариство
11.	Гамалія Микола Федорович (1859-1949)	епідеміологія, бактеріологія	Товариство одеських лікарів
12.	Гіршман Леопард Леопольдович (1839-1921)	офтальмологія, хірургія	Харківське медичне товариство
13.	Главче Єгор Степанович (1871-1919)	дерматологія	Товариство одеських лікарів, Одеське дерматологічне і венерологічне товариство
14.	Гогітідзе Семен Костянтинович (1872-1927)	педіатрія	Одеське товариство дитячих лікарів
15.	Горецький Людвіг Казимирович (1826-1885)	дерматологія	Київське товариство лікарів
16.	Григор'єв Сергій Петрович (1878-1920)	рентгенологія	Харківське медичне товариство
17.	Грубе Вільгельм Федорович (1827-1898)	хірургія	Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство
18.	Данилевський Василь Якович (1852-1939)	фізіологія, патологія	Харківське медичне товариство
19.	Заболотний Данило Кирилович (1866-1929)	епідеміологія, ембріологія	Київське товариство лікарів, Київське товариство боротьби із заразними хворобами
20.	Зарубін Іван Кіндратович (1835-1904)	хірургія	Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство
21.	Зеленев Іван Федорович (1860-1918)	дерматологія	Харківське медичне товариство, Харківське дерматологічне товариство
22.	Зільберберг Яків Володимирович (1857-1937)	хірургія	Товариство одеських лікарів
23.	Калачов Петро Христофорович (1868-1946)	терапія	Товариство одеських лікарів
24.	Караваєв Володимир Опанасович (1811-1892)	офтальмологія, хірургія	Київське товариство лікарів, Київське хірургічне товариство, Харківське товариство лікарів,
25.	Кисіль Олександр Андрійович (1859-1938)	педіатрія	Київське товариство лікарів, Київське товариство студентів- медиків
26.	Ковалевський Павло Іванович (1849-1923)	психіатрія	Харківське медичне товариство

Продовження додатку Е

27.	Крилов Володимир Платонович (1841 -?)	патологічна анатомія	Харківське медичне товариство
28.	Кузнєцов Олександр Харитонович (1835-1910)	епідеміологія	Харківське медичне товариство
29.	Лазаревич Іван Павлович (1820-1902)	гінекологія, акушерство	Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство, Новоросійське медичне товариство
30.	Лапінський Михайло Микитович (1862-1947)	неврологія, фізіотерапія	Київське товариство лікарів
31.	Лапінський Федір Іванович (1856-1927)	гістологія, епідеміологія	Київське товариство лікарів
32.	Лашкевич Валеріан Григорович (1835-1888)	терапія	Харківське медичне товариство
33.	Левашов Сергій Васильович (1857-1919)	терапія	Товариство одеських лікарів, Паризьке терапевтичне товариство, медичне товариство при Новоросійському університеті
34.	Маньківський Борис Микитович (1883-1893)	гістологія, ембріологія	Київське товариство лікарів
35.	Мечников Ілля Ілліч (1849-1910)	зоологія, ембріологія	Товариство одеських лікарів, Київське товариство лікарів, Товариство одеських лікарів, Київське товариство природознавців
36.	Мінх Григорій Миколайович (1835-1896)	епідеміологія, патологія	Товариство київських лікарів, Товариство одеських лікарів
37.	Мочутківський Йосип Йосипович (1845-1903)	епідеміологія, етіологія	Товариство одеських лікарів, Одеське бальнеологічне товариство, Одеське товариство взаємодопомоги лікарів
38.	Муратов Олександр Олександрович (1850-1918)	хірургія, гінекологія	Київське товариство лікарів, Київське фізико-медичне товариство, Товариство боротьби із заразними хворобами, Товариство боротьби зі злюкисними новоутвореннями жіночої статевої сфери
39.	Образцов Василь Парменович (1849-1920)	терапія	Київське товариство лікарів, Київське фізико-медичне товариство
40.	Образцов Володимир Миколайович (1873-1926)	неврологія	Товариство одеських лікарів

Продовження додатку Е

41.	Павловський Олександр Дмитрович (1857-1944)	бактеріологія, епідеміологія	Київське товариство лікарів, Київське товариство боротьби із заразними хворобами
42.	Підвисоцький Володимир Валеріанович (1857-1913)	мікробіологія, імунологія, патологія	Товариство одеських лікарів, Одеське бальнеологічне товариство
43.	Подрез Апполінарій Григорович (1852-1900)	хірургія	Харківське медичне товариство
44.	Попов Микола Іванович (1854-1939)	неврологія	Товариство одеських лікарів
45.	Руберт Іван Юлійович (1874-1934)	офтальмологія, хірургія	Київське офтальмологічне товариство, Латвійське офтальмологічне товариство
46.	Сапежко Кирило Михайлович (1857-1928)	хірургія	Товариство одеських лікарів, Київське товариство лікарів, Новоросійське товариство лікарів, Новоросійське хірургічне товариство
47.	Скліфосовський Микола Васильович (1836-1904)	асептика, антисептика	Товариство одеських лікарів
48.	Строганов Микола Іванович (1842-1894)	патологоанатомія	Товариство одеських лікарів
49.	Суботін Максим Семенович (1848-1913)	хірургія, патологія	Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство
50.	Тарасевич Лев Олександрович (1868-1927)	імунологія, епідеміологія, мікробіологія	Товариство одеських лікарів, Новоросійське товариство природознавців
51.	Тимофеев Сергій Лук'янович (1875-1943)	хірургія, травматологія	Київське товариство лікарів, Київське хірургічне товариство
52.	Трінклер Микола Петрович (1859-1925)	хірургія	Харківське медичне товариство, Харківське хірургічне товариство
53.	Трітшель Карл Генріхович (1842-1914)	терапія	Київське товариство лікарів
54.	Троїцький Іван Віссаріонович (1856-1923)	педіатрія	Харківське медичне товариство, Харківське педіатричне товариство, Київське педіатричне товариство
55.	Фінкельштейн Авраам Маркович (1893-1897)	фізіологія	Товариство одеських лікарів
56.	Франковський Владислав Андрійович (1819-1895)	епідеміологія, бактеріологія	Харківське медичне товариство

Додаток Ж

Роки відкриття природничих та медичних товариств в Україні

№ п/п	Наукові товариства	Рік створення
1.	Товариство київських лікарів	1840 р.
2.	Товариство одеських лікарів	1849 р.
3.	Харківське медичне товариство	1861 р.
4.	Київське фармацевтичне товариство	1863 р.
5.	Бальнеологічне товариство в Одесі	1867 р.
6.	Харківське товариство дослідників природи	1869 р.
7.	Київське товариство дослідників природи	1869 р.
8.	Новоросійське товариство природознавців	1870 р.
9.	Харківське товариство наукової медицини і гігієни	1870 р.
10.	Харківське фізико-хімічне товариство	1872 р.
11.	Київське фармацевтичне товариство взаємної допомоги	1874 р.
12.	Харківське математичне товариство	1879 р.
13.	Науково-клінічне товариство студентів-медиків	1881 р.
14.	Київське товариство швидкої медичної допомоги	1881 р.
15.	Південноросійське товариство продажу аптекарських товарів	1881 р.
16.	Київське акушерсько-гінекологічне товариство	1886 р.
17.	Київське фізико-математичне товариство	1889 р.
18.	Київське товариство боротьби зі злоякісними новоутвореннями жіночих статевих органів	1890 р.
19.	Товариство надання допомоги хворим дітям у Харкові	1891 р.
20.	Одеське товариство послідовників гомеопатії	1891 р.
21.	Товариство для боротьби із заразними хворобами	1895 р.
22.	Київське фізико-медичне товариство	1897 р.
23.	Київське психіатричне товариство	1897 р.
24.	Харківське бальнеологічне товариство слов'янського курорту	1897 р.
25.	Харківське товариство нічних чергувань	1897 р.
26.	Харківське фармацевтичне товариство	1899 р.
27.	Товариства надання допомоги бідним породілям	1900 р.
28.	Київське товариство педіатрів	1900 р.
29.	Київське дерматосифілідологічне (дерматологічне та венерологічне) товариство	1900 р.
30.	Товариство дерматологів та венерологів у Харкові	1900 р.
31.	Київське товариство боротьби з сухотами і бугорчаткою	1901 р.
32.	Одеське дерматологічне та венерологічне товариство	1902 р.

Продовження додатку Ж

33.	Медичне товариство при Новоросійському університеті	1904 р.
34.	Київське товариство онкологів	1907 р.
35.	Товариство дитячих лікарів у Харкові	1907 р.
36.	Миколаївське товариство аматорів природи	1908 р.
37.	Товариство російських лікарів при Новоросійському університеті	1909 р.
38.	Харківське товариство швидкої медичної допомоги	1910 р.
39.	Одеське офтальмологічне товариство	1910 р.
40.	Одеське отоларингологічне товариство	1911 р.
41.	Харківське товариство аматорів природи	1911 р.
42.	Одеське товариство невропатологів та психіатрів	1916 р.
43.	Одеське товариство дитячих хвороб	1916 р.
44.	Київське товариство рентгенологів	1917 р.
45.	Харківське товариство хірургів	1920 р.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

1. Левченко И. Инициатива членов естественных обществ Украины в проведении публичных народных чтений во второй половине XIX – начале XX ст. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2015. № 08 (79). С. 114-118.

2. Левченко И. Медицинские общества Украины в международных связях (вторая половина XIX – начало XX века) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2014. № 11 (70). С. 97-100.

3. Левченко И. Социально-экономические предпосылки и основные этапы становления медицинских обществ Украины // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Журнал научных публикаций. Москва, 2015. – № 04 (75). С. 130-133.

4. Левченко І. Вплив природничо-наукових товариств України на підготовку фахівців у галузі природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 7. С. 133-138.

5. Левченко І. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 89-93.

6. Левченко І. З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині XIX – початку XX ст. // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 109-113.

7. Левченко І. Ініціатива членів медичних товариств у відкритті лікувальних закладів та об'єднань // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 95-100.

8. Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 111. С. 10-14.

9. Левченко І. М. Соціокультурні та персонологічні виміри діяльності природничих та медичних товариств на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький (Київська обл.), 2017. 412 с.

10. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Випуск 1 (32). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. С. 13-18.

11. Левченко І. Міжнародне наукове співробітництво природничих та медичних товариств Київщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 8. С. 119-125.

12. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 51-54.

13. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 112-118.

14. Левченко І. Наукова діяльність членів Київських об'єднань лікарів у другій половині XIX – початку XX ст. // Переяславський літопис: зб. наук. статей

/ [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 9. С. 133-138.

15. Левченко І. Наукова діяльність членів природничого, фізико-хімічного та математичного товариств Харківщини // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 4 (20) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 116 – 121.

16. Левченко І. Наукова і практична робота вчених Харківського медичного товариства у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 73-81.

17. Левченко І. Наукові здобутки вчених природничих товариств Київщини та Харківщини в галузі фізіології рослин (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12. С. 140-146.

18. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 87 (8). С. 26-30.

19. Левченко І. Передумови створення науково-природничих товариств в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: витoki та етапи становлення // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 93 (2). С. 10-14.

20. Левченко І. Природоохоронна, музейна та бібліотечна діяльність природничих товариств України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 10. С. 109-116.

21. Левченко І. Розвиток мікробіології в Україні зусиллями членів Київських об'єднань лікарів // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія:

Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 11. С. 100-106.

22. Левченко І. Розвиток фармацевтичної освіти в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. при підтримці медичних наукових товариств // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 35. С. 217-224.

23. Левченко І. Розвиток хірургічної науки в медичних товариствах в кінці XIX – на початку XX ст. // Virtus: Scientific Journal, 2017. September, № 16. С. 164-169.

24. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – на початку XX ст. та їх світоглядні засади // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 89. С. 169-173.

25. Левченко І. Роль Київського, Харківського та Новоросійського медичних товариств у розвитку вітчизняної науки // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Ужгород, 2014. Вип. 2 (33). С. 13-17.

26. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXIX. С. 295-299.

27. Левченко І. Форми соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталізму // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 2. С. 98-106.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Левченко І. Внесок членів медичних товариств Київщини у розвиток мікробіології в Україні // Лабіринти реальності: зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль: СРМ «ASF», 2017. С. 173-178.

29. Левченко І. Міжнародні зв'язки харківських природничого та медичного товариств // «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 11-12 грудня 2015 р.). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 16-20.

30. Левченко І. Наукова діяльність медичних товариств України з 1850 по 1917 роки. // «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 27-28 лютого 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 32-37.

31. Левченко І. Наукова діяльність членів медичних товариств у другій половині XIX – на початку XX ст. // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo- Praktycznej «Priorytetowe obszary nauki» (29.11.2015 - 30.11.2015) - Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. S. 11-16.

32. Левченко І. Наукові дослідження членів природничих товариств України в другій половині XIX – на початку XX ст. // «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 лютого 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 40-44.

33. Левченко І. Організаційна та просвітницька робота членів природничих товариств України (друга половина XIX початок XX ст.) // «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 20-21 лютого 2015 р.). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 14-19.

34. Левченко І. Соціально-економічні передумови та основні етапи становлення медичних товариств України. // «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали 76 міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 10-11 квітня 2015 р.). Одеса: «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 73-79.

35. Левченко І. Популяризація та розповсюдження природничо-медичних знань членами наукових товариств // «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

(м. Львів, 29-30 травня 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 86-89.